نگار پاکستان

تذکروں کا تذکرہ نمبر

سالنامہ ۱۹۶۴ء

سالانہ چندہ : دس روپے

مدیر اعلیٰ : نیاز فتحپوری

رجسٹرڈ نمبر ایس ۲۴۷۲
ٹیلیفون ۷۴۶۹۳

تذکروں کا تذکرہ نمبر

مئی و جون

سالنامہ ۱۹۶۴ء

نگار پاکستان

مولفہ و مرتبہ

فرمان فتحپوری

زرِ سالانہ
دس روپے

نگارِ پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳/

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکلر نمبر ڈی/ الف۔ یو پی ۔۔۔ بی ۳۶۶۹ ۔۔۔ ۶۸ محکمہ تعلیم کراچی

پرنٹر پبلشر:۔ عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت:۔ عالم علی خاں

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

فہرست

مدیر اعلیٰ۔ نیاز فتحپوری

۴۳واں سال	فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء	شمارہ ۵ و ۶

کُتب مینار ۲، ڈگی روڈ سول لائنز علیگڑھ

ایک اہم اعلان کرتا ہے

صرف ایک پوسٹ کارڈ کا خرچ برداشت کر کے آپ ایک روپے کی کتاب اپنے دلپسند موضوع پر مفت حاصل کر سکتے ہیں

اُردو میں اچھے ادب کی ترویج و ترقی ایک ایسا مسئلہ ہے جس پر اُردو کے ہر بہی خواہ کو سنجیدگی سے سوچنا چاہئے اس لئے کہ آج بازار گھٹ کر صرف سستے اور گھٹیا درجے کے ناولوں تک محدود ہو گیا ہے اور اچھی ادبی کتابوں کے خریدنے والے روز بروز کم ہوتے جا رہے ہیں، پھر ایک دشواری یہ بھی ہے کہ پاکستان کی اعلیٰ کتابیں ہندوستان میں اور ہندوستان کی معیاری مطبوعات پاکستان میں نایاب ہیں۔ کتب مینار نے بھی اس مسئلہ کو محسوس کیا اور طے کیا کہ اُردو کے ادبی حلقے کو وہ ساری سہولتیں مہیا کی جائیں جو ممکن ہو سکتی ہیں اس لئے ہم اعلان کرتے ہیں کہ آپ ہند و پاک کی کوئی بھی کتاب ہم سے طلب کر سکتے ہیں۔ کتب مینار کو آپ ہر وقت مستعد پائیں گے، دس روپے سے زائد کی کتابیں منگانے پر سارا ڈاک خرچ کتب مینار کے ذمہ رہے گا اور پندرہ فیصدی کمیشن بھی دیا جائے گا۔

ہم اُردو کا بہترین ادب پڑھنے والوں کی سہولت کے پیش نظر اچھی کتابوں کی فہرستیں بھی چھپوا رہے ہیں، یہ فہرستیں تین قسم کی ہیں، پہلی افسانہ، ناول اور ڈرامہ سے متعلق، دوسری نظم کے بارے میں، اور تیسری تنقید و تاریخ پر مشتمل، منسلکہ کارڈ اسی لئے ہیں کہ آپ ہمیں ان کے ذریعے یہ بتائیں کہ آپ کو یہ فہرست بھیجی جائے یا نہیں۔ آپ یہ ضرور لکھیں کہ آپ کو کون سے موضوع میں دلچسپی ہے، کتب مینار نے یہ بھی طے کیا ہے کہ آپ جو بھی فہرست

طلب کریں اس کے ساتھ اسی موضوع کی ایک پاکٹ بک تحفتاً آپ کی خدمت میں پیش کی جائے۔

اِن کارڈوں پر ٹکٹ لگا کر پوسٹ کیجئے ورنہ یہ بیرنگ ہو جائیں گے، دوسرا کارڈ اگر آپ کے کام نہ آئے تو اُسے اپنے کسی باذوق دوست کو دیدیجئے۔

اُمید ہے کہ آپ اُردو کے اعلیٰ ادب کی ہمیشہ قدر افزائی کریں گے اور جب خریدیں تو ایسی کتاب خریں گے جو آپ کی خوش ذوقی کی ضامن ہو، شکریہ

اِن کارڈوں کو استعمال کر کے اپنی ادبی دلچسپیوں کے بارے میں ہمیں جاننے کا موقع دیجئے
اور ہر کارڈ کے بدلے ایک روپے قیمت کی ایک پاکٹ بک مُفت حاصل کیجئے

ہم ہیں آپ کے مخلص

کتب مینار بُک سیلرز

۲ ڈگی روڈ، سول لائنز۔ ایم۔ یو۔ علی گڑھ

حرفِ اوّل

نیاز فتحپوری

نگار کی گزشتہ ۴۴ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس کا سالنامہ پریس کو جارہا ہے اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں سوا اِن چند تمہیدی سطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر (الدال علی الخیر کفاعلہٖ) کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ فخر ضرور مجھے حاصل ہے کہ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انھوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود اس موضوع پر عرصہ سے غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے

جواںؔ کی خوشی، وہی مرا مدعا ہوا

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۳۵ء کا سالنامہ (اردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد ہی میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ "ایک شخص" میں نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ وقت اتنا تھا کہ نگار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کرکے صرف اسی کام میں لگ جاتا اور نہ اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کرتا اور انکا مطالعہ کرکے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کرلی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ کیوں نہ عہد حاضر کے مشہور غزل گو شعرا کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ان شعرا کا خودنوشت تذکرہ (سالنامہ ۳۵ء) پیش کرنے میں کامیاب ہوگیا جن میں اب صرف گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی بیس ہم سے ہمیشہ کیلئے جدا ہوگئے۔

ہرچند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کسی نہ کسی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس وقت تک جتنے تذکرے لکھے جاچکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضاحی استدراکات کے یکجا کردی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں آسانیاں پیدا ہو جائیں لیکن میں تنہا اتنی محنت شاقہ برداشت نہیں کرسکتا تھا اس لئے میری یہ خواہش پوری نہ ہوئی اور وقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے آنے کے بعد فرمان صاحب نے "سالنامہ نیاز نمبر" کی طرح ڈالدی۔

اسکے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ "اشاعت سالنامہ" کی رسم کو بالکل ختم کردیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں اپنے آپ میں نہیں پاتا۔ لیکن حسن اتفاق سے میرے عزیز و ہم وطن دوست جناب فرمان، ادارۂ "نگار" کی ذمہ داریاں سنبھالنے کے لئے آمادہ ہوگئے اور اسی کے ساتھ فرزند عزیز عارف نیازی جو نگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و دلچسپی لے رہے ہیں اس کو منظور نہیں کیا کہ اس دیرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے اور اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ وہ کیا اور کیسا ہے۔ سو اس کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں۔ اسے پڑھیے اور خود فیصلہ کیجئے اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی فنی حیثیت، اس کے ادوار و محرکات اور خدا جانے اور کتنے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہوگئی ہے جس میں بحث کے کسی پہلو کو تشنہ نہیں رہنے دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ نہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہوگا اور ہماری درسگاہیں بھی اس سے مستفید ہونگی

ملاحظات

ابھی "نیاز نمبر" کا خمار پوری طرح نہ اترا تھا کہ ۱۹۶۴ء کے سالنامے کا مسئلہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ذکر آیا، وہ ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے: "نکال سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالئے۔" موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے۔ لیکن جب نیاز صاحب نے "اپنے پہ اہل دہر کا قیاس" کرکے یہ فرمایا کہ "وقت کم ہے پورا سالنامہ آپ کو لکھنا ہوگا" تو میں ایک طرح کی ذہنی الجھن میں پڑ گیا۔ وسائل کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و پیچیدگی اور عدیم الفرصتی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سردست ہرگز قبول نہ کیا جائے لیکن اپنی طبیعت، نیاز صاحب کی خواہش، نگار کے سالناموں کی روایت اور غیرتِ علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے، کئی دن اسی تذبذب میں گزر گئے۔ آخر کار غالب کے اس شعر نے ؎

در بلا بودن بہ از بیمِ بلا است   قعرِ دریا سلسبیل و روئے دریا آتش است

سہارا دیا اور میں نے سود و زیاں کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سال تصنیف، سن طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سنانے سے کوئی فائدہ نہیں اور آپ اسے سنیں بھی کیوں؟ --- مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ میں غالب کی طرفداری سے باز رہا اور عرفی کے اس قول کا معترف ہوتا گیا کہ ع موجِ دریا سلسبیل و قعرِ دریا آتش است۔

اب یہ نمبر آپ کے سامنے ہے، کیسا ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا کہنا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی کبھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کارنامہ بن کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مضحکہ خیز بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر میں زمین مسطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے ہلکی چیز کی بہ نسبت وزنی چیز جلد اوپر سے نیچے آتی تھی۔ زندگی یکسر حادثاتی تھی اور مادہ بے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائیں ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں، ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں "کارے کردم" کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق اس سے زیادہ مواد کہیں اور یکجا نہیں ہے اس لئے یقین ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کام سے رہنمائی ضرور ملے گی۔

اس میں "فہرست شعراء" شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ نمبر شاید اتنا افادی نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں پچاس سے زائد تذکرے اس سالنامے میں ضروری تصریحات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شخص کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہئے۔

ابتدائی مقالے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و نوعیت پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آگئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکساتی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کرکے اس سالنامے کو مزید افادی بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگاہ یرقان کا شکار ہو جانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں تشنہ رہ گئیں۔

مجھے اس کام میں ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، قیصر ابن حسن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت نیشنل لائبریری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحٰق صدیقی، یوسف سرمست، سیفی پریمی، اکبر علی خاں اور سعادت نظیر صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض ایسے مخطوطوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ پروف پڑھنے کا کام معین الرحمٰن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیزی عارف نیازی کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی کٹھن منزلیں بہ حسن و خوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا تہ دل سے شکر گزار ہوں۔

فرمان فتحپوری

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہئے ۔ ان تذکروں کو نظر انداز کر کے نہ تو ہم اردو زبان وادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کر سکتے ہیں ۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انھیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ و تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم ماخذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جا سکتا ۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اکساتی بھی ہے اور مجبور بھی کرتی ہے ۔

فارسی تذکروں کی قدامت

اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر آخر اس نے فکر وفن نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعر و ادب کی بعض دوسری اصطلاحات و اصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے ۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حسین آزاد کی آب حیات مصنفہ ۱۸۸۰ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتب کئے گئے ہیں ،

فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے ۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین ماخذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہئے ۔

" پس از اسلام نیز تا آغاز سدہ ششم کتابے دریں زمینہ[1] "

کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را، بہ زبان فارسی و بہ استقلال در بر داشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم و ادب و شعر فراہم می آمدہ مانند کتاب یتیمۃ الدھر ثعالبی کہ ابو القاسم علی پسر باخرزی متوفا بسال ۴۶۷ھ ذیلی بنام دمیۃ القصر و عصرۃ اہل العصر بر آن نوشت : بہ ترجمۂ شاعران حجاز و شام و دیار بکر و آذربائیجان و عراق و ری و اصفہان و فارس و کرمان و جرجان و دھستان و استر آباد و توس و خوارزم و خراسان و بست و سیستان و غزنہ و اختصاص دارد

[1] مقدمہ مجمع الفصحاء از مظاہر مصفا

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عوفی، لباالالباب مولفہ ۶۱۸ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ ۔

"شک نیست کہ دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساختہ اند و چند تصنیف پرداختہ چوں صفت ابن سلام و طبقاتِ ابن قتیبہ و طبقات ابن المعتز و یتیمۃ الدھر کہ ابومنصور ثعالبی ساختہ است و دمیۃ القصر کہ تاریخ الرؤسا علی بن الحسن الباخرزی پرداختہ و زینۃ الزماں کہ شمس الدین محمود اندحودی تالیف کرد، ولکن در طبقات شعرائے عجم ہیچ تالیف مشاہدہ نیافتادہ است و ہیچ مجموعہ در نظر نیامدہ "[۱]

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخلِ اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری سے ہوتا ہے ۔ صاحب راحت الصدور و آیۃ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلاں کی خواہش پر معروف شعرا کے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرا کی تصویروں کے ساتھ ایک مصوّر تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا[۲] لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے تکملہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے ۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دستیاب تذکرے کی حیثیت سے جس تذکرے کا نام لیا جاسکتا ہے۔ وہ نورالدین محمد عوفی کا لب الالباب ہے جو سرزمین پاک ہی میں بعہد ناصر الدین قباچہ والیِ اُچ لکھا گیا ہے ۔

اس میں شبہ نہیں کہ لباب الالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فارسی شعرا زیر بحث آئے ہیں ۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں ۔

۱ ۔ مناقب الشعرا ۔

۲ ۔ مجمع النوادر ۔

۳ ۔ راحۃ الصدور و آیۃ السرور ۔

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابوطاہر خاتونی کی تالیف بتایا گیا ہے ۔ ابوطاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے اواخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا ہے چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزوینی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معاییر الاشعار العجم میں، ابی بکر محمد بن علی راوندی نے راحۃ الصدر و آیۃ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع الفصحا میں ابوطاہر خاتونی کا ذکر کیا ہے اور اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں ۔ لیکن مناقب الشعرا، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے ۔ علامہ عبدالوہاب قزوینی جنھوں نے اس سلسلے میں تفحص و تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ

"فقط دلیلے کہ مابدست داریم برائے صحت وجود چنیں کتابے از تالیف ابوطاہر خاتونی منحصر است باین کہ یک مرتبہ ذکر او در تذکرۂ دولت شاہ شدہ است و گماں نمی کنم کہ ایں دلیل کافی باشد برائے یقین بصحت نسبت، و عدم تعلق و قلتِ تحقیق و مسامحہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازاں است کہ محتاج بیان باشد "[۳]

---

[۱] دیباچہ لباب الالباب صفحہ ۱ چاپ تہران

[۲] مقدمہ راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ۵۹۹ھ م

[۳] مقدمہ لباب الالباب چاپ تہران ۔

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے۔ بہت مشکل ہے بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعرا کا موضوع تذکرۂ شعر و شاعری نہیں بلکہ کچھ اور ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے کہ اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعراء کا حوالہ بھی دیتا ہے۔ اگر مناقب الشعرا واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعرا کا حوالہ نہ دیتا غرض کہ اس کتاب کا تذکرۂ الشعرا ہونا یقینی نہیں اور اگر ہو بھی تو چونکہ یہ اب تک ناپید ہے۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے اسے زیر بحث لانا مناسب نہیں۔

مجمع النوادر مولفہ ۵۵۱ھ بھی تذکرۂ الشعرا نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام: چہار مقالہ سے ظاہر ہے، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار مصاحبین خاص یعنی دبیر، شاعر، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے۔ مقالہ دوم میں شعر و سخن کی حقیقت اور بعض شعرا کا ذکر آیا ہے، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے۔ ہاں اسے فارسی شعر و ادب کا ایک قدیم ماخذ ضرور خیال کر سکتے ہیں

جہاں تک راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ابوبکر نجم الدین محمد بن علی راوندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرہ الشعرا کے زمرے میں نہیں آتی۔ راحت الصدور دراصل آل سلجوق کی تاریخ ہے جو ۵۹۹ھ میں لکھی گئی ہے۔ اس کا ایک باب

"ذکر شاعران مداح آل سلجوق و شعر ہائے آناں"

سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعرا کے قدیم ماخذات میں شمار کر سکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے۔

فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعراء، مجمع النوادر اور راحت الصدور و آیۃ السرور تینوں کتابیں، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آج تک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی کا پہلا دستیاب تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے۔ اڈورڈ براؤن نے بہت صحیح لکھا ہے کہ:۔

"عزت این کتاب لباب الالباب در این است کہ در این فن تقریباً یادگار وحید است۔ اگرچہ قبل ازیں چند تذکرہ ہائے دیگر در احوال مآثر شعرائے فرس نوشتہ شدہ، ولے اکثر آنہا دستخوش حوادث و پامال مرور زمان گشتہ، الا چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی...... در آں کتاب ہم اگرچہ ضمناً از گروہے از مشاہیر شعرائے متقدمین ذکر رفتہ، ولے مقصود اصلی مولف غیر ازاں بودہ است بخلاف این کتاب لباب الالباب کہ اصل مرام مولف ہمیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامۂ شعرائے مشہور ذکرے و از افکار ابکار و منتخب اشعار ایشان بر سبیل نمونہ یادگارے در صحائف کتاب خود گذارد"[۱]

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۶۱۷ھ اور ۶۱۸ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حسب ذیل ابواب پر مشتمل ہیں۔

---

[۱] مقدمہ لباب الالباب از براؤن چاپ تہران

اول	در فضیلت شعر و شاعری
دوم	در معنی شعر از طریق لغت
سوم	در معنی آنکہ اول شعر کہ گفت
چہارم	در معنی آنکہ اول کس شعر پارسی گفت
پنجم	در لطائف اشعار وزرائے عالی رتبت و صدور سامی منزلت
ششم	در لطایف اشعار ملوک کبار و سلاطین نامدار
ہفتم	در ذکر صدور و علماء و ائمہ و فضلا۔
ہشتم	در ذکر لطایف اشعار شعراے کہ در عہد آل لیث و آل طاہر و آل سامان بودند
نہم	در ذکر شعراے آل ناصر
دہم	در ذکر لطائف شعرائے آل سلجوق
یازدہم	در ذکر لطایف شعراے کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دولت معزی و سنجری
دوازدہم	در ذکر لطایف اشعار صدور و افاضل کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم۔

بعد کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً لباب الالباب ہی کو سامنے رکھ کر اپنے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ

"جملہ تذکرہ نویسانِ متاخر در تحریر احوال شعرا اقدام القدما عیال اواند"[1]

چنانچہ لباب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنھوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے اُن میں پانچ خصوصیات سے قابل ذکر ہیں۔

۱۔ تقی الدین احدی جنھوں نے "فردوس خیال" کے نام سے سنہ ۹۹۹ھ میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور سنہ ۱۰۲۲ھ میں "عرفات العاشقین" کے نام سے مکمل کیا اور سنہ ۱۰۳۶ھ میں "کعبہ عرفان" کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا۔

۲۔ سید علی بن محمود حسینی جنھوں نے سنہ ۱۰۰۰ھ میں "بزم آرا" کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا۔

۳۔ امین احمد رازی جنھوں نے سنہ ۱۰۰۲ھ میں "ہفت اقلیم" کے نام سے شعر و ادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے۔

۴۔ حسن بن لطف اللہ رازی طہرانی جنھوں نے سنہ ۱۰۴۰ھ میں "میخانہ" کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا۔

۵۔ علی قلی خاں داغستانی جنھوں نے ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور "ریاض الشعرا" نام رکھا۔

اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے "تذکرۃ الشعرا مولفہ سنہ ۸۹۲ھ" میں اور سام مرزا نے "تحفۂ سامی مولفہ سنہ ۹۵۷ھ"

---

[1] خزانہ عامرہ مرقومہ ۱۱۷۶ھ / ۱۷۶۲ء مطبوعہ ۱۸۷۱ء

ہیں بھی لباب الالباب سے پورا فائدہ اٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انھوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو لباب الالباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ لباب الالباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ لباب الالباب ان کی نظر سے نہیں گزرا۔ مثلاً "خزانۂ عامرہ" کے مؤلف غلام علی آزاد بلگرامی اور شعر العجم کے مصنف مولانا شبلی دونوں لباب الالباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانوی ذرائع سے لباب الالباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انھیں نہیں ملا[1]

فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل

لب الالباب کے زیر اثر سنہ ۶۱۸ھ سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ نکات الشعرا مولفہ سنہ ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۱-۵۲ء تک فارسی شعرا کے کتنے تذکرے موجود تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی، اس کا بھی اجمالی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکروں کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں۔ یوں تو سنہ ۶۰۱ھ سے لے کر سنہ ۱۱۶۵ھ تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے ماخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن سنہ ۱۱۶۵ھ تک کی جن کتابوں کو "تذکرۃ الشعرا" کا نام دیا جاسکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں:۔

۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ سنہ ۸۹۲ھ
۲۔ مجالس النفائس مولفہ میر علی شیر مرقومہ سنہ ۸۹۶ھ
۳۔ لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ سنہ ۹۲۷ھ
۴۔ جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ سنہ ۹۴۷ھ
۵۔ تحفۂ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ سنہ ۹۵۷ھ
۶۔ مذکر الاحباب مولفہ نثاری بخاری مرقومہ سنہ ۹۷۴ھ کے قریب
۷۔ نفائس المآثر مولفہ علاء الدولہ قزوینی مرقومہ سنہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ
۸۔ خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ سنہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۶ھ
۹۔ بزم آرا مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ سنہ ۱۰۰۰ھ
۱۰۔ خزینۂ گنج الٰہی مولفہ الٰہی حسین مرقومہ سنہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ
۱۱۔ بت خانہ مولفہ محمد صوفی و عبداللطیف مرقومہ سنہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ
۱۲۔ خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ سنہ ۱۰۱۷ تا ۱۰۳۶ھ
۱۳۔ عرفات العاشقین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی اوحدی اصفہانی مرقومہ سنہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ھ
۱۴۔ عالم آرا مولفہ اسکندر منشی مرقومہ سنہ ۱۰۲۵ھ
۱۵۔ میخانہ مولفہ عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی سنہ ۱۰۲۸-۲۹ھ
۱۶۔ مجمع الشعرا جہانگیر شاہی مولفہ قاطع سنہ ۱۰۳۷ھ
۱۷۔ "خرابات" یا "میخانہ" مولفہ حسن بن لطف اللہ طہرانی مرقومہ سنہ ۱۰۴۰ھ

---

[1] تنقید شعر العجم از حافظ محمود شیرانی

۱۸ ۔ "رسالہ" مولفہ چندربھان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۷۳ھ

۱۹ ۔ تذکرۂ نصرآبادی مولفہ طاہر نصرآبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۲ھ

۲۰ ۔ کلمات الشعرا مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ

۲۱ ۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ

۲۲ ۔ مراۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۰۲ھ

۲۳ ۔ ہمیشہ بہار مولفہ کشن چند اخلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ

۲۴ ۔ سفینۂ خوشگو مولفہ بندرابن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ

۲۵ ۔ سفینۂ بے خبر مولفہ عظمت اللہ بے خبر مرقومہ ۱۱۴۲ھ

۲۶ ۔ ید بیضا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ

۲۷ ۔ تذکرۂ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ ۔

۲۸ ۔ گلدستہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ

۲۹ ۔ ریاض الشعرا مولفہ علی قلی خاں والہ داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ

۳۰ ۔ منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں مبتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ

۳۱ ۔ تذکرۂ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۳ھ

۳۲ ۔ مجمع النفائس مولفہ سراج الدین علی خاں آرزو مرقومہ ۱۱۶۴ھ

۳۳ ۔ تذکرۃ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزین مرقومہ ۱۱۶۵ھ

فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے ؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنے کی گنجائش اس جگہ نہیں ہے ۔ مجموعی حیثیت سے البتہ ان پر کچھ کہا جا سکتا ہے۔

جہاں تک ان کی ظاہری صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقی ہم[۱] انھیں دو خاص گروہ میں تقسیم کر سکتے ہیں ۔

ا ۔ عام تذکرے　یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً تذکرۃ الشعرا، خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار، خزینہ گنج الٰہی ۔ بت خانہ، مراۃ الخیال ۔ سفینۂ خوشگو، ریاض الشعرا، ید بیضا، مجمع النفائس اور عرفات العاشقین وغیرہ ۔

ب ۔ خاص تذکرے　یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صرف معاصر شعرا کا ذکر آیا ہے مثلاً مجالس النفائس نفائس المآثر، میخانہ، کلمات الشعرا، تذکرہ نصرآبادی، ہمیشہ بہار اور تذکرۃ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے لباب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب قزوینی کی رائے سن لیجئے ۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور اسی کی تقلید میں دوسرے تذکرے لکھے گئے ہیں قزوینی نے لباب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ :۔

"لباب الالباب در ترجمۂ احوال شعرا غالباً معلوماتے مفید بدست نمی دہد وخصوصاً سن وفات را کہ اہم مواضیع

---

[۱] اورینٹیل کالج میگزین لاہور بابت فروری ۱۹۲۷ء

تراجم رجال است در اکثر اوقات جبلا و غفلت ذکر نمی کند و ہم واحد او استعمال استعارات سمج و تشبیہات بارد و تسجیعات متکلف ثقیل و جناسات متصنع منکرہ است کہ از درار آنہا ہیچ معنی بچنگ خوانندہ نمی آید ، و نیز منتخباتے کہ از اشعار شعرا می دہد بسیار سے از اوقات اشعار متوسط بلکہ اشعار ردی ایشان است بطورے کہ از روئے این منتخبات نمی توان بہ سبک و اسلوب شاعر مبحوث عنہ پے برد۔[1]

کم و بیش یہی حال دوسرے تذکروں کا ہے ۔ چنانچہ مجمع الفصحا کے مرتب و مقدمہ نگار ، فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ ۔

" بر محققان پوشیدہ نیست کہ در بیشتر تذکرہ ہائے فارسی اشتباہائے بزرگ تاریخی و ادبی از قبیل نسبت شعر شاعری بشاعر دیگر انتساب یک پارہ شعر باد یا چند شاعر اشتباہ در تعیین زمان زندگی و سن تولید و مرگ و مولد و غیر آں کم نیست ، روش تذکرہ نویسان ، در نوشتن ترجمۂ حال و شیوۂ بیان شاعران نیز بیشتر یک نوخت بنظر می رسد و باندک تامل آشکار می شود کہ بیشتر آناں گرفتار تقلید از یک دیگر بودہ اند و ہیچ شیوۂ تازۂ ای بکار نبردہ است و اگر تازگی و دگرگونی در کار آناں باشد بیشتر از جہت تقسیم بندی ظاہری ست ذکر بعضے از تذکرہ ہائے معروف این تقلید را از نظر خوانندہ می گذرانیم ۔

از جہت تعیین شیوۂ شاعراں در بیاں اگر حمل بر مبالغہ و اغراق نہ شود باید گفت کہ بتقریب ہیچ یک از تذکرہ نویسان قلمے در روشن کردن سبک بر نامہ نہ نہادہ و از جہت انتقاد نیز قدمے بر نہ داشتہ است ۔

نویسندگان کتابہائے تذکرہ برائے نشان دادن اہمیت شاعر و سبک و سلیقہ او در شعر بہ کلمہ بازی و لفظ پرداختہ اند و اگرچہ برائے بعضے از آناں کہ شعر شناس بودہ اند و سخن درست و استوار از نادرست و سست باز می شناختہ اند تحلیل و تجزیۂ سبک ، و تحلیل شیوۂ بیان ، و بیان جہت ہائے امتیاز شعر شاعری از شاعر دیگر میسر بودہ است پائے بند ہائے ظاہر و صنعت سازی و تکلف آنرا آسودہ و انگذاشتہ چنانکہ امروز اگر بدقت کتابہائے تذکرہ مورد نظر قرار گیرد ایں مدعا بخوبی اثبات می گردد کہ سر نوشت تعیین سبک شاعران و اہمیت ایشان در شعر در دست تذکرہ نویسان بستگی بصورت ظاہر نام و کنیت و تخلص ایشان و آمادگی آں کلمہ ہائے برائے تجنیس سازی و ایہام و قلب و تصحیف داشتہ است و شاہد ایں معنا ترجمہ حال بیشتر شاعرانست در تمام تذکرہ ہا از لباب الالباب تا مجمع الفصحا گرفتہ و گاہے کار ایں تکلف بہ مسخرہ و خندہ و دیوانگی و پرداختن در دغہائے بزرگ کشیدہ است ۔[2]

تذکرہ نگاری کی کمزوریوں کے باب میں تذکروں کا سخت سے سخت نقاد جو کچھ کہہ سکتا ہے تقریباً وہ سب کچھ مندرجہ بالا دو اقتباسات میں آگیا ہے لیکن ان کمزوریوں کے باوجود فارسی تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی ۔ ان ناقدین نے جہاں تذکروں کی خامیاں گنوائی ہیں وہاں اس بات کا اعتراف بھی کیا ہے کہ :-

" این کتاب از حیث نظر تاریخی و ادبی اہمیتے بس دارد ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ و در حقیقت اگر لباب الالباب

---

[1] مقدمہ لباب الالباب از عبد الوہاب قزوینی ۔
[2] مقدمہ مجمع الفصحا از مظہر مصفا ۔

بدست ما نرسید بود تراجم جماعتے کثیر بل اکثر از شعرائے متقدمین بکلی از میاں رفتہ بود والان ابدا آسمے و رسمے از ایشاں باقی نماندہ بود" (مقدمہ لباب الالباب)

"مدا ایران تذکرہ نویسی از چندیں قرن پیش رائج شدہ وکسانے در صدد جمع شعر شاعراں و نوشتن ترجمہ زندگی ایشاں برآمدہ اند و اگر ہمت بکار نمی رفت امروز از حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گذشتہ بے خبر بودیم" (مقدمہ مجمع الفصحا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت و روش ۔ جسے پس منظر کے طور پر اُردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن میں رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اُردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیر اثر وجود میں آئے ۔

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ

برصغیر میں اُردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی کے اوائل سے نصیب ہوتا ہے ۔ ہوا یہ کہ ۱۷۰۷ء میں اورنگ زیب عالمگیر کے انتقال کے بعد جب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ دیسی راجہ نوابوں، اور بعد ازاں انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہو گیا ۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و ادب پر بھی گہرا اثر پڑا ۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی ۔ حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدردانی سے محروم ہو گئی، ان حالات میں اُردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دن میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات کچھ اس طرح اپنے اندر جذب کر لیں ۔ کہ فارسی کو اُردو کے لئے ہر شعبۂ زندگی میں جگہ خالی کرنی پڑی ۔ جو لوگ اب تک اُردو کو کم مرتبہ و حقیر خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف لپکے اور اسطرح کہ اُردو انھیں کی ہو کر رہ گئی ۔ اردو نثر کی طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی اور انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ نہ بن سکی ۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسویں صدی عیسوی کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ۔ باستثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے ۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر ۱۷۵۰ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذکرہ آب حیات کے سن تالیف ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے ۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ ـــ ان سوالوں کا حتمی جواب ذرا مشکل ہے ۔ قدیم تذکروں کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہو جاتی ہے کہ اُردو میں تذکرہ نگاری کا رواج میر درد کے عہد ہی سے ہو گیا تھا ۔ اور بعض معاصرین مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سراج الدین علی خاں آرزو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکرے بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے ۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے ان کے آغاز و انجام، نوعیت و کیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جا سکتی ۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سامنے رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جا سکتا ہے ۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں ۔

۱ ۔ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ
۲ ۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ
۳ ۔ تحفتہ الشعرا از افضل بیگ قاقشال مولفہ ۱۱۶۵ھ
۴ ۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

۵۔ مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلق، ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں "دو تذکرے (تحفۃ الشعرا اور گلشن گفتار) دکن سے تعلق رکھتے ہیں۔ مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے۔ باقی رہا تذکرۂ گردیزی سو داخلی شہادتیں یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعرا کو ضرور دیکھا ہوگا۔ پس ان حالات میں تذکرہ میر کو اردو شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جا سکتا ہے[۱]"

اس سے قبل قدیم تذکروں پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرت مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری زور، حبیب الرحمن خاں شروانی، گارساں دتاسی، حافظ محمود شیرانی۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی۔ سید محمد ایم اے، حکیم شمس اللہ قادری اور قاضی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم وبیش اسی قسم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے آج عموماً نکات الشعرا ہی کو اردو شعرا کے دوسرے تذکروں سے مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پرچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعرا کا ذکر سب سے پہلے کیا ہے۔

لیکن تحقیقی نقطۂ نظر سے نکات الشعرا کی تقدیم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی۔ نکات الشعرا، گلشن گفتار اور تحفۃ الشعرا تینوں ۱۱۶۵ھ میں مکمل ہوتے ہیں اس لئے نکات الشعرا کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا۔ یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں لکھے جاتے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعرا کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے۔ ان میں دکنی شعرا کے ساتھ شمالی ہند کے متعدد شعرا کا ذکر آیا ہے اور تذکرۃ الشعرا کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعرا کو۔ اس لئے انھیں تذکرہ نگاری کی توقیت یا تاریخی ترتیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعرا سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا۔

لیکن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا بھی ہنوز تشنہ تحقیق ہے۔ جہاں تک نکات الشعرا کا تعلق ہے۔ میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا۔ مخلص کی وفات کے سلسلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے۔ اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۱۶۵ھ میں لکھا گیا ہے۔ گردیزی نے البتہ اپنے تذکرے کے تکملہ کا سال ۵ محرم ۱۱۶۶ھ ظاہر کر دیا ہے۔ قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام "مخزن نکات" ہے اور اس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں۔ ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعرا کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن مشکل تو یہ ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے۔ گردیزی نے تو خیر اس قسم کا کوئی ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے اولین تذکرہ نگار ہونے کا دعوے کرتے ہیں۔ قائم کا بیان ہے کہ۔

"مخفی و محتجب نہ ماند کہ الی الآن در ذکر و بیان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کتابے تصنیف نہ گردیدہ
تا ایں زماں ہیچ انسانے از ماجرائے شوق افزائے سخنوران این فن سطرے تالیف نہ رسانیدہ۔ بنابرایں فقیر
مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تام و سعی تمام دواوین ایں اعزہ فراہم آوردہ، پارہ ادبیات
از ہر کدام بر سبیل یادگار در ذیل ایں بیاض، کہ بہ مخزن نکات موسوم است بہ قید قلم در آوردہ۔"
(دیباچہ مخزن نکات)

اسی طرح میر تقی میر مدعی ہیں کہ:۔

"در فن ریختہ کہ شعرے است بطور شعر فارسی بزبان اردوئے معلی شاہجہاں آباد۔ کتابے تا حال تصنیف

---

[۱] شعرائے اردو کے تذکرے مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء

نہ شدہ کہ احوال شاعران ایں معنی بہ صفحہ روزگار بماند " (دیباچہ نکات الشعرا)

لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یار خاکسار عرف کلّو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ :-

"تذکرہ نوشتہ است بنام معشوق چہل سالۂ خود، احوال خود را اوّل از ہمہ نگاشتہ "

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ :-

"اگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے " معشوق چہل سالہ کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا، اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی [1]"

اس سلسلے میں مولانا امتیاز علی خاں عرشی، نکات الشعرا، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں :-

ا۔ " بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۶۱ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا اس وقت تک اس موضوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں تھا۔ ۱۱۶۲ھ میں وہ اس کام میں مشغول تھے۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آرزو کے متعلق انھوں نے جو عمدہ تعریفی کلمات استعمال کئے ہیں وہ شعبان ۱۱۶۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آرزو کے یہاں یا ان کے پڑوس میں رہا کرتے تھے۔ (دستور الفصاحت ص ۴۶)"

ب۔ "گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۵۵ھ کے قریب کیا ہے .... ۱۱۵۶ھ میں اس کی عمر ۲۵ سال کی ہوگی یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس کی تھی۔ (دستور الفصاحت ص ۴۵ + ۴۹)"

س۔ " بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا۔ اس بیاض کے آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۵۵ھ ملتی ہے۔ اس وقت تک اردو گو شعرا کا کوئی تذکرہ مرتب نہ ہوا تھا۔ ۱۱۶۷ھ میں ..... بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کر لی اور مصنف نے اس کا تاریخی نام " مخزن نکات " رکھا جس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں ۔ (دستور ص ۵۹)

ان تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست نہیں ہے۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کر دیا تھا۔ نثار احمد فاروقی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ " محمد تقی میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسائے تھے۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تالیف کا علم ہوگا لیکن انھوں نے عمداً اس سے چشم پوشی کی ہے اور تقدم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا یہ میری ناچیز رائے میں سر دست میر سے تذکرہ نگاری کی اولیت کا شرف چھیننا اُن کے ساتھ زیادتی ہے۔ یہ مانا کہ عرشی صاحب کی تحقیقات کے مطابق گردیزی کے ریختہ گویاں " کا آغاز ۱۱۵۵ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۶۵ھ میں اور میر کے نکات الشعرا کا ۱۱۶۱ھ میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ " ریختہ گویاں " دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعرا قرار پاتا ہے۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب کا

---

[1] دلی کالج میگزین۔ میر نمبر ص ۲۹۵

سال اختتام شمار کیا جاتا ہے۔ چونکہ خود عرشی صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں ریختہ گویاں ۱۱۶۶ھ اور مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکروں میں بالترتیب ۱۱۶۵ھ اور ۱۱۷۴ھ تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے "نکات الشعرا" یقیناً گردیزی اور قائم کے تذکروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکروں میں تکمیلی حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعرا اور گلشن گفتار اور تحفۃ الشعرا کے نام آتے ہیں[۵۱]

تذکرہ نگاری کے محرکات

فارسی کی طرح اردو میں بھی تذکرہ نگاری کے آغاز و فروغ کے متعدد محرکات رہے ہیں اور اگر ہم نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک کے زمانہ کو ذہن میں رکھ کر ان کی نشان دہی کرنا چاہیں تو اس سلسلے میں امور ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں۔

(۱) اس فن کا اولین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جس کی وجہ سے اس کا نام تا قیامت دعاؤں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے۔ بقول میر:۔

" بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو
ایسا کچھ کرکے چلو یاں کہ بہت یاد رہو۔

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عوفی۔ لباب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

" محمد عوفی روئے از ہمہ جہاں گرداینده و بہمہ جہاں آورده است..... خواست کہ حضرت عالیہ (نصیر الدین قباچہ) را ہم از شیوۂ صناعت و سرمایۂ بضاعت خود خدمتے کند و تحفۂ اے آرد تا دامن قیامت، دست بلا بدامن آں نرسد و تا آخر دور یادگا ری از دست تعرض شب و سال زوال مامون ماند۔

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی، "تذکرۃ الشعرا" مولفہ ۸۹۲ھ کے دیباچہ میں بطور سبب تالیف رقم طراز ہے کہ:۔

" من بندہ در روزگار شباب و ایام و فضل و اکتساب را در جہالت و بطالت بسر بردم و دو سہ روزہ زندگانی کہ سرمایہ سعادت جاودانی است بہ لا طائل تلف کردم۔ چوں از روئے محاسبت و مراقبت بروز نامہ حیات نظر کردم دیدم کہ کاروان عمر گرانمایہ در بیتہ گمراہی پنجاہ مرحلہ قطع نمودہ بود........... با خود اندیشہ کردم کہ از دفتر دین و دانش کہ فہرست مجموعہ کمالات است حرفے نخواندہ و از جاہ و مراتب آباد اجداد بے بہرہ ماندہ ایں چنیں عمر تلف شدہ را چہ عوض و ایں سودائے بے سود را چہ غرض ..... بعد ماکہ زخم شمشیر تشویر خوردم و ساختے بندامت سر فرو بردم ـــــــ آخر مصلحت آں دیستم کہ پیش از انکہ پائے مرکب حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود ع۔

دست بکامے زنم کہ غصہ سر آید

...... آخر از حسرت و پشیمانی و اندوہ و پریشانی بہ زاویہ اد بار مجاور گشتم و بگوشہ تنہائی معتکف نشستم و از بطالت ملالت برخاطرم مستولی شد کہ ناگاہ ع

ہاتف غیب ایں ندا در داد

[۵۱] علیگڑھ میگزین ستمبر ۱۹۳۸ء و سالنامہ سہیل ۱۹۱۳ء

عاقل منیش ورقے می خراشں گرنہ نویسی قلمے می تراش

چنوں کنوزِ معانی ظہور نمودہ دانستم کہ قلم اژدہائے آن گنج بود باقلم دوزبان یکدل شدہ گفتم اے مفتاح کنوزِ دانش بہ تو مشورت می کنم کہ بر سبیِ بنانِ من بدندانِ توکدام رقم است قلم لعیدائے صریر بامن تقریر کرد۔

کہ ہر چیز کاں گفتنی گفتہ اند

بروہ بوم دانش ہمہ رفتہ اند

علمائے دیں داد آثار واخبار دادہ اند وابواب وقصص انبیا بر رُخِ خلق کشادہ اند۔ شیخ عطار کہ مرقد او در یاحین انوار معطر باد در تذکرۃ الاولیا ید بیضا نمودہ ومورخان دانا در تواریخ ومقامات سلاطین توانا جلدہا پرداختہ اند وکتاب ہا ساختہ اند وہم چنیں در معرفت بلاد ومصلحت عباد آنچہ بایستنی است فضلا دراں کار جہد نمودہ اند ویادگارے گذشتہ اند ؎

آنچہ مجہول باد در عالم ذکر تاریخ وقصہ شعراست

چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعرا کا تذکرہ مرتب کر دیا۔

اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے تذکرہ نگاروں نے "سببِ تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکروں کو وجود میں لایا ہے۔

۲۔ تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے شعری تنقید کا نقطۂ آغاز کہنا چاہیئے۔ یہ نقطۂ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا پابند رہ کر بھی۔ مذاق سخن اور معیار فن سے یکسر بیگانہ نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعر کی تنقید میں انتخاب اشعار سے مفر نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ سہی لیکن ادبی تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے، ... یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے آمد و اورد، توارد و تسارح، اور خیال کی جدت وقدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشیق نے یہ حکم لگایا تھا کہ "شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعرا کا کلام یاد ہونا چاہیئے تاکہ وہ اپنے شعر کی بنیاد اسی منوال پر رکھے۔ جو شخص اساتذہ کے کلام سے خالی الذہن ہوگا اگر وہ محض طبیعت کی اپج سے کچھ لکھ بھی لے گا تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط از اعتبار یا ٹکسال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پُر ہو جائے اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعر کی طرف متوجہ ہونا چاہیئے۔ اب جس قدر مشق زیادہ ہوگی اسی قدر ملکۂ شاعری مستحکم ہوگا ہے۱"

یہ ایک ایسے نقاد کا قول ہے جس کے اثرات مغربی روشنی آنے سے قبل تک عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صاف نظر آتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکروں میں زبان و بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشان دہی ملتی ہے۔ وہ عموماً ابن رشیق ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکروں کے سوانحی اختصار پر نظر ڈالیں

۱؎ بحوالہ مقدمہ شعر و شاعری از مولانا حالی

تو اندازہ ہوگا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولدیت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہو گئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کر لی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین ماخذات مثلاً ابی بکر نجم الدین محمد بن علی کی تصنیف راحت الصدور و آیۃ السرور مولفہ ۵۹۹ھ اور محمد بن بدر جاجرمی کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۷۴۱ھ سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق نے بیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق اشعار کے انتخاب کا ایک تحریری ریکارڈ، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ گارساں دتاسی نے اپنے خطبات اور تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دتاسی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دہرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں۔

(۱) خود اپنے کلام کا انتخاب۔

(۲) مختلف شعراء کی دواوین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب

(۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب۔

(۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب

(۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب

(۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب

(۷) صرف منتخب اور نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش اول ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حروف تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیئے گئے اور کسی خاص قرینے سے مرتب کر دیئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ چنانچہ اردو میں گلدستہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں چمن بے نظیر و دقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور دقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک دو فقرے ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اسلئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلدستہ نشاط و چمن بے نظیر مجموعہ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں رہتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گروہ بندی اور علاقائی تعصب کو بھی بڑا دخل رہا ہے۔ ولی و ناصر علی اور سودا و میر کے زمانے سے لے کر دور حاضر تک اسکے اثرات ادبی تاریخ میں پائے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی ان سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعرا جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاکسار کے بارے میں لکھتے ہیں۔

"خاکسار تخلص عرف کلو، شخصے است خادم درگاہ قدم شریف شعر ریختہ ما گوید و خود را در رکشو بلکہ از تنگ آبی بنائے ریختہ را باب رسانیدہ چنانچہ علی الرغم ایں تذکرہ، تذکرۂ نوشتہ است، بنام معشوق چہل سالہ خود۔ احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار داری۔ آتش کینہ کہ بے سبب افروختہ

"...ست چوں کباب بلای دہد .... فخر او ہمہ بر ریختہ است طرفہ این کہ آں ہم نامربوط و خود او ہم ناد رست...
...... الغرض بسیار کم فرصت و بے تہ است ۔"

اس اقتباس سے معاصرانہ چشمک، شعرا کی گروہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے ورنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے، میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں۔ فتح علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کا لب و لہجہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاصرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسروں کی خردہ گیری سے تعبیر کیا ہے۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اورنگ آبادی اور آزاد وغیرہ کے یہاں بھی دوسروں کے تنقیدی لب و لہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصر اللہ خاں خورجوی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں۔ ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیفتہ کا گلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیفتہ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعروں کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیفتہ نے باطن کے استاد نظیر اکبرآبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور بازاری ہونے کا حکم لگایا تھا۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیفتہ کے ممدوحین کی تنقیص اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا۔

۴۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کر سکتے جس میں شاعری عام و خاص دونوں کا اوڑھنا بچھونا بن گئی تھی۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے مقاومت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خول میں پناہ لینا چاہی۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے اسیر ہو کر رہ گئے۔ اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاون ثابت ہوئی وہ مشغلۂ شعر و سخن تھا۔ اس مشغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے معیار شعر و سخن کو کس درجہ پست کر دیا تھا۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہئے کہ حالی نے اس دور کے "شعر و قصاید" کو ناپاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا۔ شعر گوئی نے واقعی مرض کی صورت اختیار کر لی تھی اور کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر تبصرہ و بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ:۔

> "سلاطین و عمال، امرا و رؤسا، سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ وروں پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے۔ مثلاً منیر صیقل گر ہے۔ محمد امان نثار معمار ہیں۔ حسین بخش بخشی پارچہ فروش ہے، مدن سنگھ شیفتہ آہنگر ہے۔ خواجہ ہینگا شیدا علاقہ بند ہے۔ میر صادق علی صادق فیل بان ہے۔ شمبھو ناتھ عزیز مہاجن ہے میر لطف علی لطیف جواہرات کا دلال ہے اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے۔ بدر الدین مفتوں بزاز ہے یکرنگ ستار ہے۔ محمد ہاشم شائق خیاط ہے۔ محمد عارف رفوگر ہے۔ عنایت اللہ عرف کلو حجام ہے ـــــ غلام ناصر جراح ہے۔ مقصود ایک سقہ ہے۔ قریں خاکروب ہے"[۱]

[۱] مقدمہ مجموعہ نغز۔ از حافظ محمود شیرانی۔

اس شاعرانہ فضا میں "آبروئے شیوۂ اہل نظر" گئی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فضا میں بیاض نگاری، انتخاب اشعار، تحسین و تنقیص و تبصرہ و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور یک گونہ تقویت پہنچی ہوگی۔

۵۔ مشاعروں کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتدا سے ملتا ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے۔ دہلی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ در خان آرزو ہی کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شعری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں۔ خود، خان آرزو، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلوں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے۔ شفیق اورنگ آبادی نے درد کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"شاہ عبدالحکیم حاکم لاہوری می گوید کہ ایں عزیز بزرگ عالی دودماں را فقیر مکرر بہ خانۂ خان آرزو دیدہ مراختہ یعنی صحبت ریختہ گویان ہندی کہ در پانزدہم ہر ماہے مقرر بود، دیدہ ام"[۱]

خان آرزو کی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد ازاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہوگئی۔ جیسا کہ خود میر نے درد کے سلسلے میں لکھا ہے:۔

"مجلس ریختہ بہ خانۂ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است، زیرا کہ پیش ازیں ایں مجلس بہ خانہ اش مقرر بود"[۲]

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی وہ تمدنی زندگی کا اہم جزو بن گئے اور شادی و غم کی ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"قریب دوازدہ سال بلاناغہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ بخانۂ خود پرداخت و بہ ہیچ مانع تو یل اوّا موقوف نہ ساخت۔ حتی کہ صبح فاتحہ روز سیوم فرزند ارجمند خود نمودہ و بعد ظہر مجلس مراختہ منعقد نمود۔"[۳]

آخر آخر یہ روایت اتنی پختہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ مشاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے۔ مشاعرے کے اس قبول عام کی بدولت، انتخاب اشعار۔ بیاض نگاری، اور گلدستہ نگاری کا رواج بھی عام ہوگیا جگہ جگہ مشاعرے منعقد ہوتے۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب۔ یا پوری پوری غزلیں گلدستہ کی شکل میں شائع کی جاتیں۔ کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلدستوں میں شامل کر دیئے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہو جاتی۔ اس قسم کے گلدستے آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم اہم نہیں ہیں۔ مثلاً "گلدستہ سخن" اور گلدستہ شعر و سخن، پیش کئے جا سکتے ہیں۔ گلدستہ شعر و سخن میں امجد حسین نے ایک مشاعرے کی طرح غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی درج کئے ہیں۔ یہ گلدستہ ۱۲۹۱ھ میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نول کشور سے شائع ہوگیا۔ "شعر و سخن" گلدستے کا تاریخی نام ہے اور اسے نیاز علی پریشان نے ۱۲۸۶ھ میں مرتب کیا ہے۔ اس کے لئے انھوں نے ۱۸ اکتوبر ۱۸۶۹ء مطابق ۱۰ رجب ۱۲۸۶ھ کو آگرہ میں ایک بہت بڑا مشاعرہ

۱ چمنستان شعرا از لچھمی نرائن شفیق مولفہ ۱۱۷۵ھ
۲ نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ
۳ مجموعۂ نغز از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۲۲۱ھ

کیا اور اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دیے کہ شعرا کے حالات و طرحی غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گذارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصل نام، تخلص، ولدیت نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلہ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اُردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دئے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ مہاراجہ بلوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا[1] اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ گارسان دتاسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ مشاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعر و ادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی و تنقیدی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دلچسپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶۔ ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے مسابقت لے جانے کی کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی مقبولیت میں کمی واقع ہونے لگی اور ریختہ کو شعر کو مقبول عام نصیب ہوا تو فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترتیب کا خیال پیدا ہوا گویا فارسی کی تقلید اور تقابل نے اُردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہو گئے جنھوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اُردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہو گیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہو گئی۔

اُردو شعرا کے تذکروں کی تعداد

اُردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کا آغاز تقریباً اٹھارویں صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آب حیات مولفہ ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقتہً تذکرہ نگاری کا دور ختم ہو جاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آب حیات، طرز قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اُردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت و کلام پر رائے زنی کا وہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہیئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آب حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آب حیات کے سال تصنیف ۱۸۸۰ء تک کو اُردو تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیا ہے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انھیں کا تعارف کرایا ہے اس سے انکار نہیں کہ آب حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً:۔

۱۔ آثار الشعرائے ہنود مولفہ دیبی پرشاد بشاش لکھنوی۔

۲۔ جلوۂ خضر مولفہ صفیر بلگرامی۔

۳۔ یادگار ضیغم مولفہ ضیغم۔

۴۔ آثار الشعرا مولفہ ممتاز علی۔

۵۔ آب بقا مولفہ عبد الرؤف شرف۔

۶۔ تذکرہ شعرائے دکن مولفہ عبد الجبار خاں ملکاپوری

۷۔ گل رعنا مولفہ مولوی عبد الحئی۔

۸۔ بہار سخن زریں مولفہ شیام پرشاد مندرلال۔

---

[1] داستان تاریخ اُردو از مولانا حامد حسن قادری۔

۹۔ انتخاب زریں مولفہ سید راس مسعود۔
۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بدایونی
۱۱۔ تذکرۂ خندۂ گل مولفہ عبدالباری آسی۔
۱۲۔ تذکرۂ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی۔
۱۳۔ شعرالہند مولفہ عبدالسلام ندوی۔
۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کاظمی۔
۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالروف عشرت۔
۱۶۔ خمخانہ جاوید مولفہ لالہ سری رام۔
۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد مبین چریاکوٹی۔
۱۸۔ کاشف الحقائق مولفہ امداد امام اثر۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جا سکتے ہیں۔
لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہو چکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے ان کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کر کے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا۔

اب رہا یہ سوال کہ ابتدا سے لے کر آب حیات کے سال تصنیف تک اردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ سو اس کا جواب بھی بوثوق دینا مشکل ہے۔ قدیم تذکرہ نگاروں نے تو خیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن بزرگوں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل مستشرقین یعنی اسپرنگر اور گارساں دتاسی کے یہاں ملتی ہیں۔ اسپرنگر کے "یادگار شعرا" مولفہ ۱۸۵۴ء ترجمہ طفیل احمد میں ماخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ وار دی گئی ہے۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں بھی:

۱۔ گلدستہ نشاط[1]
۲۔ چمن بے نظیر[2]

تذکرے نہیں بلکہ محض اردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں۔
تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست آب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی ۔۔ گارساں دتاسی نے البتہ "تاریخ ادب ہندوستانی" کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے۔ اس کی تلخیص سب سے پہلے محفوظ الحق نے اگست اور ستمبر ۱۹۲۳ء کے معارف میں پیش کی بعد ازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء میں

---

[1] گلدستہ نشاط مولفہ منولال، ۱۲۵۲ہجری مطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا گیا ہے۔ اس میں ۱۰۴ صفحات ہیں۔ آزاد لائبریری علیگڈھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں۔
[2] چمن بے نظیر۔ مولفہ محمد حسین اور محمد ابراہیم کے ایک حصے کا نام مجمع الاشعار بھی ہے۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور ۱۲۶۵ھ-۶۶ ۱۸۴۸-۴۹ء میں بمبئی سے شائع ہو چکا ہے۔ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

شائع کیا۔ اس فہرست میں گارسان دتاسی نے چونسٹھ کتابوں کا ذکر کیا ہے۔ لیکن یہ ذکر بہت تشنہ ہے۔ تذکروں کے اصل نام ان کے سال تصنیف و طباعت اور مصنفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں گارسان دتاسی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکروں کو گڈ مڈ کر دیا ہے۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دئے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا۔ چنانچہ چونسٹھ ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہئے۔ اس لئے کہ:۔

۱۔ چمن بے نظیر۔ تذکرہ نہیں اردو فارسی اشعار کا مجموعہ ہے۔

۲۔ مجموعہ مقبول نبی۔ یہ بھی مجموعہ اشعار ہے۔

۳۔ گلدستہ نشاط۔ محض اشعار کا انتخاب ہے۔

۴۔ گلدستہ مسرت۔ فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمن خاں شاکر کی تالیف ہے۔

۵۔ مجموعہ واسوخت۔ جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے۔

۶۔ گلزار مضامین۔ مرزا جان طپش کی نظموں کا مجموعہ ہے۔

۷۔ معیار الشعرا۔ گلدستہ ہے جو مہینے میں دو بار آگرہ سے نکلتا تھا

۸۔ مجالس رنگین۔ سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے۔

۹۔ مختصر احوال مصنفین ہندی۔ عام مصنفین کے حالات ہیں۔

۱۰۔ روضۃ الشعرا۔ اردو شعرا سے متعلق محمد حسین کلیم کی نظم ہے

۱۱۔ تذکرہ اختر۔ واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے۔

۱۲۔ تذکرہ عاشق۔ ناپید گلدستہ ہے۔

۱۳۔ تذکرہ آزردہ۔ شیفتہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۴۔ تذکرہ امام بخش کشمیری۔ مصحفی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۵۔ تذکرہ عشق۔ مفقود ہے۔

۱۶۔ تذکرہ جہاندار۔ ناپید ہے۔

۱۷۔ تذکرہ خاکسار۔ میر نے ذکر کیا ہے، ناپید ہے۔

۱۸۔ تذکرہ امام الدین مضمون۔ مفقود ہے۔

۱۹۔ تذکرہ شوق۔ ناپید ہے۔

۲۰۔ تذکرہ سودا۔ مجموعہ نغز میں ذکر ہے ناپید ہے۔

۲۱۔ تذکرہ محمد علی ترمزی۔ گلزار ابراہیم میں ذکر آیا ہے۔ مفقود ہے۔

۲۲۔ تذکرہ محمود۔ عمدہ منتخبہ میں ذکر آیا ہے مفقود ہے۔

۲۳۔ تذکرۃ النسا۔ ناپید ہے

۲۴۔ تذکرۃ الکاملین۔ بابو رام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے۔

۲۵۔ گلدستہ حیدری ۔ حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے ۔
۲۶۔ صحف ابراہیم ۔ اُردو شعرا نہیں فارسی شعرا کا تذکرہ ہے ۔
۲۷۔ سرو آزاد ۔ یہ بھی فارسی شعرا کا تذکرہ ہے ۔
۲۸۔ تذکرہ ذوق ۔ ناپید ہے ۔

گویا، گارساں دتاسی کی فہرستِ ماخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے ۔ معارف اگست ۱۹۳۲ء اور اُردو اکتوبر ۱۹۵۰ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زاید ماخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے ۔ ہر چندکہ گارساں دتاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ ۔

"میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلدستوں کی فہرست دوں گا جو یا تو ہمیں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم ہمیں ان کا پتہ چل سکا۔"

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلدستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب ۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیر ذمہ دارانہ کہہ گئے ہیں ۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ :۔

۱۔ "گلستان سخن کے متعلق دہلی کے معتبر اصحاب کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے ۔"
۲۔ "کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا ۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے البتہ تذکرہ لکھا تھا ۔"
۳۔ "صحفِ ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں[1] ۔"

یہ تینوں باتیں غلط ہیں ۔ گلستان سخن ، صہبائی کا نہیں قادر بخش صابر ہی کی تصنیف ہے ۔ " ابوالقاسم " دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جزو ہے ۔ اور " مجموعہ نغز " انھیں کی تالیف ہے ۔ صحفِ ابراہیم ، اور گلزار ابراہیم ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں ۔ پہلا فارسی شعرا سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعرا سے ۔

غرض کہ یہ حضرات گارساں دتاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا تعین نہ کر سکے ۔ اور اس خلط ملط کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے گارساں کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا ۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سنین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط سلط اطلاعات درج ہوگئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ بہت مشکل ہے ۔ گارساں کی فہرست اس لئے تشنہ رہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور وہ یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور رسائل کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا ۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ :۔

"اردو اب دتاسی بطور مشہور ماہر عرصہ تک ہندوستان کی گلگشت کرتا رہا اور جب فرانس واپس گیا تو اس کا دامن یہاں کے پھولوں سے بھرا تھا ۔"

---

[1] معارف نومبر ۱۹۳۲ء صفحہ ۳۹۵

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں انھوں نے لکھا ہے کہ :۔

"ذیل میں بیالیس تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہد وار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلا دقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تصنیف کا حال دوسرے تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں[۱]"

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گارساں کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گارساں کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے :۔

۱۔ تذکرۂ محمد علی ترمزی
۲۔ تذکرہ شرف احمد مسرور
۳۔ گلشن ناز مولفہ درگا پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ :۔

"گلشنِ ناز تالیف درگا پرشاد نادر دہلوی فارسی اردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔"

یہ بھی خیال درست نہیں" گلشن ناز" صرف فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام "چمن انداز" ہے جو ۱۱۹۴ھ / ۱۸۷۶ء میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوۂ خضر آثار الشعرائے ہنود، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب آب حیات مؤلفہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس ۴۲ نہیں بلکہ کئی سو ہو گی اس لئے کہ صرف نکات الشعرا اور آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر۔ "دنیائے تذکرہ" کے نام سے افسر امروہوی صاحب کا بھی ایک مضمون فاضل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اردو فارسی شعرا کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر ملا جلا سرسری تبصرہ کیا گیا ہے۔ لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے ادوار یا عہد متعین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۷ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ و غیر مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آگئے جو فارسی یا اردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سُراغ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ :۔

"۱۹۳۶ء میں مولوی محمود احمد بی۔ اے عباسی امروہوی نے "تاریخ امروہہ" چار جلدوں میں لکھی جس کی

---

[۱] تاریخ ادبیات اردو کے قابل استناد مصادر، مطبوعہ ہندوستانی اکتوبر ۱۹۳۰ء صفحہ ۳۹

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد جس میں شعرائے امروہہ کا ذکر ہوگا زیر ترتیب ہے ۔"

۲۔ "اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے " فروغ وطن " کے نام سے شیخ مصحفی اور ان کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں اُن کے صاحب دیوان شاگرد کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی بیس جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں ۔"

۳۔ " ۱۹۳۶ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات " اُردو ادب میں سندھ کا حصہ " کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیور طبع سے آراستہ نہ ہو سکے ۔

۴۔ ۱۳۵۱ھ میں راقم الحروف نے " اندوختہ گریباں " کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض وجوہ سے اب تک طبع نہ ہو سکا ۔"

۵۔ ۱۹۳۲ء میں عزیزی سید ارشاد حسین شاد صابری امیٹھوی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا۔"[۵۱]

ظاہر ہے کہ معلومات عامہ کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کارآمد ہے اور یقین ہے کہ اب سے ۲۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہوگا تو معرکہ کی چیز خیال کیا گیا ہوگا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اُردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدموں کے ساتھ منظر عام پر آ گئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں افسر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی اُن تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموماً دستیاب ہیں اور جنھیں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہئے جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں سے صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے ۔

اردو شعرا کے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ " شعرائے اردو کے تذکرے " مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اور اردو شعرا کے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اُردو میں تذکرہ نگاری کا عہد متعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں میر سے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس[۲] دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منتخبہ، عیار الشعرا، تذکرہ شورش، تذکرۂ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگار کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے ۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن " تذکرہ حیرت مولفہ ۱۱۷۴ھ کو اُردو شعرا کے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ دراصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے قیام الدین حیرت نے " مقالات الشعرا " کے نام سے ۱۱۷۴ھ میں مرتب کیا تھا۔ گارساں دتاسی اور اسپرنگر نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے ۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے ڈاکٹر سید عبد اللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں ۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے ۔

اُردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں ۔ دستور الفصاحت[۵۲] کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابل ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس[۲] ایسے تذکروں کا تعارف کرایا ہے

---

[۵۱] " دنیائے تذکرہ " مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۷ء

[۵۲] دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی کا خاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۴۳ء

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن افسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے، مثلاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالر ایم۔ کے۔ فاطمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات و حواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دوسرے قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے[1]

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زاید کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۲ء سے لے کر آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء تک اس سے کئی گنا زاید تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زاید اہم تذکروں کا تعارف کرا رہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس سے بھی زیادہ ہوگی۔

اُردو تذکروں کی تقسیم

فارسی تذکروں کی طرح، اُردو تذکروں میں بھی بڑی رنگا رنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ بہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اُسلوب اور تحسینی لب و لہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ اُن میں بعض ایک دوسرے کے جواب یا تقلید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہیے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد بہ ادنیٰ تغیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتا دینے والی یکسانگی و یک رنگی نہیں ہے، مؤلف کے مزاج، تبحر علمی، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور معاصرت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم و بیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانگی کے باوجود حد فاصل قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی ہیئت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

محی الدین قادری زور مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

۱۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجۂ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے برگزیدہ شاگرد تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہیے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چھوٹے شاعروں کو نظر انداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر رائے دینے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب اور اعزا کے بیان میں طرفداری سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے[2]"

گارساں دتاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس اللہ قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

ا۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے لیکر معاصرین تک کے حالات ردیف وار یا بلحاظ ادوار جمع کئے جاتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

---

[1] ملاحظہ ہو "اردو تذکروں میں نکات الشعرا کی اہمیت" ص۳۴ مطبوعہ دانش محل آمین آباد لکھنؤ۔

[2] مقدمہ گلزار ابراہیم از محی الدین قادری زور ص۳۲

لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں۔

اول — وہ تذکرے جن میں صرف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔

دوم — وہ تذکرے جن میں تمام قابلِ ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت و استیعاب ہے۔

سوم — وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرائے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے، اور حالات جمع کرنے کی طرف زیادہ اعتنا نہیں۔ بیاضیں اور مجموعے اس صنف میں شامل ہیں۔

چہارم — وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقا دکھانا ہے،

پنجم — وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں۔

ششم — وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں۔

ہفتم — وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقید سخن اور اصلاح سخن ہے[۱]

یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے زاید خانوں میں بھی انھیں بانٹا جا سکتا ہے۔ مثلاً گارساں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ بلحاظ زبان بھی کئے جا سکتے ہیں۔

۱۔ وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعرا، گلشن گفتار، تحفۃ الشعرا، مخزن شعرا، عیار الشعرا، ریختہ گویاں، مخزنِ نکات، چمنستانِ شعرا، تذکرۃ الشعرا، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحا، گلزار ابراہیم اور گلشنِ بے خار وغیرہ۔

۲۔ وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشنِ ہند، گلدستہ نازنیناں، طبقات الشعرائے ہند، انتخاب دواوین، انتخاب یادگار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اس تقسیم میں اگر چاہیں تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش فارسی تذکروں سے قدرے مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی بہ نسبت، ادبی سوانح نگاری تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں۔

اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں ضم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا

۱۔ بیاضی تذکرے جن کا اصل مقصود انتخاب اشعار ہے۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آ جاتے ہیں۔

۲۔ سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مثلاً گلزار ابراہیم۔ طبقات الشعرائے ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اردو تذکروں کی معنوی حیثیت و اہمیت

پچھلے صفحات میں ہم، فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں، اردو شعرا کے تذکرے، ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں بہ حیثیت مجموعی ان میں وہی خوبیاں اور کمزوریاں نظر آتی ہیں جو فارسی تذکروں میں ملتی ہیں۔ افسوس ہے کہ ان خوبیوں کی طرف بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شد و مد سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار و جدید

۱؎ شعرائے اردو کے تذکرے رسالہ اردو ۱۹۳۳ء

ناقدین دونوں شامل ہیں۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلو سے یہ شکایت ہے کہ :۔

"احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار دادہ"[1]

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ :۔

"علت غائی تالیف شاں خوردہ گیری، ہمسراں و ستم ظریفی با معاصراں است۔ در اظہار مافی نفس الامر بجا نپرداختہ بلکہ از جہت عدم اعتنا و قلت تتبع اکثر نازک خیالاں رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار و تحقیق احوال اعزہ اغلاط صریح بکار بردہ و خطا ہا نمایاں کردہ اند"[2]

شفیق اورنگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب جینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا ہیں کہ :۔ ... "در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ"[3]

اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ :۔

"گلشن بے خار تالیف نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں نوابی پر فریفتہ، سب کو حقارت سے یاد کیا اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے[4]"

بعد ازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر گارساں دتاسی اردو شعرا کے تذکروں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ

"تمام تذکرے ...... بالکل نامکمل ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے۔ لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات و واقعات کچھ ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی پرائیوٹ زندگی یا سال ولادت و وفات کے متعلق ایک حرف بھی بہ مشکل نظر آتا ہے ...... اور نہ اس کی تالیفات و تصنیفات کا کچھ مذکور نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیوان ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا ...."

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین۔ انھیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دھراتے ہیں کہ :۔

"اکثر جائے ان میں شعرا کا اور کچھ انتخاب اشعار کا لکھا ہے جس کا حال بہت لکھا ہے۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے۔ اور حالات خانگی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت کم ہے اور یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں۔ شاید بہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں، کیونکہ اگر یہ کہیں گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ امر ان کو چھپانا منظور ہو[6]۔"

بعد ازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفا بدایونی صاحب شمیم سخن کو پچھلے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعرا کے

---

[1] نکات الشعرا ص ۱۲۲ مرتبہ حبیب الرحمٰن خاں شروانی

[2] دیباچہ ریختہ گویاں مرتبہ مولوی عبدالحق۔

[3] مجموعہ نغز حصہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳۰

[4] گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نول کشور لکھنؤ ۱۸۷۵ء

[5] دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی بہ حوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۳ء

[6] دیباچہ طبقات الشعرائے ہند ص ۱ از کریم الدین و فیلن مطبع العلوم دہلی ۱۸۴۸ء

ذکر میں روایات کو مدنظر رکھتے ہیں اور کلام کا عمدہ انتخاب نہیں دیتے ۔ خزینۃ العلوم کے مؤلف درگا پرشاد نادر کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعرا کو نظر انداز کیا گیا ہے ۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ۔

"ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت و سقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے کلام میں کن کن باتوں میں کیا نسبت تھی ۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں کھلتا"[۱]

تذکروں پر مذکورہ بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میر تقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سبھی شامل ہیں ۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد ، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں ۔ ہم اس جگہ صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں ۔

"شاعر کی پیدائش ، اس کا خاندان ، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تصنیفات اس کی تعلیم و تربیت ۔ اس کا ماحول ، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا"[۲]

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رایوں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں ۔

۱ - تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتخابات کلام اکثر طویل ہیں ۔
۲ - سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے ۔
۳ - شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عمر و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا ۔
۴ - ایک شاعر کے اشعار دوسرے شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دئے گئے ہیں ۔
۵ - اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے ۔
۶ - شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا ہے ۔
۷ - اکثر طرفداری سے کام لیا گیا ہے اور شعرا کی تعریف و تنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے ۔
۸ - تنقیدی لب و لہجہ پر جوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے ۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی ۔
۹ - اکثر شعرا کے اسلوب و سلیقۂ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں ۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی ۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی ۔ ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً ، رشک و رقابت ، معاصرانہ چشمک ، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں ۔ پھر چونکہ یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود ، اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے ۔ انھوں نے

---

۱ - آب حیات ص ۲
۲ - اردو شاعری پر ایک نظر ص ۱۳

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی قلم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہیئے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعر اور سخن فہمی کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی آڑ لے کر آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب، طرز تنقید، اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطۂ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار، یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ اُن تذکروں کو اسی خاص فضا میں لے جاکر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پہ سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کرلی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہو جاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے۔ شعرا کے ادوار قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اُجاگر کرنے، شعرا کی ولدیت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے اساتذہ و تلامذہ کے نام دینے اور ان کے سنین وفات و پیدائش کے اندراج کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستانِ سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جاسکتے ہیں۔ تنقیدی رایوں کے سلسلے میں — نکات الشعرا، گلشنِ بے خار اور آبِ حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ علاوہ ازیں تذکروں کی جو کمزوریاں اوپر گنوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں بٹی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعار کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے۔ بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں ولدیت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آجائے گی، بات یہ ہے کہ اُردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو بھی معیاری ہے[1]

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت

اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اُردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑتی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سُود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر اجمالاً ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنھیں تنقیدی نقوش و اشارات کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کر سکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حرف نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح موضوع و مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

---

[1] 'معیار شعر و سخن' از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۶ء ص ۹۷

اس وقت عربی فارسی کے کون سے تنقیدی اصول مروج تھے اور شعر و ادب کو اس وقت کن معیاروں پر پرکھا جاتا تھا اس کا بھی مجمل ذکر سن لیجئے۔ عربی کا مشہور ادیب اور نقاد ابوالفرج قدامہ جس کی تنقیدی رائے کو شعر و سخن کے سلسلے میں آجتک کسی نہ کسی طور پر اہم خیال کیا جاتا ہے۔ اور جس کا سکہ، سترہویں اور اٹھارویں صدی کے عربی فارسی ادب پر چل رہا تھا رقمطراز ہے کہ:-

"طرز بیان شعر کا اصلی جزو ہے۔ مضمون و تخیل کا بجائے خود فاحش ہونا شعر کی خوبی کو زائل نہیں کرتا۔ شاعر ایک بڑھئی ہے لکڑی کی اچھائی برائی اس کے فن پر اثر انداز نہیں ہوتی ...

"بہترین مذہب غلو و مبالغہ ہے اور یہی وہ طریقہ ہے جس کی طرف سخن شناس اور بافہم شعرا کا میلان رہا اور بعض کا خیال تو مجھے یہ معلوم ہوا کہ ان کا قول یہ ہے کہ سب سے بہتر وہ شعر ہے جس میں سب سے زیادہ کذب ہو .... مبالغہ کرنا حد اوسط پر اکتفا کرنے کے بہ نسبت زیادہ بہتر ہوتا ہے"[1]

اسی طرح عربی کا دوسرا مشہور و مقبول ناقد ابن رشیق لکھتا ہے کہ:-

"ادائے معنی کے لئے نئے نئے انداز نکالنا اور ایک ایک بات کو کئی کئی طرح ادا کرنا شاعرانہ کمال ہے گویا معانی پانی ہیں اور الفاظ کی ترکیب بہ منزلہ گلاس۔ گلاسوں میں کوئی سیمیں ہے، کوئی طلائی۔ کوئی خزف کا ہے کوئی صدف کا۔ کوئی پتھر کا کوئی کانچ کا۔ پانی یعنی معانی بہر حال وہی ایک ہیں جو مختلف ترکیبوں اور اندازوں میں کانوں کے واسطے سے نفس کے سامنے آتے ہیں اور اگرچہ تشنگی طلب کو وہی بجھاتے ہیں لیکن گلاسوں کی رنگارنگی ایک لطف مزید بڑھا جاتی ہے .... شعر کی عبارت چار چیزوں سے اٹھتی ہے لفظ، وزن، معنی و قافیہ پس اس کی حد ہے"[1]

ان اقتباسات سے صاف ظاہر ہے کہ قدیم عربی ناقدین اگرچہ معنی کی اہمیت کے بھی قایل تھے لیکن ان کی تنقید کے معیار و اصول عموماً الفاظ ہی سے تعلق رکھتے تھے اور کلام پر ادنی و اعلیٰ ہونے کا حکم انھیں اصول کے پیش نظر لگایا جاتا تھا لفظی تنقید کا یہ شعبہ بعد کو فن بلاغت کے نام سے منسوب ہوا اور اس میں علم معانی و بیان کے وہ سارے اجزا اور لوازم شامل ہو گئے جنھیں صنائع لفظی و معنوی، استعارات و تشبیہات، کنایہ و مجاز عروض و قواعد اور ردیف و قافیہ اور بعض دوسری لسانی و لغوی تشریحات کا نام دیا جاتا ہے۔ گویا تنقید شعر، عربوں کے نزدیک تخلیق شعر کی طرح ذوقی اور وجدانی چیز تھی اور بقول ڈاکٹر شوکت سبزواری اُن کی نگاہ میں شعر کی خوبیاں یہ تھیں کہ زبان کے اعتبار سے سادہ اور رواں ہو اس کی بندش میں چستی اور متانت پائی جاتی ہو الفاظ قلیل اور معنی کثیر ہوں، تکلف اور آورد سے پاک ہو اور تشبیہات میں ندرت اور تغزل میں رقت پائی جاتی ہو[2] ...... رفتہ رفتہ ان تنقیدی معیاروں نے میکانکی صورت اختیار کر لی اور شعر میں معنی کو لفظ کا تابع بنا کر پرکھا جانے لگا۔ یہ اصول عربوں کے اثر سے فارسی ادب پر بھی اثر انداز ہوئے اور فارسی شاعری پر سب سے پہلے قلم اٹھانے والے ادیب نظامی عروضی سمرقندی نے مجمع النوادر میں اس بات کا اظہار کیا کہ مذاق شعر و سخن میں پختگی اور لطف و تاثیر پیدا کرنے کے لئے ضروری ہے کہ اوائل عمری ہی میں شاعر کی نظر سے کم از کم بیس ہزار اشعار گزر جائیں اور علم عروض پر قابو حاصل ہو جائے اس لئے کہ نظامی سمرقندی کے نزدیک:-

"شاعری صناعتے است کہ شاعر بداں صناعت اتساق مقدمات موہومہ کند والتیام قیاسات منتج برآں وجہ معنی خرد

---

[1] کتاب العمدہ بحوالہ اردو تنقید کی تاریخ۔
[2] نگار انتقاد نمبر صفحہ ۶۳ جنوری سنہ ۱۹۴۶ء

بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، نیکو را در خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت نیکو جلوہ کند و بہ ایہام قوت
ہائے غضبانی و شہوانی را برانگیزد تا بداں ایہام طباع را انقباضے و انبساطے بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود[۱]

ان خیالات کا یہ نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین وطواط۔ نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر۔ کے حسن و اثر کا سبب قرار دیا[۲] کم و بیش لفظی تنقید کے یہی مباحث شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے وطواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور علم معانی و بیان کے دوسرے لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا ہے[۳]

غرض کہ جس وقت اردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہوگا بلکہ ہمیں اُن کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اصول و ضوابط کو سامنے رکھنا ہوگا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرائے اردو کے تذکروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہوگا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود اُن میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔ نکات الشعرا و مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگار میر، گردیزی، قائم، میر حسن، لچھمی نرائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔ ذوقی اور وجدانی تنقید کے ان اصولوں کی کارفرمائی ان کے تذکروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج تھے۔ اس سے زیادہ ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ ناانصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم و ادب کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس زمانے کے ناقدین یعنی تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابراہیم، طبقات الشعرائے ہند، گلستان سخن، گلشن بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ اردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ "ان تذکروں کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیائے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔"

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکروں کی تنقید کو سترھویں اور اٹھارویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسوی صدی عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہوگا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

۱۔ مجمع النوادر چاپ تہران
۲۔ حدائق السحر فی دقائق الشعر از رشید الدین وطواط
۳۔ المعجم فی معاییر الاشعار العجم۔

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میرؔ نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ اُن میں :۔

۱۔ ربطِ کلام
۲۔ خوش فکری
۳۔ تلاش لفظ تازہ
۴۔ صفائی گفتگو
۵۔ ایجاد مضامین
۶۔ تہ داری
۷۔ دردمندی
۸۔ طرز خاص

شامل ہیں[۱] اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہرچند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد پتہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اول شاعری کے کلام پر رائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہارم اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی مل جاتے ہیں[۲]"

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اُردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقۂ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اُردو شعرا کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دورِ قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر مروجہ معیارِ تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے[۳]"

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فنی مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انھیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعۂ اظہار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انھیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کئے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیازؔ فتحپوری لکھتے

۱۔ "معیار شعر و فن" از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۶ء ص ۶۵
۲۔ اردو تنقید کا ارتقاء ص ۳۹
۳۔ غزل اور متغزلین ص ۴۵

ہیں کہ ۔ یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل روح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو لیجئے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی"[۱] ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ "بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو لفظی حرف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہوگا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مصور دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہوا ہے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً ژولیدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو پتنگ اڑانے کا عادی ہے مگر ڈور کے بغیر"[۲] رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ "صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی اجنبیت ہو۔ دوسرے مختلف الخیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی"[۳]

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعرا اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کار فرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطۂ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم و قائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہوگا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت

ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انھیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات اب تک مرتب ہوئے ہیں، یا ولی کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے اواخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ یہی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا درد، حاتم، سودا، میر یقین، قاسم، مصحفی، انشا، آتش، ناسخ، جرات، ممنون، میر حسن، تاباں، نواب مرزا، غالب، مومن، ذوق، نسیم، انیس، دبیر اور ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انھیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدما پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ مانا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انھوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر بیجا تعریف یا تنقیص سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنھوں نے

---

[۱] نگار جنوری ۱۹۶۲ء
[۲] نگار نیاز نمبر حصہ اول ص ۲۱
[۳] نگار نیاز نمبر ص ۲۲۵

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز رہ کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رعاداریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکروں میں نکات الشعرا، تذکرہ الشعرا (میر حسن) گلشن بیخار، گلزار ابراہیم، خوش معرکۂ زیبا، عمدۂ منتخبہ، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے رو رعایت لکھا گیا ہے۔ ملاقاتی لگاؤ، رشتۂ شاگردی و استادی، گروہ بندی اور معاصرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی رایوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا لگتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ مصحفی و انشا کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و مصحفی نے اپنے تذکروں میں انشا و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں لکھی جو ان کے مرتبۂ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعلی سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور، عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب داری کو حتی الوسعیٰ برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ "تذکروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تسکین بخش سامان نہیں ملتا، تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ ان واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے"[1]

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کونسی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہوں اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیں عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویری خاکے اور رنگ ان تذکروں میں ضرور مل جائیں گے اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات بدیہی ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل ماخذ ہے اور اسی ماخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ وقیع ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکروں نے سلجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی، پری تمثال کے تیر عشق کے گھایل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

---

[1] اردو تنقید پر ایک نظر از کلیم الدین

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش، شاعر پر عشق بازی کی تہمت لگاتا۔ نتیجۃً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رُخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ:۔

"میر با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود، در پردہ تعشق طبع میل خاطر داشت"[1]

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اسکی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی نجی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دیئے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے، چند مثالیں دیکھئے:۔

۱۔ "میر حسن کو بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی، بہ پاس خاطر معشوقہ مثنوی بے نظیر تصنیف کی" (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ "آفتاب رائے رسوا۔ بر یک پسر کمبوہ متو نام تعشق پیدا کردہ بود" (نکات الشعرا)

۳۔ "میاں عبدالحئی تاباں المتخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت، سیدزادہ بود بکمال حسن و وجاہت "تمام عالم فریفتہ حسن او بود بلکہ گرم بازاری ریختہ از آں بر شعلہ رسید و بالاشدا اکثر اشخاص ایں فن را وسیلہ ساختہ دخیل صحبت او می شدند...... عاشق معشوق مزاج بہ یک طفلے سلیمان نام تعشق داشت" (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ "جعفر علی خاں زکی...... ذہن و ذکاوطبع رسا داشت سرائی رام راجہ برد تعشق داشت" (نکات الشعرا)

۵۔ "امت الفاطمہ بیگم نام تھا، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں، اپنے محلے میں مومن خاں سے سابقہ پڑا...... خاں موصوف کی مثنوی قول غمیں الغمیں کے حسن و جمال کی شرح ہے"۔ (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۶۔ "خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک رنڈی ارباب نشاط سے ہے اس پر مرتے ہیں اور اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کرتے ہیں" (گلشن ہند)

۷۔ میر مظفر علی آزاد دہلوی در ہنگامے کہ بہ نزاکت نام کنیزے عاشق و منازعہ با پنا بیگم داشت معاملہ او مرجوع باحقیر بود" (گلشن ابراہیم)۔

۸۔ "فضایل علی خاں بے قید تخلص جوان محمد شاہی بود خوش خوراک خوش رو و خوش پوشاک باکے از بتان ہند تعشق پیدا کردہ بود۔" (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ نزاکت تخلص ربجو نام، نارنول کی بت بازاری ستم شعاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحب گلشن بے خار کی دوستداری سے شاعری میں نام پا گئی۔" (تذکرۃ النساء مولفہ نادر)

ان میں سے، میر تقی میر، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا، پھر بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہدیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ "تنقید سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور دو ٹوک رائیں

---

[1] بہار بے خزاں، از احمد حسین سحر۔

پائی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو یوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی مستزاد ہوئی کہ معاصرین پر رائے زنی کرتے ہوئے میر سے ان کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔" لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں ہے بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں کہ اگر ہم انھیں مختلف تذکروں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکروں کو چھاننے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

تذکروں کی تاریخی اہمیت

کریم الدین نے طبقات الشعرا میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے[1]" اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکروں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سنین اور ادوار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکروں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزنِ نکات مولفہ ۱۱۶۸ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غیر جانبدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں[2] قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۸ھ اور گلشنِ ہند مولفہ ۱۲۱۵ھ میں تاریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہدے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ انھوں نے اکثر تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دیئے ہیں۔ گلشنِ ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور باوثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارساں دتاسی چونکہ مستشرق ہے اس لئے اس کا نقطۂ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحثیں کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعرا میں گارساں کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں ——

گلستان سخن، انتخاب دواوین، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہے ان میں مختلف ادوار کے اسلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجۃً ہمیں ان تذکروں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولدیت، شاگردی، اُستادی، مزاج، پسندیدہ صنف، انداز سخن گوئی، طرز ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے، "شمیم سخن" اور آب حیات میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحدوں میں براہ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

---

[1] دیباچہ طبقات الشعرا ہند مطبوعہ ۱۸۴۸ء

[2] تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو "اردو کے قدیم تذکرے" از حبیب اللہ غضنفر مطبوعہ اردو جنوری و اپریل ۱۹۵۳ء

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے۔ ان میں بعض تحریکوں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسموں اور اخلاقی قدروں کا سُراغ بھی ملتا ہے۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے" ہیں۔ میر کی تنقیدوں سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ :-

۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے۔
۲۔ اہل قلم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تضاد نہیں تھا۔
۳۔ درویشی اور شاعری دوش بدوش چلتی تھیں۔
۴۔ زمانہ پر ایک اختلاطی رنگ چھایا ہوا تھا۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے۔
۵۔ مشاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی۔ تنقیدی ادارے کی بھی تھی۔
۶۔ سلطنت مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکستر اردو کے لئے سامان وجود بن گئی تھی[۱]

یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں۔

تذکرہ نگاری کیا ہے پچھلی سطور میں: اُردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ظاہری و معنوی حیثیت، محرکات و موثرات، محاسن و معائب، تنقیدی و سوانحی اہمیت اور تاریخی و ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہوگا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا "بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دُہرانا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہو گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہو گیا۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخاب اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا۔

---

[۱] میر تقی میر، حیات اور شاعری صفحہ ۵۳

نکات الشعراء

مصنف :۔ میر تقی میر

عہد تصنیف و طباعت میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن آنند رام مخلص کا ذکر میر نے جس طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتا ہے ۔

اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۱۷۲ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے انھوں نے مفید مقدمے کے ساتھ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اردو (دکن) سے شائع کر دیا ۔

خصوصیات نکات الشعراء، قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان میں کوئی دستیاب نہیں ہے ۔ افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی کا تذکرہ "تحفۃ الشعراء" اور خواجہ حمید اورنگ آبادی کا ۔ گلشن گفتار، البتہ نکات الشعراء کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے ہیں ۔ ان تینوں کا سال تصنیف ۱۱۶۵ھ ہے ۔ اس لئے ایک دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے ۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر عموماً منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب ولہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے ۔

ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب ولہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمالی اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے ۔ خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل سو شاعروں کا ذکر آیا ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام
۱	آبرو	۶	اشتیاق	۱۱	بہار
۲	احسن اللہ	۷	اشرف	۱۲	بید
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بیتاب
۴	آرزو	۹	انسان	۱۴	بیچارہ
۵	آزاد	۱۰	بسمل	۱۵	بیمار

۱۶	بیدل	۴۵	سجاد	۷۴	کافر
۱۷	بیرنگ	۴۶	سراج	۷۵	کمترین
۱۸	بینوا	۴۷	سعادت	۷۶	کلیم
۱۹	پاکباز	۴۸	سعدی دکنی	۷۷	گرامی
۲۰	تاباں	۴۹	سلام	۷۸	لطفی
۲۱	تجرد	۵۰	سودا	۷۹	محسن
۲۲	تمکین	۵۱	شاغل	۸۰	محمود
۲۳	ثاقب	۵۲	شوری	۸۱	مخلص
۲۴	جعفر	۵۳	شوق	۸۲	مضمون
۲۵	جعفر زٹلی	۵۴	صبائی	۸۳	مظہر
۲۶	جگن	۵۵	ضیار	۸۴	معتز
۲۷	حاتم	۵۶	عاجز (عارف علی خاں)	۸۵	ملک
۲۸	حزیں	۵۷	عارف	۸۶	موزوں
۲۹	حسن	۵۸	عاصی	۸۷	میر (محمد میر)
۳۰	حسن (میر حسن)	۵۹	عبدالبصیر	۸۸	میر (میر تقی)
۳۱	حبیب (محتشم علی)	۶۰	عبدالرحیم	۸۹	میر گھاسی
۳۲	حشمت (محمد علی)	۶۱	عزلت	۹۰	ناجی
۳۳	خاکسار	۶۲	عزیز اللہ	۹۱	نثار
۳۴	خسرو	۶۳	عشاق	۹۲	ولی
۳۵	خوشنودی	۶۴	عطا	۹۳	ہاتفی
۳۶	دانا	۶۵	غریب	۹۴	ہاشم
۳۷	داؤد	۶۶	غواصی	۹۵	ہدایت
۳۸	درد (خواجہ میر)	۶۷	فخری	۹۶	یقین
۳۹	درد (کرم اللہ خاں)	۶۸	فضلی	۹۷	یک دل
۴۰	دردمند	۶۹	فغاں	۹۸	یکرنگ
۴۱	راقم	۷۰	قاسم مرزا	۹۹	یکرو
۴۲	رسوا	۷۱	قائم	۱۰۰	یونس
۴۳	زکی	۷۲	قدر		
۴۴	سالک	۷۳	قدرت		

گلشنِ گفتار

مصنّف خواجہ خان متخلص بہ حمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکتاز خاں قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تاز خاں تھا عارف الدین خاں عاجز حمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت دیباچہ میں مصنف نے اس کا مادہ تاریخ "گلشن بزم گفتار ہے" درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمد۔ ایم۔ اے نے حیدرآباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ سنہ ۱۹۳۱ء میں اسے شائع کردیا ہے[1]

خصوصیات یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کتابچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر و سخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج بھی بہت پہلے ہو چکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک یا دو غزلیں تمام و کمال پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف متفرق اشعار نہیں دئے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دئے گئے ہیں۔ اس میں ولی کے دو شاگردوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔

اب تک میر کے نکات الشعراء کو اردو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن تحفۃ الشعراء اور گلشن گفتار کی دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرو	۱۹	احسن	۲۵	فضلی
۲	ولی	۸	عبدالرحیم	۱۴	مظہر	۲۰	زانی	۲۶	داؤد
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	اعظم	۲۷	عاجز
۴	رضی	۱۰	یک رنگ	۱۶	تاجی	۲۲	قائم	۲۸	رسا
۵	مزمل	۱۱	فایق	۱۷	تاباں	۲۳	کامل	۲۹	وفا
۶	حشمت	۱۲	حاتم	۱۸	یقین	۲۴	ابدال	۳۰	عزلت

[1] مطبوعہ خورشید پریس یوسف بازار نیا پل حیدرآباد دکن۔ سنہ ۱۹۶۳ء میں اس کا ترجمہ دانش محل لکھنؤ سے شائع ہوا۔

تحفۃ الشعراء

مصنف افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی

عہد تصنیف و طباعت میر غلام علی آزاد بلگرامی اور عارف الدین عاجز کے جو قطعات تاریخ اس تذکرے میں شامل ہیں ان سے اس کی تصنیف کا سال ١١٦٥ھ نکلتا ہے آزاد نے "تحفۂ اصحاب شعر" اور عاجز نے "تحفۂ روح کلام شعرا" سے یہ تاریخ نکالی ہے۔ سب سے پہلے اسے ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی نے مبسوط مقدمہ کے ساتھ ستمبر ۱۹۳۸ء کے علیگڑھ میگزین میں شائع کیا۔ بعد میں ڈاکٹر حفیظ قتیل نے اپنے مقدمہ کے ساتھ شائع کیا[۹]۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور قدیم ترین تذکروں میں شمار ہوتا ہے۔ گلشن گفتار، نکات الشعرا اور تحفۃ الشعرا تینوں ١١٦٥ھ میں مرتب ہوئے ہیں۔ اس سے پہلے کا کوئی تذکرہ اب تک دستیاب نہیں ہوا۔ تحفۃ الشعرا میں دکن کے بعض ایسے شعرا مل جاتے ہیں جن کا ذکر نکات الشعرا اور گلشن گفتار میں نہیں آیا۔ شعراء کی ترتیب میں کوئی اصول ملحوظ نہیں رکھا گیا بلکہ اردو اور فارسی شاعروں کا ملا جلا ذکر کر دیا گیا ہے۔ تذکرے کے دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، اپنے عہد کے ممتاز علماء فضلا سے ذاتی طور پر واقف تھا، اور اس نے اس عہد تک کے سارے مشہور فارسی تذکروں سے استفادہ کیا ہے۔ شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کی طرف یہاں بھی توجہ نہیں کی گئی۔ ہاں شعرا کے وطن و جائے سکونت کا سراغ اکثر جگہ دیدیا گیا ہے۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں بہت مختصر ہیں۔ لیکن جو کچھ ہے بقول ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی رشک و مخاصمت سے پاک ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آزاد	غلام علی
۲	آصف	آصف جاہ نظام الملک
۳	ارادت	مرزا ہدایت اللہ
۴	امید	قزلباش خاں
۵	ایجاد	مرزا علی نقی
۶	آشنا	قاضی محمد جان
۷	اقدس	محمد رضی شوستری
۸	افتخار	عبد الوہاب
۹	امداد	شیخ غلام حسین
۱۰	ایما	میر گلشن عاشق
۱۱	افصح	میر محمد علی
۱۲	امین	امین الدین علی
۱۳	بسمل	یوسف علی
۱۴	تسلیم	محمد قلی
۱۵	جرات	میر محمد ہاشم

۹ ادارۂ ادبیات اردو حیدرآباد سے ۱۹۶۱ء میں شائع ہوا۔

۱۶	جویا	محمد فاضل سرہندی	۳۱	عاشق	قاسم جان	۴۶	مستعد	آقا صابا
۱۷	حامد	حامد علیخاں دولت آبادی	۳۲	عاجز	عارف الدین خاں	۴۷	مبارک	مبارک یار خاں
۱۸	خیری	عنایت اللہ	۳۳	عاصی	شیخ نور محمد	۴۸	موزوں	رائے مدن سنگھ
۱۹	خواجگی		۳۴	عاقل		۴۹	مظہر	میر مرزا جان جاناں
۲۰	خلیل	میرزا خلیل	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر جنگ
۲۱	دانا	فضل علی	۳۶	فخر الدین	اورنگ آبادی	۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خاں
۲۲	رسا	مرزا جاہ	۳۷	فدا	رضا طلب خاں	۵۲	نشاط	فقیر اللہ خاں
۲۳	رنگین	نور الدین	۳۸	فاضل	حافظ محمد فاضل	۵۳	وحدت	ہدایت اللہ
۲۴	داز	نوازش خاں	۳۹	قابل	متوسل خاں	۵۴	وقار	میر عبد الحیی خاں
۲۵	سالک	غلام حسین	۴۰	قلی	درگاہ قلی خاں	۵۵	وفا	امین ایلم پوری
۲۶	سراج	اورنگ آبادی	۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خاں	۵۶	والہ	سید محمد
۲۷	شہید		۴۲	قدر	شیخ احمد	۵۷	واصل	مرزا ترک
۲۸	ضیاء	میر محمد علی	۴۳	کامل	میر کامل	۵۸	یکدل	شیخ محمد اللہ
۲۹	عزلت	سید عبد الولی	۴۴	کامگار	خواجہ کامگار خاں اورنگ آبادی			
۳۰	عزت	عبد المنان	۴۵	محمود	مرشد قلی خاں			

نیاز نمبر

جس میں تقریباً پاک و ہند کے سارے ممتاز اہل قلم اور اکابر ادب نے حصہ لیا ہے اس میں نیاز فتحپوری کی شخصیت اور فن کے ہر پہلو مثلاً ان کی افسانہ نگاری، تنقید، اسلوب نگارش، انشاپردازی۔ مکتوب نگاری دینی رجحانات، صحافی زندگی، شاعری و ادبی زندگی، ان کے افکار و عقائد اور دوسرے پہلوؤں پر سیر حاصل بحث کر کے ان کے علمی و ادبی مرتبے کا تعین کیا گیا ہے۔ گویا یہ نمبر حضرت نیاز کی شخصیت اور فن کا ایسا مرقع ہے جو اس سلسلے میں ایک مستند دستاویز اور اردو صحافت میں گرانقدر اضافے کی حیثیت رکھتا ہے

صفحات: ۴۲۴　—　قیمت آٹھ روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

تذکرۂ ریختہ گویاں

مصنف: سید فتح علی حسینی گردیزی - متوفی ۱۲۲۴ھ

عہد تصنیف و طباعت: یہ تذکرہ ۱۱۶۶ھ / ۱۷۵۲ء میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا۔ اس کا ایک قدیم مخطوطہ جو کہ ۱۱۷۲ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا۔ مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا۔ مولوی صاحب مرحوم نے ایک لسیط مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات: تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ گردیزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کیا کہ انھوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود تھا لیکن دیباچہ سے صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے قدیم تذکروں خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب کیا تھا۔ اس لئے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے۔ اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں جن کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے۔

گردیزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت سرسری اور مختصر تبصرہ کیا ہے۔ اس لئے اس تذکرے سے کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔ انھوں نے دیباچہ میں دعوے تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسروں نے نظر انداز کیا ہے وہ ان پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعویٰ کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا۔ نصف صفحہ سے زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا۔ پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ اس لئے کہ گردیزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سلسلے میں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۳	آبرو	۵	الستان
۲	اشتیاق	۴	آگاہ	۶	آزاد

۷	احسن		۳۸	دانا		۶۹	غریب	
۸	آشنا		۳۹	ذہین		۷۰	فغاں	
۹	آوارہ		۴۰	رسوا		۷۱	فضلی	
۱۰	الہام		۴۱	زکی		۷۲	فدا	
۱۱	انجام		۴۲	سودا		۷۳	قائم	
۱۲	بہار		۴۳	سعدی		۷۴	قدرت	
۱۳	بیرنگ		۴۴	سجاد		۷۵	قدر	
۱۴	بیدار		۴۵	سلام		۷۶	قائم	
۱۵	بیتاب		۴۶	سعادت		۷۷	قادری	
۱۶	پیام		۴۷	سراج		۷۸	کلیم	
۱۷	بسمل		۴۸	سامان		۷۹	کمترین	
۱۸	پاکباز		۴۹	شوق		۸۰	کافر	
۱۹	قزلباش		۵۰	شاغل		۸۱	گھاسی	
۲۰	بیان		۵۱	درد		۸۲	لسان	
۲۱	بیکسی		۵۲	صانع		۸۳	مظہر	
۲۲	تجرد		۵۳	صنعت		۸۴	مضمون	
۲۳	تاباں		۵۴	صمصام		۸۵	مزمل	
۲۴	تمکین		۵۵	ضیا		۸۶	موزوں	
۲۵	ثاقب		۵۶	طالع		۸۷	میراں	
۲۶	جگن		۵۷	ظاہر		۸۸	میر	محمد تقی
۲۷	جرأت		۵۸	ظہور		۸۹	میر	محمد میر
۲۸	حزیں		۵۹	عاصی		۹۰	محسن	
۲۹	حشمت	محتشم علی	۶۰	عارف		۹۱	موزوں	رحم علی
۳۰	حاتم		۶۱	عشاق		۹۲	ناجی	
۳۱	حشمت	محمد علی	۶۲	عزیز		۹۳	نثار	
۳۲	حسن		۶۳	عمدہ		۹۴	ولی	
۳۳	حبیب		۶۴	عزلت		۹۵	ہدایت	
۳۴	خاکسار		۶۵	عمر		۹۶	یقین	
۳۵	درد	خواجہ میر درد	۶۶	عاصی		۹۷	یکرنگ	
۳۶	داؤد		۶۷	عاشق		۹۸	یکرو	
۳۷	دردمند		۶۸	عاجز				

مخزنِ نکات

مصنف شیخ محمد قیام الدین قائم چاند پور ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سنِ شعور کے بعد بسلسلہ ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک مقیم رہے۔ شعر و سخن سے فطری لگاؤ تھا۔ پہلے درد اور شاہ ہدایت سے اصلاح لی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ دلی اجڑنے کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خاں امیر کی قدر دانی نے انھیں تین چار ماہ مہمان رکھا۔ مصحفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ خاں والیٔ رامپور کے بیٹے احمد یار خاں نے انھیں رام پور بلا لیا جہاں کچھ دنوں بعد ۱۲۰۸ھ میں ان کا انتقال ہوگیا[1]

قائم کا شمار اردو کے اساتذہ میں ہوتا ہے۔ افسوس کہ ان کا کلام اب تک طبع نہ ہوسکا اور شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر نہ ہوسکی، جس کے وہ مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کلام کلیات سودا میں شامل ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظرِ عام پر لایا جائے۔

عہدِ تصنیف و طباعت مخزنِ نکات تذکرے کا تاریخی نام ہے جس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ نکلتا ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ یہ اردو شعرا کا پہلا تذکرہ ہے، درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قلمی تذکرے کو مولوی عبدالحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجمن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں ۲۲×۱۸ کی تقطیع کے ۸۰ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے متعدد شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقول مولوی عبدالحق "اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حالات کے لحاظ سے قابلِ قدر ہے۔ قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں متقدمین کا، طبقہ دوم میں متوسطین کا اور طبقہ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے[2]"

---

[1] مقدمہ مخزنِ نکات از مولوی عبدالحق۔ [2] حال ہی میں ڈاکٹر خورشید الاسلام صاحب نے قائم کا اردو کلام مرتب کر کے شائع کرا دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل	۲۵	مرزا ، عبدالقادر	۴۹	شفا حکیم یار علی خاں
۱	سعدی اور امیر خسرو	۲۶	مولوی خاں فطرت	۵۰	حشمت محتشم علیخاں
۲	ملا نوری -	۲۷	خواجہ عطا	۵۱	مخلص راجہ آنند رام
۳	افضل محمد افضل	۲۸	جعفر میر جعفر	۵۲	نادر
۴	سلطان عبداللہ قطب شاہ		طبقہ دوم	۵۳	میر سجاد
۵	مرزا مرزا ابوالقاسم	۲۹	آبرو شاہ مبارک	۵۴	دانا فضل علی
۶	فضلی افضل الدین	۳۰	آرزو سراج الدین علی خاں	۵۵	امید قزلباش خاں
۷	غوثی محمد غوث	۳۱	یکرنگ مصطفیٰ خاں	۵۶	احسان اسد یار خاں
۸	روحی -	۳۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۵۷	انجام نواب امیر خاں
۹	نوری سید شجاع الدین	۳۳	ناجی محمد شاکر	۵۸	مرزا گرامی
۱۰	شاہ قلی خاں شاہی	۳۴	مضمون شرف الدین	۵۹	کمترین
۱۱	قادر میر عبدالقادر	۳۵	احسن اللہ احسن		طبقہ سوم
۱۲	لطفی لطف علی	۳۶	پیام شرف الدین علیخاں	۶۰	فقیر میر شمس الدین
۱۳	قہر علی رافت	۳۷	سامان میر ناصر	۶۱	مظہر مرزا جان جاناں
۱۴	آزاد فقیر اللہ	۳۸	بینوا	۶۲	سودا مرزا رفیع
۱۵	فراقی	۳۹	بیتاب محمد اسمٰعیل	۶۳	درد خواجہ میر
۱۶	احمد گجراتی	۴۰	فدوی محمد محسن	۶۴	میر میر محمد تقی
۱۷	فخری	۴۱	حاتم محمد حاتم	۶۵	کلیم میر محمد حسین
۱۸	محمود	۴۲	ثاقب شہاب الدین	۶۶	درد کرم اللہ خاں
۱۹	سراج	۴۳	پاکباز میر مکھن	۶۷	میر فرخ علی
۲۰	محقق	۴۴	ندیم مراد علی قلی	۶۸	ہدایت میاں ہدایت اللہ
۲۱	ہاشم	۴۵	عمدہ جعفر علی خاں	۶۹	قلندر بدھ سنگھ
۲۲	ہاتف	۴۶	بہار ٹیک چند	۷۰	بیان خواجہ احسن اللہ
۲۳	طالب مرزا ابوطالب	۴۷	عاصی خواجہ برہان الدین	۷۱	سوز محمد میر
۲۴	ولی شاہ ولی اللہ	۴۸	حشمت محمد علی	۷۲	شوق میر حسن علی

۷۳	دردمند	محمد فقیہ	۸۸	سلام	نجم الدین	۱۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۷۴	یقین	انعام اللہ خاں	۸۹		لالہ کاشی ناتھ	۱۰۴		میر میران
۷۵	حزیں	میر باقر	۹۰	جولاں	میاں رمضانی	۱۰۵	نثار	میر عبدالرسول
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی	۹۱		محمد عارف	۱۰۶		خواجہ اکرم
۷۷	خاکسار	میر محمد یار	۹۲		بسمل	۱۰۷		سلیمان
۷۸	تمکین	صلاح الدین	۹۳		شاغل	۱۰۸	زار	مغل بیگ
۷۹	تاباں	میر عبدالحی	۹۴	ہمرنگ	دلاور خاں	۱۰۹	مائل	میاں محمدی
۸۰		غازی الدین خاں	۹۵	بیدار	میاں محمدی	۱۱۰	ممتاز	فضل علی
۸۱		مہربان خاں	۹۶		میر گھانسی	۱۱۱	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۲	راقم	لالہ بندرابن	۹۷	عشاق	جیون مل	۱۱۲		آشنا
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین	۹۸	رسوا	آفتاب رائے	۱۱۳	سید	یادگار علی
۸۴	محسن	محمد محسن	۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۱۴	حیدر	غلام حیدر
۸۵	ضیا	محمد ضیا	۱۰۰		میر ہادی	۱۱۵	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۰۱	عاقل	رائے سنگھ	۱۱۶	وفا	لالہ نول رائے
۸۷	وحشت	میر ابوالحسن	۱۰۲	عزلت	عبدالولی	۱۱۷	بیتاب	سنتوکھ راب
						۱۱۸	قائم	قیام الدین

اقبال نمبر

(سالنامہ ۱۹۶۲ء)

جسے پاکستان کے معجز بیان شاعر اقبالؔ کے نام نامی پر موسوم کیا گیا ہے۔ اس میں اقبالؔ کی تعلیم و تربیت، اخلاق و کردار۔ شاعری کی ابتدار اور مختلف ادوار شاعری۔ اقبالؔ کا فلسفہ و پیام، تعلیم اخلاق و تصوف، اس کے آہنگ تغزل اور اس کی حیات معاشقہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

تذکرہ "ریاض حسنی"[1]

مصنف | خواجہ عنایت اللہ فتوت۔ فتوت کے والد خواجہ عبدالرحمن متوفی ۱۱۹۰ھ سرکار آصفیہ سے بسلسلہ ملازمت وابستہ تھے۔ فتوت متوفی ۱۲۲۳ھ اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی۔ شعر و سخن میں شاہ سراج کے شاگرد ہوئے۔

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ بعہد نواب صلابت جنگ (۱۱۶۲ھ تا ۱۱۷۲ھ) مکمل ہوا۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے۔

تاریخ بنائے ایں ریاض حسنی   جُستیم زفیض خاص آلِ مدنی
ازروئے سرو دبدل ہاتف گفت   گلدستۂ ریحان بہار معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سنٹرل رکارڈ آفس حیدرآباد دکن میں البتہ موجود ہے۔ نصیر الدین ہاشمی کی تفصیل کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فتوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر مرتب کیا تھا[2]

خصوصیات | یہ ریختہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونۂ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ہے۔ اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں بہت سے ایسے شاعروں کا ذکر ہمیں مل جاتا ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں مثلاً نکات الشعرا، تحفۃ الشعراء، گلشن گفتار، ریختہ گویاں اور مخزن نکات میں نظر نہیں آتے۔ شعراء کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو سراج الدین علی خاں	۳	آبرو شیخ مبارک	۵	انسان اسد الدولہ
۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۴	آگاہ محمد صلاح	۶	آزاد محمد فاضل

[1] یہ تذکرہ، "تذکرہ فتوت" کے نام سے مشہور ہے۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام "ریاض حسینی" بھی لکھا ہے۔
[2] "نوائے ادب" بمبئی بابت اپریل ۵۷ ۱۹ء

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پروانہ	شعلہ پروانہ	۶۵	درد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	دردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بجود	بسالت خاں	۶۷	دانا	مفضل علی
۱۰	الہام	فضائل بیگ	۳۹	بسمل	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مستعد
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	—	۶۹	رسوا	—
۱۲	الہ یار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بے جان	حیدرآبادی	۷۰	رجا	ضیاء الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاباں	عبدالحی	۷۱	راقم	بندرابن
۱۴	ابدال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجرد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضا بیگ
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	صلاح الدین	۷۴	رسا	—
۱۷	امامی	برہان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	روشن	عبدالنبی
۱۸	ارشد	—	۴۷	ثابت	نوشا حیدرآبادی	۷۶		مرزا خاں
۱۹	ارشد	محی الدین	۴۸	جمن	میاں جمن	۷۷	روشن	واصل بیگ
۲۰	ارشد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر شبیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	—	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایجاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محتشم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	—
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	نجم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حسام	حسام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلاور خاں	۵۷	حمید	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شرف الدین	۵۸	حیرت	اسمٰعیل علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بسمل	قزلباش خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نورالدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمٰن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائق	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	درد	خواجہ محمد میر درد	۹۲	شائل	—
۳۵	بے نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

۹۴	شیدا	نواز بخش علی خاں	۱۲۵	فخر	صرف فہرست میں نام ہے	۱۵۶	مرزا	مرزا محمد بیگ
۹۵	صانع		۱۲۶	فاضل		۱۵۷	ملیحی	میاں لالن
۹۶	صنعت	مغل خاں	۱۲۷	فیض		۱۵۸	معنی	شمس الدین
۹۷	صابر	صابر علی	۱۲۸	قربان	-	۱۵۹	ممنون	-
۹۸	صادق	محمد صادق	۱۲۹	قائم	محمد قاسم	۱۶۰	مراد	محمد مراد
۹۹	صمصام	صمصام الدولہ	۱۳۰	قدرت	قدرت اللہ	۱۶۱	مہربان	عبدالقادر
۱۰۰	صانع	مرزا صفی	۱۳۱	قدر	قدرت اللہ	۱۶۲	مروت	-
۱۰۱	ضیاء	-	۱۳۲	قمر	اورنگ آباد	۱۶۳	مہر	محمد پناہ
۱۰۲	ضیاء	مرزا عطا	۱۳۳	قادر	سید خلیل	۱۶۴	ناجی	محمد شاکر
۱۰۳	طالع	شمس الدین	۱۳۴	کلیم	محمد حسین	۱۶۵	نثار	عبدالرسول
۱۰۴	تپش	محمد اکبر	۱۳۵	کمترین	-	۱۶۶	نثار	وزارت خاں
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۳۶	کافر	میر علی تقی	۱۶۷	ناصر	مرزا ناصر بیگ
۱۰۶	ظہور		۱۳۷	کیفی	-	۱۶۸	نیاز	مرزا قند علی
۱۰۷	عاصی	خواجہ برہان الدین	۱۳۸	گھاسی	میر گھاسی خاں	۱۶۹	نیرنگ	-
۱۰۸	عارف	-	۱۳۹	کمتر	غلام مصطفیٰ	۱۷۰	ناصر	ناصر جنگ
۱۰۹	عشاق	-	۱۴۰	کہن	-	۱۷۱	ندرت	میر نجف علی
۱۱۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۱۴۱	کاشی	-	۱۷۲	ولی	ولی محمد دکنی
۱۱۱	عمدہ	سیتارام	۱۴۲	گلشن	الفت بیگ	۱۷۳	نصرتی	-
۱۱۲	عزلت	شاہ عبدالولی	۱۴۳	لسان	کلیم اللہ	۱۷۴	وقار	میر عبدالحی
۱۱۳	عمر	معتبر خاں	۱۴۴	مظہر	مرزا مظہر	۱۷۵	وفا	میر ناصر
۱۱۴	عاصی	نور محمد	۱۴۵	مخلص	آنند رام	۱۷۶	وحشت	نظام الدین
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں	۱۴۶	مضمون	شرف الدین	۱۷۷	ہدایت	ہدایت اللہ
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خاں	۱۴۷	مزمل	محمد مزمل	۱۷۸	ہادی	محمد ہادی
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابوالبرکات	۱۴۸	میر	میر میران	۱۷۹	ہاشم	-
۱۱۸	عارف	محمد عارف	۱۴۹	موزوں	خواجہ قلی	۱۸۰	ہجر	-
۱۹	غریب	محمد نماں	۱۵۰	میر	میر تقی	۱۸۱	یقین	-
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ	۱۵۱	محوی	عثمان علی	۱۸۲	یکرنگ	-
۱۲۱	فغاں	اشرف علی خاں	۱۵۲	محسن	محمد محسن	۱۸۳	یکرو	-
۱۲۲	فضلی	شاہ فضلی	۱۵۳	موزوں	میر علی	۱۸۴	یک رنگ	-
۱۲۳	فدا	خواجہ عبدالقادر	۱۵۴	میمن	محمد میمن	۱۸۵	یک دل	-
۱۲۴	فتوت	عنایت اللہ خاں	۱۵۵	متین	میر مہدی	...	.....	

چمنستانِ شعرا

مصنّف رائے لچھمی نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی وادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے منسارام نواب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ وانشا، کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔

شفیق ۱۱۵۸ھ میں پیدا ہوئے ۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعر وسخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف وتالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اُردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

(۱) شام غریباں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
(۲) گل رعنا ۔ ہندوستان وپاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔
(۳) چمنستان شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کر دیا تھا اور بہت جلد ۱۱۷۵ھ میں اسے مکمل کر دیا۔ "چمنستان شعرا" سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود تھا۔ تصحیح وتدوین کے بعد مولوی عبدالحق مرحوم نے ۱۹۲۸ء میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۱۴ ریختہ گو شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں مصنّف نے ایک جدت یہ کی ہے کہ حروف تہجی کے بجائے حروف ابجد کے لحاظ سے شعرا کی فہرست ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گردیزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن حسب ضرورت شعرا کے حالات زندگی میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبانِ شعر سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کر دیا ہے۔ شفیق کے تذکرے کی زبان بھی رنگین ومسجع ہے۔ شعرا کے کلام پر تبصرہ کرنے میں انھوں نے اعتدال کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن وتعریض کا نشانہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعرا کے کلام پر اصلاحات دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کر دئے ہیں لیکن کسی کا مذاق اڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے ۱۰ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں
۲	آبرو	شیخ نجم الدین
۳	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۴	امید	قزلباش خاں
۵	انسان	اسدیار خاں
۶	انجام	امیر خاں
۷	احمدی	-
۸	آزاد	محمد فاضل
۹	آشنا	زین العابدین
۱۰	آوارہ	میر محمد کاظم
۱۱	آگاہ	محمد صلاح
۱۲	الہام	فضائل بیگ
۱۳	احسن	احسن اللہ
۱۴	ایجاد	نقد علی خاں
۱۵	اشرف	
۱۶	ارشد	میر غلام علی
۱۷	اقدس	میر ابدال علی
۱۸	انور	غلام محمد خاں
۱۹	ایوب	میر ایوب
۲۰	انجم	فتحیاب بیگ خاں
۲۱	احقر	شاہ عبداللہ
۲۲	افسق	میر غلام حسین
۲۳	افتخار	میر عبدالوہاب
۲۴	ایجاد	مرزا علی نقی
۲۵	بیدل	مرزا عبدالقادر
۲۶	بہار	لالہ ٹیک چند

نمبر شمار	تخلص و نام	
۲۷	بےرنگ	دلدار خاں
۲۸	بیتاب	محمد اسمٰعیل
۲۹	بیدار	-
۳۰	بینوا	-
۳۱	پیام	شرف الدین علی خاں
۳۲	بسمل	-
۳۳	پاکباز	صلاح الدین
۳۴	بیان	خواجہ حسن اللہ
۳۵	بیکل	میر عبدالوہاب
۳۶	بےجان	لالہ جے کشن
۳۷	پروانہ	پروانہ شاہ
۳۸	بھید	میر نوازش خاں
۳۹	پلچھی	میاں حکیم الدین خاں
۴۰	پناہ	محمد پناہ
۴۱	بندہ	میر محمد میر
۴۲	بیخود	محمد حسین
۴۳	بیچارہ	-
۴۴	بسمل	میر یوسف خاں
۴۵	جگن	خان زادہ شیر افگن خاں میاں
۴۶	جرات	میر شیر علی
۴۷	زٹلی	جعفر
۴۸	دردمند	محمد فقیہ
۴۹	دانا	فضل علی
۵۰	درد	خواجہ میر
۵۱	درد	کرم اللہ خاں
۵۲	داؤد	میرزا داؤد

نمبر شمار	تخلص و نام	
۵۳	دولت	میر دولت علی
۵۴	داغ	لالہ بھال کرن
۵۵	ہدایت	ہدایت اللہ
۵۶	ہادی	عبدالہادی
۵۷	ہوش	غلام امام الدین علی
۵۸	ہاشم	(دکنی)
۵۹	ہاتفی	
۶۰	ولی	ولی محمد
۶۱	وفا	-
۶۲	واقف	میاں نورالعین
۶۳	وفا	آقا امین اچ پوری
۶۴	واحد	میاں جعفر اللہ
۶۵	وقار	میر عبدالحی
۶۶	زکی	جعفر علی خاں
۶۷	زانی	پیر خاں
۶۸	حزیں	میر محمد باقر
۶۹	حاتم	شیخ محمد حاتم
۷۰	حشمت	محمد علی
۷۱	حشمت	سید محتشم علی خاں
۷۲	حسن	میر محمد حسن
۷۳	حبیب	محمد حبیب
۷۴	حاجی	حاجی میر علی اکبر (دہلی)
۷۵	حسن	-
۷۶	طالع	میر شمس الدین
۷۷	طپش	میرزا محمد اکبر
۷۸	یقین	انعام اللہ خاں

۷۹	یک رنگ	مصطفیٰ خاں
۸۰	یکرو	عبدالوہاب
۸۱	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲	یونس	حکیم
۸۳	یار	منور الدولہ محمد یار خاں
۸۴	کمترین	میاں کمترین
۸۵	کلیم	محمد حسین
۸۶	مرزا گرامی	
۸۷	کافر	میر علی نقی
۸۸	گھانسی	میر
۸۹	کامیاب	میر اولاد محمد
۹۰	کمال	-
۹۱	کمتر	مرزا مغل
۹۲	کہن	میر بدر الدین
۹۳	کلاں	میر
۹۴	لسان	میر کلیم اللہ
۹۵	لطفی	-
۹۶	لالہ	لالہ سرونجی رائے
۹۷	بادشاہ	محمد شاہ
۹۸	مظہر	مرزا جان جان
۹۹	مضمون	شیخ اشرف الدین
۱۰۰	میر	میر محمد تقی
۱۰۱	مخلص	رائے آنند رام
۱۰۲	محسن	میر محمد محسن
۱۰۳	میران	میر
۱۰۴	موزوں۔	نواب ذوالفقار الدولہ خواجہ قلی خاں
۱۰۵	موزوں	میر رحم علی
۱۰۶	موزوں	رام نرائن
۱۰۷	مزمل	محمد مزمل
۱۰۸	مہدی	میر مرتضیٰ
۱۰۹	متین	میر مہدی
۱۱۰	مراد	میر منو
۱۱۱	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱۲	محرم	محمد ماہ
۱۱۳	مضطر	شیخ احمد
۱۱۴	مقدس	محمد جان
۱۱۵	میرزا	مرزا محمد بیگ
۱۱۶	مہر	مہر علی
۱۱۷	مبتلا	الف خاں
۱۱۸	منصور	میر منصور
۱۱۹	منیر	سید شاہ منیر
۱۲۰	مہتاب	لالہ موہن لال
۱۲۱	مشہور	-
۱۲۲	مشتاق	-
۱۲۳	منعم	محمد منعم
۱۲۴	محمود	-
۱۲۵	ملک	-
۱۲۶	مقصود	میر مقصود علی
۱۲۷	ناجی	محمد شاکر
۱۲۸	نثار	میر عبدالرسول
۱۲۹	ناصر	نواب نظام الدولہ بہادر۔
۱۳۰	نثار	مرزا محمد خاں
۱۳۱	نیاز	نیاز محمد خاں
۱۳۲	ندرت	میر نجف علی
۱۳۳	نصرتی	-
۱۳۴	ناطق	میر محمد ماہ
۱۳۵	نجات	مرزا عتیق اللہ
۱۳۶	نادر	شیخ نور الدین
۱۳۷	نیاز	محمد علی
۱۳۸	سودا	مرزا رفیع
۱۳۹	سجاد	میر سجاد
۱۴۰	سعدی	-
۱۴۱	سلام	نجم الدین خاں
۱۴۲	سعادت	سعادت اللہ خاں
۱۴۳	سامان	میر ناصر
۱۴۴	سراج	میر سراج الدین
۱۴۵	ساحی	شاہ غلام قادری
۱۴۶	سعید	میر محمد سعید
۱۴۷	عاصی	خواجہ برہان الدین
۱۴۸	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۱۴۹	عمر	معتبر خاں
۱۵۰	عمدہ	سیتا رام
۱۵۱	عراقی	-
۱۵۲	عارف	محمد عارف
۱۵۳	عارف	محمد عارف
۱۵۴	عشاق	-
۱۵۵	عاجز	-
۱۵۶	عطا	محمد عطار
۱۵۷	عاشق	میر محمد یحییٰ
۱۵۸	عزلت	سید عبدالولی
۱۵۹	عاجز	عارف الدین خاں
۱۶۰	عاصی	شیخ نور محمد
۱۶۱	عاشق	مرزا عاشور بیگ
۱۶۲	عشق	مرزا جمال اللہ
۱۶۳	فغاں	اشرف علی خاں
۱۶۴	فضلی	شاہ فضل اللہ
۱۶۵	فدا	-

۱۶۶	فدا	رضا طلب خاں	۱۸۲	قادری	(سید خلیل)	۱۹۸	شوریدہ	شیخ سلطان الدین
۱۶۷	فدا	شیخ احمد	۱۸۳	قربان	مرزا عزت بخش	۱۹۹	شیفتہ	-
۱۶۸	فخری	-	۱۸۴	قمر	مرزا رضا بیگ	۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۱۶۹	حینی	میر فخر الدین	۱۸۵	راقم	بندرابن	۲۰۱	تاباں	میر عبد الحیی
۱۷۰	فدوی	-	۱۸۶	رسوا	-	۲۰۲	تسکین	میاں صلاح الدین
۱۷۱	فقیر	میر ہاشم	۱۸۷	رحیم	عبد الرحیم	۲۰۳	تجرد	میر عبد اللہ
۱۷۲	صانع	محمد نظام الدین احمد	۱۸۸	رنگین	نور الدین حسین خاں	۲۰۴	ثاقب	شہاب الدین
۱۷۳	صنعت	مغل خاں	۱۸۹	رنگین	لال چند	۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۱۷۴	صابر	میر محمد صابر	۱۹۰	رضا	-	۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۱۷۵	صادق	محمد صادق	۱۹۱	رضا	محمد رضا بیگ	۲۰۷	خوشنود	-
۱۷۶	صاحب	لچھمی نرائن	۱۹۲	رونق		۲۰۸	ذہین	میر محمد مستعد
۱۷۷	قائم	محمد قائم	۱۹۳	شوق	حسن علی	۲۰۹	ضیاء	محمد ضیاء الدین
۱۷۸	قدرت	میر قدرت اللہ	۱۹۴	شاغل	-	۲۱۰	ضیاء	محمد عطا
۱۷۹	قدر	-	۱۹۵	شاعر	میر سید محمد	۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۸۰	قاسم	شاہ قاسم	۱۹۶	شرافت	میر شریف الدین خاں	۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۱۸۱	قاسم	(دوم)	۱۹۷	شورش	مرزا منعم	۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
						۲۱۴	غلام	سید غلام

نظیر نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں نظیر اکبر آبادی کا مسلک، اس کا فارسی و اردو کلام میں عارفانہ رنگ اس کی قدرت بیان و زبان، اس کا معیار تغزل، ادبیات اُردو میں اس کا فنی اور لسانی درجہ۔ اس کے امتیازات اور محاسن شعری، اس کا شاعری میں مقام، صنائع وطبائع شعراء کا فرق، معاصرین کی رائیں۔ مستند ادبا کی موافقت و مخالفت میں تنقیدیں اور اس کی خصوصیات و انداز شاعری، پر سیر حاصل تبصرہ ہے۔

قیمت:۔ تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی نمبر ۳

طبقات الشعرا[۱]

مصنّف | قدرت اللہ صدیقی شوق سنبھلی

عہدِ تصنیف و طباعت | جیساکہ مصنف نے دیباچہ میں صراحت کردی ہے یہ تذکرہ ۱۱۸۸ھ میں مکمل ہوا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اگست ۱۹۳۶ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ علیگڈھ سے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقۂ اول میں ریختہ کے موجدین اور دکھنی شعرا کا ذکر ہے طبقۂ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقۂ سوم "شعرائے متاخرین و بعضے نومشقان دیگر" سے تعلق رکھتا ہے طبقۂ چہارم جس میں نومشق شعرا کا تذکرہ ہے "مشتمل بر پنج مقالات است" مقالۂ اول میں "بعضے تازہ گویاں" دوم میں "بعض سلاطین روزگار و فرمانروائے نامدار و امرائے والاتبار و بعضے منصب داران" مقالۂ سوم میں "بعضے امرائے افغانان ایں دیار" اور مقالۂ چہارم میں "بعضے عزیزان ہمدم و دوستداران قدیم" کا ذکر کیا گیا ہے۔

شعرا کی ترتیب میں ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتی قائمؔ نے مخزن نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن شعرا کو بلحاظ عمر و عہد، انھوں نے تقسیم نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچا ہے کہ شعرا کے مزید حالات اور کلام حاصل کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریخوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی کے تذکروں کی طرف ہمارا ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم وبیش اس کا اندازہ ہو جاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیلات ہمیں کہاں کہاں مل سکتی ہیں۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۱۸۸ھ) کے وقت کون کون سے شاعر اساتذہ کی صف میں شامل ہو گئے تھے۔ کون کون سے "کہنہ مشق" خیال کئے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنف کی رشتہ داری اور دوستی تھی، اور کون کون سے شعرا، میدان شاعری میں نو وارد تھے۔

اس تذکرے کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن و تعریض نہیں کی گئی لیکن زبان و بیان کی کمزوریوں کی نشان دہی کو ضروری خیال کیا گیا ہے جیسا کہ قائمؔ، سوداؔ اور حسرتؔ وغیرہ کے ذکر سے نمایاں ہے اس انداز کی لفظی تنقید اس سے قبل کے تذکروں میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطۂ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اللہ خاں یقینؔ کے متعلق لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ خود شعر نہ کہتے تھے بلکہ مرزا مظہر جان جاناں کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاکسار عرف کلو متوطن دہلی کے متعلق لکھا ہے کہ "مصنف تذکرہ ہندی ہم است"

---

[۱] شوق نے تکملۃ الشعرا میں طبقات الشعرا کے ذکر میں کہیں اس کا نام "حقیقت الشعرا" کہیں، "تذکرہ ہندی" اور کہیں "تذکرہ طبقات الشعرائے ہند" بھی لکھا ہے۔

نواب امیر خاں عمدۃ الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ۔ "در فن ظرافت یکتا دوراداے سخن گوہر بے بہا مقابل ریختہ کہ لفظے است مذکر، ریختی تصنیف نمودہ" تاریخ پیدائش اور وفات کی صراحت تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے۔ لیکن اکثر حالات میں یہ اندازہ ہو جاتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تکملہ کے وقت تک حیات تھے۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے۔ مثنویاں، رباعیات۔ قطعات اور فردیات سبھی درج کئے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اول		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آبرو	۴۱	سراج الدین علی خاں آرزو
۲	ولی اورنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۴۲	قزلباش خاں امید
۳	سعدی دکھنی	۲۳	شرف الدین مضمون	۴۳	مرزا گرامی
۴	عزلت عبدالولی	۲۴	پریم ناتھ آرام	۴۴	شرف الدین علی خاں پیام
۵	ملا نوری دکھنی	۲۵	مصطفیٰ خاں یکرنگ	۴۵	بینوا
۶	فخری	۲۶	احسن اللہ احسن	۴۶	حشمت محتشم خاں
۷	تجرد میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۴۷	نواب امیر خاں عمدۃ الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد اکبرآبادی	۴۸	ناصر جنگ خلف نور نظام الملک آصف جاہ
۹	عظام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۴۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عرف مکھن پاکباز	۵۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسمٰعیل بیتاب	۵۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۵۲	محمد علی حزیں
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۵۳	سید نوازش خاں
۱۴	افضل الدین فضلی	۳۴	فضل علی دانا	۵۴	حشمت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عارف	۵۵	مسکین
۱۶	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کمترین	۵۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد گجراتی	۳۷	قدر	۵۷	تاباں عبدالحی
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۵۸	خاکسار محمد یار
۱۹	ضیاء احمدآبادی	۳۹	دلاور خاں	۵۹	محمد فقیہ دردمند
۲۰	ہاشمی	۴۰	مزلی۔	۶۰	عاصی خواجہ برہان الدین۔

۶۱	حسن شوق
۶۲	سودا رفیع الدین
۶۳	خواجہ میر درد
۶۴	محمد حسین کلیم
۶۵	محمد قائم
۶۶	میر محمد تقی
۶۷	سوز محمد میر
۶۸	بیان
۶۹	ابوالحسن وحشت
۷۰	مرزا داؤد سودائی
۷۱	میر رمضانی
۷۲	فرحت اللہ
۷۳	محمد اکرام
۷۴	عبدالہادی
۷۵	شمس الدین فقیر
۷۶	ولی اللہ ولی سورتی
۷۷	صابر سرہندی
۷۸	شاہ شاگرد صدیقی
۷۹	شیخ محمد حاجی حنیف
۸۰	مرزا گھسیٹا عشق
۸۱	شاہ نجم الدین شاداں
۸۲	میر محمدی اثر

طبقہ چہارم مقالہ اوّل

۸۳	فضل علی ممتاز
۸۴	مراد علی حیرت
۸۵	بدھ سنگھ قلندر
۸۶	اکرام اللہ محشر بدایونی
۸۷	امیر بدایونی
۸۸	معین الدین معین بدایونی
۸۹	فیض اللہ بیگ فدوی
۹۰	محمد نعیم
۹۱	محمد علی شہرت
۹۲	میر حیدر علی حیران
۹۳	خواجہ حسن
۹۴	جعفر علی حسرت
۹۵	شیخ بقاءاللہ
۹۶	یحییٰ امان
۹۷	بہادر علی ترساں
۹۸	حسن
۹۹	لیقین علی خورشید
۱۰۰	علی نقی محشر لکھنوی
۱۰۱	گردھاری لال طرز
۱۰۲	احمد علی قوت
۱۰۳	تسکین
۱۰۴	غضنفر علی خاں
۱۰۵	باقر علی ممنون
۱۰۶	مشتاق
۱۰۷	مرزا علی لطف
۱۰۸	رقت
۱۰۹	میر ضیار
۱۱۰	رنگین
۱۱۱	علی محمد خاں خنداں
۱۱۲	علی محمد خاں خنداں
۱۱۳	میر حسن حسن دہلوی
۱۱۴	عنایت اللہ مشتاق
۱۱۵	سلامت علی
۱۱۶	حسن علی خاں یاس
۱۱۷	قاسم علی رقت
۱۱۸	بہاری لل
۱۱۹	تھو سُکھ رائے بیتاب
۱۲۰	محمد پناہ خاں نثار
۱۲۱	فیض علی فیض
۱۲۲	تجلی
۱۲۳	ظہور اللہ نوا
۱۲۴	غلام حسین محزوں دکھنی
۱۲۵	ضیاء الدین عبرت
۱۲۶	غلام کبریا کامل
۱۲۷	محمدی شیدا
۱۲۸	میر طالب علی
۱۲۹	جلیل شاہ سایل
۱۳۰	غلام ہمدانی مصحفی
۱۳۱	قدرت اللہ بلیغ
۱۳۲	امان اللہ معمار
۱۳۳	محمد صبیح عالم خاں نیاز
۱۳۴	میر صیف خاں
۱۳۵	حکیم محمد کبیر
۱۳۶	سجاد
۱۳۷	علی مراد بہاری پروانہ
۱۳۸	شہید بلگرامی
۱۳۹	سید حسن علی حسن
۱۴۰	غلام محی الدین اویسی

مقالہ دوم

۱۴۱	شاہ عالم
۱۴۲	شاہزادہ آفتاب
۱۴۳	جہاندار شاہ
۱۴۴	احسن بخت
۱۴۵	سلیمان شکوہ

۱۴۶ مرزا فرخندہ بخت جہاں شاہ قمر
۱۴۷ نواب وزیر ابن امیر آصف الدولہ
۱۴۸ نواب غازی الدین خاں
۱۴۹ مرزا فتح علی
۱۵۰ نواب ممتاز
۱۵۱ قلندر علی خاں
۱۵۲ گنا بیگم نوسیری
۱۵۳ انشاء اللہ خاں
۱۵۴ سعادت یار خاں رنگین
۱۵۵ مرزا جان طپش
۱۵۶ شیر علی خاں افسوس
۱۵۷ مشتاق علی خاں
۱۵۸ سید پابندہ مسافر
۱۵۹ محمد نور الدین فارغ
۱۶۰ حکیم صدر الدین خاں وحشت

مقالہ سوم

۱۶۱ نواب محمد یار خاں امیر
۱۶۲ نواب عبداللہ خاں عاصی
۱۶۳ نواب عنایت اللہ خاں
۱۶۴ نواب محبت خاں
۱۶۵ مصطفیٰ خاں مست
۱۶۶ نواب منور خاں محو
۱۶۷ نواب نصر اللہ خاں سلطان
۱۶۸ محمد معصوم ہمدم
۱۶۹ ذوالفقار خاں
۱۷۰ محمد شرف عاصی
۱۷۱ فیض اللہ خاں امید
۱۷۲ مرتضیٰ خاں مضطر
۱۷۳ محتشم خاں افغان
۱۷۴ غلام محمد خاں غلامی
۱۷۵ احسن خاں افغان
۱۷۶ احمد خاں
۱۷۷ مولوی احمد خاں
۱۷۸ کلو خاں ہنر
۱۷۹ مہربان خاں رند
۱۸۰ عباس خاں عباس

مقالہ چہارم

۱۸۱ عزیز الدین خاں بے جان
۱۸۲ غلام جیلانی بیدم
۱۸۳ الف خاں ذوق
۱۸۴ فتح چند ممنون
۱۸۵ میر حسن مایل
۱۸۶ غلام مرتضیٰ
۱۸۷ ہمت خاں
۱۸۸ ناصر خاں
۱۸۹ سید کرم علی
۱۹۰ محمد کبیر خاں تسلیم
۱۹۱ محمد اکرم

مقالہ پنجم

۱۹۲ شیخ محمد واصل
۱۹۳ عزیز عثمانی
۱۹۴ اسعد
۱۹۵ محمد معظم عباسی
۱۹۶ حافظ عزت اللہ عباسی
۱۹۷ محمد جلیس جلیس بدایونی
۱۹۸ حافظ محمد معتصم عباسی
۱۹۹ دوست علی عشق
۲۰۰ امام بخش عطا
۲۰۱ مفتون
۲۰۲ سید غالب علی
۲۰۳ سید محمد زماں
۲۰۴ حیات اللہ
۲۰۵ عشرت
۲۰۶ گوہری کائستھ
۲۰۷ نیازی
۲۰۸ مولوی مظہر علی
۲۰۹ غلام حسن
۲۱۰ گوپال ناتھ
۲۱۱ احمد علی حسرت
۲۱۲ محمد عابد دل
۲۱۳ محمد روشن جوشش
۲۱۴ رند
۲۱۵ مرزا مینا شورش
۲۱۶ میر سلیم اللہ
۲۱۷ نذر الدین شائق
۲۱۸ سید سندی
۲۱۹ حافظ بدہا شیفتہ
۲۲۰ واحد علی عزیز
۲۲۱ اعلیٰ علی
۲۲۲ مرزا فدوی لٹ
۲۲۳ ملا متو نثار
۲۲۴ ولی اللہ
۲۲۵ شاہ ظہور اللہ
۲۲۶ محمد ماہ حسینی
۲۲۷ واقف
۲۲۸ پاکباز
۲۲۹ شرف الدین

۲۳۰	محمد نصیر	۲۴۵	خواجہ محمد سعید	۲۶۰	ذوقی رام حسرت
۲۳۱	محمد صلاح	۲۴۶	خلیفہ چند	۲۶۱	ہمت سنگھ
۲۳۲	جولاں	۲۴۷	کمال	۲۶۲	ظہور اللہ
۲۳۳	دیدار بخش دیدار	۲۴۸	میر محمد مرادی جرات	۲۶۳	مرزا اشرف علی گستاخ
۲۳۴	راجہ بلاس رائے پسر	۲۴۹	سلیم اللہ راضی	۲۶۴	برکت علی
۲۳۵	قلندر	۲۵۰	صوفی محمد اعظم	۲۶۵	منشی گنج سنگھ
۲۳۶	بشیر احمد سرہند	۲۵۱	حافظ کریم الدین صدیقی	۲۶۶	محمد صدر عباسی
۲۳۷	شیخ احمد	۲۵۲	کمانی مل کھتری	۲۶۷	شاہ نورن
۲۳۸	ہر چرن داس	۲۵۳	ہمت سنگھ	۲۶۸	غلام رسول غم
۲۳۹	بھیت رام صادق	۲۵۴	مرزا لعبولن بیگ	۲۶۹	غلام علی عشرت
۲۴۰	موزوں	۲۵۵	شیخ عبد اللہ نکہت	۲۷۰	مرزا قاسم بیگ
۲۴۱	محمد خلیل ابن محمد جلیس	۲۵۶	مرحمت اللہ خاں والہ	۲۷۱	مرزا ملتہو سردر
۲۴۲	محمد بلاقی خاکسار	۲۵۷	احمد الدین خاں عبرت	۲۷۲	محمد اکرام آشنا
۲۴۳	دہاب الدین موجد	۲۵۸	محمد شجاع الدین شوریدہ	۲۷۳	محمد قدرت اللہ صدیقی شوق
۲۴۴	کلو حجام	۲۵۹	راجہ بہادر سنگھ کشمیر	....	... ...

عرضِ نغمہ

ٹیگور مشرق کے ان بلند مرتبہ شاعروں میں ہے جس کے روح پرور نغموں نے مشرق و مغرب دونوں کو یکساں متاثر کیا ہے۔ علامہ نیاز فتحپوری نے اس عظیم فنکار کے مجموعہ نظم "گیت انجلی" کو "عرض نغمہ" کے نام سے اردو میں منتقل کیا ہے۔ یہ ترجمہ ٹیگور کی روح شاعری سے اس درجہ ہم آہنگ ہے کہ اس میں وہی سادگی پرکاری اور روح خیزی و دلکشی نظر آتی ہے جو ٹیگور کی شاعری میں ملتی ہے۔ جو لوگ ٹیگور کی فنی دسترس، شاعرانہ فطانت اور حیات پرور نغمات کی سحر آفرینیوں سے لطف اندوز ہونے کے آرزومند ہیں، ان کے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ اس لئے کہ ٹیگور کی شخصیت و فن سے بہرہ مند ہونے کے لئے اردو میں اس سے بہتر کوئی ترجمہ موجود نہیں ہے۔

قیمت:- ایک روپیہ ۲۵ پیسے۔

"ادارۂ ادب عالیہ" نگار پاکستان ـ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

تذکرۂ شعرائے اردو

مصنّف | میر حسن دہلوی متوفی ۱۲۰۱ھ

عہد تصنیف و طباعت | ۱۱۸۸ھ اور ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔
۱۳۴۰ھ/۱۹۲۲ء میں حبیب الرحمٰن خاں شروانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم یونیورسٹی انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے بعد میں مولوی عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ انجمن ترقیٔ اردو کی طرف سے شائع کیا

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر ردیف میں شاعروں کو تین خاص گروہ، متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ متقدمین میں دکنی شعراء متوسطین میں فرخ سیر سے لے کر عہد محمد شاہی تک کے شعرا اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعرا شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطع بطور نمونہ درج کیا ہے۔

صبح تو جام سے گزرتی ہے　　شب دلارام سے گزرتی ہے
عاقبت کی خبر خدا جانے　　اب تو آرام سے گزرتی ہے

قدما کے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کار آمد ہے۔ میر تقی میر کے طرح میر حسن نے نہ کسی کو لتاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ فتح علی حسینی گردیزی کی طرح انتقاماً کسی پر کیچڑ اچھالنا پسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی بےجا تعریف یا تنقیص سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بےلاگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا ہے۔ شعرا کے واقعات و سوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
متقدمین :-		۳	احمد گجراتی	۶	احمد گجراتی
۱	آفتاب شاہ عالم ثانی	۴	افضل محمد افضل	۷	امجد -
۲	آزاد فقیر اللہ	۵	اوجی -		متوسطین :-

۸	آرزو	سراج الدین خاں	۳۷	آگاہ	نور خاں	۶۷	ثاقب	-
۹	انسان	اسد یار خاں	۳۸	اعلیٰ علی	میر اعلیٰ علی	۶۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۱۰	اشرف	محمد اشرف	۳۹	افسوس	شبیر علی	۶۹	ریسنا محمد سنگھ (ث کی ردیف میں درج ہے)	
۱۱	اکبر	مرزا اکبر قلی اکبر آبادی	۴۰	ابوالحسن	میر ابوالحسن	۷۰	جنون اکبر آبادی	
۱۲	انکار		۴۱	انتظار	علی نقی خاں	۷۱	جعفر زٹلی	میر جعفر زٹلی
۱۳	آزاد	زین العابدین	۴۲	انگریس	انگریس	۷۲	جعفر	خان عالیشان جعفر علی خاں
۱۴	آبرو	نجم الدین عرف شاہ مبارک	۴۳	آشوب	-	۷۳	جوہر	مرزا احمد علی
۱۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۴۴	اولاد	میر اولاد علی	۷۴	جرأت	میر مستقیم
۱۶	احسن	میاں احسن اللہ	۴۵	اشرف	محمد اشرف	۷۵	جلال	میاں رمضانی
۱۷	احسن	علی احسن خاں	۴۶	بیچارہ	-	۷۶	جنون	میر علی مہدی
۱۸	الف خاں		۴۷	بیدل	عبدالقادر میرزا	۷۷	جگن	میاں جگن
۱۹	امیر خاں	نواب امیر خاں	۴۸	بسمل	-	۷۸	جذب	میر مظہر علی
۲۰	انکار	میر جیون	۴۹	بیرنگ یا ہمرنگ	(دلاور خاں)	۷۹	جوشش	میاں محمد روشن
۲۱	امید	قزلباش خاں	۵۰	بیتاب	محمد اسمٰعیل	۸۰	خان عالیشان	
۲۲	اثر	محمد میر برادر خواجہ میر درد	۵۱	بینوا	-	۸۱	جرأت	قلندر بخش
۲۳	الم	میاں صاحب میر	۵۲	بہار	ٹیک چند	۸۲	جلال	جلال الدین
۲۴	اجمل	محمد اجمل الہ آبادی	۵۳	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں	۸۳	حبیب	حسن
۲۵	امیر	محمد یار خاں	۵۴	بیتاب	سنتوکھ رائے	۸۴	حیا	-
۲۶	اسد	میر اسد علی	۵۵	بیدار	میاں محمد علی	۸۵	حاتم	شیخ محمد حاتم
			۵۶	بیتاب	شاہ علیم اللہ الہ آبادی			
۲۷	آزاد	میر ظفر علی	۵۷	بقا	شیخ محمد بقا اللہ	۸۶	حاتم	حاتم علی خاں حاتم
۲۸	امین	خواجہ امین الدین	۵۸	فاخر	میرزا فاخر مکین	۸۷	حشمت	سید محتشم علی خاں
۲۹	اطہر	میر غلام علی	۵۹	بسمل	گدا علی	۸۸	حزیں	میر محمد باقر
۳۰	عاصمی۔ عاصی۔ میر عاصمی برہان الدین		۶۰	پیام	شرف الدین علی خاں	۸۹	حشمت	محمد علی
۳۱	امانی	میر امانی	۶۱	پنچھا	شاہ پنچھا	۹۰	حسن	مرزا احسن علی
۳۲	رائے پریم ناتھ (یہ نام بھی الف کی ردیف میں درج ہے)		۶۲	تجرد	میر عبداللہ	۹۱	حسن	میر حسن
۳۳	آشنا	-	۶۳	تانا شاہ	ابوالحسن	۹۲	حسن	خواجہ حسن
۳۴	اکرم	-	۶۴	تمکین	میاں صلاح الدین	۹۳	حجام	-
۳۵	احسن	مرزا احسن علی	۶۵	تاباں	میاں عبدالحئی	۹۴	حامد	میر حامد نصیری
۳۶	انشا	انشاء اللہ خاں	۶۶	تقی	سید محمد تقی عرف میر گھاسی	۹۵	حیران	میر حیدر علی

۹۶	حسرت	جعفر علی	۱۲۵	سلام	نجم الدین	۱۵۴	عزیز اللہ	
۹۷	حسن	میر حسن	۱۲۶	سعادت	میر سعادت علی	۱۵۵	عطا	خواجہ عطا اللہ
۹۸	خسرو	حضرت امیر خسرو	۱۲۷	سجاد	میر محمد سجاد	۱۵۶	عارف اکبرآبادی	محمد عارف
۹۹	خوشنود	-	۱۲۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۵۷	عزلت	سید عبد الواسع
۱۰۰	خاکی	-	۱۲۹	سوز	محمد میر	۱۵۸	عاقل	رائے سکھ رام
۱۰۱	خاکسار	محمد یار	۱۳۰	سید		۱۵۹	عزیز	رائے بھکاری داس
۱۰۲	خالہ بیگم	بدر النسا بیگم	۱۳۱	سلیم	میر سلیم	۱۶۰	عسکر علی خاں	
۱۰۳	خوش دل	گھاسی رام	۱۳۲	سوزاں	نواب احمد علی خاں	۱۶۱	عاجز	غازی الدین خاں
۱۰۴	داؤد	مرزا داؤد بیگ	۱۳۳	سکندر	میاں سکندر عرف گھسیٹا	۱۶۲	عماد الملک	نواب غازی الدین خاں
۱۰۵	دل	شاہ فتح محمد	۱۳۴	شعور	دکھنی	۱۶۳	عظیم	محمد عظیم
۱۰۶	دردمند	محمد فقیہ	۱۳۵	شامی	شاہ قلی خاں	۱۶۴	عاشق	مہربان علی اعظم خاں
۱۰۷	درد	کرم اللہ خاں	۱۳۶	شاکر	محمد شاکر	۱۶۵	عسکری	مرزا عسکری
۱۰۸	درد	خواجہ میر درد	۱۳۷	شفا	حکیم یار علی	۱۶۶	عشق	مرزا گھسیٹا
۱۰۹	ذاکر	-	۱۳۸	شاغل	-	۱۶۷	غوثی	محمد غوث
۱۱۰	رنگین	مرزا اماں بیگ	۱۳۹	شوق	میاں حسن علی	۱۶۸	غواصی	-
۱۱۱	رسوا	آفتاب رائے	۱۴۰	شاعر	میر کلو	۱۶۹	غریب	میر تقی
۱۱۲	رند	میر حمزہ علی	۱۴۱	شیدا	میر فتح علی	۱۷۰	غریب	محمد اماں
۱۱۳	راقم	بندرابن	۱۴۲	شاداب	لالہ خوش وقت رائے	۱۷۱	غریب	-
۱۱۴	رنگین	لالہ بلاس رائے	۱۴۳	شرف	میر محمدی	۱۷۲	غلامی	-
۱۱۵	روشن	خواجہ حسین علی	۱۴۴	شفیع	میر محمد شفیع	۱۷۳	فخری	-
۱۱۶	رضا	مرزا علی	۱۴۵	صبائی	-	۱۷۴	فراغی	-
۱۱۷	رند	مہربان خاں	۱۴۶	صفدری	-	۱۷۵	فضلی	افضل الدین خاں
۱۱۸	زار	مغل بیگ	۱۴۷	صادق	میر جعفر خاں	۱۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی
۱۱۹	زار	میر مظہر علی	۱۴۸	صابر		۱۷۷	فقیر	شمس الدین
۱۲۰	سراج	-	۱۴۹	صبر	میر محمد علی	۱۷۸	فدوی	محمد محسن
۱۲۱	سالک	-	۱۵۰	ضیاء	-	۱۷۹	فدا	میر امام الدین
۱۲۲	سعدی	-	۱۵۱	ضاحک	میر غلام حسین	۱۸۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۲۳	سامان	میر ناصر	۱۵۲	طالب	مرزا طالب	۱۸۱	فرخ	میر فرخ علی
۱۲۴	سلیمان	میاں سلیمان (شاگرد تاباں)	۱۵۳	ظہور	-	۱۸۲	فضائل	فضائل علی خاں بے قید

۱۸۳	فدوی	لاہوری	۲۱۲	ملک	دکھنی	۲۴۱	منشی	عجائب رام
۱۸۴	فرحت	محمد فرحت اللہ	۲۱۳	موسوی	مولوی خاں فطرت	۲۴۲	مستمند	یاد علی خاں
۱۸۵	فدوی	مرزا بچھو	۲۱۴	محق	-	۲۴۳	مائل	میاں محمدی
۱۸۶	فرصت	مرزا الف بیگ	۲۱۵	مہر علی		۲۴۴	منظر	-
۱۸۷	فخر	میر فخر الدین	۲۱۶	موزوں	خواجہ قلی خاں	۲۴۵	معین	شیخ محمد معین الدین
۱۸۸	فراق	ثنا اللہ	۲۱۷	میر	میر میراں	۲۴۶	مجنوں	شاہ مجنوں
۱۸۹	فارغ	-	۲۱۸	مخلص	رائے آنند رام	۲۴۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۹۰	فصیح	شاہ فصیح افصح	۲۱۹	مزمل	میاں شاہ مزمل	۲۴۸		محمد علی خاں
۱۹۱	قادر	میر عبدالقادر	۲۲۰	مضمون	شرف الدین	۲۴۹	محشر	مرزا علی تقی
۱۹۲	قدر	-	۲۲۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں	۲۵۰	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی
۱۹۳	قبول	غنی بیگ	۲۲۲	میر	مدد اللہ	۲۵۱	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۱۹۴	قلندر	بدھ سنگھ	۲۲۳	مراد	شیخ محمد مراد	۲۵۲	مدعا	میر عوض علی
۱۹۵	قائم	شیخ محمد قائم	۲۲۴	مستقیم	-	۲۵۳	محبت	محبت خاں
۱۹۶	قدرت	میر قدرت اللہ	۲۲۵		مرزا محمدی	۲۵۴	مدہوش	نبی خاں
۱۹۷	قرین		۲۲۶		مرزا مہدی	۲۵۵	مشتاق	-
۱۹۸	قربان	میر جیون	۲۲۷		سید امام الدین (انکا ذکر اسی جگہ کیا گیا ہے)	۲۵۶	نوری	ملا نوری
۱۹۹	قانع	-	۲۲۸	مکھن	میر صلاح الدین	۲۵۷	نامی	-
۲۰۰	کمترین	میاں کمترین	۲۲۹	موزوں	راجہ رام نرائن	۲۵۸	نوری	سید شجاع الدین
۲۰۱	کاکل	شاہ کاکل	۲۳۰	محسن	شیخ محمد محسن	۲۵۹	ندیم	مرزا علی قلی
۲۰۲	کامل	شیخ لطف اللہ کامل	۲۳۱	میر	محمد تقی	۲۶۰	ناجی	محمد شاکر
۲۰۳	کافر سنگھ	میر علی نقی	۲۳۲	مصیب	شاہ قطب الدین	۲۶۱	نادر	
۲۰۴	کلیم	میر محمد حسین	۲۳۳	محزوں الہ آبادی	مولوی غلام حسین	۲۶۲	نور اللہ	مرزا نور اللہ
۲۰۵	کاشی	لالہ کاشی ناتھ	۲۳۴	منت	میر قمر الدین	۲۶۳	نواز خاں	علی نواز خاں مرزا مدد
۲۰۶	کمنجن	-	۲۳۵	منشی	شیخ غلام احمد قادری	۲۶۴	نثار	عبدالرسول
۲۰۷	گمان	نذر علی خاں	۲۳۶	مسافر	-	۲۶۵	نثار	محمد بقاء خاں
۲۰۸	گریاں	محمد علی امجد	۲۳۷	محب	شیخ ولی اللہ	۲۶۶	نعیم	نعیم اللہ
۲۰۹	لطفی	دکھنی	۲۳۸	مفتون	میاں کاظم علی	۲۶۷	نثار	میاں امان اللہ معمار
۲۱۰	مرزا	ابو القاسم	۲۳۹	ممتاز	حافظ فضل علی	۲۶۸	نالاں	محمد عسکری
۲۱۱	محمود	محمود بیگ	۲۴۰	محترم	مہربان محترم خاں	۲۶۹	ندا	میر مرتضیٰ

۲۷۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۷۸	وارث الہ آبادی	محمد وارث	۲۸۶	یونس	-
۲۷۱	واحد	محمد واحد	۲۷۹	وہم	میر محمد علی	۲۸۷	یکرنگ	مصطفیٰ قلی خاں
۲۷۲	وحشت	میر ابوالحسن	۲۸۰	ہاشم	-	۲۸۸	یکرو	-
۲۷۳	ولایت	میر ولایت علی خاں	۲۸۱	ہاتف	-	۲۸۹	یکدل	میر عزت اللہ
۲۷۴	وفا	لالہ نول رائے	۲۸۲	ہدایت	سید ہدایت علی خاں	۲۹۰	یار	میر احمد
۲۷۵	میر مبارک علی (اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)		۲۸۳	ہینگا	میر ہینگا	۲۹۱	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷۶	وحشت	میر بہادر علی	۲۸۴	ہدایت	میاں ہدایت اللہ	۲۹۲	یاس	حسن علی خاں
۲۷۷	واقف	شاہ واقف	۲۸۵	ہاتف	مرزا محمد	—		————

خدا نمبر

خدا کیا ہے؟ خدا کا تصور کب اور کیسے پیدا ہوا؟ مختلف مذاہب میں اس تصور نے کس طرح جنم لیا؟ اس کی ارتقائی صورتوں نے تمدنی انسانی پر کیا اثر ڈالا؟ بندے اور خدا کا تعلق کیا ہے؟ اس تعلق کی تعبیر کس کس انداز میں کی گئی ہے؟ انبیاء کرام، مصلحین اور مجددین کے ارشادات اس کے متعلق کیا ہیں؟ ان ارشادات کو اقوام عالم نے کس طرح اپنایا ہے؟ اسلام کا موقف اس باب میں کیا رہا ہے اور اس موقف کو مذاہب عالم سے کیوں برتر خیال کیا گیا ہے؟

یہ اور اس قسم کے بہت سے اہم سوالات ہیں جو خدا اور مذہب کا نام آتے ہی ہر باشعور انسان کے ذہن میں ابھرتے ہیں لیکن افسوس کہ اردو میں کوئی ایسی کتاب موجود نہیں ہے جو اہل فکر و دانش کی پیاس اس سلسلے میں بجھا سکے۔ نگار کا "خدا نمبر" اس نوع کا پہلا صحیفہ ہے۔ جس میں مذکورہ سوالات کا نہایت مدلل و مشرح جواب دیا گیا ہے۔

قیمت: چار روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

گُلِ عجائب

مصنّف — اسد علی خاں تمنّا اورنگ آبادی۔ تمنّا کا ذکر اگرچہ "مجموعۂ نغز" "عمدۂ منتخبہ" اور "مجموعہ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے۔ "گل عجائب" میں بھی تمنّا نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر پتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدرآباد میں بسلسلہ ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے۔

تمنّا صاحب دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استاد فن ہونے کا ثبوت ہے۔ ۱۲۰۴ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت — تذکرے میں دئے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۱۹۴ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد میں موجود ہے۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر ۱۹۳۶ء میں مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات — یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے اُن ریختہ گو شعراء کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے اواخر تک موجود تھے۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے ہمعصر، دوست اور ہم وطن تھے۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا۔ شعراء کی فہرست بلحاظ حروف تہجی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحب دیوان شاعر تھے یا عزلت کا تذکرہ بہار و خزاں اس سے پہلے لکھا جا چکا تھا اسی تذکرے نے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آنند	سراج الدین علی خاں	۴	انصاف	علی نقی خاں	۷	انور	محمد سیف
۲	آزاد	میر غلام علی	۵	افسر	باقر علی خاں	۸	افتخار	میر عبدالوہاب
۳	ایجاد	نقد علی خاں	۶	افسر	-	۹	آشفتہ	خواجہ ابوطالب خاں

۱۰	ارشد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۴۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۴۱	مخلص	آنند رام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک آصفجاہ بہادر	۲۷	سالم	محمد کرم بخش	۴۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۴۳	مظہر	
۱۴	بلیغ		۲۹	ضیا	مرزا عطا	۴۴	نصیر	خواجہ غلام نصیر الدین
۱۵	بیدار		۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۴۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پروانہ	ضیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۴۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہاء الدین حسین	۴۷	تیر	مہدی علی خاں
۱۸	جرات	موسوی خاں	۳۳	عزلت	سید عبدالولی	۴۸	واقف	نور العین
۱۹	حشمت	محتشم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۴۹	ہمدم	شاہ محمد تقی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	فخر	میر فخر الدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انور الدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد منعم خاں			
۲۳	ذکا	میر اولاد محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ		×	×
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	مبتلا	الف خاں		×	×

مصحفی نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں اردو ادب کے مسلم الثبوت استاد شیخ غلام ہمدانی "مصحفی" کی تاریخ پیدائش وجائے ولادت کی تحقیق، ان کی ابتدائی تعلیم۔ انکی شاعری کے آغاز و تدریجی ارتقاء، انکی تالیف و تصانیف، ان کی غزل گوئی و مثنوی نگاری۔ ان کے معاصر شعراء و ادباء ان کے اپنے دور کے مخصوص علمی و ادبی رجحانات پر محققانہ و عالمانہ بحث کی گئی ہے۔

قیمت۔ تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی نمبر ۳

تذکرۂ شورشؔ

مصنف شورشؔ نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ اُن کا نام سید غلام حسین عرف بھیّا اور اُن کا آبائی وطن عظیم آباد ہے اسکے علاوہ تذکرہ مسرت افزا، گلشن بے خار، تذکرہ عشقی اور طبقات الشعرا، وغیرہ میں بھی ان کا ذکر آیا ہے اور اُن کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورشؔ کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جن کا سلسلہ نسب شیخ نصیر الدین چراغ دہلوی سے ملتا تھا۔

شورشؔ میر باقر حزیںؔ کے شاگرد تھے۔ حزیںؔ کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشقؔ عرف میرزا گھسیٹا عشقؔ کو بھی اُنھوں نے اپنا کلام دکھایا تھا۔ طبقات الشعرا میں شورشؔ کو "مغرور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورشؔ کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابوالحسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صاف گو" لکھا ہے۔ تذکرۂ عشقی میں بھی اُن کے لئے "مردے نیک طینت، سادہ وضع" ظاہر کیا گیا ہے اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعرا کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔

شورشؔ کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار بھی وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، اُنہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے تکملہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ اُن کا انتقال ۱۱۹۵ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت شورشؔ کے دوست اور معاصر ابوالحسن کے "تذکرۂ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام اور حالات جمع کر رہے تھے، اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو اُنہوں نے اس کا نام "یادگار دوستاں" رکھا[1] اور تاریخ تالیف میں یہ مصرعہ دیا ؎ "یادگار دوستانِ روزگار"

اس مصرعے سے تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۱۹۳ھ نکلتا ہے۔ تذکرۂ شورش کا ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو اسٹیٹ کاپی پٹنہ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی۔ کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرہ عشقی کے ساتھ بہ عنوان "دو تذکرے" مطبع بلبل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۹۵۹ء میں شایع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "س" تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہوگا۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تر اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پھر بھی مؤلف نے شاعر کا پورا نام، تخلص، وطن، ولدیت، مشغلہ اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے، اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ شورشؔ نے اس میں قدما سے لیکر معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حروف تہجی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں اُن کی فہرست دی جا رہی ہے۔

---

[1] اس تذکرے کا اصل نام یادگار دوستاں ہے لیکن مشہور یہ تذکرۂ شورش کے نام سے ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام
(۱)	آفتاب	(۲۶)	احمد	(۵۱)	بہادر علی
(۲)	ابوالحسن	(۲۷)	انتظار	(۵۲)	پاکباز
(۳)	انجام	(۲۸)	اجل	(۵۳)	پیام
(۴)	آگاہ (محمد صلاح)	(۲۹)	آشوب	(۵۴)	تجرد
(۵)	آشنا (زین العابدین)	(۳۰)	انصاف	(۵۵)	تمکین
(۶)	آوارہ	(۳۱)	اولیا	(۵۶)	تمنا (امراؤ علی)
(۷)	الہام	(۳۲)	آگاہ (خواجہ عبداللہ)	(۵۷)	تمنا (شاہجہاں پوری)
(۸)	انثار	(۳۳)	اختر	(۵۸)	تاباں
(۹)	احسن	(۳۴)	آیت (آیت اللہ)	(۵۹)	ثاقب
(۱۰)	امیر اللہ خاں	(۳۵)	الم	(۶۰)	ثروت
(۱۱)	آبرو	(۳۶)	بسمل (میر جابر علی)	(۶۱)	ثابت
(۱۲)	آرزو	(۳۷)	بیتاب (میر محمد علی)	(۶۲)	جرأت (میر بشیر علی)
(۱۳)	اُمید	(۳۸)	بہار	(۶۳)	جرأت
(۱۴)	انسان	(۳۹)	بینوا	(۶۴)	جوہری
(۱۵)	انسان	(۴۰)	بے تاب	(۶۵)	جوشش
(۱۶)	اشتیاق	(۴۱)	بیچارہ	(۶۶)	جعفر (میر محمد جعفر)
(۱۷)	احسن (احسن اللہ)	(۴۲)	بسمل	(۶۷)	جنون
(۱۸)	احمدی	(۴۳)	بیکل	(۶۸)	جگن
(۱۹)	اشرف	(۴۴)	بیدار (محمد علی)	(۶۹)	جودت
(۲۰)	امانی	(۴۵)	بیدار (منشی بساون علی)	(۷۰)	جلال
(۲۱)	امین	(۴۶)	بیتاب (میر من)	(۷۱)	جودت (لالہ ہر دے رام)
(۲۲)	اثر	(۴۷)	بیدل (مرزا عبدالقادر)	(۷۲)	جنون (غلام مرتضیٰ)
(۲۳)	اظہر	(۴۸)	بیرنگ	(۷۳)	جمال
(۲۴)	احتشام	(۴۹)	بیان	(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۲۵)	احمد شاہ بساون	(۵۰)	بیقرار	(۷۵)	جرأت (میر محمد رضا)

(۷۶) جواہر

(۷۷) حسرت (میر محمد حیات)
(۷۸) حاتم
(۷۹) حشمت (محتشم علی)
(۸۰) حبیب
(۸۱) حشمت (محمد علی)
(۸۲) حیراں (میر ممنون)
(۸۳) حضور (شیخ غلام یحییٰ)
(۸۴) حیدر (حیدر بخش)
(۸۵) حسن (میر غلام حسن)
(۸۶) حیدری (غلام علی)
(۸۷) حجام
(۸۸) حسرت (جعفر علی)
(۸۹) حزیں (محمد باقر)
(۹۰) حیرت (خواجہ کلن)
(۹۱) حریف (محمد خاں)
(۹۲) حیرت (میر سیدن)
(۹۳) حیدر شاہ

(۹۴) خسرو
(۹۵) خاکسار
(۹۶) خلیل (علی ابراہیم خاں)
(۹۷) خادم (خادم حسین)

(۹۸) درد (میر درد)
(۹۹) درد (کرم علی)
(۱۰۰) داؤد
(۱۰۱) دل (محمد عابد)
(۱۰۲) دل (نواب عماد الملک)
(۱۰۳) دردمند (محمد فقیہ)
(۱۰۴) داؤد (مرزا)
(۱۰۵) درد (کرم اللہ)
(۱۰۶) دوست (شیخ محمد)
(۱۰۷) دیوانہ (گوادبخش رائے)

(۱۰۸) ذوق (آسارام)
(۱۰۹) ذوقی شاہ
(۱۱۰) ذہین (میر محمد مستعد)
(۱۱۱) ذاکر (مرزا افضل علی)
(۱۱۲) ذکی (جعفر علی خاں)

(۱۱۳) رسوا (شاہجہاں آبادی)
(۱۱۴) راقم (بندرابن)
(۱۱۵) رند (حمزہ علی)
(۱۱۶) راغب (جعفر علی خاں)
(۱۱۷) رفیع (شیخ محمد رفیع)
(۱۱۸) رضا (محمد مہدی)
(۱۱۹) راسخ (شیخ غلام علی)
(۱۲۰) راسخ (خواجہ احمد خاں)

(۱۲۱) زار (بہادر بیگ)
(۱۲۲) زار (مرزا سنگین)
(۱۲۳) زار (میر مظہر علی)

(۱۲۴) سودا (مرزا رفیع)
(۱۲۵) سعادت (سعادت علی)
(۱۲۶) سجاد (میر سجاد)
(۱۲۷) سراج (اورنگ آبادی)
(۱۲۸) سالک
(۱۲۹) سلام (نجم الدین)
(۱۳۰) سلیمان (سلیمان خاں)
(۱۳۱) سلامت (سلامت)
(۱۳۲) سوز (سید محمد میر)
(۱۳۳) سلیمان (میر مراد علی)
(۱۳۴) سائل (سید اسد اللہ)
(۱۳۵) سلیم (محمد سلیم)
(۱۳۶) سامان (میر ناصر علی)
(۱۳۷) سائل (سلیم اللہ خاں)
(۱۳۸) سلامت (میر سلامت علی)
(۱۳۹) سکندر (شیخ سکندر)

مذاہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکۃ الآرا تصنیف جس میں مذاہبِ عالم کی ابتدا، مذہب کا فلسفہ و ارتقا، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔ قیمت ایک روپیہ ۵۰ پیسے۔

نگار پاکستان - ۳۲ - گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

گلزارِ ابراہیم

مصنف

علی ابراہیم خاں متخلص بہ علیؔ۔ علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایسٹ انڈیا کمپنی کے دورِ حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزار ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

۱۔ خلاصۃ الکلام

۲۔ صحف ابراہیم

بھی اُن سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ/۱۷۸۴ء میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ/۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو گلشن ہند کے نام سے ترجمہ کیا تھا باقی شعرا کا ذکر وہ دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی۔ اسلئے کہ اس کا سُراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزار ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشن ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدرآباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محی الدین قادری زور دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشن ہند میں اور زور کا مقدمہ گلزار ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل زور کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشن ہند اور گلزار ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کردی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

خصوصیات

گلزار ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے گلزار ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بانس پر چڑھانے کی کوشش نہیں کی گئی۔ اور ہر شاعر کے ذکر میں حد اعتدال کا لحاظ رکھا گیا ہے۔ علی ابراہیم بقول زور طبعاً منصف مزاج تھے اور شعر و سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ ازیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف کر سکتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ چھان بین کے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس کا سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعرا کے حالات میں ان کی شخصیت، سیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اُجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصنافِ سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جا سکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب - شاہ عالم بادشاہ	۲۷	افغان - الف خاں	۵۳	بینوا
۲	آصف - آصف الدولہ	۲۸	افکار - میر جیون	۵۴	بیچھا - شاہ بیچھا دہلوی
۳	انجام - امیر خاں	۲۹	امیر - محمد یار خاں	۵۵	بے قید - فضائل علی خاں
۴	امید - قزلباش خاں	۳۰	اکرم - خواجہ محمد اکرم	۵۶	بیان - احسن اللہ خاں
۵	آرزو - سراج الدین علی خاں	۳۱	اسد - میر امانی	۵۷	پیام - شرف الدین علی خاں
۶	اشتیاق - ولی اللہ سرہندی	۳۲	اولاد - اولاد علی	۵۸	بکھاری - بکھاری لال
۷	آبرو - شاہ نجم الدین	۳۳	اثر - محمد میر	۵۹	بیرنگ - دلاور خاں
۸	افضل - محمد افضل	۳۴	الم - صاحب میر دہلوی	۶۰	بیکل - سید عبدالوہاب
۹	احمد - گجراتی	۳۵	انور - غلام علی	۶۱	بیتاب - محمد اسمٰعیل دہلوی
۱۰	امجد	۳۶	اجمل - شاہ محمد اجمل الہ آبادی	۶۲	بیتاب - سنتوک رائے
۱۱	انصاف	۳۷	انشا - انشاء اللہ خاں	۶۳	بیتاب - محمد علیم الہ آبادی
۱۲	اشرف	۳۸	اعظم - محمد اعظم لکھنوی	۶۴	پاکباز - میر صلاح الدین
۱۳	اشرف - محمد اشرف	۳۹	اعلیٰ علی - اعلیٰ علی	۶۵	بقا - بقاء اللہ
۱۴	آزاد - زین العابدین	۴۰	امانی - میر امانی	۶۶	بیدار - میر محمدی
۱۵	آزاد - مظفر علی	۴۱	اظہر - غلام علی	۶۷	پروانہ - پروان علی
۱۶	افصح - شاہ فصیح	۴۲	امامی - امام بخش عظیم آبادی	۶۸	پروانہ - جسونت سنگھ
۱۷	آگہی - برہان الدین	۴۳	اولیا - میر اولیا	۶۹	بسمل -
۱۸	انساں - اسدیار خاں دہلوی	۴۴	احمدی - شیخ احمد وارث	۷۰	بسمل - گدا علی بیگ
۱۹	احسن - احسن اللہ	۴۵	انتظار - علی نقی خاں	۷۱	بسمل - سید جبار علی
۲۰	احسن - مرزا احسن علی	۴۶	امین - خواجہ امین الدین	۷۲	تانا شاہ ابوالحسن
۲۱	آشنا - میر زین العابدین	۴۷	افسوس - شیر علی	۷۳	تاباں عبدالحی
۲۲	آشنا -	۴۸	آشفتہ - مرزا رضا قلی	۷۴	تمکین - صلاح الدین
۲۳	الہام - فضائل بیگ	۴۹	آہ - میر مہدی دہلوی	۷۵	تقی - سید محمد تقی
۲۴	الہام - شرف الدین	۵۰	احسان - شمس الدین	۷۶	تصور
۲۵	آگاہ - محمد صلاح دہلوی	۵۱	بیدل مرزا عبدالقادر	۷۷	تصویر - شاہ جواد علی
۲۶	آگاہ - نور محمد خاں	۵۲	بہار ٹیک چند	۷۸	تمنا - خواجہ محمد علی

۷۹	ثاقب - شہاب الدین	۱۰۸	حضور - شیخ غلام یحییٰ	۱۳۷	رضا
۸۰	ثابت - شجاعت علی خاں	۱۰۹	حسن - میر محمد حسن دہلوی	۱۳۸	راقم - بندرابن
۸۱	ثابت - اصالت خاں	۱۱۰	حسن - میر محمد حسن	۱۳۹	رنگین
۸۲	جہاندار - مرزا جواں بخت	۱۱۱	حسن - خواجہ حسن دہلوی	۱۴۰	رنگیں - امان بیگ
۸۳	جرائت - یحییٰ امام قلندر بخش	۱۱۲	حسن - غلام حسن دہلوی	۱۴۱	رشید
۸۴	جوان - کاظم علی	۱۱۳	حیف - موتی لال	۱۴۲	رضی - رضی خاں
۸۵	جوشش - شیخ محمد روشن	۱۱۴	خاکسار - محمد یار خاں	۱۴۳	رستم رستم علی خاں
۸۶	جوہر - مرزا احمد علی	۱۱۵	خلیق - ظہور علی دہلوی	۱۴۴	رفعت - قدرت اللہ خاں
۸۷	جودت - ہردے رام	۱۱۶	خادم - خادم حسین خاں	۱۴۵	رند - مہربان
۸۸	جرات - میر شیر علی	۱۱۷	درد - خواجہ میر درد	۱۴۶	زکی - جعفر علی خاں
۸۹	جولان - میر رمضان علی	۱۱۸	دانا - حفظ علی شاہ	۱۴۷	زار - مغل بیگ
۹۰	جگنو - میاں جگنو	۱۱۹	درد - میر کرم اللہ	۱۴۸	زار - میر مظہر علی
۹۱	جان عالم	۱۲۰	دردمند - فقیہ صاحب	۱۴۹	سودا - محمد رفیع
۹۲	جنوں دہلوی	۱۲۱	دوست - غلام محمد بہاری	۱۵۰	سوز - سید محمد
۹۳	جنوں - شیخ غلام مرتضیٰ الہ آبادی	۱۲۲	دل - شیخ محمد عابد الہ آبادی	۱۵۱	سوزاں - احمد علی خاں
۹۴	حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی	۱۲۳	دیوانہ - رائے سرب سنگھ	۱۵۲	سجاد - سجاد اکبر
۹۵	حشمت - میر محتشم علی	۱۲۴	داؤد - داؤد بیگ	۱۵۳	سراج اورنگ آبادی
۹۶	حشمت - محمد علی	۱۲۵	دل - شاہ فتح محمد	۱۵۴	سلیمان
۹۷	حزیں - محمد باقر	۱۲۶	درخشاں - منکو بیگ	۱۵۵	ساماں میر ناصر جونپوری
۹۸	حیدر - غلام حیدر	۱۲۷	ذہن - میر مستعد	۱۵۶	سعادت - سعادت علی خاں
۹۹	حیدر - میر حیدر علی شاہ	۱۲۸	ذاکر - حسین دوست	۱۵۷	سید - امام الدین
۱۰۰	حبیب اللہ	۱۲۹	زند - حمزہ علی	۱۵۸	سید - یادگار علی
۱۰۱	حیرت - مراد علی مراد آبادی	۱۳۰	راغب - محمد جعفر خاں	۱۵۹	ساقی - میر حسین علی
۱۰۲	حسرت - جعفر علی	۱۳۱	رفعت - شیخ محمد رفیع	۱۶۰	سکندر - خلیفہ سکندر
۱۰۳	حیران - میر حیدر علی	۱۳۲	رسوا - مہتاب رائے	۱۶۱	سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۰۴	حیدری - غلام علی دہلوی	۱۳۳	رسا -	۱۶۲	شاہی - شاہ قلی خاں
۱۰۵	میر حامد	۱۳۴	رخشاں - محمد چاند	۱۶۳	شاکر - محمد شاکر
۱۰۶	حضور دہلوی	۱۳۵	رضا - میر محمد رضا	۱۶۴	شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۰۷	حسرت - ہیبت قلی خاں	۱۳۶	رضا - مرزا علی رضا	۱۶۵	شورش - غلام حسین

۱۶۶	شفا - حکیم یار علی	۱۹۵	عاجز - عارف علی خاں	۲۲۴	قبول - عبدالغنی
۱۶۷	شاعر - میر کلو	۱۹۶	عمر - معتبر خاں دکھنی	۲۲۵	قدر - محمد قدر
۱۶۸	شیدا - فتح علی	۱۹۷	عیش - مرزا محمد عسکری	۲۲۶	قسمت -
۱۶۹	شوق - حسین حسن علی	۱۹۸	عزیز - بھکاری داس	۲۲۷	قلندر - لالہ بدھ سنگھ
۱۷۰	شاداب - لالہ خوشوقت رائے	۱۹۹	عظیم - محمد عظیم	۲۲۸	قربان - میر جیون
۱۷۱	شہرت - مرزا محمد علی	۲۰۰	عاشق - میر محمد یحییٰ	۲۲۹	قناعت - مرزا محمد بیگ
۱۷۲	شافی - امین الدین	۲۰۱	عاشق - علی اعظم خاں	۲۳۰	قدرت - شاہ قدرت اللہ
۱۷۳	شہید - غلام حسین	۲۰۲	عاشق - منشی عجائب رائے	۲۳۱	کلیم - شیخ محمد حسین
۱۷۴	شرف - میر محمدی	۲۰۳	عاشق - برہان الدین	۲۳۲	کمترین دہلوی
۱۷۵	شفیع - محمد شفیع	۲۰۴	غالب - اسد اللہ خاں	۲۳۳	کاکل دہلوی
۱۷۶	صمصام الدولہ خاں دوراں	۲۰۵	غریب - اشرف علی خاں	۲۳۴	کافر - میر علی نقی
۱۷۷	صنعت مغل خاں	۲۰۶	فقیر - شمس الدین	۲۳۵	گریاں - میر علی امجد
۱۷۸	صفدری حیدرآبادی	۲۰۷	فارغ دہلوی	۲۳۶	گمان - نذر علی خاں
۱۷۹	صادق - میر جعفر خاں	۲۰۸	فضل - شاہ فضل دکھنی	۲۳۷	لطفی دکھنی
۱۸۰	صبر - میر محمد علی	۲۰۹	فضلی - افضل الدین	۲۳۸	لسان - کلیم اللہ
۱۸۱	صالح نظام الدین	۲۱۰	فغاں - اشرف علی خاں	۲۳۹	میر محمد تقی
۱۸۲	ضمیر - ہدایت علی خاں	۲۱۱	فرحت - فرحت اللہ	۲۴۰	مظہر جان جاناں
۱۸۳	ضیار - ضیاء الدین	۲۱۲	فرخ - میر فرخ دہلوی	۲۴۱	محقق دکھنی
۱۸۴	ضاحک - غلام حسین	۲۱۳	فراق - میر مرتضیٰ خاں دکھنی	۲۴۲	منزل - محمد منزل
۱۸۵	طیش دہلوی	۲۱۴	فراق - ثناء اللہ خاں	۲۴۳	مخلص - رائے آنند رام
۱۸۶	طالع - شمس الدین	۲۱۵	فدا - امام الدین	۲۴۴	موزوں - راجہ رام نرائن
۱۸۷	طرز - گردھاری لال	۲۱۶	فرحت - مرزا الفت بیگ	۲۴۵	منعم
۱۸۸	ظاہر - خواجہ محمد خاں	۲۱۷	فدوی - محمد علی	۲۴۶	میر مدد اللہ
۱۸۹	ظہور - لالہ شیو سنگھ دہلوی	۲۱۸	فدوی - لاہوری	۲۴۷	مضمون - شرف الدین
۱۹۰	عزلت - سید عبدالولی	۲۱۹	فخر - فخر الدین	۲۴۸	مخزون - سید محمد حسن
۱۹۱	عارف - محمد عارف	۲۲۰	فروغ - میر علی اکبر	۲۴۹	محسن - محمد محسن اکبرآبادی
۱۹۲	عشق شاہ رکن الدین	۲۲۱	فیض - میر فیض علی دہلوی	۲۵۰	مستمند دہلوی
۱۹۳	عمدہ سیتارام	۲۲۲	فریاد - لالہ صاحب رائے	۲۵۱	مخلص - مخلص علی شاہ
۱۹۴	عاصی نور محمد برہان پوری	۲۲۳	قائم - شیخ محمد قائم	۲۵۲	مائل - محمدی دہلوی

۲۵۳	مائل ۔ ہدایت علی	۲۷۶	مدہوش میر نبی خاں	۲۹۹	ولی ۔ مرزا محمد ولی دہلوی
۲۵۴	مسکین ۔ لالہ بخت	۲۷۷	مصیب ۔ شاہ غلام قطب الدین	۳۰۰	وفا ۔ لالہ نول رائے
۲۵۵	منظر خواجہ بخش الہ آبادی	۲۷۸	ممتاز ۔ حافظ فضل علی	۳۰۱	وحشت ۔ میر ابوالحسن
۲۵۶	مرزائی ۔ محمد علی خاں	۲۷۹	مشتاق ۔ محمد قلی خاں	۳۰۲	وحشت ۔ میر بہادر علی
۲۵۷	مخلص ۔ بدیع الزماں	۲۸۰	مشتاق ۔ میر حسن	۳۰۳	واقف ۔ شاہ واقف
۲۵۸	محشر کشمیری	۲۸۱	منّت ۔ قمر الدین	۳۰۴	وصل ۔ مرزا اسحاق
۲۵۹	مفتوں ۔ کاظم الہ آبادی	۲۸۲	مغموم ۔ رام جس	۳۰۵	وہم ۔ محمد علی
۲۶۰	مجذوب ۔ مرزا غلام حیدر	۲۸۳	ناجی ۔ محمد شاکر	۳۰۶	والہ ۔ میر مبارک علی
۲۶۱	محترم ۔ خواجہ محمد محترم	۲۸۴	نظام ۔ نواب عماد الملک غازی الدین خاں	۳۰۷	ہدایت ۔ ہدایت اللہ
۲۶۲	مضمون ۔ سید امام الدین خاں	۲۸۵	نعیم ۔ نعیم دہلوی	۳۰۸	ہادی ۔ دہلوی
۲۶۳	مصحفی ۔ غلام ہمدانی	۲۸۶	نبی ۔ غلام نبی بلگرامی	۳۰۹	ہویدا ۔ میر محمد اعظم
۲۶۴	محب ۔ شیخ ولی اللہ دہلوی	۲۸۷	نثار ۔ عبد الرسول	۳۱۰	ہدایت ۔ ہدایت علی
۲۶۵	منشی ۔ غلام امجد	۲۸۸	نثار ۔ سدا سکھ دہلوی	۳۱۱	ہمدم ۔ عظیم آبادی
۲۶۶	مجروح ۔ منشی کشن چند	۲۸۹	ندیم ۔ شیخ علی قلی دہلوی	۳۱۲	ہینگا ۔ میر ہینگا
۲۶۷	محنت ۔ مرزا حسین علی بیگ	۲۹۰	نادر ۔ دہلوی	۳۱۳	ہاتف ۔ مرزا محمد
۲۶۸	مروت ۔ سنبھلی	۲۹۱	نالاں ۔ میر احمد علی	۳۱۴	یقین ۔ انعام اللہ خاں
۲۶۹	محبّت ۔ نواب محبت خاں	۲۹۲	نالاں میر وارث علی	۳۱۵	یکرنگ ۔ مصطفےٰ قلی خاں
۲۷۰	مرزا ۔ نواب مرزا	۲۹۳	نجات شیخ حسن رضا	۳۱۶	یونس ۔ حکیم یونس
۲۷۱	مرزا ۔ مرزا علی رضا	۲۹۴	نالاں محمد عسکر علی خاں	۳۱۷	یکرو ۔ عبد الوہاب
۲۷۲	مجنوں ۔ شاہ مجنوں	۲۹۵	نزار ۔ خواجہ محمد اکرم	۳۱۸	یار ۔ میر احمد دہلوی
۲۷۳	مجنوں ۔ حمایت علی	۲۹۶	ولی ۔ شاہ ولی اللہ دکھنی	۳۱۹	یاس ۔ حسن علی خاں
۲۷۴	معین ۔ شیخ معین الدین	۲۹۷	ولایت ۔ میر ولایت اللہ خاں	۳۲۰	ابوالحسن ۔ خسرو دہلوی
۲۷۵	مدعا ۔ میر غوث علی	۲۹۸	وارث ۔ محمد وارث الہ آبادی		

جذبات بھاشا

مولانا نیاز فتحپوری نے ایک دلچسپ تمہید کے ساتھ ہندی شاعری کے نمونے پیش کر کے انکی تشریح ایسے تخلیقی انداز میں کی ہے کہ دل بیتاب ہوتا ہے۔ اردو میں یہ پہلی کتاب ہے جو اس موضوع پر لکھی گئی اس میں ہندی کلام کے بے مثل نمونے ہیں۔ قیمت :۔ ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

تذکرۂ ہندی

مصنّف غلام ہمدانی مصحفی متوفی ۱۲۴۰ھ / ۱۸۲۴ء ۔ مصحفی نے اُردو شعرا کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرۂ ہندی اور ریاض الفصحا ۔ اس سے قبل ۱۱۹۹ھ / ۱۷۸۴ء میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعرا کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کر چکے تھے ۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۰۹ھ ہے اگرچہ اس کا آغاز میر مستحسن خلیق کی فرمائش پر ۱۱۹۱ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اختتام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ ۱۲۰۹ھ سے پہلے مکمل نہ ہو سکا ۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال ،، کتب خانۂ خدا بخش، کتب خانۂ ندوۃ العلماء کتب خانۂ رامپور میں موجود ہیں مولوی عبدالحق مرحوم نے ایشیاٹک سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا ۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں آجکل موجود ہے ۔

خصوصیات یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے ۔ اس میں ضمناً قدیم شعراء کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے عموماً معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعروں کا ذکر کیا ہے ۔ بعض بڑی مفید اور وقیع باتیں اس تذکرے میں ملتی ہیں ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انشار
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفتہ	۱۷	آشفتہ بھورے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امبر	۱۳	اعقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیداد

۲۲	بیان	
۲۳	بیتاب	
۲۴	بیتاب	(شاگرد قائم)
۲۵	بے جان	
۲۶	بے باک	
۲۷	بقا	
۲۸	برق	
۲۹	پروانہ	پروانہ علی شاہ
۳۰	پروانہ	جسونت سنگھ)
۳۱	بشیر	
۳۲	تاباں	
۳۳	تجلّی	
۳۴	تیشا	
۳۵	تصور	
۳۶	تسکین	
۳۷	تسلی	
۳۸	ثنا	
۳۹	ثاقب	
۴۰	جوشش	
۴۱	جوشش	
۴۲	جہاندار	
۴۳	جرأت	
۴۴	جولاں	
۴۵	جولاں	
۴۶	حسن	(میر حسن)
۴۷	حیران	
۴۸	حسن	خواجہ حسن
۴۹	حسرت	
۵۰	حجام	
۵۱	حزیں	
۵۲	حیرت	
۵۳	حاتم	
۵۴	حشمت	
۵۵	حیف	
۵۶	حضور	
۵۷	حکیم	
۵۸	حقیقت	
۵۹	خاکسار	
۶۰	خلق	
۶۱	خلیق	
۶۲	درد	
۶۳	داغ	
۶۴	ذوقی	
۶۵	رضا	مرزا محمد رضا
۶۶	رقت	
۶۷	رنگین	
۶۸	رفاقت	
۶۹	رضا	میر رضا علی
۷۰	رند	
۷۱	رسوا	
۷۲	زار	میر جیون
۷۳	زار	میر مظہر علی
۷۴	زمان	
۷۵	سائل	
۷۶	سوز	
۷۷	سعادت	
۷۸	سکندر	
۷۹	سوزاں	
۸۰	سرسبز	
۸۱	سلیمان	
۸۲	سودا	
۸۳	سبقت	
۸۴	شیدا	
۸۵	شگفتہ	
۸۶	شرر	
۸۷	شکوہ	
۸۸	شایق	
۸۹	شہید	
۹۰	شہرت	
۹۱	شوق	
۹۲	صفدری	
۹۳	صفا	
۹۴	صادق	
۹۵	ضیا	
۹۶	ضیا	
۹۷	طیش	
۹۸	طالب	
۹۹	عارف	
۱۰۰	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۱۰۱	عاقل	
۱۰۲	عیش	
۱۰۳	عشقی	
۱۰۴	علیم	
۱۰۵	عشق	
۱۰۶	غضنفر	
۱۰۷	غیرت	
۱۰۸	غلامی	

۱۰۹ فراق
۱۱۰ فیض
۱۱۱ فغاں
۱۱۲ فدوی محمد محسن
۱۱۳ فدوی عظیم آبادی
۱۱۴ فدوی لاہوری
۱۱۵ فدوی مرزا عظیم بیگ
۱۱۶ فدا
۱۱۷ قدرت
۱۱۸ قدرت (مولف تذکرہ)
۱۱۹ قیس
۱۲۰ قدرت شاہ قدرت اللہ
۱۲۱ قائم
۱۲۲ قسمت
۱۲۳ قبول
۱۲۴ کمال
۱۲۵ کبیر
۱۲۶ کلیم
۱۲۷ گوہری
۱۲۸ گرم
۱۲۹ لطیف
۱۳۰ لطف
۱۳۱ مجذوب
۱۳۲ مظہر
۱۳۳ میر
۱۳۴ محبت
۱۳۵ محنت
۱۳۶ مائل مرزا محمد یار بیگ
۱۳۷ مشتاق عنایت اللہ

۱۳۸ مجنوں
۱۳۹ مشتاق عبداللہ خاں
۱۴۰ منشی
۱۴۱ مقتول
۱۴۲ مضطرب
۱۴۳ مرہون
۱۴۴ ماہر
۱۴۵ موزوں
۱۴۶ محزوں
۱۴۷ محشر (بدایونی)
۱۴۸ مست
۱۴۹ مقصود
۱۵۰ مائل میاں محمدی
۱۵۱ مہلت
۱۵۲ منت
۱۵۳ محب
۱۵۴ منتظر
۱۵۵ ممنون
۱۵۶ محترم
۱۵۷ مصدر
۱۵۸ مضمون
۱۵۹ مزمل
۱۶۰ معین
۱۶۱ محشر مرزا علی تقی
۱۶۲ معروف
۱۶۳ مروت
۱۶۴ مصحفی
۱۶۵ نثار میر عبدالرسول
۱۶۶ نثار محمد امان

۱۶۷ ناجی
۱۶۸ نظام
۱۶۹ نعیم
۱۷۰ ندیم
۱۷۱ نالاں
۱۷۲ نصیر
۱۷۳ نجف
۱۷۴ نوا
۱۷۵ نادر
۱۷۶ واقف
۱۷۷ وحشت
۱۷۸ ولا
۱۷۹ فہم
۱۸۰ ہادی
۱۸۱ ہاشمی
۱۸۲ ہاتف
۱۸۳ ہدایت
۱۸۴ ہوش
۱۸۵ یقین
۱۸۶ یکرو

تذکرہ شاعرات

۱۸۷ دولہن بیگم
۱۸۸ چینا بیگم
۱۸۹ گنا بیگم
۱۹۰ زینت
۱۹۱ موتی

عیار الشعراء

مصنّف

خوب چند ذکا بن بھوانی چند کالستھ متوطن اسکندر آباد۔ ذکا کا مولد و مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر صنائع لفظی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے۔ گلشن بے خار، عمدۂ منتخبہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام ملتا ہے۔ خود ذکا نے بھی اپنا حال "عیار الشعرا" میں لکھا ہے۔ اسپرنگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال ۱۲۴۶ھ/۱۸۳۰ء میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

گارساں دتاسی نے لکھا ہے "ذکا نے اپنا تذکرہ بہ زبان فارسی ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱ء میں یا ۱۲۰۳ھ/۱۷۹۳ء سے کر ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱ء کے درمیان مرتب کیا" لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعرا کے دیباچہ میں اس کے تکملے کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے۔

"تاریخ تذکرہ کہ بدیہہ خاطر گذشتہ نیز درج نمودہ بالمد التوفیق،

اے ذکا ہو چکا جس روز یہ نسخہ تیار ۔۔۔ آگے ہاتف کے کیا پیر خرد نے مذکور
منصفی کر کے دیں اس نے یہ تاریخ کہی ۔۔۔ آفریں کہہ کیا اسم سبھوں کا مشہور

چوتھے مصرعہ سے اس کا سال تصنیف یا تکمیل ۱۲۱۳ھ نکلتا ہے۔

عیار الشعرا ہنوز قلمی ہے۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڈھ اور ایک انڈیا آفس لندن میں محفوظ ہے۔ علیگڈھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں۔ شاعروں کے نام مع تخلص جلی حروف میں سُرخ روشنائی سے لکھے ہیں۔ اور حالات و کلام کالی روشنائی میں ہیں۔ ابتدا میں دو صفحوں کا دیباچہ ہے۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں۔ لیکن شاعروں کا نام نہیں لکھا[1]

انڈیا آفس کے نسخہ کی مائیکروفلم ترقی اُردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۹۲۲ صفحات ہیں۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطریں۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیمہ درج نہیں ہے لیکن نسخے کی حیثیت بتاتی ہے کہ وہ کافی پُرانا ہے۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد "مناجات و خاتمہ کتاب" کے عنوان سے دو صفحے ہیں جسمیں مصنف نے حمد و ثنا کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دُعا مانگی ہے اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے بڑی محنت و ریاضت کے بعد تیار کیا ہے۔

انڈیا آفس اور علیگڈھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے پتہ چلا کہ انڈیا آفس کا نسخہ ہر طرح مکمل ہے۔ چنانچہ دونوں کے مقابلہ

---

[1] اس نسخہ کی تفصیلات مکرمی سیفی پریمی صاحب نے مجھے از راہ کرم بعجلت بھیجدیں جسکے لئے میں صد درجہ شکر گزار ہوں۔ فرمان

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جا رہی ہے ۔

خصوصیات تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتدار سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے ۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر ہیں ۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے ۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے ۔ ہاں بعض شاعروں کے ذکر میں القاب و اداب اور مروجہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے ۔ .... شاعروں کی تاریخ پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی ۔ مولد و مسکن کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے ۔ شعرا کا حال ردیف وار درج ہے ۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے ۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعۂ اشعار تھا جسے شعراء کے مختصر حالات شامل کر کے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے ۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طور پر شروع ہوتا ہے ۔

ردیف الالف

حرف الالف

آفتاب ۔ شاہ عالم بادشاہ

" حضرت جہاں پناہ ظل اللہ ۔ سایہ رحمت پروردگار آیہ عنایت کردگار کہف الغر با ملاذ الاتقیا بحر مواج جود و کرم دریائی متموج فیض اعم اورنگ نشین چار دنگ ہندوستان تاجدار خورشید تواں فلک اقتدار کیواں وقار عذیو آفاق شہان رمز فہم سخندان فارس میران ترکی و تازی صاحب قران حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خلد اللہ ملکہ و سلطنتہ مظفر الدنیا والدین المؤید من الوہاب والمتخلص بہ آفتاب کلام معجز نظامش برگزیدہ شعرا پسندان اشعار بلند اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعارے چندے بنا بر تبرکاً بندہ درگاہ بہ صفحہ این کارستان خجستہ بنیان ثبت نمودہ فی الحقیقت ۔ گوہر معنی در رشتہ نظم کشیدہ و جواہر زواہر سخندانی بر تیمہ بیان تعبیہ فرمودہ "

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ غازی	۹	اسد	میر امانی	۱۷	آشنا	میر زین العابدین
۲	آصف	آصف الدولہ	۱۰	ارمان	شاہ علی	۱۸	افسوس	میر شیر علی
۳	اسعد	اسعد علی بخت بہادر	۱۱	احمد	صمصام اللہ	۱۹	آشفتہ	مرزا رضا قلی
۴	امیر	مرزا مینڈھو	۱۲	احسن	احسن اللہ خاں	۲۰	امین	خواجہ امین الدین
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں	۱۳	احمد	میر احمد علی	۲۱	آگاہ	نور خاں
۶	اثر	سید محمد میر	۱۴	آرام	خیر اللہ خاں	۲۲	امیر	نواب محمد یار خاں بہادر
۷	احسن	میاں احسن اللہ	۱۵	انشار	انشاء اللہ خاں	۲۳	آرام	رای پریم ناتھ دہلوی
۸	آبرو	شیخ نجم الدین عرف شاہ مبارک	۱۶	انجام	نواب امیر خاں بہادر	۲۴	اشرف	محمد اشرف

۲۵	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف بجو جی	۵۴	امجد	مولوی محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیر الدولہ نواز شرف خاں	۸۴	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	اُدیسے	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسد یار خاں	۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں	۸۶	امتی	روشن بیگ
۲۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مرادآبادی)
۳۱	انور	ولی محمد خاں	۶۰	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	لکھمن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-	۹۴	اشک	رامپوری
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد اخوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	اختر	مرزا امجاد علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر
۳۹	اظہر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیر الدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبدالجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیر اللہ	۷۰	آگاہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	لچھمی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیر الدین	۷۱	الہ	نواب معتمد الدولہ	۱۰۰	آگاہ	محمد صلاح
۴۳	آفرین	میاں قلندر بخش سہارنپوری	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندوہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فرید الدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا جگن	۱۰۴	احمدی	-
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد مولے	۱۰۵	آسینال	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدرآبادی	۱۰۶	اخگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں	۷۸	اخگر	لالہ ٹیک چند	۱۰۷	احمد	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بجو	۷۹	اظہر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدرآبادی)	۱۰۹	آرام	دیا ناتھ
۵۲	الہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قزلباش خاں	۸۲	انور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

۱۱۲	احمد	احمد علی
۱۱۳	امیر	میاں شیخ امیر اللہ
۱۱۴	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۱۵	بہار	ٹیک چند
۱۱۶	بیدار	شاہ محمدی
۱۱۷	بالا	رسول امام
۱۱۸	بیتاب	بہادر سنگھ
۱۱۹	باقر	میر باقر علی
۱۲۰	بیتاب	محمد علیم الدین
۱۲۱	برق	بھگوان دت
۱۲۲	بیان	احسن الدین خاں
۱۲۳	بیدار	غلام حیدر
۱۲۴	بقا	محمد بقاء اللہ خاں
۱۲۵	بیگم	بیگم محل شجاع الدولہ
۱۲۶	بیتاب	شاہ محمد اسمٰعیل
۱۲۷	ملبس	مرزا بھجو بیگ
۱۲۸	بشیر	میر بشارت علی
۱۲۹	بیخود	نراین داس
۱۳۰	بھید	میر میران
۱۳۱	بہادر	بہادر سنگھ
۱۳۲	برشتہ	میاں شرف
۱۳۳	بہادر	راجہ رام پنڈت
۱۳۴	ببر علی	ببر علی شاہ
۱۳۵	بخشے	حسین بخش
۱۳۶	برق	میاں شاہ جی
۱۳۷	برکت	برکت علی خاں
۱۳۸	بسمل	مولوی محمدی
۱۳۹	بیجا	-
۱۴۰	بیکس	مرزا محمد

۱۴۱	بیکس	میر امام بخش
۱۴۲	بیجان	شیو سنگھ
۱۴۳	برکت	برکت اللہ خاں
۱۴۴	بہادر	کنور بہادر سنگھ
۱۴۵	بہجت	مولوی عبدالمجید
۱۴۶	بیہوش	میر عبدالرشید
۱۴۷	بیقرار	میر کاظم حسین
۱۴۸	بیباک	میر بخت علی
۱۴۹	بیکس	مرزا محمد
۱۵۰	بیخبر	لکھنوی
۱۵۱	ببر	-
۱۵۲	بے جان	عزیز خاں
۱۵۳	بسمل	حفیظ اللہ
۱۵۴	برق	خدا بخش
۱۵۵	بلیغ	قدرت اللہ
۱۵۶	بینوا	مقبول شاہ
۱۵۷	بیتاب	بے تاب
۱۵۸	بیتاب	سیوک رام
۱۵۹	بے خبر	محمد بیگ
۱۶۰	بیتاب	مرزا کلو بہادر
۱۶۱	بیہوش	شیخ دیدار
۱۶۲	بنیاد	-
۱۶۳	بے نوا	-
۱۶۴	بیتاب	خداوردی خاں
۱۶۵	بے قرار	کاظم حسین
۱۶۶	پیام	شرف الدین خاں
۱۶۷	پروانہ	رائے جسونت سنگھ
۱۶۸	پاکباز	میر صلاح الدین عرف میاں لکھن
۱۶۹	پرمانہ	علی شاہ مرادآبادی

۱۷۰	تاباں	میر عبدالحیٔ
۱۷۱	تمکیں	تمکین نثار علی
۱۷۲	تائب	حافظ عبداللہ
۱۷۳	تجلی	میر محمد حسین
۱۷۴	تجلی	میر اعظم
۱۷۵	تحسین	میاں قدم مصطفےٰ
۱۷۶	ترقی	مرزا محمد تقی
۱۷۷	تسکین	میر سعادت علی
۱۷۸	تسکین	گنگا داس
۱۷۹	تسلی	ٹیکا رام
۱۸۰	تخلص	شاہ امام بخش تھانیسری
۱۸۱	تصور	سید حیدر حسین خاں
۱۸۲	تعشق	میر سید محمد
۱۸۳	تقی	میاں محمد تقی
۱۸۴	تمکین	میر صلاح الدین
۱۸۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۱۸۶	تمنا	عباس علی خاں
۱۸۷	ترساں	بہادر علی
۱۸۸	تسلیم	محمد کبیر خاں
۱۸۹	تجبر	-
۱۹۰	تمنا	محمد اسحٰق خاں
۱۹۱	تمنا	محمد اسحٰق خاں
۱۹۲	تصور	سید رجب علی
۱۹۳	تجلی	
۱۹۴	تمکین	بخت مل
۱۹۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۹۶	تنہا	عوض علی خاں
۱۹۷	تمنا	امداد علی خاں
۱۹۸	تاثیر	میر صادق علی

199	تسلی	میر شجاعت علی	۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی	۲۵۷	حضور	بال مکند
۲۰۰	تجرد	میر عبداللہ	۲۲۹	جلال	جمال الدین حسین	۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ
۲۰۱	تحسین	—	۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضےٰ	۲۵۹	حسن	خواجہ حسن
۲۰۲	ثابت	مرزا معزالدین بہادر	۲۳۱	جنون	میر فضل علی	۲۶۰	حشمت	میر محتشم علی خاں
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۳۲	جگن	-	۲۶۱	حالی	میر محب علی
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین	۲۳۳	جہانگیر		۲۶۲	حسرت	ذوقی رام
۲۰۵	ثنا	میر شمس الدین	۲۳۴	جنون	محمد جنون	۲۶۳	حیران	حافظ لقا اللہ
۲۰۶	ثروت	محمد صادق	۲۳۵	جوہر	دیوالی سنگھ	۲۶۴	حسن	میر محمد حسن
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں	۲۳۶	جوہری		۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسینے
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں	۲۳۷	جان	جان علی	۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین
۲۰۹	ثابت	حیدرآبادی	۲۳۸	جمال	جمال علی	۲۶۷	حیف	میر چراغ علی
۲۱۰	جواں بخت	جہاندار شاہ	۲۳۹	چندا	مہ لقا	۲۶۸	حجام	عنایت اللہ
۲۱۱	جینا	نواب جینا بیگم	۲۴۰	چوگاں	میر حسن علی	۲۶۹	حب	میر احمد علی
۲۱۲	جوشش	محمد روشن	۲۴۱	چوگاں	بہادر علی شاہ	۲۷۰	حزیں	مرزا خجستہ بخت بہادر
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں	۲۴۲	جوہری	اندرجیت	۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں
۲۱۴	جہمن	لالہ جہمن ناتھ	۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ	۲۷۲	حمزہ	شیخ حمزہ علی
۲۱۵	جنون	محمد فخرالاسلام	۲۴۴	جواں	شیخ محب اللہ	۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی
۲۱۶	جوش	میر رستم علی	۲۴۵	جہنا	تخلص	۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں
۲۱۷	جان	جانعالم خاں	۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات
۲۱۸	جذب	—	۲۴۷	حشر	رسول بخش	۲۷۶	حیرت	غلام محی الدین خاں
۲۱۹	جراح	غلام ناصر	۲۴۸	حقیر	سیوسہائے	۲۷۷	حمایت	
۲۲۰	جرأت	میاں قلندر بخش	۲۴۹	حسن	میر غلام حسن	۲۷۸	حسن	
۲۲۱	جعفری	-	۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی	۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ
۲۲۲	جلال	-	۲۵۱	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	۲۸۰	حیرت	میر مراد علی
۲۲۳	جرات	مرزا مغل	۲۵۲	حسن	میر حسن شاہ	۲۸۱	حسین	حسین علی خاں
۲۲۴	جعفر	میر جعفر	۲۵۳	حزیں	شیخ محمد علی	۲۸۲	حزیں	میر باقر
۲۲۵	جلال		۲۵۴	حزیں	میر باقر علی	۲۸۳	حسین	غلام حسین
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی	۲۵۵	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۲۸۴	حیران	حیدر علی
۲۲۷	جوشش	محمد عابد	۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی	۲۸۵	حبیب	

۲۸۶	خسرو	حضرت امیر خسرو
۲۸۷	خلق	میر احسن
۲۸۸	خیال	غلام حسین
۲۸۹	خاکسار	محمد یار
۲۹۰	خلیق	میر مستحسن
۲۹۱	خستہ	میاں جیون عرف عبداللہ خاں
۲۹۲	خستہ	غلام قطب بخش
۲۹۳	خاکی	غلام حیدر بیگ
۲۹۴	خاں	محمد
۲۹۵	خادم	شیخ خادم علی کیتھلی
۲۹۶	خوشتر	حافظ غلام محمد
۲۹۷	خاص	
۲۹۸	خادم	خادم حسین
۲۹۹	خودغرض	
۳۰۰	خادم	پانی پتی
۳۰۱	درد	خواجہ میر
۳۰۲	دانا	میر فضل علی
۳۰۳	دل	مولوی شمس الدین
۳۰۴	دلیر	دلیر شاہ
۳۰۵	دل	دیبی پرشاد
۳۰۶	دلسوز	خیراتی خاں
۳۰۷	درد	سید کرم اللہ خاں
۳۰۸	دردمند	میاں محمد فقیر
۳۰۹	درویش	شاہ علی
۳۱۰	دلہن بیگم	المعروف نواب بہو
۳۱۱	دیوانہ	رائے سرب سکھ
۳۱۲	دارا	-
۳۱۳	دل	غلام مصطفیٰ خاں
۳۱۴	دل	زور آور خاں
۳۱۵	داؤد	
۳۱۶	دیدار	علی شاہ
۳۱۷	ذرّہ	مرزا راجہ رام ناتھ
۳۱۸	ذرہ	جینتی داس
۳۱۹	ذوقی	
۳۲۰	ذکی	نواب جعفر علی خاں
۳۲۱	ذکی	میاں محمد ذکی
۳۲۲	ذہن	جیسکھ رای
۳۲۳	ذوق	
۳۲۴	ذکا	خوب چند
۳۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۳۲۶	رافت	-
۳۲۷	رؤف	
۳۲۸	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ
۳۲۹	راز	مرزا یعقوب بیگ
۳۳۰	رجب	مرزا رجب علی بیگ
۳۳۱	رسوا	آفتاب رائے
۳۳۲	روشن	روشن شاہ
۳۳۳	رضی	نواب سیف الدولہ سید رضی خاں
۳۳۴	رضا	مرزا محمد رضا لکھنؤ
۳۳۵	رضا	میر رضا علی
۳۳۶	رضا	میر علی رضا
۳۳۷	رضا	میر محمد رضا
۳۳۸	رخصت	میر ابوالمعانی
۳۳۹	رفاقت	مرزا مکھن بیگ
۳۴۰	رفیق	مرزا اسد بیگ
۳۴۱	رند	نواب مہربان خاں بہادر
۳۴۲	رنگین	-
۳۴۳	رنگین	پورن لعل
۳۴۴	رنگین	سعادت یار خاں
۳۴۵	رونق	میر غلام حیدر
۳۴۶	رقت	مرزا قاسم علی
۳۴۷	رجا	-
۳۴۸	رحمان	-
۳۴۹	رحیم	-
۳۵۰	رسوا	-
۳۵۱	رسا	مرزا بلخی
۳۵۲	رضا	محمد رضا دکنی
۳۵۳	روشن	
۳۵۴	رضا	
۳۵۵	زار	برہان الدین خاں
۳۵۶	زور	
۳۵۷	زار	
۳۵۸	زار	
۳۵۹	زیاں	سید محمد زماں
۳۶۰	زماں	
۳۶۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۳۶۲	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش بہادر
۳۶۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۶۴	سید	میر غالب علی خاں
۳۶۵	سوز	محمد میر
۳۶۶	سرسبز	مرزا زین العابدین خاں
۳۶۷	سجاد	میر سجاد
۳۶۸	سرور	اعظم الدولہ
۳۶۹	سکندر	خلیفہ محمد علی
۳۷۰	سعادت	میر سعادت علی
۳۷۱	سراج	
۳۷۲	سائل	محمد یار بیگ ۔

۳۷۲	سخن	حکیم محمد حسین خاں	۴۰۲	شفیق	مرزا مظہر علی خاں مرزا ہدی	۴۳۱	شریف	مرزا محمد شریف
۳۷۴	سُرور	حمایت اللہ خاں	۴۰۳	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۴۳۲	شکوہ	مرزا محمد رضا
۳۷۵	سرشار	ملوک چند	۴۰۴	شفیق	محمد شفیق	۴۳۳	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۳۷۶	سپاہی	میر امام بخش	۴۰۵	شوق	حسن علی خاں	۴۳۴	شمس	میر شمس الدین
۳۷۷	سیف	مرزا سیف علی	۴۰۶	شرافت	مرزا اشرف علی	۴۳۵	شوق	نواب تہمتن بہادر
۳۷۸	سبقت	مرزا مغل بیگ	۴۰۷	شوق	روشن لعل	۴۳۶	شیدا	میر فتح علی
۳۷۹	سیادت	میر نجم الدین	۴۰۸	شکیبا	شیخ غلام حسین	۴۳۷	شہوت	
۳۸۰	سید	مرزا قطب علی	۴۰۹	شیدا	خواجہ بیکا	۴۳۸	شوق	
۳۸۱	سلام	نجم الدین علی خاں	۴۱۰	شور	مرزا الہو بیگ	۴۳۹	شہید	
۳۸۲	سپاہی		۴۱۱	شفا	حکیم یار علی	۴۴۰	شہرت	
۳۸۳	سامی	مرزا جان بیگ	۴۱۲	شرر	مرزا جعفر	۴۴۱	شہرت	
۳۸۴	سحر	محمد خلیل خاں	۴۱۳	شایق	میر حاجی	۴۴۲	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۳۸۵	سخنور	رائے دیوالی سنگھ	۴۱۴	شوق	محمد بخش	۴۴۳	شاہ	
۳۸۶	سعدی	شیرازی	۴۱۵	شہیدا	-	۴۴۴	صاحب	نواب ظفریاب خاں
۳۸۷	سعدی	دکھنی	۴۱۶	شاداں	میر رجب علی	۴۴۵	صبا	مرزا راجہ سنگھ یاس بہادر
۳۸۸	سخن		۴۱۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۴۴۶	صادق	میر جعفر خاں
۳۸۹	سوزاں	شیخ شمس الدین	۴۱۸	شوق	غلام رسول	۴۴۷	صانع	
۳۹۰	سید	میر غلام رسول	۴۱۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۴۴۸	صادق	میر صادق علی
۳۹۱	سبحان	میر عبد السبحان	۴۲۰	شہرت	امیر بخش خاں	۴۴۹	صادق	صادق علی شاہ
۳۹۲	سپاہی	شاہ قلی خاں	۴۲۱	شورش	خلیفہ نادر حسین	۴۵۰	صادق	میر صادق علی خاں
۳۹۳	سخن		۴۲۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۴۵۱	صادق	مرزا محمد صادق
۳۹۴	سرور	میر فیض علی	۴۲۳	شاعر	میر ناصر	۴۵۲	صاحب قرآں	
۳۹۵	سلیمان	-	۴۲۴	شاکر	محمد شاکر	۴۵۳	صبا	لالہ کانجی مل
۳۹۶	شجاع	مرزا محمد اکبر شاہ	۴۲۵	شاکر	میر شاکر علی	۴۵۴	صفدر	میر صفدر علی
۳۹۷	شگفتہ	مرزا بیدار بخت	۴۲۶	شاد	مرزا الہ یار بیگ گیانی	۴۵۵	صفدر	میر صادق علی
۳۹۸	شرف	میر محمدی	۴۲۷	شاداں	لبھاون لال	۴۵۶	صبا	-
۳۹۹	شاہ	سعد اللہ خاں	۴۲۸	شایق	میر محمد	۴۵۷	صاد	مرزا غلام حسین دہلوی
۴۰۰	شوکت	مرزا علی	۴۲۹	شایق	محمد ہاشم	۴۵۸	صدق	-
۴۰۱	شوق	مولوی قدرت اللہ	۴۳۰	شرر	مرزا ابراہیم بیگ	۴۵۹	صفا	-

۴۶۰	صفدری		۴۸۹	عیاش	خیالی رام	۵۱۸	عسس	شیخ بدر الدین
۴۶۱	صاحب		۴۹۰	عاشق	رام سکھ	۵۱۹	عظیم	
۴۶۲	ضیا	مرزا ضیا بخت بہادر	۴۹۱	عاجز	میر غلام حیدر خاں	۵۲۰	علی	علی محمد خاں
۴۶۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۴۹۲	عزت	میر عبدالواسع	۵۲۱	عقیدت	
۴۶۴	ضبط	میر حسن شاہ	۴۹۳	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۲۲	عارف	شاہ عارف حسین
۴۶۵	ضمیر	لالہ گنگا داس	۴۹۴	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۵۲۳	عاجز	
۴۶۶	ضمیر	شیخ مداری	۴۹۵	عاصی	-	۵۲۴	عاشق	انتظام الدولہ مہاراجہ کلیان سنگھ
۴۶۷	طفل	مرزا عبدالمقتدر	۴۹۶	عاصم		۵۲۵	عاجز	عارف علی خاں
۴۶۸	طپش	مرزا محمد اسمٰعیل عرف مرزا جان	۴۹۷	عشقی		۵۲۶	عبداللہ	
۴۶۹	طالب	عاشورہ بیگ خاں	۴۹۸	عاقل	عاقل شاہ	۵۲۷	عبدالرحیم	
۴۷۰	طالب	میر طالب علی	۴۹۹	عزیز	شیخ محمد علی	۵۲۸	عزیز اللہ دکنی	
۴۷۱	طالب	طالب حسین	۵۰۰	عزلت	سید عبدالولی	۵۲۹	عاجز	
۴۷۲	طالب	میاں طالب علی	۵۰۱	عسکری	مرزا محمد عسکری	۵۳۰	محمد جان سبق	
۴۷۳	ظفر	مرزا ابو ظفر بہادر	۵۰۲	عشق	میر محمد علی	۵۳۱	علی خاں	
۴۷۴	ظہور	محمد شاہ	۵۰۳	عطا	محمد عطاء اللہ	۵۳۲	مرزا علی قلی	
۴۷۵	ظاہر	میر محمدی	۵۰۴	عظیم	مرزا زین العابدین	۵۳۳	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۴۷۶	ظریف	ضابروی خاں	۵۰۵	عظیم	شاہ محمد عظیم	۵۳۴	غالب	نواب مکرم الدولہ بہادر [illegible]
۴۷۷	عشق	شاہ گھسیٹا مغفور	۵۰۶	علی	شاہ ناصر علی	۵۳۵	غافل	میر احمد علی
۴۷۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۵۰۷	علی	مرزا علی	۵۳۶	غریب	میر محمد تقی
۴۷۹	عارف	محمد عارف	۵۰۸	عمدہ	لالہ سیتا رام	۵۳۷	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین	۵۰۹	عنایت	شیخ نظام الدین	۵۳۸	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۸۱	عاشق	مہدی علی خاں	۵۱۰	عیاں	سید غالب علیخاں	۵۳۹	غریب	میر عبدالولی
۴۸۲	عشق	میر عزت اللہ	۵۱۱	عیش	مرزا احسین رضائی	۵۴۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۸۳	عشقی	میاں رحمت اللہ	۵۱۲	عیاش	غلام جیلانی خاں	۵۴۱	غضنفر	غضنفر خاں
۴۸۴	عشرت	میر غلام علی	۵۱۳	عاشق	لالہ بھولا ناتھ	۵۴۲	غمگین	میر سید علی
۴۸۵	عاصی	خواجہ برہان الدین	۵۱۴	عابد		۵۴۳	غنی	شیخ عبدالغنی
۴۸۶	عزیز	بکھاری لال	۵۱۵	عاشق	حیدر آبادی	۵۴۴	غمخوار دہلی	
۴۸۷	عاجز	زور آور سنگھ	۵۱۶	عیاش	عیاش علی بیگ	۵۴۵	غازی دکھنی	
۴۸۸	عشاق	جیون مل	۵۱۷	عشقی	مراد آبادی	۵۴۶	غیرت	

۵۴۷	غیرت	
۵۴۸	غیرت	
۵۴۹	غریب	لالہ کانجی مل
۵۵۰	غواصی	
۵۵۱	فقیر	میر شمس الدین
۵۵۲	فغاں	اشرف علی خاں
۵۵۳	فضلی	افضل خاں
۵۵۴	فرحت	میاں فرحت اللہ
۵۵۵	فدوی	مرزا فدوی
۵۵۶	فرنق	حکیم ثنا اللہ خاں
۵۵۷	فراقی	کنور پریم کشور
۵۵۸	فیض	میر فیض علی
۵۵۹	فنگار	مرزا قطب علی بیگ
۵۶۰	فرحت	الہ آبادی
۵۶۱	فدوی	میر فضل علی
۵۶۲	فدا	صدر الصدور مولوی محمد اسمٰعیل
۵۶۳	فراغ	مولوی محمد فراغ
۵۶۴	فدا	شیخ عبد الصمد
۵۶۵	فدوی	مرزا بھجو
۵۶۶	فدا	میر امام الدین
۵۶۷	فارغ	لالہ مکند سنگھ
۵۶۸	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۵۶۹	فدا	لچھمی رام پنڈت
۵۷۰	فدوی	میر محمد حسین شاہ محسن
۵۷۱	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۵۷۲	فروغ	میر ثناء اللہ حسین خاں
۵۷۳	فروغ	میر روشن علی خاں
۵۷۴	فرحت	میر امیر علی
۵۷۵	فرحت	عطاء اللہ خاں
۵۷۶	فراق	مرزا کہ بیگ
۵۷۷	فقیر	مولوی فقیر اللہ
۵۷۸	فقیر	میر فقیر اللہ
۵۷۹	فیاض	عبد الرزاق
۵۸۰	فتح	مرزا فتح علی خاں بہادر
۵۸۱	فراق	
۵۸۲	فیض	
۵۸۳	فطرت	مرزا معز
۵۸۴	فضل	میر فضل مولیٰ
۵۸۵	قائم	قیام الدین علی
۵۸۶	قیس	مرزا احمد بیگ عرف مدارا بیگ
۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۵۸۸	قتیل	
۵۸۹	قربان	میر قربان علی
۵۹۰	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں
۵۹۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ
۵۹۲	قرباں	میر محمدی
۵۹۳	قدر	
۵۹۴	قاصر	مرزا ابر علی بیگ
۵۹۵	قائم	شیخ قائم علی
۵۹۶	قاضی	عبد الفتاح
۵۹۷	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۵۹۸	قرار	میر حسین علی
۵۹۹	قرین	
۶۰۰	قسمت	نواب شمس الدین
۶۰۱	قلندر	شاہ قلندر
۶۰۲	قبول	
۶۰۳	قلق	
۶۰۴	قلندر	
۶۰۵	قاسم مرزا	
۶۰۶	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۶۰۷	کلیم	میر محمد حسین شاہجہان آبادی
۶۰۸	کلامی	غلام نبی جان
۶۰۹	کلو	میر کلو
۶۱۰	کافر	میر تقی
۶۱۱	کمتر	
۶۱۲	کاظم	
۶۱۳	کبیر	حکیم کبیر علی
۶۱۴	کرامت	میر کرامت علی
۶۱۵	کرم	
۶۱۶	کامل	لالہ ٹھاکر داس
۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۶۱۸	کیفی	میر ہدایت علی
۶۱۹	کم گو	
۶۲۰	کمال الدین	
۶۲۱	گتا بیگم	صبیہ نواب علی قلی خاں
۶۲۲	گریاں	میر امجد علی
۶۲۳	گمان	
۶۲۴	گریاں	غلام محی الدین
۶۲۵	گریاں	میر حسام الدین علی عرف میر مجو
۶۲۶	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۶۲۷	گوہری	
۶۲۸	گھاسی	میر گھاسی
۶۲۹	گرامی	مرزا گرامی
۶۳۰	لطف	مرزا لطف علی
۶۳۱	لطیف	میر لطیف علی
۶۳۲	لطیف	میر شمس الدین
۶۳۳	لطفی	—

۶۳۴	مائل	شاہ محمدی	۶۶۳	مسرت	شیخ وزیر علی	۶۹۲	ملول	شاہ شرف الدین
۶۳۵	مائل	مرزا محمد یار بیگ	۶۶۴	مسرت	-	۶۹۳	ممتاز	مولوی نور احمد دہلوی
۶۳۶	ماہر	میر فخر الدین	۶۶۵	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ عرف مرزا حاجی	۶۹۴	ممنون	میر امانت علی
۶۳۷	مبتلا	لالہ ملوک چند	۶۶۶	مسیح	مسیح اللہ خاں	۶۹۵	منت	میر قمر الدین
۶۳۸	متقی	میر متقی	۶۶۷	مسیح	مرزا باقی	۶۹۶	منتظر	نور الاسلام
۶۳۹	مجذوب	مرزا حیدر بیگ	۶۶۸	مسکین	مرزا کلو بیگ	۶۹۷	ممنون	میر نظام الدین
۶۴۰	مجنوں		۶۶۹	مشتاق	مشتاق علی خاں	۶۹۸	مکند سنگھ	
۶۴۱	مجرم	شیخ رحمت اللہ اکبر آبادی	۶۷۰	مشتاق	میر عنایت اللہ	۶۹۹	منصف	منصف علی خاں
۶۴۲	مجبور	میاں حق رضا	۶۷۱	مسدد	میر ماشاء اللہ خاں مرحوم	۷۰۰	منیر	میر آفتاب علی
۶۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۶۷۲	مصحفی	میاں غلام ہمدانی	۷۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۶۴۴	محبت	میر بہادر علی	۶۷۳	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۷۰۲	مظفر	میر حسن علی
۶۴۵	محب	شیخ ولی اللہ	۶۷۴	مضطر	شیخ حسن علی	۷۰۳	منیر	میر نظام الدین
۶۴۶	محبت	مرزا حسین بیگ	۶۷۵	مضطر	لالہ کنور سین	۷۰۴	منجھو خاں	
۶۴۷	محمود	حافظ محمود خاں	۶۷۶	مضطرب	محمد حاجی	۷۰۵	منور	میر منور علی
۶۴۸	محسن	محمد محسن	۶۷۷	مضمون	شیخ شرف الدین	۷۰۶	مبتلا	غلام محی الدین میرٹھی
۶۴۹	محزوں	غلام شاہ محزوں	۶۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں	۷۰۷	مدحت	-
۶۵۰	محشر	مرزا علی نقی	۶۷۹	منتظر	گنا بیگم	۷۰۸	منشی	میر محمد حسین
۶۵۱	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۶۸۰	منظفر	میر منظفر علی خاں	۷۰۹	منشی	لالہ مول چند
۶۵۲	مخلص	رائے آنند رام	۶۸۱	معین	غلام معین الدین خاں	۷۱۰	منعم	لالہ موہن لال
۶۵۳	مخلص	نواب مخلص علیخاں	۶۸۲	معرفت	نواب الٰہی بخش	۷۱۱	موزوں	
۶۵۴	مختار	غلام نبی خاں	۶۸۳	مغل	مرزا مغل علی	۷۱۲	موزوں	میر فرزند علی
۶۵۵	مرید	مرید حسین خاں	۶۸۴	مفتوں	شیخ عبدالرحیم	۷۱۳	موزوں	لالہ چھتر سنگھ
۶۵۶	مرہون	میر علی رضا	۶۸۵	مفتوں	میاں بدر الدین	۷۱۴	مہجور	محمد صدر الدین
۶۵۷	مرزا	مرزا صادق علیخاں	۶۸۶	مفتوں	-	۷۱۵	مہلت	مرزا علی
۶۵۸	مرزا	مرزا محمد	۶۸۷	ملو	لالہ ایسری پرشاد	۷۱۶	مہاراج	راجہ مولا سرائے
۶۵۹	مرزا	حکیم فضل اللہ	۶۸۸	مقبول	میاں مقبول نبی	۷۱۷	میر	میر محمد تقی
۶۶۰	مروت	شیخ صغیر علی	۶۸۹	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ	۷۱۸	میرن	میر جہاں
۶۶۱	مزمل	شاہ مزمل	۶۹۰	مقصود	محمد مقصود	۷۱۹	میرن	میر عسکری
۶۶۲	مسافر	میر پایندہ	۶۹۱	مکھو	شیخ مکھو	۷۲۰	محب	میر محمد علی

۷۲۱	منور	-
۷۲۲	مجنوں	-
۷۲۳	ممتاز	-
۷۲۴	موزوں	-
۷۲۵	متین	-
۷۲۶	میر حسین علی	-
۷۲۷	مہمان	-
۷۲۸	مشرقی	لال سیلچندر
۷۲۹	میر علی حکیم	
۷۳۰	محشر	
۷۳۱	ماہ	میر محمد علی خاں
۷۳۲	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۷۳۳	مدہوش	
۷۳۴	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ
۷۳۵	مشہور	
۷۳۶	مشتاق	شیخ ثنار اللہ
۷۳۷	مغموم	مرزا اسحاق بیگ
۷۳۸	مست	میر تفضل علی
۷۳۹	ممتاز	-
۷۴۰	منعم	سید راحت علی
۷۴۱	منعم	شیخ محمد منعم
۷۴۲	مہر	مرزا رجب علی بیگ
۷۴۳	مسیح	
۷۴۴	محسن	میر محسن علی خاں بہادر
۷۴۵	مکارم	-
۷۴۶	موتی	لالہ موتی لال
۷۴۷	مجرم	-
۷۴۸	محمود	-
۷۴۹	ملک	-

۷۵۰	موزوں	نواب خواجم قلیخاں بہادر
۷۵۱	مستان	عنایت اللہ
۷۵۲	منعم	نور الحق
۷۵۳	ملال	مرزا محمد زماں
۷۵۴	نظام	عماد الملک نواب غازی الدین
۷۵۵	نسیم	راجہ کدار ناتھ
۷۵۶	نصیر	میر نصیر الدین دہلوی
۷۵۷	نعیم	شیخ محمد نعیم
۷۵۸	نثار	محمد امان خاں
۷۵۹	نثار	عبد الرسول
۷۶۰	نیاز	-
۷۶۱	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۷۶۲	نظیر	ولی محمد خاں
۷۶۳	نزہت	مرزا ارجمند
۷۶۴	نگراں	میر بندہ علی
۷۶۵	نظیر	-
۷۶۶	ناجی	محمد شاکر
۷۶۷	نشاط	لالہ ایسری سنگھ عرف بسنت سنگھ
۷۶۸	نامی	لالہ مٹھن لال
۷۶۹	نوا	شیخ محمد ظہور نوا
۷۷۰	ندرت	مرزا مغل
۷۷۱	نصیر	میر نصیر الدین
۷۷۲	نظیر	لالہ کنپت رائے
۷۷۳	نادر	میر محمد علی
۷۷۴	نامی	میر حسام الدین حیدر موسوی
۷۷۵	نالاں	مرزا عسکری
۷۷۶	نادر	گنگا سنگھ
۷۷۷	نثار	میر عبد الرسول جہاں آبادی
۷۷۸	نجابت	میر زین العابدین

۷۷۹	نیاز	شاہ نیاز علی
۷۸۰	ندیم	مرزا علی
۷۸۱	ندیم	محمد قاسم
۷۸۲	نصیر	سید نصیر الدین
۷۸۳	نصرت	لالہ گوبند رائے
۷۸۴	نظامی	سید شاہ نظام الدین
۷۸۵	نجم	قاضی نجم الدین
۷۸۶	نیاز	میر محمد سعید اکبر آبادی
۷۸۷	ناسخ	سید امام بخش
۷۸۸	نادر	شیخ غلام
۷۸۹	نثار	میاں نثار احمد سلر
۷۹۰	نوازش	مرزا خانی
۷۹۱	نرائن کشور	
۷۹۲	نحیف	لالہ لکھپت رائے
۷۹۳	نامی	شیخ نظام الدین
۷۹۴	نالاں	-
۷۹۵	نالاں	شیخ عبد القادر فتح آبادی
۷۹۶	نجف	-
۷۹۷	ندا	-
۷۹۸	نصیر	-
۷۹۹	نظیر	-
۸۰۰	نوید	-
۸۰۱	نوا	ظہور اللہ خاں
۸۰۲	نیاز	-
۸۰۳	نیاز	-
۸۰۴	نالاں	-
۸۰۵	ولی	محمد ولی
۸۰۶	واقف	شاہ واقف -
۸۰۷	وجیہہ	نواب وجیہہ الدولہ بہادر

۸۰۸	دلا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	ہادی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوس	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ	غلام مصطفےٰ خاں
۸۱۰	وفا	مولوی عبد العلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ	-
۸۱۱	واحد	-	۸۲۶	ہمزا	شاہ ہمزا	۸۴۱	یاد	میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یحییٰ	منشی یحییٰ جاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	یعقوب	میر یعقوب علی
۸۱۴	واصف	مرزا حسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	ہاتف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد	-
۸۱۶	واصل	میاں واصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عز الدین اورنگ آبادی	۸۴۶	یار	-
۸۱۷	وحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو	لالہ فتح چند
۸۱۸	ولایت	ولایت شاہ	۸۳۳	ہوس	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف	شاہ یوسف
۸۱۹	وہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد	-
۸۲۰	ولی	شیخ ولی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲۱	وداد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس	حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلاور خاں			

ہندی شاعری نمبر

جس میں ہندی شاعری کی مکمل تاریخ اور اس کے تمام

ادوار کا بسیط تذکرہ موجود ہے۔

قیمت: چار روپے

نگار پاکستان ۳۷ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی نمبر ۳

تذکرۂ عشقی

مصنف | عشقی کا اصل نام شیخ محمد وجیہہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام حسین محرّم فارسی کے اچھے شاعر تھے اور "فن قطعہ تاریخ" میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشقی کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشقی فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحبِ نشترِ عشق مرتومہ ۱۲۳۳ھ کے مطابق "فارسیت خوب پیدا نمودہ و مصطلحات زبان دانی آں حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و انشاء نگین و پسندیدہ می نویسد" خود عشقی نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ "تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی" میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعر اردو میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخاب کلام میں ریختہ کے بجائے فارسی ہی کے اشعار دیے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت | عشقی نے اپنا تذکرہ ۱۲۱۵ھ میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ لندن لائبریری آکسفورڈ اور ایک قاضی عبدالودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے کلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرہ شورش کے ساتھ "دو تذکرے" کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف "س" تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعراء کا تذکرہ ہوگا جو ابھی منظر عام پر نہیں آئی۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے، حالات زندگی بہت مختصر اور انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطریں اور انتخاب میں چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تر اکتفا کیا ہے۔

مطبوعہ نسخے کے مطابق ان میں حسب ذیل شعراء کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲	انجام	۳	آگاہ (محمد صلاح)

۴	آشنا (زین العابدین)
۵	الہام
۶	انشا
۷	احسن
۸	امیر اللہ خاں
۹	آبرو
۱۰	آرزو
۱۱	اُمید
۱۲	انسان
۱۳	اشتیاق
۱۴	احسن (احسن اللہ)
۱۵	امانی
۱۶	امین
۱۷	اثر
۱۸	اظہر
۱۹	احتشام
۲۰	احمد
۲۱	انتظار
۲۲	اجمل
۲۳	انصاف
۲۴	اولیا
۲۵	الم
۲۶	احسن (مرزا احسن اللہ)
۲۷	احسن (علی احسن خاں)
۲۸	افصح
۲۹	آشنا
۳۰	الہام (شیخ شرف الدین)
۳۱	آگاہ (انور خاں)
۳۲	آزاد (فقیر اللہ
۳۳	آزاد (زین العابدین)
۳۴	آہ
۳۵	امجد
۳۶	آصف
۳۷	الف خاں
۳۸	احمدی
۳۹	افسوس
۴۰	احمدی (شیخ احمد وارث)
۴۱	اکبر
۴۲	امیر
۴۳	اسد
۴۴	آزاد (میر مظفر علی)
۴۵	آشفتہ
۴۶	آثمی
۴۷	امانی
۴۸	اکرم
۴۹	احسن (مرزا احسن علی)
۵۰	اعلیٰ
۵۱	اعلیٰ
۵۲	اشرف
۵۳	اعظم
۵۴	آتش
۵۵	اشکی (غلام حسین)
۵۶	بسمل (میر جبار علی)
۵۷	بہار
۵۸	بے تاب
۵۹	بے چارہ
۶۰	بیدار (منشی بساون لعل)
۶۱	بیتاب (میر مدن)
۶۲	بیدل (میرزا عبدالقادر)
۶۳	بیرنگ
۶۴	بیاں
۶۵	بسمل (سعید احمد)
۶۶	بسمل
۶۷	بیتاب (شاہ محمد علیم)
۶۸	بیتاب (شاہ علیم اللہ)
۶۹	بیتاب (سنتوکھ رائے)
۷۰	بیتاب (کلب علی)
۷۱	بہادر (میر محمدی)
۷۲	بقا
۷۳	بے نوا
۷۴	ثاقب
۷۵	ثروت
۷۶	ثابت
۷۷	جرأت (میر تعز علی)
۷۸	جوہری
۷۹	جوشش
۸۰	جگن
۸۱	جودت (رگوہرے ورام)
۸۲	جنون (غلام مرکفی)
۸۳	جعفر (میرزا جعفر)
۸۴	(تخلص ندارد)
۸۵	جرات (یحییٰ امان)
۸۶	جرات (میر مستقیم)
۸۷	جذب
۸۸	جہاندار
۸۹	جانِ عالم
۹۰	جولان

۹۱	جعفر علی		۱۲۰	حیرت	(رحم علی)	۱۴۹	راغب	(جعفر خاں)
۹۲	جوہر	(احمد علی)	۱۲۱	حیرت	(مراد علی)	۱۵۰	رضا	(محمدی)
۹۳	جنون		۱۲۲	خسرو		۱۵۱	رفعت	(شیخ محمد رفیع)
۹۴	جنون	(اکبر آبادی)	۱۲۳	خاکسار		۱۵۲	راسخ	(شیخ غلام علی)
۹۵	جوان	(کاظم علی)	۱۲۴	خلیل	(علی ابراہیم)	۱۵۳	رفیق	(مرزا اسد علی بیگ)
۹۶	حسرت	(میر محمد حیات)	۱۲۵	خادم	(خادم حسین)	۱۵۴	رضا	(مرزا علی رضا)
۹۷	حاتم		۱۲۶	خادم	(خادم علی)	۱۵۵	رضا	(حافظ محسن)
۹۸	حشمت	(محتشم علی خاں)	۱۲۷	خلق		۱۵۶	رضا	
۹۹	حبیب		۱۲۸	خلیق		۱۵۷	رضی	(سید رضی خاں)
۱۰۰	حشمت	(محمد علی)	۱۲۹	خالہ بیگم		۱۵۸	رسائی	
۱۰۱	حیراں	(میر مسنون)	۱۳۰	خوش دل		۱۵۹	رخشاں	(محمد عابد)
۱۰۲	حضور	(شیخ غلام یحییٰ)	۱۳۱	درد	(میر درد)	۱۶۰	رونق	(میر غلام حیدر)
۱۰۳	حسن	(میر غلام حسن)	۱۳۲	درد	(کرم اللہ خاں)	۱۶۱	رضواں	(غلام حسین)
۱۰۴	حیدری	(غلام علی)	۱۳۳	دل	(محمد عابد)	۱۶۲	رند	(مہربان خاں)
۱۰۵	حسرت	(جعفر علی)	۱۳۴	دردمند	(محمد فقیہ)	۱۶۳	روشن	(خواجہ حسن علی)
۱۰۶	حزیں	(میر محمد باقر)	۱۳۵	داور	(مرزا)	۱۶۴	رنگیں	(مرزا اماں بیگ)
۱۰۷	حسن	(خواجہ حسن)	۱۳۶	دوست	(شیخ غلام احمد)	۱۶۵	رنگیں	(لالہ بلاس رائے)
۱۰۸	حسن	(میر حسن)	۱۳۷	دانا	(فضل علی)	۱۶۶	رشید	
۱۰۹	حسن	(میر محمد حسن)	۱۳۸	دل	(شاہ فتح محمد)	۱۶۷	رخصت	(مرزا قدرت اللہ)
۱۱۰	حسن	(دہلوی)	۱۳۹	دل	(مادھو رام)	۱۶۸	رستم	(رستم علی)
۱۱۱	حسن	(غلام حسن)	۱۴۰	دیوانہ	(سرب سنگھ)	۱۶۹	رفعت	(عیسیٰ خاں)
۱۱۲	حیراں	(میر حیدر علی)	۱۴۱	درخشاں	(مرزا منگو)	۱۷۰	رشکی	(محمد حسن خاں)
۱۱۳	حامد		۱۴۲	ذہین	(میر محمد مستور)	۱۷۱	زار	(مرزا سنگین)
۱۱۴	حضور		۱۴۳	ذکی	(جعفر علی خاں)	۱۷۲	زار	(میر مظہر علی)
۱۱۵	حیدر	(غلام حیدر)	۱۴۴	ذکر دہلوی		۱۷۳	زندہ دل	
۱۱۶	حاتم	(حاتم علی خاں)	۱۴۵	ذکر	(مہر حسین دوست)	۱۷۴	زار	(مغل بیگ)
۱۱۷	حبیب اللہ		۱۴۶	رسوا	(رشا جہانپوری)	۱۷۵	زاری	(سوچن)
۱۱۸	جیمث	(موتی لال)	۱۴۷	راقم	(بندرابن)	۱۷۶	سودا	(مرزا رفیع)
۱۱۹	حیف	(چراغ علی)	۱۴۸	رند	(حمزہ علی)	۱۷۷	سعادت	(سعادت علی)

۱۷۸	سجاد	(میر سجاد)	۱۸۳	سوز	(میر محمد)	۱۸۸	سید	(میر امام الدین)
۱۷۹	سراج	اورنگ آبادی	۱۸۴	سلیمان	(سید مراد علی)	۱۸۹	سید	
۱۸۰	سلام	(نجم الدین)	۱۸۵	سلیم	(میر محمد مسلم)	۱۹۰	ساقی	(میر حسین علی)
۱۸۱	سلیمان	(سلیمان خاں)	۱۸۶	سامان	(میر ناصر علی)	۱۹۱	سالم	(غلام مصطفیٰ)
۱۸۲	سلامت	(سلامت علی)	۱۸۷	سکندر	(شیخ سکندر)	۱۹۲	سوزاں	(نواب احمد علی خاں)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ

مومن نمبر

عنقریب شائع کیا جا رہا ہے

مومن اردو کا پہلا غزل گو شاعر ہے — !
جو شیخ حرم بھی ہے اور رند شاہد باز بھی۔ !

اسلئے اس کی شخصیت اور کلام دونوں میں ایک خاص قسم کی جاذبیت ہے۔ یہ جاذبیت کس کس رنگ میں اور کس کس نوع سے اس کے کلام میں رونما ہوئی ہے اور اس میں اہل ذوق کے لئے لذت کام و دہن کا کیا کیا سامان موجود ہے اس کا صحیح اندازہ

"مومن نمبر" کے مطالعہ سے ہوگا !

اس نمبر میں مومن کی سوانح۔ حیاتِ معاشقہ۔ اس کی غزل گوئی۔ قصیدہ نگاری۔ مثنویات و رباعیات اور خصوصیات کلام کی قدر و قیمت سے متعلق اتنا وافر تنقیدی و تحقیقی مواد فراہم ہوگیا ہے کہ اس نمبر کو نظر انداز کرکے مومن پر کوئی رائے۔ کوئی کتاب، کوئی مقالہ یا کوئی تذکرہ مرتب کرنا مشکل ہے۔ قیمت:- تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

گلشنِ ہند

مصنف مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب اور شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ الخیص میر تقی میر سے تلمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ "مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے" لطف کی نثر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکرسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ دلی میں شاہ عالم اور لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کر دیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم متخلص بہ علی و خلیل کے فارسی تذکرہ گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہیئے۔ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۰۸ھ نے ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعراء کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکرسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔

اس تذکرے کو پہلے پہل عبداللہ خاں نے رفاہ عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدر آباد دکن سے ۱۹۰۶ء میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے حاشیائی نوٹ اور مولوی عبدالحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔

یہ مطبوعہ نسخہ عموماً دستیاب ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ گلزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن اسے محض ترجمہ خیال کرنا درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعراء کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعراء کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کر دیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ غازی	۳	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں	۵	آرزو	سراج الدین علی خاں
۲	آصف	نواب آصف الدولہ وزیر زادہ	۴	امید	مرزا محمد رضا	۶	آبرو	شاہ نجم الدین علی خاں

۷	احسن	مرزا احسن	۲۸	حسرت	مرزا جعفر علی	۴۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۸	الہام	شیخ شرف الدین	۲۹	حیران	میر حیدر علی	۵۰	فدوی	مرزا محمد علی
۹	اثر	میر محمد	۳۰	حسرت	ہیبت قلی خاں	۵۱	قائم	شیخ محمد قائم
۱۰	الم	صاحب میر	۳۱	حسن	خواجہ حسن	۵۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۳۲	حسن	میر غلام حسن	۵۳	کلیم	شیخ محمد حسین
۱۲	انشا	میر انشاء اللہ خاں	۳۳	خاکسار	محمد یار	۵۴	لطف	مرزا علی (مصنف تذکرہ ہذا)
۱۳	امانی	میر امانی	۳۴	درد	خواجہ میر درد	۵۵	میر	میر محمد تقی
۱۴	امین	خواجہ امین الدین	۳۵	دردمند	فقیہ صاحب	۵۶	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۵	افسوس	میر شیر علی	۳۶	دل	شیخ محمد عابد	۵۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۶	آشفتہ	حکیم رضا قلی خاں	۳۷	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۱۷	بیدل	مرزا عبد القادر	۳۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۹	مجذوب	میر غلام حیدر
۱۸	بیان	احسن اللہ خاں	۳۹	سوز	سید میر	۶۰	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹	بقا	محمد بقا	۴۰	سجاد	میر سجاد	۶۱	محبت	نواب محبت خاں
۲۰	بیدار	میر محمدی	۴۱	شورش	میر غلام حسین	۶۲	منت	میر قمر الدین
۲۱	بسمل	سید جبار علی	۴۲	صانع	نظام الدین	۶۳	ناجی	محمد شاکر
۲۲	تاناشاہ	ابوالحسن والی گولکنڈہ	۴۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۶۴	نعیم	نعیم اللہ
۲۳	جہاندار	مرزا جواں بخت	۴۴	عزلت	سید عبد الولی	۶۵	ولی	شاہ ولی اللہ دکنی
۲۴	جرأت	شیخ قلندر بخش	۴۵	عشق	شاہ رکن الدین	۶۶	ولی	مرزا محمد ولی
۲۵	جوشش	شیخ محمد روشن	۴۶	عیش	مرزا عسکری	۶۷	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ
۲۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۴۷	فقیر	میر شمس الدین	۶۸	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷	حزیں	میر باقر	۴۸	فغاں	اشرف علی خاں	۶۹	یکرنگ	مصطفیٰ قلی خاں

مشکلات غالب

جس میں مولانا نیاز فتح پوری نے غالب کے اردو کلام کے ہر شعر کی نہایت مختصر، جامع، واضح اور آسان تشریح کر دی ہے۔ غالب نے سارے مبہم پیچیدہ اشعار کی باریکیوں اور نزاکتوں کو اس خوبی و سادگی سے اجاگر کیا ہے کہ کلام غالب کو سمجھنے اور اس سے لطف اندوز ہونے میں کوئی دشواری باقی نہیں رہتی۔

یہ کتاب غالب سے دلچسپی رکھنے والوں کے لئے عموماً اور طلبا کے لئے خصوصاً نہایت مفید اور کارآمد ہے۔ قیمت، ۲ روپے

نگار پاکستان - ۲ : نگار منزل - گارڈن ایسٹ، کراچی ۵

عُمدۂ منتخبہ

مصنّف — خود مصنف کے بیان کے مطابق ان کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، مومن، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیفتہ سے ان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عمدہ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت خاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہ ایک بلند پایہ شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، شیفتہ، نساخ اور دتا سی سبھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دئے ہیں۔ اور جرح و بحث کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۵۰ھ / ۱۸۳۴ء متعین کیا ہے[1]۔

عہد تصنیف و طباعت — عمدۂ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۰ء[2] اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سال تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے "ہمیں اسم اعظم" سے اس کی تاریخ بھی نکالی تھی اور ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ نغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے استفادہ بھی کیا تھا[3]۔

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک انڈیا آفس لندن میں اور ایک انجمن ترقی اردو دہلی کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے۔ نیشنل میوزیم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۹۶۱ء میں شعبۂ اردو دہلی یونیورسٹی نے خوبصورت ٹائپ میں شائع کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۸۳۶ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مضبوط جلد کے ساتھ منظر عام پر لایا گیا ہے۔

خصوصیات — تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر آیا ہے اس تذکرہ سے گارسان دتاسی۔ ابوالقاسم، شیفتہ اور نساخ سبھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکروں کو اپنے سامنے رکھا۔ اس لئے کہ ان کا

---

[1] ملاحظہ ہو عمدہ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی ص ۲۶۱

[2] "عمدہ منتخبہ" غالباً اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۲۱۶ھ نکلتے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز ہے۔

[3] اس نسخے کے آخر میں ثناء اللہ فراق، نظام الدین خاں ممنون اور عبدالرحمان احسان کے قطعات تاریخ شامل ہیں اور ان سے اس کے تکملہ کا سال ۱۲۱۷ھ نکلتا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۲۲۲ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے۔ نگارستان کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار الشعرا سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو پچھلے تذکروں سے مختلف ہو۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور انتخابات میں غزلیات منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جابجا دئے گئے ہیں۔ اس ضخیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہی سب سے بڑی افادیت ہے۔

اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام ردیف وار مطبوعہ عمدہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفتہ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	اویسی	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	انور	۴۹	آگاہ
۵	آرزو	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	امجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفتہ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	انیس	۲۶	اسد	۴۱	آرام	۵۶	انوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آرزو	۵۷	احقر
۱۳	اظہر	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۲۹	اسلام	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

۶۱	آشنا	۹۰	اوج	۱۱۹	بسمل	۱۴۸	برشتہ
۶۲	اکبر	۹۱	احمد	۱۲۰	بسمل	۱۴۹	بھید
۶۳	اسد	۹۲	اظہر	۱۲۱	برکت	۱۵۰	پروانہ
۶۴	انور	۹۳	اتی	۱۲۲	پنچھی	۱۵۱	بخشی
۶۵	اکرم	۹۴	آفاق	۱۲۳	بہجت	۱۵۲	بےکس
۶۶	اختر	۹۵	اثر	۱۲۴	بیہوش	۱۵۳	بےنوا
۶۷	احمد	۹۶	امین	۱۲۵	بیکس	۱۵۴	پیام
۶۸	اشک	۹۷	آزاد	۱۲۶	بیجان	۱۵۵	تاباں
۶۹	اسیر	۹۸	آشنا	۱۲۷	برکت	۱۵۶	تمنا
۷۰	افسر	۹۹	آفریں	۱۲۸	بیتاب	۱۵۷	تعشق
۷۱	آرام	۱۰۰	امین	۱۲۹	بیان	۱۵۸	تجلی
۷۲	اظہر	۱۰۱	اسغان	۱۳۰	بیتاب	۱۵۹	تحسین
۷۳	اوباش	۱۰۲	امانت	۱۳۱	برق	۱۶۰	تصور
۷۴	امید	۱۰۳	اصغر	۱۳۲	بیتاب	۱۶۱	تاثیر
۷۵	اخگر	۱۰۴	افغان	۱۳۳	بہادر	۱۶۲	تقی
۷۶	افسوس	۱۰۵	اصغر	۱۳۴	بیجان	۱۶۳	تحسین
۷۷	امیر	۱۰۶	اشتیاق	۱۳۵	بشیر	۱۶۴	تنہا
۷۸	آزاد	۱۰۷	اسد	۱۳۶	بےعلاش	۱۶۵	تجمل
۷۹	الہام	۱۰۸	بیدل	۱۳۷	بیجان	۱۶۶	تمنا
۸۰	آشنا	۱۰۹	بیدار	۱۳۸	بےقرار	۱۶۷	تمکین
۸۱	آزاد	۱۱۰	بہار	۱۳۹	بیخود	۱۶۸	تصور
۸۲	امیر	۱۱۱	بقا	۱۴۰	بیباک	۱۶۹	تائب
۸۳	آتش	۱۱۲	بےنوا	۱۴۱	بیتاب	۱۷۰	تقی
۸۴	احمدی	۱۱۳	بےچارہ	۱۴۲	پروانہ	۱۷۱	تجرد
۸۵	اعظم	۱۱۴	بہادر	۱۴۳	باقر	۱۷۲	تجمل
۸۶	آزردہ	۱۱۵	ببر	۱۴۴	برق	۱۷۳	تسکین
۸۷	الفت	۱۱۶	بےتاب	۱۴۵	بلیغ	۱۷۴	تنہا
۸۸	احمد	۱۱۷	بےتاب	۱۴۶	بالا	۱۷۵	ترساں
۸۹	افسر	۱۱۸	بےخبر	۱۴۷	بیتاب	۱۷۶	تھانیسری

۱۷۷	تحسین	۲۰۶	جمال	۲۳۵	حیا	۲۶۴	حقیقت
۱۷۸	ترقی	۲۰۷	جوش	۲۳۶	حسن	۲۶۵	حضور
۱۷۹	تسلیم	۲۰۸	جوہر	۲۳۷	حزیں	۲۶۶	حسین
۱۸۰	تجرد	۲۰۹	جولاں	۲۳۸	حسرت	۲۶۷	خاکسار
۱۸۱	تارک	۲۱۰	جان	۲۳۹	حسین	۲۶۸	خلیق
۱۸۲	تمنا	۲۱۱	جمن	۲۴۰	حکیم	۲۶۹	خستہ
۱۸۳	تجلی	۲۱۲	جوشش	۲۴۱	حسرت	۲۷۰	خودغرض
۱۸۴	تمکین	۲۱۳	جنون	۲۴۲	حیا	۲۷۱	خوشنود
۱۸۵	تسلی	۲۱۴	جوہر	۲۴۳	حیدر	۲۷۲ ۲۷۳	خنداں خورشید
۱۸۶	تسلی	۲۱۵	جواں	۲۴۴	حفیظ	۲۷۴	خستہ
۱۸۷	تنہا	۲۱۶	جراح	۲۴۵	حالی	۲۷۵	خیال
۱۸۸	ثابت	۲۱۷	جذب	۲۴۶	حافظ	۲۷۶	خادم
۱۸۹	ثنا	۲۱۸	جوہری	۲۴۷	حفیظ	۲۷۷	خادم
۱۹۰	ثاقب	۲۱۹	جلال	۲۴۸	حبیب	۲۷۸	خاں
۱۹۱	ثابت	۲۲۰	جرأت	۲۴۹	حجام	۲۷۹	خیال
۱۹۲	ثاقب	۲۲۱	جہانگیر	۲۵۰	حسین	۲۸۰	خادم
۱۹۳	ثابت	۲۲۲	جواں	۲۵۱	حمایت	۲۸۱	خلق
۱۹۴	ثروت	۲۲۳	جواہری	۲۵۲	حیرت	۲۸۲	خاکی
۱۹۵	ثاقب	۲۲۴	جلال	۲۵۳	حسن	۲۸۳	خاص
۱۹۶	ثابت	۲۲۵	جنون	۲۵۴	حسینی	۲۸۴	خادم
۱۹۷	جہاندار	۲۲۶	جگن	۲۵۵	حب	۲۸۵	خان
۱۹۸	جمال	۲۲۷	جمیل	۲۵۶	حیرت	۲۸۶	خوش
۱۹۹	جان	۲۲۸	حاتم	۲۵۷	حزیں	۲۸۷	درد
۲۰۰	جلال	۲۲۹	حیدر	۲۵۸	حشمت	۲۸۸	دردمند
۲۰۱	جعفری	۲۳۰	حسن	۲۵۹	حیف	۲۸۹	دوست
۲۰۲	جوشش	۲۳۱	حسن	۲۶۰	حمزہ	۲۹۰	دارا
۲۰۳	جنون	۲۳۲	حشمت	۲۶۱	حیدر	۲۹۱	دوست
۲۰۴	جعفر	۲۳۳	حزیں	۲۶۲	حکیم	۲۹۲	داؤد
۲۰۵	جعفری	۲۳۴	حیران	۲۶۳	حقیر	۲۹۳	دیدار

۲۹۴	دیوانہ	۳۲۳	رضا	۳۵۲	رضا	۳۸۱	سخن
۲۹۵	درویش	۳۲۴	رفیع	۳۵۳	راز	۳۸۲	سامی
۲۹۶	دل	۳۲۵	رضا	۳۵۴	رضا	۳۸۳	سعید
۲۹۷	دانا	۳۲۶	رحمت	۳۵۵	رسوا	۳۸۴	سعادت
۲۹۸	دلخوش	۳۲۷	رنگین	۳۵۶	رضا	۳۸۵	سخن
۲۹۹	دل	۳۲۸	روشن	۳۵۷	راقم	۳۸۶	سحر
۳۰۰	دلیر	۳۲۹	رسوا	۳۵۸	رضا	۳۸۷	ستار
۳۰۱	دل	۳۳۰	رسا	۳۵۹	رنگین	۳۸۸	سخنور
۳۰۲	دل	۳۳۱	رضا	۳۶۰	رستم	۳۸۹	سرسبز
۳۰۳	دل	۳۳۲	رجب	۳۶۱	زار	۳۹۰	سلطان
۳۰۴	دریغ	۳۳۳	رضی	۳۶۲	زندہ دل	۳۹۱	سائل
۳۰۵	دل	۳۳۴	رنگین	۳۶۳	زکا	۳۹۲	سوزاں
۳۰۶	دلسوز	۳۳۵	رحمن	۳۶۴	زکا	۳۹۳	سکندر
۳۰۷	درد	۳۳۶	رحیم	۳۶۵	زار	۳۹۴	سوزاں
۳۰۸	دردمند	۳۳۷	راجہ	۳۶۶	زکی	۳۹۵	سجاد
۳۰۹	ذوقی	۳۳۸	رقت	۳۶۷	زور	۳۹۶	سپاہی
۳۱۰	ذرہ	۳۳۹	راغب	۳۶۸	زار	۳۹۷	سعادت
۳۱۱	ذاکر	۳۴۰	رغبت	۳۶۹	زیرک	۳۹۸	سرور
۳۱۲	ذوق	۳۴۱	رسا	۳۷۰	زماں	۳۹۹	سبحان
۳۱۳	ذرہ	۳۴۲	رضا	۳۷۱	زماں	۴۰۰	سراج
۳۱۴	ذکی	۳۴۳	رافت	۳۷۲	زکی	۴۰۱	سخن
۳۱۵	ذوقا	۳۴۴	رضا	۳۷۳	سلیمان	۴۰۲	سرور
۳۱۶	رضی	۳۴۵	رافت	۳۷۴	سلطان بخش	۴۰۳	سرشار
۳۱۷	روشن	۳۴۶	روشن	۳۷۵	سودا	۴۰۴	سبقت
۳۱۸	رسا	۳۴۷	رونق	۳۷۶	سوز	۴۰۵	سپاہی
۳۱۹	رند	۳۴۸	رفیق	۳۷۷	سید	۴۰۶	سلطان
۳۲۰	رند	۳۴۹	رضا	۳۷۸	سامان	۴۰۷	سلیمان
۳۲۱	رضا	۳۵۰	راقم	۳۷۹	سلیمان	۴۰۸	سفر
۳۲۲	رنج	۳۵۱	رغبت	۳۸۰	سلیمان	۴۰۹	سیلوت

۴۱۰	سہراب	۴۳۹	شعوری	۴۶۸	شوق	۴۹۷	صبا
۴۱۱	سیف	۴۴۰	شاہ	۴۶۹	شرر	۴۹۸	صفدری
۴۱۲	سید	۴۴۱	شرر	۴۷۰	شائق	۴۹۹	صادق
۴۱۳	سلام	۴۴۲	شاکر	۴۷۱	شاد	۵۰۰	صفا
۴۱۴	ساقی	۴۴۳	شکوہ	۴۷۲	شیدا	۵۰	صانع
۴۱۵	سپاہی	۴۴۴	شرف	۴۷۳	شاداں	۵۰۲	صفدر
۴۱۶	سید	۴۴۵	شوکت	۴۷۴	شیفتہ	۵۰۳	صفا
۴۱۷	سرور	۴۴۶	شائق	۴۷۵	شوق	۵۰۴	صبا
۴۱۸	شگفتہ	۴۴۷	شفیق	۴۷۶	شاغل	۵۰۵	صادق
۴۱۹	شوق	۴۴۸	شوق	۴۷۷	شوکت	۵۰۶	صادق
۴۲۰	شعور	۴۴۹	شہید	۴۷۸	شگفتہ	۵۰۷	صادق
۴۲۱	شکوہ	۴۵۰	شعلہ	۴۷۹	شورش	۵۰۸	صادق
۴۲۲	شہامت	۴۵۱	شفیع	۴۸۰	شہرت	۵۰۹	صبا
۴۲۳	شگفتہ	۴۵۲	شہرت	۴۸۱	شمش	۵۱۰	صاحبقراں
۴۲۴	شیدا	۴۵۳	شوق	۴۸۲	شریف	۵۱۱	ضیا
۴۲۵	شفا	۴۵۴	شرافت	۴۸۳	شگفتہ	۵۱۲	ضیا
۴۲۶	شاد	۴۵۵	شوق	۴۸۴	شرف	۵۱۳	ضیا
۴۲۷	شاداں	۴۵۶	شکیبا	۴۸۵	شاعر	۵۱۴	ضیا
۴۲۸	شائق	۴۵۷	شیفتہ	۴۸۶	شرف	۵۱۵	ضبط
۴۲۹	شریف	۴۵۸	شہرت	۴۸۷	شائق	۵۱۶	ضمیر
۴۳۰	شاداب	۴۵۹	شرر	۴۸۸	شوق	۵۱۷	طفل
۴۳۱	شرف	۴۶۰	شوق	۴۸۹	صاحب	۵۱۸	طبیب
۴۳۲	شاد	۴۶۱	شاکر	۴۹۰	صدق	۵۱۹	طالب
۴۳۳	شاد	۴۶۲	شفاق	۴۹۱	صفدری	۵۲۰	طپش
۴۳۴	شاہ	۴۶۳	شور	۴۹۲	صابر	۵۲۱	طالب
۴۳۵	شائق	۴۶۴	شرف	۴۹۳	صفدر	۵۲۲	طالب
۴۳۶	شفیع	۴۶۵	شوق	۴۹۴	صیاد	۵۲۳	طوباش
۴۳۷	شیدا	۴۶۶	شاداں	۴۹۵	صاحب	۵۲۴	طالب
۴۳۸	شوق	۴۶۷	شاد	۴۹۶	صبر	۵۲۵	طبیب

۵۲۶	طالب	۵۵۵	غیاں	۵۸۴	عیشی	۶۱۳	غریب
۵۲۷	ظفر	۵۵۶	عشرت	۵۸۵	عظیم	۶۱۴	غلامی
۵۲۸	ظہور	۵۵۷	عاجز	۵۸۶	عاجز	۶۱۵	غافل
۵۲۹	ظہور	۵۵۸	عارف	۵۸۷	عشرت	۶۱۶	غازی
۵۳۰	ظاہر	۵۵۹	عاشق	۵۸۸	عزیز	۶۱۷	غریب
۵۳۱	ظریف	۵۶۰	عاقل	۵۸۹	عظمت	۶۱۸	فقیر
۵۳۲	عشق	۵۶۱	عاکنا	۵۹۰	عاصی	۶۱۹	فرحت
۵۳۳	عظیم	۵۶۲	عیش	۵۹۱	عاشق	۶۲۰	فکر
۵۳۴	عاشق	۵۶۳	عشقی	۵۹۲	عالی	۶۲۱	فرحت
۵۳۵	عمدی	۵۶۴	علی	۵۹۳	غالب	۶۲۲	فرحت
۵۳۶	عنایت	۵۶۵	عاشق	۵۹۴	غیرت	۶۲۳	فیاض
۵۳۷	عیاں	۵۶۶	عبرت	۵۹۵	غافل	۶۲۴	فروغ
۵۳۸	علی	۵۶۷	عظیم	۵۹۶	غریب	۶۲۵	فراسو
۵۳۹	عزیز	۵۶۸	عشرت	۵۹۷	غم خوار	۶۲۶	فراق
۵۴۰	عارف	۵۶۹	عاصی	۵۹۸	غواص	۶۲۷	فراق
۵۴۱	عاشق	۵۷۰	عشقی	۵۹۹	غافل	۶۲۸	فغاں
۵۴۲	عاجز	۵۷۱	عزیز	۶۰۰	غریب	۶۲۹	فراق
۵۴۳	عبداللہ	۵۷۲	عسس	۶۰۱	غریب	۶۳۰	فخر
۵۴۴	عید	۵۷۳	عشق	۶۰۲	غلام	۶۳۱	فیض
۵۴۵	علی	۵۷۴	عاشق	۶۰۳	غنی	۶۳۲	فدوی
۵۴۶	عشق	۵۷۵	عباس	۶۰۴	غیرت	۶۳۳	فراغ
۵۴۷	عطا	۵۷۶	عقیدت	۶۰۵	غافل	۶۳۴	فرح
۵۴۸	عاجز	۵۷۷	عاجز	۶۰۶	غنی	۶۳۵	فخر
۵۴۹	عیاش	۵۷۸	عشقی	۶۰۷	غافل	۶۳۶	فرحی
۵۵۰	عابد	۵۷۹	عزیز	۶۰۸	غضنفر	۶۳۷	فدوی
۵۵۱	عارف	۵۸۰	عزلت	۶۰۹	غالب	۶۳۸	فگار
۵۵۲	علی	۵۸۱	عیاش	۶۱۰	غمگین	۶۳۹	فدا
۵۵۳	عاشق	۵۸۲	عشاق	۶۱۱	غیرت	۶۴۰	فارغ
۵۵۴	عشق	۵۸۳	عسکری	۶۱۲	غریب	۶۴۱	فدوی

۶۴۲	فقیر	۶۷۱	قائم	۷۰۰	کمال	۷۲۹	منت
۶۴۳	فرخ	۶۷۲	قاضی	۷۰۱	گویا	۷۳۰	مائل
۶۴۴	فضل	۶۷۳	قدرت	۷۰۲	کامی	۷۳۱	محمدہ
۶۴۵	فراقی	۶۷۴	قرار	۷۰۳	کبیر	۷۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۷۵	قیس	۷۰۴	گمان	۷۳۳	مصحفی
۶۴۷	فقیر	۶۷۶	قتل	۷۰۵	کمتر	۷۳۴	میرزا
۶۴۸	فگار	۶۷۷	قلق	۷۰۶	کافر	۷۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۷۸	قسمت	۷۰۷	کیفی	۷۳۶	مسافر
۶۵۰	فارغ	۶۷۹	قلندر	۷۰۸	گویا	۷۳۷	ممنون
۶۵۱	فارغ	۶۸۰	قرین	۷۰۹	کلیم	۷۳۸	مومن
۶۵۲	فدا	۶۸۱	قربان	۷۱۰	کامل	۷۳۹	موزوں
۶۵۳	فدا	۶۸۲	قبول	۷۱۱	کلو	۷۴۰	مشتاق
۶۵۴	فدوی	۶۸۳	قدر	۷۱۲	گوہری	۷۴۱	مضمون
۶۵۵	فروغ	۶۸۴	قمر	۷۱۳	گریاں	۷۴۲	مسرور
۶۵۶	فریاد	۶۸۵	قرار	۷۱۴	گرم	۷۴۳	مظہری
۶۵۷	فدا	۶۸۶	قاصر	۷۱۵	گفتار	۷۴۴	مجذوب
۶۵۸	فدوی	۶۸۷	قدرت	۷۱۶	گرامی	۷۴۵	محبت
۶۵۹	فدا	۶۸۸	قربان	۷۱۷	کوثر	۷۴۶	مائل
۶۶۰	فدا	۶۸۹	کوچک	۷۱۸	گریاں	۷۴۷	مشیر
۶۶۱	فدا	۶۹۰	کاشی	۷۱۹	گستاخ	۷۴۸	منیر
۶۶۲	فرحت	۶۹۱	کریم	۷۲۰	کمال	۷۴۹	منتظر
۶۶۳	فدا	۶۹۲	کلیم	۷۲۱	گریاں	۷۵۰	مسیح
۶۶۴	فتح	۶۹۳	کمتر	۷۲۲	گویا	۷۵۱	مائل
۶۶۵	فرقت	۶۹۴	کم لوگ	۷۲۳	لطف	۷۵۲	مشتاق
۶۶۶	فراقی	۶۹۵	گلشن	۷۲۴	لطیف	۷۵۳	محب
۶۶۷	فقیر	۶۹۶	کاظم	۷۲۵	لطف	۷۵۴	مخلص
۶۶۸	قدرت	۶۹۷	کرامت	۷۲۶	لطف	۷۵۵	محزوں
۶۶۹	قائم	۶۹۸	کامل	۷۲۷	مظہر	۷۵۶	مسکین
۶۷۰	قاسم	۶۹۹	کمترین	۷۲۸	میر	۷۵۷	مظہر

۷۵۸	منصف	۷۸۷	محنت	۸۱۶	مبارز	۸۴۵	محترم
۷۵۹	ممتاز	۷۸۸	محسن	۸۱۷	میرزا	۸۴۶	مرزا
۷۶۰	مکند	۷۸۹	مختار	۸۱۸	ماہ	۸۴۷	مقبول
۷۶۱	منیر	۷۹۰	مرید	۸۱۹	مقتول	۸۴۸	مجید
۷۶۲	مہر	۷۹۱	مفتوں	۸۲۰	مضطر	۸۴۹	منور
۷۶۳	میمن	۷۹۲	مرزا	۸۲۱	مسرور	۸۵۰	ممتاز
۷۶۴	مظہر	۷۹۳	مائل	۸۲۲	محقق	۸۵۱	مبین
۷۶۵	معقول	۷۹۴	متقی	۸۲۳	مشتاق	۸۵۲	مشرقی
۷۶۶	ملول	۷۹۵	مجنوں	۸۲۴	معتمن	۸۵۳	مرحوم
۷۶۷	میرزا	۷۹۶	ممنون	۸۲۵	مجرم	۸۵۴	مشہور
۷۶۸	منیر	۷۹۷	مضموں	۸۲۶	مہجور	۸۵۵	مخلص
۷۶۹	معروف	۷۹۸	مشتاق	۸۲۷	منعم	۸۵۶	مہدی
۷۷۰	محمد	۷۹۹	مکارم	۸۲۸	مہلت	۸۵۷	مہاراج
۷۷۱	معروف	۸۰۰	محرم	۸۲۹	موج	۸۵۸	محب
۷۷۲	منشی	۸۰۱	مہر	۸۳۰	مزمل	۸۵۹	ملال
۷۷۳	مقتول	۸۰۲	محزوں	۸۳۱	ممتاز	۸۶۰	موزوں
۷۷۴	مستمند	۸۰۳	مدہوش	۸۳۲	مفتوں	۸۶۱	منشی
۷۷۵	مضطر	۸۰۴	موزوں	۸۳۳	مسیح	۸۶۲	محسن
۷۷۶	مبتلا	۸۰۵	مست	۸۳۴	منور	۸۶۳	محو
۷۷۷	محو	۸۰۶	مدحت	۸۳۵	ملال	۸۶۴	مسرت
۷۷۸	مفتوں	۸۰۷	مائل	۸۳۶	محشر	۸۶۵	مفتوں
۷۷۹	مضطرب	۸۰۸	ملال	۸۳۷	منور	۸۶۶	مجرم
۷۸۰	مضطر	۸۰۹	مضطرب	۸۳۸	مظفر	۸۶۷	معتمن
۷۸۱	ماہر	۸۱۰	محزوں	۸۳۹	موزوں	۸۶۸	مسیح
۷۸۲	مجنوں	۸۱۱	مقصود	۸۴۰	مخلص	۸۶۹	مسکین
۷۸۳	مرہون	۸۱۲	مفتون	۸۴۱	مخلص	۸۷۰	مظفر
۷۸۴	ممتاز	۸۱۳	محبت	۸۴۲	مجبور	۸۷۱	میرن
۷۸۵	مشتاق	۸۱۴	مشتاق	۸۴۳	محشر	۸۷۲	نظام
۷۸۶	منیر	۸۱۵		۸۴۴	منتظر	۸۷۳	نعمت

۸۷۴	نسیم	۹۰۱	نظر	۹۲۸	وجہ	۹۵۵	ہوش
۸۷۵	نثار	۹۰۲	نگراں	۹۲۹	والہ	۹۵۶	ہاشمی
۸۷۶	نصیر	۹۰۳	نجف	۹۳۰	واصف	۹۵۷	ہمزہ
۸۷۷	نیاز	۹۰۴	نشاط	۹۳۱	وحشت	۹۵۸	ہمت
۸۷۸	نامی	۹۰۵	ناسخ	۹۳۲	والہ	۹۵۹	ہاتفی
۸۷۹	ناجی	۹۰۶	نشاط	۹۳۳	والہ	۹۶۰	ہمرنگ
۸۸۰	نیاز	۹۰۷	ندا	۹۳۴	ولی	۹۶۱	ہاتف
۸۸۱	نعیم	۹۰۸	نیاز	۹۳۵	ولایت	۹۶۲	ہادی
۸۸۲	نامی	۹۰۹	نصیر	۹۳۶	داور	۹۶۳	ہمت
۸۸۳	نوازش	۹۱۰	ندیم	۹۳۷	ولی	۹۶۴	ہاشمی
۸۸۴	نحیف	۹۱۱	نظیر	۹۳۸	وہم	۹۶۵	ہنر
۸۸۵	نامی	۹۱۲	نامی	۹۳۹	وصال	۹۶۶	ہرچند
۸۸۶	نصیر	۹۱۳	نادر	۹۴۰	وحشت	۹۶۷	ہوش
۸۸۷	نالاں	۹۱۴	نیاز	۹۴۱	وحدت	۹۶۸	ہوس
۸۸۸	نادر	۹۱۵	نوا	۹۴۲	ولا	۹۶۹	یقین
۸۸۹	نالاں	۹۱۶	ندرت	۹۴۳	وفا	۹۷۰	یحییٰ
۸۹۰	نعمت	۹۱۷	نادر	۹۴۴	وزیر	۹۷۱	یوسف
۸۹۱	نشاط	۹۱۸	نیاز	۹۴۵	وزیر	۹۷۲	یاور
۸۹۲	نیاز	۹۱۹	نظیر	۹۴۶	وفا	۹۷۳	یکرنگ
۸۹۳	نالاں	۹۲۰	نجات	۹۴۷	واصل	۹۷۴	یکدل
۸۹۴	نظیر	۹۲۱	نصرت	۹۴۸	وارث	۹۷۵	یوسف
۸۹۵	نصیر	۹۲۲	نادر	۹۴۹	وسعت	۹۷۶	یاد
۸۹۶	نالاں	۹۲۳	نامی	۹۵۰	ہدایت	۹۷۷	یکرو
۸۹۷	ندیم	۹۲۴	نجم	۹۵۱	ہمرنگ	۹۷۸	یونس
۸۹۸	نکہت	۹۲۵	وجیہہ	۹۵۲	ہاشم	۹۷۹	یکرنگ
۸۹۹	نذہت	۹۲۶	ولی	۹۵۳	ہوش	...	....
۹۰۰	نالاں	۹۲۷	واقف	۹۵۴	ہریا	...	....

مجموعۂ الانتخاب

مصنف

شاہ کمالؔ ۔ گارساں دتاسی نے تاریخ ادب ہندستانی کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال اور اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔ مصحفیؔ نے اپنے تذکرے "شاہ کمال الدین حسینی" نام کمالؔ تخلص اور وطن قصبہ کڑا مانکپور بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سرورؔ نے بھی عمدۂ منتخبہ میں نام "کمال الدین حسین" وطن کڑہ مانکپور درج کیا ہے[3] تعجب یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول دیباچہ میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف "شاہ کمال" سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ البتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو دربار مغلیہ میں صاحب منصب و جاگیردار تھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ ہوئے اسکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک ویرانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور سپرد خاک ہوئے۔

شاہ کمال کی عمر اس وقت چودہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و لکھنو میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت دنوں سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا بھی شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عہد تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے جس پر نصیر الدین ہاشمی کا مفصل تبصرہ رسالہ اردو میں شائع ہو چکا ہے[3]

اس تذکرہ کا سال اختتام ۱۲۱۹ھ/۱۸۰۴ء ہے جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ "درسنِ ہزار دو صد و نوزدہ ہجری" سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے۔

---

[1] اردو کے تذکرے ساز گارساں دتاسی مترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء ص ۷۳ تا ۱۰۳

[2] ہندوستانی ۔ بابت اکتوبر ۱۹۴۲ء

[3] "شعرائے اردو کا ایک نایاب تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۶ء ص ۹۴ تا ۹۱

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاصا ضخیم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۱۵۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۱۲ صفحوں میں دیباچہ اور بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام تذکروں کی روش پر، بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکرے کو ضخیم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ۔ ہجو۔ مخمس۔ قصیدہ اور مثنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعر" مخزن نکات اور مصحفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخاب میں جن ۲۲۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۱۷۰ میں جو میر، قائم اور مصحفی کے تذکروں میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے [۱]

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصحفی کے مذکورہ شعرا پر مختلف ردیف میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ نصیر الدین ہاشمی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پچھلی سطور میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعرا، مخزن نکات، اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شگفتہ	۳۷	غمگین	۴۹	مروت
۲	آغا	۱۴	داد	۲۶	شرف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فدوی	۵۱	نزہت
۴	اکبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	حمیز	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگلتن
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	وسعت
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	ہمدم
۸	بیا	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کمترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	ساقی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکباز	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعلن	....	....
۱۱	تمنا	۲۳	سحر	۳۵	غافل	۴۷	محب	....	....
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مضطر	....	....

[۱] نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں، مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں، تذکرہ ہندی ۱۲۰۹ھ میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۰۳، دوسرے میں ۱۱۸ اور تیسرے میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

ریاض الفصحا

مصنف | غلام ہمدانی مصحفی

عہد تصنیف و طباعت | ریاض الفصحا اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۲۱ھ نکلتا ہے۔ لیکن بقول مولوی عبدالحق یہ اس کا سال آغاز ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۲۳۶ھ / ۱۸۲۱ء میں ہوئی ہے۔
یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ مصحفی کا دوسرا تذکرہ ہے۔ جس میں اُن ریختہ گو شعرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں مصحفی نے اپنا ذکر بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت ان کی عمر ۸۰ سال تھی۔
تاریخ خاتمہ اور ترقیمہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۲۳ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الفی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	اظہر
۴	احمد	۱۳	اخگر	۲۲	اطہر	۳۱	افصح
۵	اغدہ	۱۴	آرزو	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	اظہار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	امین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشد	۱۸	اطہر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

۳۷	بنیاد	۶۶	جرأت	۹۵	ذوق (ثوہر شاد)	۱۲۴	سروری
۳۸	بیتاب	۶۷	جوشش	۹۶	ذہین	۱۲۵	سرکش
۳۹	بسمل	۶۸	جریح	۹۷	ذاکر	۱۲۶	سامان
۴۰	بسمل	۶۹	جنون (مرزا علی تقی)	۹۸	رعنا	۱۲۷	سجاد
۴۱	بریاں	۷۰	جعفر	۹۹	رشید	۱۲۸	سفیر
۴۲	بے ہوش	۷۱	جوان	۱۰۰	راغب (کریم بیگ)	۱۲۹	ساحر
۴۳	بہتر	۷۲	حریف	۱۰۱	راحم	۱۳۰	سرمد
۴۴	بندہ	۷۳	حسین	۱۰۲	رسا	۱۳۱	سپند
۴۵	بشارت	۷۴	حسام	۱۰۳	رند	۱۳۲	شعلہ
۴۶	پاکباز	۷۵	حشمت (محتشم علی)	۱۰۴	راغب (جعفر خاں)	۱۳۳	شمیم
۴۷	پیام	۷۶	حشمت (محمد علی)	۱۰۵	رخصت (محمد رفیع)	۱۳۴	شاد
۴۸	برق	۷۷	حدت	۱۰۶	رستم	۱۳۵	شاعر
۴۹	برشتہ	۷۸	حاضر	۱۰۷	راسخ	۱۳۶	شرف
۵۰	ترقی	۷۹	حباب	۱۰۸	رخصت (غلام جیلانی)	۱۳۷	شور
۵۱	تدبیر	۸۰	حاذق	۱۰۹	رسم	۱۳۸	شورش
۵۲	تراب	۸۱	حشمت (حشمت علی)	۱۱۰	رغبت	۱۳۹	شاداں (قطب علی)
۵۳	تسکین	۸۲	حرماں	۱۱۱	روح	۱۴۰	شائق (امر سنگھ)
۵۴	تائب	۸۳	خرم	۱۱۲	رافت	۱۴۱	شائق
۵۵	تمنا (بہیروں داس)	۸۴	خورشید	۱۱۳	زیبا	۱۴۲	ششدر
۵۶	تصور	۸۵	خطا	۱۱۴	زور	۱۴۳	شوق (قدرت اللہ)
۵۷	تمنا (خواجہ محمد علی)	۸۶	خطا	۱۱۵	زلال	۱۴۴	شفق
۵۸	تمکین	۸۷	خادم	۱۱۶	ذکی	۱۴۵	شاداں
۵۹	تمنا (محمد اسحٰق)	۸۸	خاں	۱۱۷	زخمی	۱۴۶	شگفتہ
۶۰	ثابت (شجاعت علی)	۸۹	دردمند	۱۱۸	زائر	۱۴۷	شوق
۶۱	ثابت (اصالت خاں)	۹۰	دوست	۱۱۹	نزار	۱۴۸	شوق (مرزا جوہر)
۶۲	ثابت (ثابت علی)	۹۱	دانا	۱۲۰	سراج	۱۴۹	شکیب
۶۳	ثمر	۹۲	دل	۱۲۱	سلام	۱۵۰	شعور
۶۴	جوہر	۹۳	ذکا	۱۲۲	سید (یادگار علی)	۱۵۱	صواب
۶۵	جنون (شاہ غلام مرتضیٰ)	۹۴	ذوق (رتاسلام)	۱۲۳	سید (راحمد علی)	۱۵۲	صوفی

۱۵۳	صادق (جعفر علی)	۱۸۲	عاشق (مرزا ہجوی)	۲۱۱	فرد	۲۴۰	گوہر
۱۵۴	صادق (صادق علی)	۱۸۳	عشق	۲۱۲	فغاں	۲۴۱	گریاں
۱۵۵	صادق	۱۸۴	عیشی	۲۱۳	فائق	۲۴۲	لکنت
۱۵۶	صابر	۱۸۵	عیاش	۲۱۴	فارغ	۲۴۳	مفتوں (غلام مرتضیٰ)
۱۵۷	صفدر	۱۸۶	عیشی	۲۱۵	فریاد	۲۴۴	مہدی (مہدی علی)
۱۵۸	صاحبقران	۱۸۷	عاصی	۲۱۶	فریاد (مرزا مغل)	۲۴۵	مہدی
۱۵۹	صنعت	۱۸۸	عدل	۲۱۷	فانی	۲۴۶	مائل (ہدایت علی)
۱۶۰	صدر	۱۸۹	عاجز	۲۱۸	فاطر	۲۴۷	مائل
۱۶۱	ضاحک	۱۹۰	عزیز	۲۱۹	فروغی	۲۴۸	مائل (مدد علی)
۱۶۲	ضمیر	۱۹۱	عسکری	۲۲۰	فخر	۲۴۹	مجروح
۱۶۳	ضبط	۱۹۲	عارف	۲۲۱	فرہاد	۲۵۰	مرزا (احترام الدین)
۱۶۴	طپاں	۱۹۳	عاکم	۲۲۲	فصیح	۲۵۱	مرزا (آغا مرزا)
۱۶۵	طالع	۱۹۴	عسرت	۲۲۳	فصاحت	۲۵۲	مشتاق (میر احسن)
۱۶۶	طرب	۱۹۵	عاصم	۲۲۴	قربان	۲۵۳	مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۱۶۷	طالب (کشمیری پنڈت)	۱۹۶	عظمت	۲۲۵	قلندر	۲۵۴	منتظر
۱۶۸	طالب (الہ داد)	۱۹۷	عشرتی	۲۲۶	قلاش	۲۵۵	مجنوں
۱۶۹	ظاہر	۱۹۸	مضطرب	۲۲۷	قاصر	۲۵۶	محسن (محمد محسن)
۱۷۰	ظہور (شوسنگھ)	۱۹۹	عریاں	۲۲۸	قادر	۲۵۷	مخلص
۱۷۱	ظہور (ظہور علی)	۲۰۰	غافل	۲۲۹	قمر	۲۵۸	مستمند
۱۷۲	ظہور (ظہور احمد)	۲۰۱	غیور	۲۳۰	قمر (قمر الدین احمد)	۲۵۹	ممتاز
۱۷۳	ظریف	۲۰۲	غنی	۲۳۱	قوت	۲۶۰	مقبول
۱۷۴	عاشق (مظفر علی)	۲۰۳	غفلت	۲۳۲	قربت	۲۶۱	مذہب
۱۷۵	عاشق (مظفر علی)	۲۰۴	فرحت (اکبر شاہ)	۲۳۳	کرم	۲۶۲	مغموم
۱۷۶	عاشق (اعظم خاں)	۲۰۵	فرحت (فرحت اللہ)	۲۳۴	کرامت	۲۶۳	مہدی (شجاعت جنگ)
۱۷۷	عاشق (ہدایت علی)	۲۰۶	فرحت	۲۳۵	کوثر	۲۶۴	مصحفی
۱۷۸	عاشق (سعد علی)	۲۰۷	فراق	۲۳۶	کافر	۲۶۵	ماہر
۱۷۹	عاشق (غیاث الدین)	۲۰۸	فرخ (فتح علی)	۲۳۷	کیوان	۲۶۶	مفلس
۱۸۰	عاشق (آغا محمد)	۲۰۹	فرخ	۲۳۸	گلشن	۲۶۷	مختار
۱۸۱	عشاق	۲۱۰	فدا	۲۳۹	گہر	۲۶۸	مفتوں (صفی الدین)

۲۶۹	مظفر	۲۸۳	محسن	۲۹۷	ناداں	۳۱۱	وزیر
۲۷۰	مخمور	۲۸۴	نزہت	۲۹۸	ناسخ	۳۱۲	وسعت
۲۷۱	مسرت	۲۸۵	نامی (بخش اللہ)	۲۹۹	نصیر	۳۱۳	واحد
۲۷۲	موجی	۲۸۶	نگاہ	۳۰۰	نیاز	۳۱۴	وامق
۲۷۳	مخلوق	۲۸۷	ناصر (مرزا میر)	۳۰۱	نوازش	۳۱۵	وفا
۲۷۴	مہر	۲۸۸	نصرت	۳۰۲	نظر	۳۱۶	ہنر
۲۷۵	مست	۲۸۹	ناصر (سعادت خاں)	۳۰۳	وحشت	۳۱۷	ہوس
۲۷۶	مسرور	۲۹۰	بزاز (محمد اکرم)	۳۰۴	واہب	۳۱۸	ہمدم
۲۷۷	مہجور	۲۹۱	بزاز (قاسم علی)	۳۰۵	وارفتہ	۳۱۹	ہلال
۲۷۸	مہدی (مہدی علی بنارسی)	۲۹۲	نالاں (محمد وارث)	۳۰۶	ولی (ولی محمد)	۳۲۰	ہاتف
۲۷۹	مضطر	۲۹۳	نالاں (محمد جان)	۳۰۷	ولی (مرزا محمد علی)	۳۲۱	ہشیار
۲۸۰	مشہور	۲۹۴	نامی (مرزا مغل)	۳۰۸	وارث	۳۲۲	یاس
۲۸۱	مفتوں (فصیح الدین)	۲۹۵	نحیف	۳۰۹	وحشی (میر وحشی)	۳۲۳	یار
۲۸۲	منیر	۲۹۶	نجف	۳۱۰	وحشی (کرم علی)	...	......

انتقادیات

مولانا نیاز فتحپوری کے معرکتہ الآرا ادبی، تحقیقی اور تنقیدی مقالات کا مجموعہ جن کی نظیر نہیں ملتی۔

اُردو زبان، اُردو شاعری، غزلگوئی کی رفتار ترقی اور ہر بڑے شاعر کا مرتبہ متعین کرنے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ یہ کتاب اس اہمیت کی بنا پر پاکستان کے کالجوں اور یونیورسٹی کے اعلیٰ امتحانات میں شامل ہے۔ قیمت:۔ چار روپے ۵۰ پیسے

ادارہ ادب عالیہ ۔ نگار پاکستان ۔ ۳۷ گارڈن مارکیٹ

کراچی ۳

مجموعۂ نغز

مصنف میر قدرت اللہ قاسم ۔ انشاؔ، مصحفیؔ اور جرأتؔ کے معاصرین میں تھے ۔ عظیم بیگ و انشاؔ کے معرکہ میں قاسم عظیم کے ہمنوا تھے ۔ شاعری حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہ سہی لیکن ان کے علم وفضل میں شبہ نہیں کیا جاسکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم " معراج نامہ اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات وکرامات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک مثنوی مکمل کر چکے تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف" مجموعہ نغز" کو اہمیت حاصل ہے اور آج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے ۔

عہد تصنیف وطباعت مجموعہ نغز ۱۲۲۱ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے ۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے ۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھروسہ نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا ۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہو چکا ہے اور یہی اسوقت میرے سامنے ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار الشعرا و عمدہ منتخبہ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے ۔ اس میں تقریباً سات سو شعراء کا ذکر آیا ہے ۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا، لیکن کلام کے انتخابات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں ۔

اس میں قدیم دکنی شعراء سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے ۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی ۔ اس لئے اکثر واقعات وحالات قابل اعتبار ہیں ۔

محمد حسین آزاد کی آب حیات کا اصل ماخذ یہی تذکرہ ہے ۔ چنانچہ آب حیات کے مندرجات میں :-

(۱) ولی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلّی کا قصہ ۔

(۲) شاہ مبارک آبرو کے حالات واشعار ۔

(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام ۔

(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بدیہہ گوئی ۔

(۵) سوداؔ کے شعر کو حدیث قدسی کہنا ۔

(۶) میر و میرزا کے سلسلے میں ایک کے دریا دوسرے کو نہر بتانا ۔

(۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیدوار کے ساتھ۔

(۸) بقا اللہ خاں بقاؔ کے حالات۔

(۹) میر صاحب کی بد دماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ

(۱۰) ولیؔ کے متعلق "شاعر لیست از شیطان مشہور تر" کا حکم لگانا۔

(۱۱) محمد امان نثارؔ کے حالات۔

(۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقیؔ کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔

(۱۳) میر حسنؔ کے بہت سے حالات

(۱۴) ماشاء اللہ خاں کے پورے حالات۔

(۱۵) انشاؔء اور عظیم بیگ کا معرکہ

اس قسم کی بہت سی رائیں اور اقوال جو آب حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے اُن کی تفصیل یہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اٹل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرو	۱۶	اثر	۳۰	اسد	۴۴	الہام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	اسیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاق	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	احمد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفتہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفتہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	انسان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفرین	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انشاء
۱۴	آگاہ	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	انور

۵۷	اویسی	۸۶	بیباک	۱۱۵	ثابت	۱۴۴	حالی
۵۸	اوباش	۸۷	بیتاب	۱۱۶	ثابت	۱۴۵	حب
۵۹	ایمان	۸۸	بیتاب	۱۱۷	ثاقب	۱۴۶	حجام
۶۰	ایما	۸۹	بیکس	۱۱۸	ثاقب	۱۴۷	حزین
۶۱	باقر	۹۰	بیکس	۱۱۹	ثروت	۱۴۸	حزین
۶۲	پاک باز	۹۱	بیجاں	۱۲۰	ثنار	۱۴۹	حسن
۶۳	ببر علی	۹۲	پیام	۱۲۱	جان	۱۵۰	حسن
۶۴	بخشی	۹۳	پیام	۱۲۲	جذب	۱۵۱	حسن
۶۵	برق	۹۴	تاباں	۱۲۳	جراح	۱۵۲	حسینی
۶۶	برشتہ	۹۵	تائب	۱۲۴	جرأت	۱۵۳	حسرت
۶۷	برکت	۹۶	تجلی	۱۲۵	جرأت	۱۵۴	حسرت
۶۸	پروانہ	۹۷	تجلی	۱۲۶	جعفر	۱۵۵	حشمت
۶۹	پروانہ	۹۸	تجمل	۱۲۷	جعفر	۱۵۶	حشمت
۷۰	بسمل	۹۹	تحیر	۱۲۸	جعفری	۱۵۷	حضور
۷۱	بسمل	۱۰۰	ترقی	۱۲۹	جلال	۱۵۸	حفیظ
۷۲	بشیر	۱۰۱	تسکین	۱۳۰	جنون	۱۵۹	حقیر
۷۳	بقا	۱۰۲	تسکین	۱۳۱	جنون	۱۶۰	حقیقت
۷۴	پنچھا	۱۰۳	تسلی	۱۳۲	جنون	۱۶۱	حکیم
۷۵	بہجت	۱۰۴	تصور	۱۳۳	جندا	۱۶۲	حکیم
۷۶	بھید	۱۰۵	تعشق	۱۳۴	جولاں	۱۶۳	حمزہ
۷۷	بہادر	۱۰۶	تقی	۱۳۵	جوشش	۱۶۴	حیران
۷۸	بہادر	۱۰۷	تمنا	۱۳۶	جوہری	۱۶۵	حیران
۷۹	بہار	۱۰۸	تمنا	۱۳۷	جوان	۱۶۶	حیدر
۸۰	بیدل	۱۰۹	تمکین	۱۳۸	جوان	۱۶۷	حیدر
۸۱	بیدار	۱۱۰	تمکین	۱۳۹	جہاندار	۱۶۸	حیا
۸۲	بیان	۱۱۱	تنہا	۱۴۰	جھمن لال	۱۶۹	حیرت
۸۳	بیخود	۱۱۲	تنہا	۱۴۱	جھنا	۱۷۰	حیف
۸۴	بیہوش	۱۱۳	تنہا	۱۴۲	جنیا بیگم صاحبہ	۱۷۱	خاکسار
۸۵	بیقرار	۱۱۴	ثابت	۱۴۳	حاتم	۱۷۲	خاکی

۱۷۳	خان	۲۰۲	راغب	۲۳۱	سپاہی	۲۶۰	شاکر
۱۷۴	خادم	۲۰۳	راز	۲۳۲	سپاہی	۲۶۱	شاہ
۱۷۵	خسرو	۲۰۴	راجہ	۲۳۳	سجاد	۲۶۲	شاد
۱۷۶	خستہ	۲۰۵	رجب	۲۳۴	سحر	۲۶۳	شاداں
۱۷۷	خستہ	۲۰۶	رسوا	۲۳۵	سخن	۲۶۴	شاداں
۱۷۸	خلق	۲۰۷	رضی	۲۳۶	سخنور	۲۶۵	شائق
۱۷۹	خلیق	۲۰۸	رضا	۲۳۷	سرسبز	۲۶۶	شائق
۱۸۰	خوش رس	۲۰۹	رضا	۲۳۸	سراج	۲۶۷	شائق
۱۸۱	خیال	۲۱۰	رضا	۲۳۹	سرشار	۲۶۸	شرف
۱۸۲	دانا	۲۱۱	رضا	۲۴۰	سرور	۲۶۹	شرف
۱۸۳	درد	۲۱۲	رضا	۲۴۱	سرور	۲۷۰	شرر
۱۸۴	درد	۲۱۳	رغبت	۲۴۲	سعدی	۲۷۱	شرر
۱۸۵	دردمند	۲۱۴	رفافت	۲۴۳	سعادت	۲۷۲	شرافت
۱۸۶	درویش	۲۱۵	رفیق	۲۴۴	سکندر	۲۷۳	شریف
۱۸۷	دل	۲۱۶	رقت	۲۴۵	سلیمان	۲۷۴	شریف
۱۸۸	دل	۲۱۷	رند	۲۴۶	سلطان	۲۷۵	شعور
۱۸۹	دلبر	۲۱۸	رنج	۲۴۷	سلطان	۲۷۶	شجاع
۱۹۰	دلسوز	۲۱۹	رنگین	۲۴۸	سلام	۲۷۷	شفیع
۱۹۱	دلہن بیگم	۲۲۰	رنگین	۲۴۹	سودا	۲۷۸	شفیق
۱۹۲	دیوانہ	۲۲۱	رنگین	۲۵۰	سوز	۲۷۹	شکوہ
۱۹۳	ذرہ	۲۲۲	رونق	۲۵۱	سوزاں	۲۸۰	شکیبا
۱۹۴	ذرہ	۲۲۳	زار	۲۵۲	سوزاں	۲۸۱	شگفتہ
۱۹۵	ذکا	۲۲۴	زار	۲۵۳	سید	۲۸۲	شگفتہ
۱۹۶	ذکی	۲۲۵	زار	۲۵۴	سید	۲۸۳	شگفتہ
۱۹۷	ذکی	۲۲۶	زماں	۲۵۵	سید	۲۸۴	شمس
۱۹۸	ذوقی	۲۲۷	زور	۲۵۶	سیادت	۲۸۵	شوکت
۱۹۹	راقم	۲۲۸	ساحی	۲۵۷	سیف	۲۸۶	شوق
۲۰۰	راقم	۲۲۹	سائل	۲۵۸	شاعر	۲۸۷	شوق
۲۰۱	رافت	۲۳۰	سبقت	۲۵۹	شاکر	۲۸۸	شوق

۲۸۹	شوق	۳۱۸	طالب	۳۴۷	عظمت	۳۷۶	فراغ
۲۹۰	شوق	۳۱۹	طپش	۳۴۸	علی	۳۷۷	فروغ
۲۹۱	شوق	۳۲۰	طفل	۳۴۹	علی	۳۷۸	فروغ
۲۹۲	شور	۳۲۱	ظاہر	۳۵۰	عمدہ	۳۷۹	فرحت
۲۹۳	شورش	۳۲۲	ظریف	۳۵۱	عنایت	۳۸۰	فرقت
۲۹۴	شہرت	۳۲۳	ظفر	۳۵۲	عیاں	۳۸۱	فراقی
۲۹۵	شہوت	۳۲۴	عاصم	۳۵۳	عیش	۳۸۲	فراق
۲۹۶	شیدا	۳۲۵	عاصی	۳۵۴	عیاش	۳۸۳	فراق
۲۹۷	شیدا	۳۲۶	عارف	۳۵۵	عیاش	۳۸۴	فغاں
۲۹۸	شیفتہ	۳۲۷	عاشق	۳۵۶	غالب	۳۸۵	فقیر
۲۹۹	صانع	۳۲۸	عاشق	۳۵۷	غافل	۳۸۶	فقیر
۳۰۰	صادق	۳۲۹	عاشق	۳۵۸	غریب	۳۸۷	فقیر
۳۰۱	صادق	۳۳۰	عاشق	۳۵۹	غریب	۳۸۸	فگار
۳۰۲	صادق	۳۳۱	عاقل	۳۶۰	غریب	۳۸۹	فیض
۳۰۳	صادق	۳۳۲	عاجز	۳۶۱	غضنفر	۳۹۰	فیاض
۳۰۴	صادق	۳۳۳	عاجز	۳۶۲	غلام	۳۹۱	قائم
۳۰۵	صاحب	۳۳۴	عزیز	۳۶۳	غلامی	۳۹۲	قائم
۳۰۶	صاحبقراں	۳۳۵	عزیز	۳۶۴	غمگین	۳۹۳	قاضی
۳۰۷	صبا	۳۳۶	عزیز	۳۶۵	غمخوار	۳۹۴	قاصر
۳۰۸	صبا	۳۳۷	عزلت	۳۶۶	فارغ	۳۹۵	قاسم
۳۰۹	صفدر	۳۳۸	عسکری	۳۶۷	فدا	۳۹۶	قدرت
۳۱۰	صفدری	۳۳۹	عشق	۳۶۸	فدا	۳۹۷	قدرت
۳۱۱	ضبط	۳۴۰	عشق	۳۶۹	فدا	۳۹۸	قدرت
۳۱۲	ضمیر	۳۴۱	عشق	۳۷۰	فدا	۳۹۹	قرار
۳۱۳	ضمیر	۳۴۲	عشرت	۳۷۱	فدوی	۴۰۰	قربان
۳۱۴	ضیار	۳۴۳	عطا	۳۷۲	فدوی	۴۰۱	قربان
۳۱۵	ضیار	۳۴۴	عظیم	۳۷۳	فدوی	۴۰۲	قسمت
۳۱۶	طالب	۳۴۵	عظیم	۳۷۴	فدوی	۴۰۳	قلندر
۳۱۷	طالب	۳۴۶	عظیم	۳۷۵	فدوی	۴۰۴	قیس

۴۰۵	کافر	۴۳۴	محبت	۴۶۳	مصدر	۴۹۳	منور
۴۰۶	کاظم	۴۳۵	محب	۴۶۴	مصحفی	۴۹۴	منشی
۴۰۷	کبیر	۴۳۶	محنت	۴۶۵	مضطر	۴۹۵	منشی
۴۰۸	کرامت	۴۳۷	محمد	۴۶۶	مضطر	۴۹۶	منعم
۴۰۹	گرم	۴۳۸	محسن	۴۶۷	مضطرب	۴۹۷	منعم
۴۱۰	گریاں	۴۳۹	محزوں	۴۶۸	مضطرب	۴۹۸	موزوں
۴۱۱	گریاں	۴۴۰	محشر	۴۶۹	مضمون	۴۹۹	موزوں
۴۱۲	گریاں	۴۴۱	محترم	۴۷۰	مظہر	۵۰۰	موزوں
۴۱۳	گرفتار	۴۴۲	مخلص	۴۷۱	مظفر	۵۰۱	مہجور
۴۱۴	کلیم	۴۴۳	مخلص	۴۷۲	معین	۵۰۲	مہلت
۴۱۵	کمال	۴۴۴	مختار	۴۷۳	معروف	۵۰۳	مہاراج
۴۱۶	کمترین	۴۴۵	مرید	۴۷۵	مغل	۵۰۴	میر
۴۱۷	گنا بیگم	۴۴۶	مرہون	۴۷۶	مفتون	۵۰۵	میرن
۴۱۸	کوچک	۴۴۷	مرزا	۴۷۷	مفتون	۵۰۶	میرن
۴۱۹	کیفی	۴۴۸	مرزا	۴۷۸	مقبول	۵۰۷	ناجی
۴۲۰	لطف	۴۴۹	مرزا	۴۷۹	مفتون	۵۰۸	نامی
۴۲۱	لطیف	۴۵۰	مرزا	۴۸۰	مقصود	۵۰۹	نامی
۴۲۲	لطیف	۴۵۱	مروت	۴۸۱	مکھو	۵۱۰	نامی
۴۲۳	مائل	۴۵۲	مزمل	۴۸۲	ملواں	۵۱۱	نالاں
۴۲۴	مائل	۴۵۳	مسافر	۴۸۳	ممتاز	۵۱۲	نادر
۴۲۵	ماہر	۴۵۴	مسرت	۴۸۴	ممنون	۵۱۳	نادر
۴۲۶	مبتہج	۴۵۵	مسرت	۴۸۵	ممنون	۵۱۴	نثار
۴۲۷	متقی	۴۵۶	مستمند	۴۸۶	منت	۵۱۵	نثار
۴۲۸	مجذوب	۴۵۷	مسیح	۴۸۷	منتظر	۵۱۶	نجات
۴۲۹	مجنون	۴۵۸	مسیح	۴۸۸	منصف	۵۱۷	ندیم
۴۳۰	مجرم	۴۵۹	مسیح	۴۸۹	منیر	۵۱۸	ندیم
۴۳۱	مجرم	۴۶۰	مسکین	۴۹۰	منیر	۵۱۹	ندرت
۴۳۲	مجبور	۴۶۱	مشتاق	۴۹۱	منیر	۵۲۰	نزہت
۴۳۳	محبت	۴۶۲	مشتاق	۴۹۲	منجھو خاں	۵۲۱	نسیم

۵۲۲	نشاط	۵۵۱	ہاشمی	۵۸۰	اشرف	۶۰۹	دل
۵۲۳	نصیر	۵۵۲	ہاتف	۵۸۱	اظہر	۶۱۰	دل
۵۲۴	نصیر	۵۵۳	ہدایت	۵۸۲	امید	۶۱۱	ذوق
۵۲۵	نصرت	۵۵۴	ہرچند	۵۸۳	امین	۶۱۲	رجا
۵۲۶	نظام	۵۵۵	ہمت	۵۸۴	امیر	۶۱۳	رحمان
۵۲۷	نظامی	۵۵۶	ہمرنگ	۵۸۵	انور	۶۱۴	رحیم
۵۲۸	نظیر	۵۵۷	ہُنر	۵۸۶	ببر	۶۱۵	رسوا
۵۲۹	نظیر	۵۵۸	ہوش	۵۸۷	برق	۶۱۶	رسا
۵۳۰	نعیم	۵۵۹	یاد	۵۸۸	بیجان	۶۱۷	رضا
۵۳۱	نگراں	۵۶۰	یحییٰ	۵۸۹	بینوا	۶۱۸	رضا
۵۳۲	نوا	۵۶۱	یعقوب	۵۹۰	بیتاب	۶۱۹	روشن
۵۳۳	نیاز	۵۶۲	یقین	۵۹۱	بیتاب	۶۲۰	زماں
۵۳۴	نیاز	۵۶۳	یکرنگ	۵۹۲	بیتاب	۶۲۱	سبحان
۵۳۵	نیاز	۵۶۴	یکرنگ	۵۹۳	ملاشیر	۶۲۲	سپاہی
۵۳۶	واقف	۵۶۵	یکدل	۵۹۴	تمنا	۶۲۳	سخن
۵۳۷	وارث	۵۶۶	یوسف	۵۹۵	تھانیسری	۶۲۴	سرور
۵۳۸	والہ	۵۶۷	آزاد	۵۹۶	جعفری	۶۲۵	سلیمان
۵۳۹	والہ	۵۶۸	آشنا	۵۹۷	جلال	۶۲۶	شوق
۵۴۰	واصل	۵۶۹	آشنا	۵۹۸	جوشش	۶۲۷	شہید
۵۴۱	وجیہہ	۵۷۰	آشنا	۵۹۹	جوشش	۶۲۸	شہیدا
۵۴۲	وحشت	۵۷۱	آشنا	۶۰۰	جوہر	۶۲۹	شہرت
۵۴۳	وصال	۵۷۲	آگاہ	۶۰۱	جہانگیر	۶۳۰	شہرت
۵۴۴	وفا	۵۷۳	احمد	۶۰۲	حامدباری	۶۳۱	صبا
۵۴۵	ولی	۵۷۴	احمد	۶۰۳	حمایت	۶۳۲	صبر
۵۴۶	ولا	۵۷۵	احمد	۶۰۴	حیدر	۶۳۳	صدق
۵۴۷	ولایت	۵۷۶	احسن	۶۰۵	حیرت	۶۳۴	صفا
۵۴۸	وہم	۵۷۷	احسان	۶۰۶	خاص	۶۳۵	صفدری
۵۴۹	ہادی	۵۷۸	افگر	۶۰۷	خیال	۶۳۶	ظہور
۵۵۰	ہاشمی	۵۷۹	اسد	۶۰۸	دارا	۶۳۷	عابد

٦٣٨	عاشق	٦٥٣	فدا	٦٦٩	محشر	٦٨٤	نجف
٦٣٩	عاکف	٦٥٤	فرصت	٦٧٠	مدہوش	٦٨٥	ندا
٦٤٠	عاصی	٦٥٥	فراقی	٦٧١	مدحت	٦٨٦	نصیر
٦٤١	عباس	٦٥٧	فیضی	٦٧٢	مسرور	٦٨٧	نظیر
٦٤٢	عزت	٦٥٨	قبول	٦٧٣	مشہور	٦٨٨	نوید
٦٤٣	عسس	٦٥٩	قدر	٦٧٤	مشتاق	٦٨٩	نوا
٦٤٤	عشقی	٦٦٠	قرین	٦٧٥	ممدن	٦٩٠	نیاز
٦٤٥	عشقی	٦٦١	کم گو	٦٧٦	مفتون	٦٩١	نیاز
٦٤٦	عشاق	٦٦٢	کمتر	٦٧٧	ممتاز	٦٩٢	نیاز
٦٤٧	عظیم	٦٦٣	کمال	٦٧٨	منور	٦٩٣	ہادی
٦٤٨	عقیدہ	٦٦٤	کمال الدین	٦٧٩	منعم	٦٩٤	ہمت
٦٤٩	غازی	٦٦٥	گوہری	٦٨٠	منعم	٦٩٥	ہوش
٦٥٠	غیرت	٦٦٦	ماہ	٦٨١	نامی	٦٩٦	یکرو
٦٥١	غیرت	٦٦٧	مبتلا	٦٨٢	نالاں	...	......
٦٥٢	غیرت	٦٦٨	مجنون	٦٨٣	نالاں	...	......

تین اہم کتابیں

تدریس اردو اردو تدریس پر فرمان فتحپوری کی عالمانہ تصنیف جو زبان کی تعلیم و تدریس کے جدید ترین اصول و قواعد اور تازہ ترین قومی مسائل کو سامنے رکھ کر لکھی گئی ہے۔ قیمت :- چار روپے

اردو رباعی فرمان فتحپوری کا تحقیقی و تنقیدی کارنامہ جس میں اردو فارسی ادب کی تاریخ میں پہلی بار رباعی کے فن و موضوع اور ارتقار پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے۔ قیمت :- پانچ روپے

تحقیق و تنقید تحقیقی و تنقیدی مقالات کا مجموعہ جس میں فرمان فتحپوری نے زبان و ادب کے نہایت اہم اور نئے موضوعات و مسائل پر قلم اٹھایا ہے۔ قیمت :- تین روپے ۵۰ پیسے

پتہ :- نگار پاکستان ۳۷ - گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

دیوانِ جہاں

مصنف بینی نرائن ۔ بینی نرائن کے والد کا نام مہاراجہ لکشمی نرائن تھا ۔ جو دراصل نواح لاہور کے باشندے تھے، بینی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے ، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیسا کہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور مشترق ٹامس روبک سے ہوئی۔ روبک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کرا دیا اور بینی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعرا کا یہ تذکرہ مرتب کیا۔

عہد تصنیف وطباعت تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۸۱۲ء دیا ہوا ہے۔ کلیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۸۱۰ء بتایا ہے جو غلط ہے۔
۱۹۵۹ء میں کلیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کر دیا۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور ٹامس روبک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے۔ دوسرے تذکروں کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں۔ اس کے بعد سبب تالیف اور روبک صاحب کی مدح ہے
اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوانِ جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصہ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا۔ اس کا ذکر فورٹ ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے۔
"دیوان جہاں" کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعہ اشعار کہنا چاہیئے۔ اس لئے کہ مؤلف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے۔ جیسا کہ خود لکھتے ہیں ؎

تلاش و سعی تب کر کے فراواں	جو ہیں اس عصر میں باہم سخنداں
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر	سوا اُن کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے	بہ ترتیب دو آئیں جمع کر کے
خدا کے فضل سے دے اس کو انجام	میں دیوانِ جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کر کے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعرا کا کلام تلاش و محنت سے جمع کیا گیا ہے۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصاً اسپرنگر اور گارساں دتاسی نے اس سے فائدہ اُٹھایا ہے۔
شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں بہت سے

ایسے شاعروں کا کلام دیکھنے میں آجاتا ہے جن کا کلام نایاب ہے۔ تذکرے کے آخر میں مختلف شعرا کی رباعیات درج ہیں۔ اس کے علاوہ "فردیات" و "مطلعات" کے عنوان سے بھی مختلف شاعروں کے بہت سے اشعار دئے ہیں آخر میں کلکتہ کے ایک مشاعرہ کی طرحی غزلیں ہیں۔ اور مشاعرے میں شرکت کرنے والے شاعروں کا مختصر تذکرہ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۲۴	تسلی	ٹیکارام	۴۷	رونق	
۲	آصف	آصف الدولہ	۲۵	ثنا		۴۸	رسوا	
۳	آبرو	مبارک شاہ	۲۶	جہاندار	جہاندار شاہ	۴۹	راسخ	طالب حسین
۴	اثر	میر محمد	۲۷	جواں	میر کاظم علی	۵۰	رند	لکھیم نرائن
۵	امیر	محمد یار خاں	۲۸	جعفر	میر جعفر	۵۱	زار	میر جیون
۶	امجد	مولوی امجد	۲۹	جرأت	یحییٰ امان قلندر بخش	۵۲	سلیمان	سلیمان شکوہ
۷	احسن	مرزا احسن علی	۳۰	حسن	غلام حسین	۵۳	سکندر	
۸	آشفتہ	رضا قلی	۳۱	حیران	میر حیدر علی	۵۴	سایہ	سلیم
۹	ایمان	-	۳۲	حسرت	جعفر علی	۵۵	سراج	اورنگ آبادی
۱۰	افسوس	شیر علی	۳۳	حزیں	ابوالخیر	۵۶	سلطان	
۱۱	انشا	انشاء اللہ	۳۴	حیث		۵۷	سودا	میرزا رفیع
۱۲	اظفری	میر ظہیر الدین	۳۵	حیدری	حیدر بخش	۵۸	سوز	محمد میر
۱۳	امید	امید علی	۳۶	حاتم		۵۹	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴	اکبر	بھیجو	۳۷	خدمت	فرحت علی	۶۰	شایق	
۱۵	بیدار	میر محمد علی	۳۸	خاکسار	شاہ خاکسار	۶۱	شیدا	امانت اللہ
۱۶	بیمار	-	۳۹	خلیق	-	۶۲	شہرت	افتخار الدین خاں
۱۷	بیباک	بخت علی	۴۰	درد	خواجہ میر درد	۶۳	صفدری	
۱۸	بقا	بقاء اللہ	۴۱	دل	محمد عابد	۶۴	ضیا	ضیاء الدین
۱۹	برق		۴۲	دائم	دائم علی	۶۵	طپش	محمد اسمعیل
۲۰	پروانہ	جسونت سنگھ	۴۳	ذوقی		۶۶	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۲۱	تجلی	میاں حاجی میر تقی کے بھانجے	۴۴	رضا		۶۷	عظیم	
۲۲	تاباں	عبد الحیٔ	۴۵	روح الامین		۶۸	عاشق	برہان علی
۲۳	تنہا	محمد عیسیٰ	۴۶	رفیق	عظیم آبادی	۶۹	عاشق	میر یحییٰ

۷۰	غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کامل		۱۰۶	منت	قمرالدین
۷۱	غیرت	-	۸۹	گرم	مرزا حیدر علی	۱۰۷	میر	میر تقی میر
۷۲	غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف	شمس الدین	۱۰۸	ممنون	نظام الدین
۷۳	غم	-	۹۱	محبوب	میر قریش	۱۰۹	مصحفی	غلام ہمدانی
۷۴	فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت	محبت خاں	۱۱۰	منتظر	نورالاسلام
۷۵	فیض	میر فیض علی	۹۳	مست		۱۱۱	نزار	-
۷۶	فغاں	اشرف علی	۹۴	مہربان		۱۱۲	نثار	عبدالرسول
۷۷	فغاں	شمس الدین	۹۵	مسکین	عظیم آبادی	۱۱۳	نیاز	محمد امان
۷۸	فرحت	آصف بیگ	۹۶	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۱۴	نالاں	میاں عسکری
۷۹	فدا	امام الدین	۹۷	مستمند		۱۱۵	ناصر	ناصر علی
۸۰	فدوی	محمد محسن	۹۸	محبت	مرزا حسین علی	۱۱۶	ولی	میرزا محمد ولی
۸۱	فدوی	مرزائی عرف مرزا پچو	۹۹	مجنوں		۱۱۷	وزیر	وزیر علی خاں
۸۲	قسمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی	محمد حسین	۱۱۸	والی	منشی محمد والی
۸۳	قائم		۱۰۱	مفتوں	مرزا ابراہیم بیگ	۱۱۹	ولا	مرزا لطف علی عرف مظہر علی
۸۴	قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	مضطر	لالہ کنور سین	۱۲۰	ہوس	مرزا تقی خاں
۸۵	قلندر	-	۱۰۳	مضطر	درگا پرشاد	۱۲۱	ہادی	میر جواد
۸۶	قاسم	ابوالقاسم خاں	۱۰۴	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۲	ہاشمی	میر ہاشمی
۸۷	کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	محشر	-	۱۲۳	یقین	انعام اللہ خاں[1]

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں کلکتے کے ایک طرحی مشاعرہ میں شرکت کرنے والے حسب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں :-

(۱) جواں — کاظم علی
(۲) حیدر — حیدر بخش
(۳) رواں — سید جعفر علی
(۴) شہرت — افتخار الدین علی خاں
(۵) عیاں — مرزا ہاشم علی
(۶) قاسم — ابوالقاسم
(۷) ممتاز — مرزا قاسم علی
(۸) ولا — مرزا لطف علی

دستور الفصاحت

مصنف حکیم سید احد علی خاں یکتا۔ یکتا کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نواب غازی الدین حیدر و نصیر الدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتا نے ایک فارسی قصیدہ بھی نصیر الدین حیدر والئ اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اُردو میں بھی شعر کہتے تھے لیکن غالباً وہ کوئی ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام بہ حیثیت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہد تصنیف و طباعت دستور الفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۴۹ھ / ۱۸۳۴ء نکلتے ہیں۔ یہ تذکرے کے تکملہ کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۱۳ھ / ۱۷۹۸ء سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۲۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۴۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہو گیا اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۹۴۳ء میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے۔

خصوصیات دستور الفصاحت تذکرہ کے علاوہ دریائے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقا اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے۔ جس کا تعلق اُردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا صرفی جزو اور تیسرے میں نحوی جزو پر بحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعروں کے حالات اور انتخابات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزوی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذکرہ ہے دراصل عبد الباسط کی منار الضوابط کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعرا کے حالات و انتخاب کے وقت خصوصاً اسے مشعل راہ بنایا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جا بجا اپنے اشعار بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب یوں بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سو سترہ صفحات میں مصنف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ماخذ حواشی وغیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے اُن کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھوں

نے اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدیے ہیں۔ اسی کے ساتھ قابل قدر کام یہ کیا ہے کہ جن شاعروں کا ذکر دستور الفصاحت میں آیا ہے۔ اُن میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کر دی ہے کہ اسکا ذکر کن کن تذکروں میں آیا ہے۔ تذکروں کے سلسلے میں جو نوٹ دیئے گئے ہیں۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور ممتاز شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرات
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	درد	۱۵	فدوی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلی	۲۸	نوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پروانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تسکین
۷	تاباں	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغاں	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنگین	۳۶	قمر

ایک شاعر کا انجام

جناب نیاز کے عنفوان شباب کا لکھا ہوا طویل افسانہ جس کا ایک ایک جملہ حسن و عشق کی تمام نشہ بخش کیفیت سے معمور ہے یہ افسانہ اپنے پلاٹ اور انشاء کے لحاظ سے اس قدر بلند چیز ہے کہ اس کی نظیر نہیں ملتی۔

قیمت:۔ ایک روپیہ

گلشنِ بے خار

مصنف نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن ۔ اُردو میں شیفتہ اور فارسی میں حسرتی تخلص کرتے تھے۔

عہدِ تصنیف و طباعت شیفتہ نے ۱۲۴۸ھ/۱۸۳۲ کے آغاز سے تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۲۵۰ھ/۱۸۳۴ کے آخر تک مکمل کر دیا۔ دیباچہ میں خود لکھتے ہیں کہ "ابتدائے این کارنامہ در ابتدائے سال ہزار و دو صد و چہل و ہشت از ہجرت بودہ و انتہائے ہزار و دو صد و پنجاہ" شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۵۰ھ میں وہ اپنی عمر کے ۳۰ سال پورے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں ان سے بھی گلشن بے خار کا سالِ تصنیف ۱۲۵۰ھ/۱۸۳۴ نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ رمضان ۱۲۹۱ھ مطابق اکتوبر ۱۸۷۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تکملہ کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے $\frac{20\times26}{8}$ کے سائز پر منشی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۷۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے آخری اٹھائیس (۲۸) صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریظیں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس کراچی کے اہتمام سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جمیل جالبی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، افسوس کہ مقدمہ نگار نے اس مضمون کا حوالہ نہیں دیا۔

خصوصیات گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدما سے لے کر معاصرین تک کے حالات زندگی اور منتخب اشعار دئے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہئے۔ شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابلِ اعتبار ہیں، چنانچہ شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن، ذوق اور آزردہ وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو کہیں اور نہیں ملتیں، مثلاً مومن اور امت الفاطمہ صاحب جی کے معاشقہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر ناقدانہ روشنی ڈالی ہے اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعرا کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی و شعری فضا کا مرقع ہے۔

تذکرے کے آخر میں غالب، مومن اور آزردہ جیسے باکمال شاعروں کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تاریخی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیفتہ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آبرو	نجم الدین	۲۳	اثر	سید محمد میر	۴۵	الہام	شرف الدین
۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۴	احسان	عبدالرحمٰن	۴۶	الم	محمد علی
۳	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۵	احسن	-	۴۷	الفت	
۴	آرام	خیر اللہ	۲۶	احسن	مرزا احسن علی	۴۸	الفت	منگل سین
۵	آرام	رائے پریم ناتھ	۲۷	احسن	احسن اللہ خاں	۴۹	امیر	مرزا امینڈھو
۶	آرام	مکھن لعل	۲۸	احمد	غلام احمد	۵۰	امیر	علی محمد خاں
۷	آزردہ	صدر الدین خاں	۲۹	احمد	احمد بیگ	۵۱	امیر	امیر اللہ
۸	آزاد	امیر الدین	۳۰	احقر	جواد علی	۵۲	امین	خواجہ امین الدین
۹	آزاد	فقیر اللہ	۳۱	اختر	-	۵۳	امین	امین الدین خاں
۱۰	آزاد	رام سنگھ	۳۲	اختر	اکبر علی	۵۴	امین	محمد اسمٰعیل
۱۱	آشوب	امداد علی خاں	۳۳	ارمان	فرزند جعفر علی حسرت	۵۵	امین	میر محمد امین
۱۲	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۳۴	اسعد	اسعد بخت	۵۶	امانی	میر امانی
۱۳	آشفتہ	رضا قلی	۳۵	اسد	میر امانی	۵۷	امانی	-
۱۴	آشفتہ	سید منور علی	۳۶	اسلام	شیخ الاسلام	۵۸	امجد	-
۱۵	آصف	یحییٰ خاں	۳۷	اسیر	تلبرار	۵۹	امانت	امانت رائے
۱۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۳۸	آسفاں		۶۰	امی	روشن بیگ
۱۷	آفرین	قلندر بخش	۳۹	اشرف	محمد اشرف	۶۱	انور	محمد خاں
۱۸	آفاق	فرید الدین	۴۰	اصغر	سید امجد علی	۶۲	انتظار	-
۱۹	آگاہ	میر حسن	۴۱	اظہر	غلام محی الدین	۶۳	انیس	-
۲۰	آگاہ	نور خاں	۴۲	اعظم	اعظم خاں	۶۴	انجام	امیر خاں
۲۱	اٹل	عبدالجلیل	۴۳	افسوس	شیر علی	۶۵	انشار	انشاء اللہ خاں
۲۲	اثر	حسین علی خاں	۴۴	افسر	اکبر خاں	۶۶	اویس	محی الدین

۶۷	اوباش	امیر الزماں	۹۶	تجمل	محمد عظیم	۱۲۵	جوش	رحیم اللہ
۶۸	ایمان	میر محمد خاں	۹۷	تجمل		۱۲۶	جواں	نعیم بیگ
۶۹	بحر		۹۸	تجرد	مصطفیٰ	۱۲۷	جولاں	میر بہادر
۷۰	برشتہ	مشرف	۹۹	ترقی	تقی خاں	۱۲۸	جولاں	میر حسن علی خاں
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں	۱۰۰	تسلّی	ٹیکا رام	۱۲۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۷۲	برکت	برکت علی خاں	۱۰۱	تسکین	سعادت علی	۱۳۰	جہاندار	جہاندار شاہ
۷۳	پروانہ	محمد بیگ	۱۰۲	تسکیں	میر حسین	۱۳۱	جہن	جہن ناتھ
۷۴	پروانہ	جسونت سنگھ	۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن	۱۳۲	جینا بیگم	
۷۵	تراز	حسین بخش	۱۰۴	تعشق	سید محمد	۱۳۳	حاتم	ظہور الدین
۷۶	بسمل	جبار علی	۱۰۵	تمکین	صلاح الدین	۱۳۴	حافظ	محمد اشرف
۷۷	بشیر	میر بشارت علی	۱۰۶	تمنا	محمد عیسیٰ	۱۳۵	حالی	محب علی
۷۸	بقا	محمد بقا	۱۰۷	ثابت	معز الدین	۱۳۶	حبیب	
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر	۱۰۸	ثابت	اجابت خاں	۱۳۷	حجام	عنایت اللہ
۸۰	بیتاب	خداوردی خاں	۱۰۹	ثاقب	شمس الدین	۱۳۸	حزیں	-
۸۱	بیتاب	سیوک رام	۱۱۰	ثروت	درویش علی	۱۳۹	حسرت	جعفر علی
۸۲	بیتاب		۱۱۱	جام	کنور سین	۱۴۰	حسرت	ذوقی رام
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں	۱۱۲	جان	جان علی	۱۴۱	حسرت	ہیبت خاں
۸۴	بیباک	میر نجف علی	۱۱۳	جانی	بیگم جان	۱۴۲	حسن	غلام حسن
۸۵	بے جان	شیو سنگھ	۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں	۱۴۳	حسن	خواجہ حسن
۸۶	بے خود	نرائن داس	۱۱۵	جراح	غلام ناصر	۱۴۴	حسن	ابوالحسن
۸۷	بے خواب	-	۱۱۶	جرأت	قلندر بخش	۱۴۵	حسن	حسن علی خاں
۸۸	بیدار	میر محمدی	۱۱۷	جعفری	باقر علی	۱۴۶	حسن	مرزا حسن
۸۹	بیان	خواجہ احسن اللہ	۱۱۸	جلال	-	۱۴۷	حسین	غلام حسین
۹۰	پیام	شرف الدین علی خاں	۱۱۹	جنون	نجف علی خاں	۱۴۸	حشمت	محتشم علی خاں
۹۱	تاباں	عبدالحی	۱۲۰	جنون	فخر الاسلام	۱۴۹	حشمت	میر محمد علی
۹۲	تاب	مہتاب رائے	۱۲۱	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۵۰	حضور	بالمکند
۹۳	تپش	محمد اسمٰعیل	۱۲۲	جوہر	احمد علی	۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ
۹۴	تجلی	محمد حسین	۱۲۳	جوشش	محمد عابد	۱۵۲	حقیقت	شاہ حسین
۹۵	تجلی	شاہ تجلی	۱۲۴	جوشش	محمد روشن	۱۵۳	حکیم	محمد اشرف خاں

۱۵۴	حکیم	محمد پناہ
۱۵۵	حقیر	امام الدین
۱۵۶	حیرت	مراد علی
۱۵۷	حیرت	غلام فخر الدین
۱۵۸	حیرت	اجودھیا پرشاد
۱۵۹	حیران	حیدر علی
۱۶۰	حیدر	حسام الدین
۱۶۱	حیدر	حیدر علی خاں
۱۶۲	حیف	چراغ علی
۱۶۳	خاکسار	محمد یار
۱۶۴	خاکی	حیدر بیگ
۱۶۵	خادم	—
۱۶۶	خادم	—
۱۶۷	خادم	خادم علی خاں
۱۶۸	خان	محمدی خاں
۱۶۹	خاں	اشرف خاں
۱۷۰	خرد	فخر الدین خاں
۱۷۱	خستہ	محمد عبد الزماں
۱۷۲	خبیۃ	غلام قطب
۱۷۳	خوشنود	—
۱۷۴	خلق	میر احسن
۱۷۵	خلیق	میر مستحسن
۱۷۶	خنداں	
۱۷۷	خود غرض	
۱۷۸	خیال	غلام حسن خاں
۱۷۹	داغ	میر مہدی
۱۸۰	دارا	دارا بخت
۱۸۱	دانا	فضل علی
۱۸۲	داور	—

۱۸۳	دردمند	کریم اللہ خاں
۱۸۴	درد	خواجہ میر درد
۱۸۵	دریغ	زین العابدین
۱۸۶	درویش	شاہ علی
۱۸۷	دل	شمس الدین
۱۸۸	دل	زور آور خاں
۱۸۹	دل	آزاد خاں
۱۹۰	دل	دیبی پرشاد
۱۹۱	دلخوش	بہادر سنگھ
۱۹۲	دلبر	دلیر شاہ
۱۹۳	دلسوز	خیراتی خاں
۱۹۴	دلگیر	حمایت علی خاں
۱۹۵	دولہن بیگم	
۱۹۶	دوست	
۱۹۷	دیوانہ	محمد علی خاں
۱۹۸	دیوانہ	سرپ سنگھ
۱۹۹	ذاکر	احمد بیگ
۲۰۰	ذرہ	رام ناتھ
۲۰۱	ذکا	ذکا اللہ خاں
۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۲۰۳	ذوقا	ذوقا شاہ
۲۰۴	ذوقی	ذوقی رام
۲۰۵	ذوقی	شاہ ذوقی
۲۰۶	راقم	غلام محمد
۲۰۷	راقم	بندرابن
۲۰۸	راغب	سبحان قلی بیگ
۲۰۹	رافت	رؤف احمد
۲۱۰	راسخ	غلام علی
۲۱۱	راجہ	راجہ بہادر

۱۱۲	رجا	—
۱۱۳	رسا	—
۱۱۴	رسا	علیم اللہ
۱۱۵	رستم	رستم علی خاں
۱۱۶	رسوا	آفتاب رائے
۱۱۷	رضا	—
۱۱۸	رضا	رضا علی
۱۱۹	رضا	حمید الدین
۱۲۰	رضا	میر محمد رضا
۱۲۱	رضا	مرزا جیون
۱۲۲	رضا	میر محمدی
۱۲۳	رضی	رضی خاں
۱۲۴	رضی	رضی خاں
۱۲۵	رغبت	ابو المعانی
۱۲۶	رغبت	—
۱۲۷	رفیق	اسد بیگ
۱۲۸	رفیق	امین اللہ
۱۲۹	رفاقت	مرزا مکین
۱۳۰	رفیع	رفیع الدین
۱۳۱	رقت	مرزا قاسم علی
۱۳۲	رنگین	سعادت یار خاں
۱۳۳	رنگین	پورن لعل
۱۳۴	رند	گنگا پرشاد
۱۳۵	رند	مہربان خاں
۱۳۶	رنج	میر محمد نصیر
۱۳۷	رونق	غلام حیدر
۱۳۸	روشن	
۱۳۹	روشن	روشن شاہ
۱۴۰	زار	برہان الدین

۲۴۱	زار	میر مظہر علی	۲۷۰	سوزاں	احمد علی	۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۲۴۲	زار	میر جیون	۲۷۱	سہراب	سہراب بیگ	۳۰۰	شفیق	مظہر علی خاں
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی	۲۷۲	سیادت	مجاہد الدین	۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں	۲۷۳	سید	غلام رسول	۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں	۲۷۴	سید	قطب علی	۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۲۴۶	زینت	-	۲۷۵	سید	غالب علی خاں	۳۰۴	شکر	رادہا کشن
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ	۲۷۶	شاد	اللہ یار بیگ	۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۲۴۸	سائل	محمد یار بیگ	۲۷۷	شاد	سکندر آبادی	۳۰۶	شگفتہ	مرزا سیف الدین
۲۴۹	سامان	محمد ناصر	۲۷۸	شاد	-	۳۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۲۵۰	سبحان	عبدالسبحان	۲۷۹	شاد	احمد حسین	۳۰۸	شوق	الٰہی بخش
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل	۲۸۰	شاداب	خوشوقت رائے	۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۲۵۲	سجاد	میر سجاد	۲۸۱	شاداں	رجب علی	۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۲۵۳	سخن	محمد حسین	۲۸۲	شاکر	شاکر علی	۳۱۱	شوق	دہلوی
۲۵۴	سخنور	دیوان سنگھ	۲۸۳	شاکر	محمد شاکر	۳۱۲	شوق	حسن خاں
۲۵۵	سرسبز	زین العابدین	۲۸۴	شاہ	سعد اللہ	۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۲۵۶	سراج	سراج الدین	۲۸۵	شائق	محمد ہاشم	۳۱۴	شوق	روشن لال
۲۵۷	سراج	-	۲۸۶	شائق	میر حاجی	۳۱۵	شوق	محمد بخش
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں	۲۸۷	شائق	پیر محمد	۳۱۶	شوق	غلام رسول
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ	۲۸۸	شائق	محمد نذیر الدین	۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۲۶۰	سعادت	سعادت علی	۲۸۹	شرف	مرزا شرف الدین	۳۱۸	شور	محمود بیگ
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں	۲۹۰	شرف	شیخ شرف الدین	۳۱۹	شورش	غلام احمد
۲۶۲	سکندر	محمد علی	۲۹۱	شرف	میر محمدی	۳۲۰	شورش	غلام حسین
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش	۲۹۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۳۲۱	شہرت	-
۲۶۴	سلطان	نصراللہ خاں	۲۹۳	شرافت	اشرف علی	۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۹۴	شرر	مرزا جعفر	۳۳۳	شہامت	شہامت علیخاں،
۲۶۶	سلیمان	-	۲۹۵	شرر	مرزا صادق	۳۳۴	شہید	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی	۲۹۶	شرر	مرزا ابراہیم	۳۳۵	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۶۸	سودا	محمد رفیع	۲۹۷	شعلہ	امرناتھ	۳۳۶	شیدا	مراد آبادی
۲۶۹	سوز	محمد میر	۲۹۸	شفا	حکیم یار علی	۳۳۷	شیدا	خواجہ ہنگا

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۳۸	شیدا	نواب معین الدین خاں	۳۶۷	طالب	طالب حسین	۳۹۶	عبدالواسع	
۳۳۹	شیفتہ		۳۶۸	طالب	-	۳۹۷	عزلت	سید عبدالولی
۳۴۰	شیفتہ	عبدالصمد	۳۶۹	طالب	میر طالب	۳۹۸	عزیز	بکھاری لال
۳۴۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۳۷۰	طالب	حافظ طالب	۳۹۹	عزیز	عزیز اللہ
۳۴۲	صاحب	ظفریاب خاں	۳۷۱	طرب	جھنولال	۴۰۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۳۴۳	صاحب	-	۳۷۲	طفل	عبدالمقتدر خاں	۴۰۱	عزیز	شیو ناتھ
۳۴۴	صاحب	امۃ الفاطمہ	۳۷۳	طور	-	۴۰۲	عسکری	مرزا عسکری
۳۴۵	صاحبقراں	امام علی	۳۷۴	طوماس	(فرنگی زادہ)	۴۰۳	عشاق	-
۳۴۶	صادق	صادق علی	۳۷۵	ظاہر	میر محمدی	۴۰۴	عشقی	مراد آبادی
۳۴۷	صادق	میر جعفر خاں	۳۷۶	ظفر	ابوظفر	۴۰۵	عشق	رکن الدین
۳۴۸	صادق	صادق علی خاں	۳۷۷	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۰۶	عشق	عزت اللہ خاں
۳۴۹	صابر	صابر شاہ	۳۷۸	عالی	-	۴۰۷	عشق	غلام محی الدین
۳۵۰	صانع	نظام الدین	۳۷۹	عالی جاہ		۴۰۸	عشرت	غلام علی
۳۵۱	صبا	کانجی مل	۳۸۰	عارف	محمد عارف	۴۰۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۳۵۲	صبا	-	۳۸۱	عارف	میر عارف علی	۴۱۰	عظیم	-
۳۵۳	صبا	راجہ شنکر	۳۸۲	عاجز	الفت خاں	۴۱۱	عظمت	عظمت اللہ خاں
۳۵۴	صبر	غلام حسین	۳۸۳	عاجز	زور آور سنگھ	۴۱۲	علی	علی محمد خاں
۳۵۵	صدق	-	۳۸۴	عاصی	امداد حسین	۴۱۳	عنایت	عنایت علی خاں
۳۵۶	صبا	منولال	۳۸۵	عاصی	-	۴۱۴	عیش	مرزا احسین رضا
۳۵۷	صفا	-	۳۸۶	عاصمی	برہان الدین	۴۱۵	عیشی	طالب علی خاں
۳۵۸	صفدر	صفدر علی	۳۸۷	عاقل	عاقل شاہ	۴۱۶	عیاش	میرزا یعقوب
۳۵۹	صفدری	صادق علی	۳۸۸	عاشق	-	۴۱۷	غالب	مکرم الدولہ بہادر جنگ خاں
۳۶۰	صفت	کریم الدین	۳۸۹	عاشق	سبھولاناتھ پنڈت	۴۱۸	غالب	غالب علیخاں
۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ	۳۹۰	عاشق	رام سنگھ	۴۱۹	غالب	اسد اللہ خاں
۳۶۲	ضمیر	شیخ مداری	۳۹۱	عاشق	مہدی علی خاں	۴۲۰	غافل	رائے سنگھ
۳۶۳	ضمیر	گنگا داس	۳۹۲	عاشق	نبی بخش	۴۲۱	غافل	بختاور سنگھ
۳۶۴	ضیا	میر ضیاء الدین	۳۹۳	عاشق	مولوی جلال الدین	۴۲۲	غریب	-
۳۶۵	ضیا	مرزا ضیا بخت	۳۹۴	عاشقی	آغا حسین	۴۲۳	غریب	نصیر الدین
۳۶۶	ضیا	ضیاء الدین	۳۹۵	عبرت	میر ضیاء الدین	۴۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں

۴۲۵	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۴۵۴	فراق	پریم کشور	۴۸۳	قیس	احمد علی بیگ
۴۲۶	غلامی	شاہ غلام محمد	۴۵۵	فرہاد	میر ببر علی	۴۸۴	کابل	پنڈت ٹھاکر
۴۲۷	غمگین	میر سید علی	۴۵۶	فصیح	مرزا جعفر علی	۴۸۵	کبیر	حکیم کبیر علی
۴۲۸	غنی	-	۴۵۷	فضل	فضل مولا خاں	۴۸۶	کریم	کریم اللہ
۴۲۹	غنی	عبدالغنی	۴۵۸	فغاں	اشرف علی فغاں	۴۸۷	کرم	شیخ غلام ضامن
۴۳۰	غواص	-	۴۵۹	فقیر	فقیر اللہ	۴۸۸	کرم	حیدر علی
۴۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۴۶۰	فقیر	شمس الدین	۴۸۹	گرفتار	سنگی بیگ
۴۳۲	فارغ	-	۴۶۱	فگار	میر حسین	۴۹۰	گریاں	میر محمد علی
۴۳۳	فارغ	(بریلوی)	۴۶۲	فگار	قطب علی	۴۹۱	گستاخ	مرزا علی
۴۳۴	فارغ	مکندر سنگھ	۴۶۳	فیض	کرپا کشن	۴۹۲	کلّو	میر کلّو
۴۳۵	فدا	محمد علی	۴۶۴	فیض	میر فیض علی	۴۹۳	کلیم	کلیم اللہ
۴۳۶	فدا	عبدالصمد	۴۶۵	قائم	محمد ضیاالدین	۴۹۴	کلیم	میر محمد حسین
۴۳۷	فدا	فدا حسین	۴۶۶	قاسم	سید قاسم علی	۴۹۵	کمال	شاہ کمال الدین
۴۳۸	فدا	امام الدین	۴۶۷	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۴۹۶	گمان	-
۴۳۹	فدا	لچھمی رام	۴۶۸	قاسم	قاسم علی	۴۹۷	گنا بیگم	
۴۴۰	فدا	عاقبت محمود خاں	۴۶۹	قاصر	ببر علی بیگ	۴۹۸	کوچک	شہزادہ وجیہ الدین
۴۴۱	فدا	عظیم بیگ	۴۷۰	قابل	مرزا علی بخت	۴۹۹	کوثر	مہدی علی خاں
۴۴۲	فدوی	مکند بقال	۴۷۱	قبول	غنی بیگ	۵۰۰	گویا	حیات اللہ
۴۴۳	فدوی	فضل علی	۴۷۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۵۰۱	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۴۴۴	فدوی	محمد حسن لاہوری	۴۷۳	قدرت	مولوی قدرت اللہ رامپوری	۵۰۲	لطیف	شمس الدین
۴۴۵	فدوی	مرزا محمد علی	۴۷۴	قدرت	قدرت اللہ	۵۰۳	لطیف	میر لطیف علی
۴۴۶	فراغ	محمد فراغ	۴۷۵	قربان	میر محمدی	۵۰۶	لطف	مرزا علی
۴۴۷	فراسو		۴۷۶	قرباں	قربان علی	۵۰۷	مایل	میر محمدی
۴۴۸	فرخ	فرخ علی	۴۷۷	قرار	میر حسین علی	۵۰۸	مایل	محمد یار بیگ
۴۴۹	فرخ	فرخ بخش	۴۷۸	قرین	-	۵۰۹	مایل	کاظم علی
۴۵۰	فرخت	امیر علی	۴۷۹	قسمت	شمس الدولہ	۵۱۰	ماہر	فخر الدین
۴۵۱	فروغ	میر روشن	۴۸۰	قلندر	نظر	۵۱۱	مبتلا	مرزا کاظم بیگ
۴۵۲	فریاد	-	۴۸۱	قمر	قمر الدین	۵۱۲	مبتلا	-
۴۵۳	فراق	ثناء اللہ خاں	۴۸۲	قمر	قمر طالع	۵۱۳	مجذوب	غلام حیدر بیگ

۵۱۴	مجنوں	-	۵۴۳	مسرور	پیر بخش	۵۷۲	موج	خدا بخش
۵۱۵	مجنوں	-	۵۴۴	مسرور	سنگی بیگ	۵۷۳	مونس	سعادت علی
۵۱۶	مجرم	میر فتح علی	۵۴۵	مسرور	شرف الدین	۵۷۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۱۷	مجرم	رحمت اللہ	۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۵۷۵	مہر	رجب بیگ
۵۱۸	مجبور	حق رسا	۵۴۷	مسرت	وزیر علی	۵۷۶	مہر	مہر چند
۵۱۹	مخزوں	میر ناصر خاں	۵۴۸	مستمند	یار علی خاں	۵۷۷	مہلت	مرزا علی
۵۲۰	محزوں	عالم شاہ	۵۴۹	مسیح	براتی	۵۷۸	منیر	محمد تقی
۵۲۱	محو	حسین علی خاں	۵۵۰	مشیر	قطب الدین	۵۷۹	ناجی	محمد شاکر
۵۲۲	محو	عظیم اللہ	۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں	۵۸۰	نالاں	محمد عسکری
۵۲۳	محب	ولی اللہ	۵۵۲	مشتاق	تاج الدین	۵۸۱	نالاں	-
۵۲۴	محبت	میر بہادر علی	۵۵۳	مشتاق	محمد واصل	۵۸۲	نادم	-
۵۲۵	محبت	نواب محبت خاں	۵۵۴	مشہور	-	۵۸۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۲۶	محنت	مرزا حسین علی	۵۵۵	مصدر	ماشاء اللہ خاں	۵۸۴	نادر	گنگا سنگھ
۵۲۷	محشر	اکرام اللہ خاں	۵۵۶	مصحفی	غلام ہمدانی	۵۸۵	نادر	محمد عارف
۵۲۸	محشر	مرزا علی نقی	۵۵۷	مضمون	-	۵۸۶	نازک	زینت
۵۲۹	محسن	میر محسن	۵۵۸	مضمون	شرف الدین	۵۸۷	ناظم	-
۵۳۰	محترم	محترم علی	۵۵۹	مضطر	کنور سین	۵۸۸	نامی	رجب علی بیگ
۵۳۱	محمود	محمود خاں	۵۶۰	مضطر	درگاہ پرشاد	۵۸۹	نامی	حسام الدین
۵۳۲	مخلص	میر باقر	۵۶۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں	۵۹۰	نامی	-
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں	۵۶۲	مظفر	مظفر علی خاں	۵۹۱	ناسخ	امام بخش
۵۳۴	مدحت	لکھنوی	۵۶۳	معقول	-	۵۹۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۳۵	مدہوش	-	۵۶۴	معنی	محمد امین	۵۹۳	نثار	نثار علی
۵۳۶	مرزا	آقا مرزا	۵۶۵	معین	معین الدین خاں	۵۹۴	نثار	محمد امان
۵۳۷	مرزا	-	۵۶۶	معروف	الٰہی بخش	۵۹۵	نجف	نجف علی
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ	۵۶۷	مغل	مغل علی	۵۹۶	نجات	زین العابدین
۵۳۹	مرزا	-	۵۶۸	مغموم	میر مشیت علی	۵۹۷	ندرت	مرزا مغل
۵۴۰	مروت	صفیر علی	۵۶۹	مفتوں	مرزا کریم بخش	۵۹۸	ندیم	مرزا ارجمند
۵۴۱	مرہوں	مرزا علی رضا	۵۷۰	مفلس	محب علی	۵۹۹	نزہت	ردجو
۵۴۲	مزمل	مزمل شاہ	۵۷۱	موزوں	چھتر سنگھ	۶۰۰	نسیم	گلزار علی

۶۰۱	نسیم	کدار ناتھ	۶۱۶	وحشت	ابوالحسن	۶۳۱	ہاشمی	-
۶۰۲	نشاط	الٰہی بخش	۶۱۷	واقف	-	۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۰۳	نشاط	بسنت سنگھ	۶۱۸	والہ	-	۶۳۳	ہرچند	ہرچندر کشور
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیر الدین	۶۱۹	والہ	مرحمت خاں	۶۳۴	ہمدم	عبداللہ خاں
۶۰۵	نظیر	ولی محمد اکبر آبادی	۶۲۰	وحشت	غلام علی خاں	۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۰۶	نظیر	گنپت رائے	۶۲۱	وحدت	جمعیت رائے	۶۳۶	ہمت	-
۶۰۷	نظیر	نیازی	۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر	۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں	۶۲۳	وزیر	وزیر علی	۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۶۲۴	وسعت	مستقیم خاں	۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی	۶۲۵	وصال	نصراللہ خاں	۶۴۰	یار	غلام حسین
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام	۶۲۵	والا	مظہر علی خاں	۶۴۱	یاس	خیر الدین
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں	۶۲۷	ولی	-	۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل	۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی	۶۴۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۶۱۴	وجیہہ	وجیہ الدین	۶۲۹	ہادی	محمد جواد علی خاں	۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۶۱۵	وحشت	-	۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم			

مذاہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکۃ الآرا تصنیف جس میں مذاہب عالم کی ابتدا، مذہب کا فلسفہ وارتقا۔ مذہب کی حقیقت، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔

قیمت۔ فی جلد ایک روپیہ ۷۵ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

تاریخِ ادبِ ہندوستانی

مصنّف گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق۔ ۲۰ر جنوری ۱۷۹۴ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم مارسیلز میں ختم کرکے پیرس گئے۔ وہاں عربی، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی۔ ۱۸۲۲ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے انگلستان گئے۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے۔ انھوں نے اردو (ہندوستانی) کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں۔ وہ دراصل ایک سچے اسکالر تھے۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تفصیل میں صرف کرتے تھے۔

۱۸۷۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے

گارساں دتاسی نے اردو (ہندوستانی) سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف و تصنیف اور ترجمہ کی ہیں لیکن جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیرِ نظر کتاب تاریخ ادب ہندوستانی ہے۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیرِ اہتمام شائع ہو چکے ہیں۔

تصنیف و طباعت تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے۔ پہلی جلد اوّل اوّل ۱۸۳۹ء میں رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف گریٹ برٹن اینڈ آئرلینڈ کے زیرِ اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۴۶ء میں شائع ہوئی۔

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ۱۸۷۰ء اور ۱۸۷۱ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا اڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۷۰ء میں اور تیسری جلد ۱۸۷۱ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظرِ عام پر آئی۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

۱۸۳۹ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیلن صاحب کی مشترک کوششوں سے ۱۸۴۸ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ "طبقات الشعرا" کے نام سے شائع ہوا لیکن یہ لفظی ترجمہ نہیں ہے۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیلن صاحب نے اس میں اضافے بھی کئے ہیں۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدیں اردو میں منتقل کی جا چکی ہیں۔ فرانسیسی خاتون لیلیان نذرو نے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کی نگرانی میں تنقیدی حواشی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کرکے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی۔ اسکا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جسے لیلیان نذرو نے اردو میں منتقل کر دیا ہے۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

شعراو مصنفین کا ذکر اسمیں آیا ہے۔ جس میں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین و شعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ لیلیان نذر دنے اسی حصے کا ترجمہ کیا ہے۔

گارساں دتاسی نے اسکا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیئے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوا پوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پہ لکھی گئی ہے۔ بلکہ یوں کہنا چاہیئے اکثر پرانے تذکروں ہی کی مدد سے حالات و اشعار جمع کر دئیے ہیں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصناف سخن علم بیان و بدیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود سعد سلیمان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ لیا گیا ہے۔ اردو میں مستعمل تلمیحات اور شاعرانہ رموز و علائم کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونۂ کلام درج ہے۔

اس تذکرے کے ذریعے بے شمار ایسی تصانیف، اخبارات، تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و دواوین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کسی اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گویا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ گارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھ کر صرف اخبارات و رسائل اور احباب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں رطب و یابس سبھی کچھ ہے۔ پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔ اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور برصغیر سے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعراو مصنفین

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد مہدی آحسن خاں	۱۲	ابوالحسنین محمد	۲۳	اجودھیا پرشاد پنڈت
۲	ابجدی اسمٰعیل	۱۳	ابوالفضل	۲۴	احسان حافظ عبدالرحمٰن خاں
۳	ابراہیم عادل شاہ	۱۴	العباس	۲۵	احسان میر شمس الدین
۴	ابراہیم قاضی ابراہیم بلندی	۱۵	ابجائی رام	۲۶	احسان میر غلام علی حیدرآبادی
۵	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۱۶	اتحاد مرزا آغا جان	۲۷	احسان علی حکیم
۶	ابرام خان منشی	۱۷	آتش اتفاق بریلوی	۲۸	احسن شاہ احسن اللہ
۷	ابرو شیخ نجم الدین	۱۸	آتش خواجہ حیدر علی	۲۹	احسن محمد
۸	ابل خان مولوی	۱۹	آتش مرزا غلام حسین	۳۰	احسن محمد مولا
۹	ابوالجلال	۲۰	اثل میر عبدالجلال	۳۱	احسن مرزا
۱۰	ابوالحسن امیرالدین احمد	۲۱	اثر میر محمد دہلوی	۳۲	احسن مرزا احسن علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن مولوی	۲۲	اثر نواب حسین علی خاں مبارک دکھنی	۳۳	احسن میاں احسن اللہ

۳۴	احسن اللہ	محمد
۳۵	احسن اللہ خاں دہلوی	
۳۶	اختر	مرزا احمد علی
۳۷	احمد	احمد خاں
۳۸	احمد	احمد علی
۳۹	احمد	شاہ غلام احمد کانپوری
۴۰	احمد	شمس الدین
۴۱	احمد	شیخ دہلوی
۴۲	احمد	شیخ حافظ غلام احمد اخوند
۴۳	احمد	شیخ مولوی حافظ الدین
۴۴	احمد	صمصام اللہ
۴۵	احمد	غلام احمد برہانپوری
۴۶	احمد	غلام محمد
۴۷	احمد	غلام محی الدین
۴۸	احمد	فخر الدین
۴۹	احمد	گجراتی
۵۰	احمد	محمد امیر
۵۱	احمد	مولوی اوحد الدین
۵۲	احمد	میر احمد علی
۵۳	احمد	احمد نصیر الدین
۵۴	احمد	نظام الدین
۵۵	احمد	بیگ الدین مرزا
۵۶	احمد حسن	پیر
۵۷	احمد خان	سید
۵۸	احمد شاہ	
۶۰	احمد شاہ بہادر سلطان دہلوی	
۶۱	احمد شریف	
۶۲	احمد صاحب	
۶۳	احمد علی	مولوی میر احمد علی

۶۴	احمد	علی حافظ خان
۶۵	احمد علی خاں مرزا	
۶۶	احمد علی	سید
۶۷	احمد علی سرداہی	
۶۸	احمد علی شیورانج پوری	
۶۹	احمد گرجانی یا جرجانی	
۷۰	احمد یار	
۷۱	احمد وہاب	
۷۲	احمدی	خواجہ احمد علی
۷۳	احمدی	شیخ احمد وارث
۷۴	احمدی	نظام الدین
۷۵	اختر	ابو منصور ناصر الدین سلطان عالم
۷۶	اختر	قاضی محمد صادق خاں
۷۷	اختر	مرزا اکبر علی
۷۸	اخگر	میاں حیدری
۷۹	اخگر	لالہ سکھ چند
۸۰	اخس	شیخ غلام بگراس
۸۱	اخیر	شیخ یزداں بخش
۸۲	ادب	غلام محی الدین
۸۳	ادلاکو	مرزا باقر لکھنوی
۸۴	ادہم	
۸۵	ادہم	رامپوری
۸۶	آرام	خیر اللہ
۸۷	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۸	آرام	غلام علی خاں
۸۹	آرام	مکھن لال
۹۰	آرام	مولوی عبد الحفیظ
۹۱	ارتضی	خاں
۹۲	ارزانی	محمد

۹۳	آرزو	سراج الدین علی خاں
۹۴	آرزو	مرزا محمد علی لکھنوی
۹۵	ارسی	مولوی محمد
۹۶	ارشاد	انوار علی بیگ
۹۷	ارمان	مرزا شاہ علی
۹۸	ارمان	نواب مجاہد جنگ
۹۹	آزاد	بوریامل
۱۰۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۱۰۱	آزاد	شیخ اسد اللہ
۱۰۲	آزاد	شیخ امیر الدین بریلوی
۱۰۳	آزاد	شیخ عبد اللہ لکھنوی
۱۰۴	آزاد	محمد فاضل
۱۰۵	آزاد	غلام علی
۱۰۶	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی
۱۰۷	آزاد	میر فقیر اللہ
۱۰۸	آزاد	میر محمد امیر الدین
۱۰۹	آزاد	میر ظفر علی
۱۱۰	آزادہ	آرام
۱۱۱	آزردہ	مولوی اور مفتی صدر الدین خاں
۱۱۲	آزاد	مرزا القاسم لکھنوی
۱۱۳	استاد	شیخ محمد بخش بریلوی
۱۱۴	اسحاق	محمد
۱۱۵	اسحاق	مرزا علی خاں لکھنوی
۱۱۶	اسد	میر افضل
۱۱۷	اسد	لالہ کوت سنگھ
۱۱۸	اسد اللہ خاں نواب	
۱۱۹	اسد علی خاں	
۱۲۰	اسرار لکھنوی	
۱۲۱	اسمد	مرزا اسمد بہجت

۱۲۲	اسفان	
۱۲۳	اسفر	مولوی سید امجد علی
۱۲۴	اسفل	نصرانی
۱۲۵	اسلام	شیخ الاسلام
۱۲۶	اسماعیل	حاجی مولوی محمد
۱۲۷	اسماعیل	مرزا محمد
۱۲۸	اسماعیل خاں	محمد
۱۲۹	اسی	رامپوری
۱۳۰	اسیر	BALTZAR SAMRT
۱۳۱	اسیر	خلیفہ سید گلزار علی
۱۳۲	اسیر	منشی مظفر علی تدبیر الدولہ
۱۳۳	اسیر	میر ہدایت علی
۱۳۴	اشتر	میر محمد
۱۳۵	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ
۱۳۶	اشراف	حکیم محمد رضا لکھنوی
۱۳۷	اشراف	میر اور منشی اشرف علی دہلوی
۱۳۸	اشرف	حافظ غلام اشرف خاں
۱۳۹	اشرف	شیخ اشرف علی
۱۴۰	اشرف	حسین
۱۴۱	اشرف	اشرف علی
۱۴۲	اشرف	مولوی اشرف حسین
۱۴۳	اشرف	محمد اول اور ثانی
۱۴۴	اشرف	خاں
۱۴۵	اشرف خاں	منشی
۱۴۶	اشرف علی	
۱۴۷	اشتاق	شیخ سرفراز علی لکھنوی
۱۴۸	آشفتہ	مرزا رضا علی خاں
۱۴۹	آشفتہ	جرات الدولہ لکھنوی
۱۵۰	آشفتہ	
۱۵۱	آشفتہ	سید منور علی خاں
۱۵۲	اشک	محمد خلیل علی خاں
۱۵۳	اشک	رامپوری
۱۵۴	اشک	مولوی ہادی علی لکھنوی
۱۵۵	اشک	سید علی محسن لکھنوی
۱۵۶	اشکن	مرزا غلام محی الدین
۱۵۷	اشکن	میر وارث علی
۱۵۸	آشنا	میر زین العابدین
۱۵۹	آشنا	منا سنگھ دہلوی
۱۶۰	آشنا	حکیم میر علی
۱۶۱	آشنا	مرزا اچگن
۱۶۲	آشنا	سید محمد لکھنوی
۱۶۳	آشوب	میر امداد علی خاں دہلوی
۱۶۴	اصالت	سید فضل علی لکھنوی
۱۶۵	آصف	
۱۶۶	اصغر	ہر یا میر اصغر علی
۱۶۷	اصغر	رائے کرمت سنگھ
۱۶۸	اصغر	علی اصغر خاں
۱۶۹	اصغر	میر اصغر علی
۱۷۰	اصغر	میر امجد علی
۱۷۱	اصغر حسین	سید
۱۷۲	اصغر علی	
۱۷۳	اضطراب	
۱۷۴	اصغری	محمد ظہیر الدین
۱۷۵	اظہر	شیخ صابر علی
۱۷۶	اظہر	خواجہ دہلوی
۱۷۷	اظہر	سید علی حسین
۱۷۸	اظہر	شیخ اور مولوی کرامت علی
۱۷۹	اظہر	میر غلام علی دہلوی
۱۸۰	اعجاز	نواب اصغر علی خاں لکھنوی
۱۸۱	اعجاز	شیخ کرامت علی
۱۸۲	اعزاز	میر باقر علی لکھنوی
۱۸۳	اعظم	محمد
۱۸۴	اعظم	شاہ محمد
۱۸۵	اعظم	مرزا اعظم علی بیگ
۱۸۶	اعظم	منشی علی
۱۸۷	اعظم	مرزا اعظم شاہ
۱۸۸	اعلیٰ	میر علی دہلوی
۱۸۹	آغا	سید آغا علی لکھنوی
۱۹۰	آغا	حسن لکھنوی
۱۹۱	آغاز	
۱۹۲	آفاق	
۱۹۳	آفاق	میر حسن علی لکھنوی
۱۹۴	آفتاب	شاہ عالم ثانی
۱۹۵	آفریں	سید قلندر بخش
۱۹۶	افسر	نواب احمد یار خاں
۱۹۷	افسر	نصرت خاں
۱۹۸	افسر	غلام اشرف
۱۹۹	افسر	مرزا غفور بیگ
۲۰۰	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ لکھنوی
۲۰۱	افسوس	میر شاہ علی
۲۰۲	افسون	منشی رونق علی
۲۰۳	افصح	شاہ فصیح
۲۰۴	افصح	آغا حیدر علی
۲۰۵	افضل	منشی اسد اللہ احسن یار خاں
۲۰۶	افضل	کمال شاہ محمد الہ آبادی
۲۰۷	افضل	محمد
۲۰۸	افضل	شاہ غلام اعظم

۲۰۹	افضل	علی میر	۲۳۸	اللہ صاحب	میاں بابر	۲۶۷	امیر	نواب محمد یار خاں
۲۱۰	افغان	امام علی لکھنوی	۹۳۹	الہی بخش	مولوی	۲۶۸	امیر	امیر الدولہ اللہ داش خاں دہلوی
۲۱۱	افگار	میر جنول	۲۴۰	الہی بخش	انصاری	۲۶۹	امیر	شیخ امیر بخش
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خاں	۲۴۱	امام		۲۷۰	امیر	شیخ امیر بخش
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم	۲۴۲	امام الدین حکیم		۲۷۱	امیر	شیخ امیر الدین
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں	۲۴۳	امام الدین	مولوی	۲۷۲	امیر	شیخ امیر علی
۲۱۵	اکبر	منشی مرزا احمد علی الہ آبادی	۲۴۴	امام الدین	نواب	۲۷۳	امیر	امیر الدولہ دہلوی
۲۱۶		نواب اکبر خاں بہادر دہلوی	۲۴۵	امام الدین علی	سید دہلوی	۲۷۴	امیر	شیخ محمد امیر
۲۱۷	اکبر	حاجن شاہ	۲۴۶	امام بخش	کشمیری	۲۷۵	امیر	منشی احمد لکھنوی
۲۱۸	اکبر	علی مولوی	۲۴۷	امام بخش	صاحب خاں	۲۷۶	امیر	محمد
۲۱۹	اکبر	علی دیوان امرناتھ	۲۴۸	امام علی		۲۷۷	امیر احمد	محمد
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خاں دہلوی	۲۴۹	امان	خواجہ امام بخش	۲۷۸	امیر الدین	شیخ
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی	۲۵۰	امان	خواجہ بدر الدین خاں دہلوی	۲۷۹	امیر علی	سید
۲۲۲	اکرام	علی مولوی	۲۵۱	امانت	سید آغا حسن موسوی دہلوی	۲۸۰	امین	خواجہ محمد امین الدین
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی	۲۵۲	امانت رائے		۲۸۱	امین	میر علی
۲۲۴	آگاہ	نور خاں	۲۵۳	امان	خواجہ امان بخش	۲۸۲	امین	محمد امین
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی	۲۵۴	امان	شیخ دہلوی	۲۸۳	امین	میر محمد
۲۲۶	الف	رائے منگل سنگھ	۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی	۲۸۴	امین	مرزا محمد اسمٰعیل دہلوی
۲۲۷	الفت		۲۵۶	امجد	میر حسن علی خاں	۲۸۵	امین	امین الدین خاں
۲۲۸	الفت	محمد	۲۵۷	امجد	علی خاں نواب	۲۸۶	امین چند	منشی
۲۲۹	الفت	شاہ الفت حسین	۲۵۸	امداد علی	سید	۲۸۷	امین خاں	خواجہ
۲۳۰	الم	محمد علی	۲۵۹	امراؤ سنگھ	راؤ	۲۸۸	انتظار	علی نقی خاں دہلوی
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۰	امن	دہلوی	۲۸۹	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خان
۲۳۲	الم	آغا مہدی لکھنوی	۲۶۱	امن	روشن بیگ دہلوی	۲۹۰	انجام	وزیر علی
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۲	امید	علی نواب خاں	۲۹۱	اندوہان	منشی
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی	۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قزلباش ہمدانی	۲۹۲	اندوہ	سید علی حسین خاں دہلوی
۲۳۵	الہا		۲۶۴	امید	حیدر آبادی	۲۹۳	اندر	مرزا عبد الغفور بیگ دہلوی
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین یا شاہ مولوی	۲۶۵	امید	مولوی فرحت علی عادل پوری	۲۹۴	السان	امیر اسد اللہ یار خاں
۲۳۷	الہام	فضائل بیگ	۲۶۶	امید	سنگھ	۲۹۵	النب	میر ابو طالب لکھنوی

۲۹۶	النسخ	سید نواب لکھنوی
۲۹۷	انیس	سید محمد مرزا
۲۹۸	انیس	ببر علی لکھنوی
۲۹۹	انشا	حکیم میر انشاء اللہ خان
۳۰۰	انصاف	شیخ محمد مہدی
۳۰۱	انصاف	عبدالرحمن خاں
۳۰۲	انند داس	
۳۰۳	انوار	
۳۰۴	انوار	آفتاب رائے
۳۰۵	انوار	غلام علی
۳۰۶	انور	سید مہدی حسن لکھنوی
۳۰۷	انور	محمد
۳۰۸	انور	ولی محمد خان
۳۰۹	انیس	امیر الدولہ اللہ بخش خان
۳۱۰	انیس	حمید الرحمان
۳۱۱	آوارہ	میر محمد کاظم
۳۱۲	آواری	ابن نشاطی
۳۱۳	اوباش	شیخ امیر الزمان بجنوری
۳۱۴	اوج	عبداللہ
۳۱۵	اوج	مرزا علی حسین لکھنوی
۳۱۶	اوج	مولوی امان الدین
۳۱۷	اوج	میر محمد جان
۳۱۸	اوصاف	
۳۱۹	اولاد	میر اولاد علی
۳۲۰	اولہ	میر
۳۲۱	اولیا	میر
۳۲۲	اویس	شیخ غلام محی الدین
۳۲۳	آہ	میر اکبر علی خاں لکھنوی
۳۲۴	آہ	میر مہدی

۳۲۵	ابتری داس	
۳۲۶	ایجاد	مرزا آغا خان
۳۲۷	ایما	سید حسین علی خان
۳۲۸	ایمان	شیر محمد خان صاحب
۳۲۹	ایمان	سید محمد خان حیدرآبادی
	(ب)	
۳۳۰	باسط علی	لالہ آنند سروپ
۳۳۱	باسط خاں	
۳۳۲	باطن	حکیم غلام قطب الدین
۳۳۳	باقر	
۳۳۴	باقر	مولوی محمد علی
۳۳۵	باقر	میر باقر علی خان
۳۳۶	باقر	نواب محمد باقر خاں لکھنوی
۳۳۷	بقا	میر بقا خان
۳۳۸	بلاقی	سید
۳۳۹	بلدیو بخش	ہنس
۳۴۰	بلدیو	سہائے
۳۴۱	بندرابن	
۳۴۲	بندگی	بہادر نواب
۳۴۳	بندہ مل	لالا
۳۴۴	بنسی دھر	پنڈت
۳۴۵	بوٹا مل	لالا
۳۴۶	بہادر	پنڈت راجہ رام
۳۴۷	بہادر	مرزا الدین
۳۴۸	بہادر	مرزا علی لکھنوی
۳۴۹	بہادر	منشی لالا رائے چند
۳۵۰	بہادر سنگھ دہلوی	
۳۵۱	بہادر	علی میر دہلوی
۳۵۲	بہادری لال	پنڈت

۳۵۳	سہانجہ	سہانجی شاہ
۳۵۴		مولوی عبدالمجید
۳۵۵	بصیر	لالہ پرشاد
۳۵۶	بیان	
۳۵۷	بیان	احسن اللہ
۳۵۸	بیباک	میر نجف علی
۳۵۹	بیباک	بہادر سنگھ دہلوی
۳۶۰	بیتاب	پنڈت مہتاب رائے دہلوی
۳۶۱	بیتاب	سنتوک رائے
۳۶۲	بیتاب	سید کلب علی
۳۶۳	بیتاب	شاہ محمد علی الہ آبادی
۳۶۴	بیتاب	سیوک رام
۳۶۵	بیتاب	شیخ خیر الدین
۳۶۶	بیتاب	شیخ ولی اللہ
۳۶۷	بیتاب	عباس علی خاں
۳۶۸	بیتاب	محمد اسماعیل دہلوی
۳۶۹	بیتاب	مرزا کلو بہادر
۳۷۰	بیتاب	میر بدن دہلوی
۳۷۱	بیتاب	نواب احمد بخش خان
۳۷۲	بے جان	راجہ زور آور خان
۳۷۳	بے جان	شیر سنگھ
۳۷۴	بے جان	عزیز خان
۳۷۵	بیچارہ	
۳۷۶	بے خبر	لکھنوی
۳۷۷	بے خبر	محمد بیگ خیرآبادی
۳۷۸	بے خواب	
۳۷۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۳۸۰	بیخود	سید اور میر ہادی علی
۳۸۱	بیخود	ہدایت علی دہلوی

۴۰۳	بیدار	منشی بے سمن لال
۴۰۴	بیدار	میر محمد علی یا میر محمد علی کاکوی
۳۸۵	بیدل	خواجہ غلام حسین
۳۸۶	بیدل	محمد بخش اللہ
۳۸۷	بیدل	مرزا عبد القادر
۳۸۸	بیدم	حافظ قلندر بخش
۳۸۹	بیربل	
۳۹۰	بیرنگ	دلاور علی خان
۳۹۱	بےزار	حسین بخش
۳۹۲	بےصبر	منشی مکند
۳۹۳	بے قرار	سید کاظم حسین دہلوی
۳۹۴	بے قید	سید فضائل علی خان
۳۹۵	بیکس	سید میر امام بخش
۳۹۶	بیکس	مرزا محمد عظیم آبادی
۳۹۷	بےکل	سید عبد الوہاب
۳۹۸	بیمار	
۳۹۹	بے نوا	
۴۰۰	بے نوا	مقبول شاہ
۴۰۱	بینی نرائن	
۴۰۲	بیہوش	شیخ دیدار بخش
۴۰۳	بیہوش	منشی گرو دیال
۴۰۴	بیہوش	منشی میر عبد الرشید خاں
	(پ)	
۴۰۵	پاکباز	میاں یا میر صلاح الدین
۴۰۶	پتر سنگھ	
۴۰۷	پربھو داس	بابو
۴۰۸	پربھو	دیال
۴۰۹	پربھو دیال	
۴۱۰	پرسن کمار تر	بابو

۴۱۱	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ مرادآبادی
۴۱۲	پروانہ	راجہ یا رائے جسونت سنگھ لکھنوی
۴۱۳	پریا داس	دہلوی
۴۱۴	پریشان	میر محمد واجد
۴۱۵	پریشان	میر محمد واجد
۴۱۶	پریم ناتھ	رائے
۴۱۷	پذیر	سید نثار علی
۴۱۸	پناہ علی	منشی میر
۴۱۹	پنچھی	شاہ دہلوی
۴۲۰	پھندن لال	لالا
۴۲۱	پیارے لال	منشی یا لالہ
۴۲۲	پیام	شرف الدین علی خاں
۴۲۳	پیر	
	(ت)	
۴۲۴	تاب	تاب رائے
۴۲۵	تاباں	میر عبد الحی دہلوی
۴۲۶	تاثیر	لالہ کنہیا لال فرخ آبادی
۴۲۷	تارک	زاہد بیگ دہلوی
۴۲۸	تانا	ابو الحسن
۴۲۹	تائب	حافظ عبد اللہ
۴۳۰	تپاں	مرزا بیگ خان
۴۳۱	تپش	مرزا محمد اسماعیل
۴۳۲	تپش	میر محمد اسماعیل
۴۳۳	تہر چند	لالا
۴۳۴	تجرد	میر عبد اللہ
۴۳۵	تجلی	میر حسن دہلوی
۴۳۶	تجلی	شاہ تجلی علی حیدرآبادی
۴۳۷	تجلی	میر محمد حسین
۴۳۸	تجمل	محمد عظیم بیگ لکھنوی

۴۳۹	تحسین	سید یا میر محمد عطا حسین خاں
۴۴۰	تحسین الدین	شیخ
۴۴۱	تحمل	لکھنوی
۴۴۲	تحیر	میاں غلام مصطفے
۴۴۳	تحیر	دہلوی
۴۴۴	تحیر	مرزا محمد بیگ لکھنوی
۴۴۵	تدبیر	مرزا اسکندر قدر لکھنوی
۴۴۶	تراب	نواب مرزا ابو تراب خاں بہادر لکھنوی
۴۴۷	تراب	مولوی شاہ تراب علی
۴۴۸	تر	
۴۴۹	ترسان	میر بہادر علی لکھنوی
۴۵۰	ترقی	میر محمد نقی خان
۴۵۱	ترقی	وزیر آصف الدولہ
۴۵۲	تبریزی	مولوی میر محمد علی
۴۵۳	تسخیر	شاہزادہ علی وقار
۴۵۴	تسکین	پنڈت گنگا داس کشمیری
۴۵۵	تسکین	میر حسین دہلوی
۴۵۶	تسکین	میر سعادت علی
۴۵۷	تسلیم	محمد اکبر خان افغانی
۴۵۸	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی
۴۵۹	تسلیم	منشی محمد انور حسین
۴۶۰	تسلیم	میر شجاعت علی دہلوی
۴۶۱	تسلی	
۴۶۲	تصدق	تصدق حسین لکھنوی
۴۶۳	تصور	ذکی الدولہ میر تصور علی
۴۶۴	تصور	سید رجب علی دہلوی
۴۶۵	تصور	میر اور سید احسان حسین
۴۶۶	تصویر	
۴۶۷	تعالی	میر شمس الدین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۴۶۸	تعشق	راجہ تعشق حسین غلام رسول	۴۹۷	توقیر	عبدالقادر	۵۲۴	جرات	
۴۶۹	تعشق	سید مرزا لکھنوی	۴۹۸	توقیر	شیخ احسان اللہ	۵۲۵	جرات	مرزا قلندر بخش دہلوی
۴۷۰	تعشق	مولوی یا میر سید محمد	۴۹۹	تماس	جان دہلوی	۵۲۶	جرات	میر محمد حسین
۴۷۱	تفتہ	منشی ہرگوپال سکندرآبادی	۵۰۰	تھانیسری	شاہ امام بخش	۵۲۷	جرات	میر شبیر علی
۴۷۲	تقی	محمد تقی خاں			(ث)	۵۲۸	جرات	میر محمد رضا
۴۷۳	تقی	سید اور میاں محمد دہلوی	۵۰۱	ثابت	امانت خاں	۵۲۹	جراح	غلام النصیر کشمیری
۴۷۴	تقی	حافظ	۵۰۲	ثابت	دکنی حیدرآبادی	۵۳۰	جری	مرزا سرفراز علی
۴۷۵	تلی پال	پادری	۵۰۳	ثابت	شجاعت اللہ خاں	۵۳۱	جریح	مرزا سرفراز علی
۴۷۶	تلی رام	لالا	۵۰۴	ثابت	مرزا امیر الدین بہادر	۵۳۲	جعفر	شریف یا لالا میاں
۴۷۷	تاک چند		۵۰۵	ثاقب	مرزا مہدی لکھنوی	۵۳۳	جعفر یا جعفری	مرزا
۴۷۸	تمکین	بھگت پال پنڈت	۵۰۶	ثاقب	سید شمس الدین دہلوی	۵۳۴	جعفر	علی خاں دہلوی
۴۷۹	تمکین	میر ثناء علی	۵۰۷	ثاقب	میاں شہاب الدین	۵۳۵	جعفری	لکھنوی
۴۸۰	تمکین	میر سراج الدین	۵۰۸	ثاقب	میر غالب الدین	۵۳۶	جگ نراین	پنڈت
۴۸۱	تمکین	میاں یا میر صلاح الدین دہلوی	۵۰۹	ثروت	درویش علی	۵۳۷	جگل کشور	
۴۸۲	تمکین	محمد یوسف	۵۱۰	ثروت	مرزا محمد صادق دہلوی	۵۳۸	جگن	میاں
۴۸۳	تمکین	میر سراج الدین	۵۱۱	ثروت	منشی غلام مخدوم	۵۳۹	جگناتھ	منشی
۴۸۴	تمنا	میر اسد علی	۵۱۲	ثمر۔ ثریا	سید ابوتراب لکھنوی	۵۴۰	جگنو	میاں
۴۸۵	تمنا	محمد اسحاق	۵۱۳	ثمر	مرزا علی لکھنوی	۵۴۱	جلا	نواب مرزا واجد علی خاں لکھنوی
۴۸۶	تمنا	مرزا مغل خان یا خان	۵۱۴	ثمر	قاضی ثناء اللہ خاں فرخ آبادی	۵۴۲	جلال	
۴۸۷	تمنا	خواجہ محمد علی عظیم آبادی	۵۱۵	ثنا	میر شمس الدین عظیم آبادی	۵۴۳	جلال	ضامن علی لکھنوی
۴۸۸	تمنا	عباس علی			(ج)	۵۴۴	جلال	جلال الدین حسین لکھنوی
۴۸۹	تمیز	منشی کالی رائے	۵۱۶	جام	کنور سین	۵۴۵	جلال	ملا یا ملال بریلوی
۴۹۰	تنویر	میر کاظم حسین	۵۱۷	جامن		۵۴۶	جلال	مرزا بندہ علی سید
۴۹۱	تنہا	محمد عیسیٰ	۵۱۸	جان	جان عالم خان	۵۴۷	جلال الدین	
۴۹۲	تنہاں	سعد اللہ خاں	۵۱۹	جان	جان علی شاہ	۵۴۸	جلیس	نواب مہدی علی خاں
۴۹۳	تنہا	شیخ عرض علی	۵۲۰	جان	میر یاد علی جان صاحب	۵۴۹	جلیس	محمد
۴۹۴	تنہا	منشی اور سید کفایت علی	۵۲۱	جاسی یا جاسُ	ملک محمد	۵۵۰	جمال	علی
۴۹۵	توانا	سید اکرام علی فتح پوری	۵۲۲	جذب	سید میر عزت اللہ خاں	۵۵۱	جمال الدین	فقیر بند
۴۹۶	توقیر	لالہ نراین داس فرخ آبادی	۵۲۳	جذبی	ابو عبداللہ محمد	۵۵۲	جمال الدین	خان محمد

۵۵۳	جمشید	مرزا جمشید بیگ
۵۵۴	جمنا پرشاد	منشی
۵۵۵	جمیل الدین	
۵۵۶	جنّت	علی ہادی لکھنوی
۵۵۷	جنون	چندا پرشاد لکھنوی
۵۵۸	جنون	شیخ شاہ غلام مرتضیٰ الہ آبادی
۵۵۹	جنون	شیخ محمد فرخ الاسلام دہلوی
۵۶۰	جنون	محمد جنون
۵۶۱	جنون	مرزا نجف علی خان
۵۶۲	جنون	مرزا افضل یا فیض علی لکھنوی
۵۶۳	جنون	میر مہدی
۵۶۴	جنون	نواب مہدی خان
۵۶۵	جوالا پرشاد	جوالا بھائی گڑگانوی
۵۶۶	جوالا شنکر	
۵۶۷	جوان	شیخ محب اللہ دہلوی
۵۶۸	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی
۵۶۹	جوان	مرزا نعیم بیگ
۵۷۰	جواہر	میاں سکھو
۵۷۱	جواہر	سنگھ
۵۷۲	جواہر لال	حکیم
۵۷۳	جودب	رائے ہرداب رام
۵۷۴	جوش	رحیم اللہ
۵۷۵	جوش	محمد نظام الدین
۵۷۶	جوش	مرزا شیخ ونیاز احمد
۵۷۷	جوش	نواب احمد حسین خان بہادر
۵۷۸	جوشش	شیخ محمد روشن
۵۷۹	جولان	
۵۸۰	جولان	میر حسن یا حسن علی خان
۵۸۱	جولان	میر بہادر علی شاہ دہلوی

۵۸۲	جواہر	پنڈت دینا ناتھ لکھنوی
۵۸۳	جواہر	دیوالی سنگھ
۵۸۴	جوہر	مرزا احمد علی خان
۵۸۵	جوہر	منشی شیو رام
۵۸۶	جوہر	منشی لالا جواہر سنگھ
۵۸۷	جوہری	اندر جیت
۵۸۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۵۸۹	جویا	راجہ محمد حسین علی خان
۵۹۰	جویا	شیخ علی حسین
۵۹۱	جہاندار	مرزا جواں بخت شاہ
۵۹۲	جہانگیر	میر جہانگیر بیگ دہلوی
۵۹۳	جیمن	لالہ جیمن
۵۹۴	جے دیال سنگھ	
۵۹۵	جے گوپال	
۵۹۶	جیلانی	غلام
۵۹۷	جینا	جھنیا بیگم نواب
۵۹۸	جھون	مولا محمد
۵۹۹	جھون	داس لالہ
۶۰۰	(چ)	
۶۰۰	چراغ	سراج ثانی
۶۰۱	چراغ شاہ	ملتانی
۶۰۲	چرکین	شیخ باقر علی
۶۰۳	چرنجی لال	منشی
۶۰۴	چشتی	مولوی نور احمد
۶۰۵	چپا	
۶۰۶	چمن لال	منشی
۶۰۷	چنتامن	پنڈت
۶۰۸	چندا بائی	
۶۰۹	چندر ناتھ یا چندر ناتھ پالو	

۶۱۰	چندر بیکار پرشاد	
۶۱۱	چوگان	بابر علی شاہ دہلوی
۶۱۲	چوگان	
۶۱۳	چھنا	
	(ح)	
۶۱۴	حاتم	سید حاتم علی خان
۶۱۵	حاتم	شیخ ظہور الدین
۶۱۶	حاتم	مرزا حاتم علی بیگ
۶۱۷	حاذق	
۶۱۸	حاضر	محمد شاہ
۶۱۹	حافظ	حیدر آبادی
۶۲۰	حافظ	محمد اشرف
۶۲۱	حافظ	شجاع الدین
۶۲۲	حافظ	خیر اللہ دہلوی
۶۲۳	حافظ	صدر السلام خان بہادر
۶۲۴	حاکم	شاہ صاحب لاہوری
۶۲۵	حالی	میر محبت علی خان
۶۲۶	جاوید حسین سیّد	
۶۲۷	حامد	مرزا محمد علی
۶۲۸	حب	قاضی یا میر محمد علی
۶۲۹	حبیب	مرادآبادی
۶۳۰	حبیب حسین سیّد دہلوی	
۶۳۱	حبیب اللہ	
۶۳۲	حبیب اللہ بیگ دہلوی	
۶۳۳	حجام	عنایت اللہ
۶۳۴	حریف	خواجہ مکرم خان دہلوی
۶۳۵	حزین	
۶۳۶	حزین	ابو الخیر دہلوی
۶۳۷	حزیں	شیخ محمد علی

۶۳۸	حزیں	میرزا محمد باقر دہلوی
۶۳۹	حزیں	میر خجستہ بخت بہادر
۶۴۰	حزیں	میر بہادر علی
۶۴۱	حسام	نواب حسام الدولہ لکھنوی
۶۴۲	حسام	چودھری حسام الدین علی
۶۴۳	حسرت	مرزا جعفر علی
۶۴۴	حسرت	میر محمد حیات
۶۴۵	حسرت	میاں رسول بخش بدایونی
۶۴۶	حسرت	خیر الدین محمد الہ آبادی
۶۴۷	حسرت	رنگی رام
۶۴۸	حسن	خواجہ دہلوی
۶۴۹	حسن	سید نجیب الدین یا میر بدر الدین
۶۵۰	حسن	میر غلام یا میر حسن دہلوی
۶۵۱	حسن	میر محمد دہلوی
۶۵۲	حسن	حافظ ابوالحسن
۶۵۳	حسن	مرزا محمد حسن یا مرزا حسن
۶۵۴	حسن	مولوی حسن علی خاں کشمیری
۶۵۵	حسن	جمال الدین
۶۵۶	حسن	حافظ محمد
۶۵۷	حسن	اقتدار الدولہ مہدی علی خاں بہادر لکھنوی
۶۵۸	حسن	نواب مرزا حسین
۶۵۹	حسین	سید محمد لکھنوی
۶۶۰	حسن	احمد
۶۶۱	حسن	علی خان کرمانی
۶۶۲	حسن	علی خان محمد
۶۶۳	حسن	رضوی میر لکھنوی
۶۶۴	حسن	اقتدار الدولہ میر مہدی علی خاں بہادر
۶۶۵	حسن	میر غلام حسن
۶۶۶	حسیب	
۶۶۷	حسین	منشی سید غلام حسین لکھنوی
۶۶۸	حسین	میر بہادر علی
۶۶۹	حسین	حکیم میر حسین
۶۷۰	حسین	نواب غلام حسین خاں
۶۷۱	حسین	احسن الدولہ محمد علی خاں
۶۷۲	حسین	حکیم تصدق حسین
۶۷۳	حسین	سید
۶۷۴	حسین بخش	نمان
۶۷۵	حسین علی	سید
۶۷۶	حسین علی خاں	مرزا پوری
۶۷۷	حسینی	
۶۷۸	حصین	امجد حسین علی خان بہادر
۶۷۹	حشم	ہری شنکر پرشاد
۶۸۰	حشمت	محتشم علی خان دہلوی
۶۸۱	حشمت	مرزا فخر الدین
۶۸۲	حشمت	میر محمد علی خان کشمیری
۶۸۳	حضور	شیخ غلام یحییٰ
۶۸۴	حضور	لالہ بالکمند دہلوی
۶۸۵	حضور	منشی میاں عبدالبصیر
۶۸۶	حضوری	مولوی مظہر علی
۶۸۷	حفیظ	محمد
۶۸۸	حفیظ	احمد خاں
۶۸۹	حقیر	میر امام الدین دہلوی
۶۹۰	حقیر	میر نبی بخش
۶۹۱	حقیر	شیخ سہلائے میرٹھی
۶۹۲	حقیقت	سید نور میر شاہ حسین خان
۶۹۳	حکیم	نہال الدین
۶۹۴	حکیم	چند منشی
۶۹۵	حکومت رائے	
۶۹۶	حکیم	میر محمد علی لکھنوی
۶۹۷	حکیم	میر محمد ابراہیم لکھنوی
۶۹۸	حکیم	محمد اشرف خان دہلوی
۶۹۹	حلیم	شاہزادہ مرزا محمد سعید الدین بہادر
۷۰۰	حملیت	حیدر آبادی
۷۰۱	حمزہ	شاہ
۷۰۲	حمزہ	شیخ علی
۷۰۳	حمید	میر
۷۰۴	حمید الدین	سید میاری
۷۰۵	حمید	باری
۷۰۶	حنا	عبدالکریم خان لکھنوی
۷۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین
۷۰۸	حیات	حافظ محمد
۷۰۹	حیات	محمد
۷۱۰	حیات علی	سید شکوہ آبادی
۷۱۱	حیدر	غلام حیدر
۷۱۲	حیدر	میر شاہ حیدر دکنی
۷۱۳	حیدر	میر حیدر علی خان
۷۱۴	حیدر	حسام الدین
۷۱۵	حیدر	سید کمال الدین لکھنوی
۷۱۶	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۷۱۷	حیدر	میر حیدر علی
۷۱۸	حیدر	حیدر بخش جونپوری
۷۱۹	حیدر	میر مراد علی
۷۲۰	حیدر	امیر نواب محمد علی خان بہادر
۷۲۱	حیدر	جنگ بہادر
۷۲۲	حیدری	شیخ غلام علی دہلوی
۷۲۳	حیدری	منشی یا میر سید محمد حیدر بخش
۷۲۴	حیدری	مرزا علی حسین

۷۲۵	حیران	میر حیدر علی دہلوی
۷۲۶	حیران	حافظ لبقاء اللہ
۷۲۷	حیران	لالہ جگن ناتھ
۷۲۸	حیران	میر منو
۷۲۹	حیران	مرزا علی حسین
۷۳۰	حیرت	میر مراد علی
۷۳۱	حیرت	غلام فخر الدین خان
۷۳۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد
۷۳۳	حیرت	خواجہ کلّن
۷۳۴	حیرت	شیخ رحم علی
۷۳۵	حیرت	میر محمد حسین
۷۳۶	حیرت	میر سیدن
۷۳۷	حیرت	جعفر علی
۷۳۸	حیف	میر چراغ علی جونپوری
۷۳۹	حیف	موتی لال
۷۴۰	حیف	شیخ محمد جامی
		(خ)
۷۴۱	خادم	خادم حسین خاں
۷۴۲	خادم	نواب خادم حسین خاں بہادر
۷۴۳	خادم	غلام علی خاں
۷۴۴	خادم	سید حیدر علی
۷۴۵	خادم	فضلہ
۷۴۶	خادم علی	شیخ
۷۴۷	خاص	
۷۴۸	خاکسار	شاہ محمد یار
۷۴۹	خاکسار	غلام محی الدین خان
۷۵۰	خاکسار	میر سبحان علی
۷۵۱	خاکی	غلام حیدر بیگ
۷۵۲	خالد	بدر النساء بیگم

۷۵۳	خالق	مرزا ظہور علی
۷۵۴	خالق	کرامت اللہ خان
۷۵۵	خالق	عبد الخالق
۷۵۶	خالق	شیخ خالق بخش
۷۵۷	خان	اشرف خان دہلوی
۷۵۸	خان	محمد
۷۵۹	خاندان	
۷۶۰	خاندان	سید محمد خان
۷۶۱	خانؔ	
۷۶۲	خاور	محمد اکبر
۷۶۳	خدمت	فرحت علی لکھنوی
۷۶۴	خرد	نواب فخر الدین خان
۷۶۵	خرسند	
۷۶۶	خستہ	محمد عبد اللہ خان
۷۶۷	خستہ	
۷۶۸	خسرو	خواجہ ابو الحسن یا امیر خسرو دہلوی
۷۶۹	خطا	مرزا افضل بیگ لکھنوی
۷۷۰	خفی	مرزا محمد لکھنوی
۷۷۱	خلق	رائے چندر رائے
۷۷۲	خلق	میر احسن
۷۷۳	خلیق	میر مستحسن لکھنوی
۷۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۷۷۵	خلیل	شیخ محمد خلیل لکھنوی
۷۷۶	خلیل	میر دوست علی
۷۷۷	خلیل	نواب مشرف الدولہ محمد علی ابراہیم خاں لکھنوی
۷۷۸	خلیل احمد	
۷۷۹	خیال	غلام حسین خان
۷۸۰	خواجہ	منشی نجف علی بنارسی
۷۸۱	خوجم	خواجہ سلطان

۷۸۲	خود غرض	
۷۸۳	خورشید علی	
۷۸۴	خورشید	خوش وقت علیخاں
۷۸۵	خوشدل	لالہ گوبند لال
۷۸۶	خوشدل	بنگالی
۷۸۷	خوشدل	وصول دہلوی
۷۸۸	خوش رس یا خوش	حافظ غلام محمد
۷۸۹	خوف	کمال الدین محمد شبناتی
۷۹۰	خیال	سنگھ رائے دہلوی
۷۹۱	خیال	جانا ناتھ
۷۹۲	خیر	میاں خیر اللہ
		(د)
۷۹۳	دائرہ	شاہزادہ مرزا دارا بخت بہادر
۷۹۴	داغ	
۷۹۵	داغ	میر مہدی
۷۹۶	دانا	شیخ فضل علی خان دہلوی
۷۹۷	دانا	روشن لال لکھنوی
۷۹۸	داور	داور خان
۷۹۹	دائم	علی
۸۰۰	داؤد	دہلوی
۸۰۱	دبیر	مرزا سلامت علی دہلوی
۸۰۲	درخشان	سید علی خاں لکھنوی
۸۰۳	درخشان	مرزا بنگا بیگ
۸۰۴	درد	خواجہ میر محمد یا میاں صاحب دہلوی
۸۰۵	درد	میر کرم اللہ خان دہلوی
۸۰۶	دردمند	میر کریم اللہ
۸۰۷	دردمند	محمد فقیہ صاحب
۸۰۸	درویش	میر شاہ علی
۸۰۹	دریا	پنڈت رتن ناتھ

۸۱۰	درنغ	میر زین العابدین			(ذ)	۸۶۵		راجہ کرشن بہادر مہاراجہ
۸۱۱	دل	آزاد خان	۸۳۸	ذاکر	سید حسین دوست مرادآبادی	۸۶۶		راجہ
۸۱۲	دل	پنڈت دلوی یا دیبی پرشاد	۸۳۹	ذکر	میر جان لکھنوی	۸۶۷	راحت	بھگونت رائے کاکوروی
۸۱۳	دل	زور آور خان	۸۴۰	ذاکر	میرزا احمد بیگ دہلوی	۸۶۸	راحت	مرزا محمد بیگ صاحب دہلوی
۸۱۴	دل	شاہ فتح محمد	۸۴۱	ذاکر	ذاکر علی	۸۶۹	ساز	مرزا العیقوب علی بیگ
۸۱۵	دل	شیخ محمد عابد	۸۴۲	ذبیح	محمد اسماعیل	۸۷۰	راسخ	شیخ غلام علی خان
۸۱۶	دل	غلام مصطفی خان دہلوی	۸۴۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۸۷۱	راسخ	خواجہ احمدی خان
۸۱۷	دل	بدھو رام فرخ آبادی	۸۴۴	ذکا	مرزا شیخ منشی محمد مخدوم بیگ	۸۷۲	راسخ	طالب حسین
۸۱۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی	۸۴۵	ذکا	ذکاء اللہ خان لکھنوی	۸۷۳	راسخ	عنایت اللہ خان
۸۱۹	دل	میر مہدی	۸۴۶	ذکا	اللہ خوب چند دہلوی	۸۷۴	راسخ	نواب ظفریاب خان
۸۲۰	دل	نواب عماد الملک	۸۴۷	ذکاء اللہ	منشی محمد	۸۷۵	راضی	فقیر احمد فاروقی
۸۲۱	دلیر		۸۴۸	ذکر	دہلوی	۸۷۶	راغب	جانکی پرشاد
۸۲۲	دل خوش	کنور بہادر سنگھ	۸۴۹	ذکر	دہلوی	۸۷۷	راغب	محمد جعفر خان دہلوی
۸۲۳	دل سوز	خیراتی خان	۸۵۰	ذکر	میر حسین مرادآبادی	۸۷۸	راغب	مرزا سلیمان علی بیگ
۸۲۴	دلگیر	میاں جگن لال	۸۵۱	ذکر	مرزا فضل علی احقانی	۸۷۹	راقم	خلیفہ غلام محمد دہلوی
۸۲۵	دلہن	بیگم	۸۵۲	ذکی	ذکر خان بہادر خیل جنگ نواب بہادر	۸۸۰	راقم	سندر داون گوبند دہلوی
۸۲۶	دلیر	شاہ عظیم آبادی	۸۵۳	ذکی	میر حیدر حسن دہلوی	۸۸۱		رام پرشاد پنڈت
۸۲۷	دلیل	منشی کھاس خان	۸۵۴	ذکی	محمد	۸۸۲		رام پرشاد صوبہ دار
۸۲۸	ڈنگر سنگھ		۸۵۵	ذکی	جعفر علی خان دہلوی	۸۸۳		رام چند یا رام چند بابو دہلوی
۸۲۹	دوست		۸۵۶	ذکی	شیخ مہدی علی	۸۸۴		رام سون داس
۸۳۰	دوست	دوست محمد سکندرآبادی	۸۵۷		ذوالفقار علی مولوی	۸۸۵		رام شنکر
۸۳۱	دوست	شیخ غلام حیدر	۸۵۸	ذوق	منشی آسارام	۸۸۶	رام کشن	پنڈت
۸۳۲	دیدار		۸۵۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۸۸۷	رادکشن	پنڈت
۸۳۳	دیدار	علی شاہ	۸۶۰	ذوقی	رام مراد آبادی	۸۸۸	راوی	مصاحب علی
۸۳۴	دیوان	چند منشی اور حکم	۸۶۱	ذوقی	شاہ	۸۸۹		رانی یا رائے مرزا العیقوب بیگ
۸۳۵	دیوانہ	رائے سوبھ سنگھ سنگھ	۸۶۲	ذہین	میر محمد مستعد	۸۹۰	ربط	
۸۳۶	دیوانہ	گردبخش رائے			(ر)	۸۹۱	رتن	بابا
۸۳۷	دیوانہ	مرزا احمد علی خان	۸۶۳		راجہ بہادر	۸۹۲	رجب علی	منشی
		....	۸۶۴		راجہ رام منشی	۸۹۳	رجب	مرزا علی بیگ

۸۹۴	رجب	مولانا محمد رجب علی خاں
۸۹۵	رحمان	
۸۹۶	رحمان	علی خاں
۸۹۷	رحمت	گنگا پرشاد
۸۹۸	رحمت	رحمت اللہ خاں
۸۹۹	رحمت اللہ	
۹۰۰	رحم	
۹۰۱	رحم	رحیم بخش دہلوی
۹۰۲	رحم	عبدالرحیم خاں
۹۰۳	رحم	میر محمد علی
۹۰۴	رحم خان	
۹۰۵	رخشان	خیرات علی خان
۹۰۶	رخشان	محمد چاند
۹۰۷	رخصت	میر قدرت اللہ
۹۰۸	رسا	شیخ اور میاں محمد بخش
۹۰۹	رسا	لالہ امبہ پرشاد
۹۱۰	رفعت	غلام جیلانی
۹۱۱	رفعت	محمد عباس خاں انصاری
۹۱۲	رفعت	مرزا پیاری
۹۱۳	رفعت	مہر علی
۹۱۴	رفعت	میاں رؤف احمد
۹۱۵	رفیع	رفیع الدین خان
۹۱۶	رفیع	مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی
۹۱۷	رفیع الدین	
۹۱۸	رفیق	محمد کابلی
۹۱۹	رفیق	مرزا اسد بیگ دہلوی
۹۲۰	رفیق	اسد بیگ
۹۲۱	رفیق	امین اللہ
۹۲۲	رقت	رستم علی
۹۲۳	رقت	مرزا قاسم علی لکھنوی
۹۲۴	رقیب	رؤف احمد
۹۲۵	رقیب	مرزا بیگ دہلوی
۹۲۶	رقیب	میر علی
۹۲۷	رکن الدولہ دہلوی	
۹۲۸	رمز	مرزا محمد سلطان
۹۲۹	رمغ	حکیم محمد فصیح الدین
۹۳۰	رمغ	میر محمد نصیر
۹۳۱	رند	رائے مکھیم نرائن
۹۳۲	رند	شاہ اور میر حمزہ علی دہلوی
۹۳۳	رند	منشی گنگا پرشاد
۹۳۴	رند	مہربان خان
۹۳۵	رند	نواب محمد علی خاں امیری
۹۳۶	رند	نواب سید محمد خاں
۹۳۷	رنگین	
۹۳۸	رنگین	امن بیگ
۹۳۹	رنگین	پورن لال
۹۴۰	رنگین	سعادت یار خاں
۹۴۱	رنگین	میر برہاں
۹۴۲	رنگین	میر اکبر علی
۹۴۳	رنگین	لالہ بلاس رائے
۹۴۴	رواں	سید جعفر علی
۹۴۵	روح اللہ	محمد عنایت احمد
۹۴۶	روحی	
۹۴۷	رودر	سہائی بابو
۹۴۸	روشن پیر	
۹۴۹	روشن	خواجہ محسن علی
۹۵۰	روشن	شاہ
۹۵۱	روشن	میر حسین علی
۹۵۲	رونق	
۹۵۳	رونق	لالہ رام سہائے
۹۵۴	رونق	نورالدین
۹۵۵	رہا	غلام محمد خاں
۹۵۶	رہا	میر رضا
۹۵۷	رہائی	شیخ عبداللہ
۹۵۸	ریاض	سید زین العابدین
۹۵۹	ریاضت	اسلام علی
۹۶۰	ریاضت اللہ	
۹۶۱	ریحان	ریحان الدین

(ز)

۹۶۲	زار	برہان الدین خاں
۹۶۳	زاری	سوہن
۹۶۴	زار	سید سلامت علی
۹۶۵	زار	لالہ دھنپت رائے
۹۶۶	زار	مرزا سنگین
۹۶۷	زار	مغل بیگ
۹۶۸	زار	سندر لال
۹۶۹	زار	میر جیون
۹۷۰	زار	میر مہدی علی
۹۷۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۹۷۲	زاہد	شاہزادہ مرزا ازالدین
۹۷۳	زٹلی یا زٹلی	میر یا مرزا جعفر
۹۷۴	زخمی	
۹۷۵	زرق	جانکی سنگھ رائے
۹۷۶	زرہ	چھینے داس
۹۷۷	زشت	شیخ غلام محی الدین
۹۷۸	زلال	میر دوست علی
۹۷۹	زمان	سید محمد

۹۸۰	زندہ	یا زندہ دل ہر سہا مصر	۱۰۰۹	سپاہی	لکھنوی	۱۰۳۸	سراج	سراج الدین علی
۹۸۱	زور	مرزا داؤد بیگ	۱۰۱۰	سپاہی	میر امام بخش	۱۰۳۹	سراج	سید حمزہ علی
۹۸۲	زہرہ	امراؤ جان	۱۰۱۱	سپہر	شتاب یا شہاب خاں	۱۰۴۰	سراج	شیخ امان علی
۹۸۳	زہرہ	نعیبن	۱۰۱۲	سپہر	میر محمد	۱۰۴۱	سراج	مولوی احمد
۹۸۴	ریحاں	دکنی	۱۰۱۳	ستار	عبدالستار	۱۰۴۲	سراج الدین	
۹۸۵	زیرک	لالہ لچھمن پرائق	۱۰۱۴	سجاد	شیخ نواز علی	۱۰۴۳	سردار	مرزا لکھنوی
۹۸۶	زین العابدین	منشی اور سید مدراسی	۱۰۱۵	سجاد	میر	۱۰۴۴	سرسبز	مرزا زین العابدین
۹۸۷	زینت	منشی امیر علی	۱۰۱۶	سجاد	میر علی	۱۰۴۵	سرشار	لالا تلک چند
۹۸۸	(س)		۱۰۱۷	سجاد	میر محمد اکبر آبادی	۱۰۴۶	سرعت	
۹۸۹	سابق	پیر محمد	۱۰۱۸	سبحان	عبدالسبحان	۱۰۴۷	سرفراز محمد خاں دہلوی	
۹۹۰	سابق	محمد نادر الدین	۱۰۱۹	سبحان بخش، مولوی		۱۰۴۸	سرمد دہلوی	
۹۹۱	سابق	محمد ہاشم	۱۰۲۰	سحاب	محمد اللہ یار	۱۰۴۹	سرمد	محمد
۹۹۲	سابق	میر حاجی	۱۰۲۱	سحر	ابودھیا پرشاد	۱۰۵۰	سروپ	نرائن پنڈت
۹۹۳	ساحل	مرزا اکبر علی	۱۰۲۲	سحر	شیخ امان علی	۱۰۵۱	سرور	حمایت اللہ دہلوی
۹۹۴	ساقی	دکنی	۱۰۲۳	سحر	محمد خلیل خاں	۱۰۵۲	سرور	سید کاظم حسین لکھنوی
۹۹۵	ساقی	مرزا محمد خاں بیگ	۱۰۲۴	سحر	میر نصیر علی	۱۰۵۳	سرور یا سرور۔ شیخ محمد امیر اللہ	
۹۹۶	سالک	مرزا قربان علی بیگ خاں	۱۰۲۵	سخا	شیخ سخاوت علی	۱۰۵۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۹۹۷	سالک	ارشاد علی	۱۰۲۶	سخن		۱۰۵۵	سرور	مرزا بندہ نجات بہادر
۹۹۸	سالک		۱۰۲۷	سخن	رام دیال	۱۰۵۶	سرور	مرزا حبیب علی بیگ
۹۹۹	سالم	غلام مصطفیٰ	۱۰۲۸	سخن	سید فخر الدین حسین	۱۰۵۷	سرور	میر فیض علی
۱۰۰۰	سامان	میر نصیر جونپوری	۱۰۲۹	سخن	مرزا محمد حسین خاں	۱۰۵۸	سرور	میر محمد خاں اعظم الدولہ
۱۰۰۱	سائل	حکیم عبدالحق	۱۰۳۰	سخن	میر نوروز علی	۱۰۵۹	سرور	ولایت علی
۱۰۰۲	سائل	اسد اللہ حیدرآبادی	۱۰۳۱	سخندان	محمد علی	۱۰۶۰	سرور	ولایت علی لکھنوی
۱۰۰۳	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۱۰۳۲	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ	۱۰۶۱	سعادت میاں یا میر سعادت علی	
۱۰۰۴	سایہ	سلیم	۱۰۳۳	سدا	سکھ لال منشی آگردی	۱۰۶۲	سعادت خاں	
۱۰۰۵	سرو	سید کاظم حسین	۱۰۳۴	سدید الدین خاں	مولوی	۱۰۶۳	سعادت علی منشی اور سید	
۱۰۰۶	سبزواری	میر ابوالقاسم	۱۰۳۵	سراج	اورنگ آبادی	۱۰۶۴	سعادت یار خاں	مولوی مفتی محمد
۱۰۰۷	سبقت	مرزا مغل	۱۰۳۶	سلطان	خواجہ سلطان	۱۰۶۵	سعدی	شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۰۸	سپاہی	شاہ قلی خاں	۱۰۳۷	سراج	سراج الدین پانی پتی	۱۰۶۶	سعید	سعید الدین خاں

۱۰۶۷	سعید	شیخ محمد سعید خاں	۱۰۹۶	سلیمان	دہلوی	۱۱۲۵	سید	احمد خاں مراد آبادی
۱۰۶۸	سعید	قاضی محمد	۱۰۹۷	سلیمان	مرزا محمد سلیمان شکوہ	۱۱۲۶	سیدالدین	
۱۰۶۹	سعید	مرزا آغا نجف لکھنوی	۱۰۹۸	سلیمان	میر مراد علی دہلوی	۱۱۲۷	سید علی	
۱۰۷۰	سعیدالدین محمد		۱۰۹۹	سلیمان خاں	دہلوی	۱۱۲۸	سید محمد صاحب منشی اور مولوی	
۱۰۷۱	سفر شاہ		۱۱۰۰	سنبلی	شاہ مراد	۱۱۲۹	سید مرزا احمد عباس	
۱۰۷۲	سفیر	خواجہ پاشا لکھنوی	۱۱۰۱	سنجر	محمد یعقوب علی غازی پوری	۱۱۳۰	سیف	مرزا سیف علی دہلوی
۱۰۷۳	سقاف	عبدالرحمٰن	۱۱۰۲	سنین	سید عبدالستار	۱۱۳۱	سیف	مرزا محمد حسین
۱۰۷۴	سکندر	خلیفہ محمد علی	۱۱۰۳	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۱۳۲	سیف	مرزا محفل
۱۰۷۵	سکھ لال		۱۱۰۴	سودا	منشی جیون لال	۱۱۳۳	سیفی	مولوی میر وارث علی
۱۰۷۶	سلام	میاں نجم الدین علی خاں	۱۱۰۵	سورج بھان پنڈت		۱۱۳۴	سیوا	
۱۰۷۷	سلامت	مولوی شاہ محمد سلامت اللہ	۱۱۰۶	سورج مل منشی		۱۱۳۵	سیوکو	
۱۰۷۸	سلامت	منشی سلامت علی غازیپوری	۱۱۰۷	سوز	سید اور میر مہدی	۱۱۳۶	شا	
۱۰۷۹	سلامت	میر سلامت علی	۱۱۰۸	سوز	مولوی عبدالکریم دہلوی	۱۱۳۷	شاد	اللہ یار قیامی
۱۰۸۰	سلطان	خواجہ سلطان خاں	۱۱۰۹	سوزن	شیخ شمس الدین	۱۱۳۸	شاد	راجہ درگا پرشاد
۱۰۸۱	سلطان	بیگم	۱۱۱۰	سومیرے		۱۱۳۹	شاد	رائے دیبی پرشاد حیدرآبادی
۱۰۸۲	سلطان	خواجہ طالب علیخاں عظیم آبادی	۱۱۱۱	سویدہ	میر رحمت اللہ	۱۱۴۰	شاد	شیخ تفضل علی
۱۰۸۳	سلطان	سید میر امداد علی	۱۱۱۲	سہراب	مرزا سہراب بیگ دہلوی	۱۱۴۱	شاد	سید تفضل حسین جونپوری
۱۰۸۴	سلطان	قلی بیگ	۱۱۱۳	سیاح	میاں داد خاں اورنگ آبادی	۱۱۴۲	شاد	شیخ محمد جان لکھنوی
۱۰۸۵	سلطان	مولوی سلطان خان	۱۱۱۴	سیادت	غلام رسول	۱۱۴۳	شاد	میر احمد حسین
۱۰۸۶	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش شاہجہاں پوری	۱۱۱۵	سیادت	میر مجاہد الدین یا نجم الدین لکھنوی	۱۱۴۴	شاد	میر محمد یار خاں بریلوی
۱۰۸۷	سلطان	نواب اللہ خان افغانی	۱۱۱۶	سید امام الدین دہلوی		۱۱۴۵	شاد	
۱۰۸۸	سلطان	خانی	۱۱۱۷	سید آغا لکھنوی		۱۱۴۶	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۱۰۸۹	سلیمان	میر محمد صالح کمبوہ	۱۱۱۸	سید امداد علی لکھنوی		۱۱۴۷	شاداں	راجہ یارے چند دلال
۱۰۹۰	سلیم	سلیم خان	۱۱۱۹	سید	میر غالب علی خاں	۱۱۴۸	شاداں	قطب الدین علی خاں
۱۰۹۱	سلیم	شیخ	۱۱۲۰	سید	میر غلام رسول	۱۱۴۹	شاداں	لالہ لبان لال
۱۰۹۲	سلیم	میر سلامت علی بنارسی	۱۱۲۱	سید	میر یا مرزا قطب الدین علی	۱۱۵۰	شاداں	میر رجب علی
۱۰۹۳	سلیم	میر عباس لکھنوی	۱۱۲۲	سید	میر یادگار علی	۱۱۵۱	شاعر	لالہ متھرا داس یا متھن لال
۱۰۹۴	سلیم	میر محمد	۱۱۲۳	سید	نواب نظام الدولہ لکھنوی	۱۱۵۲	شاعر	نسیم اللہ لکھنوی
۱۰۹۵	سلیم اللہ	محمد	۱۱۲۴	سید	احمد	۱۱۵۳	شاعر	میر کمال الدین حسین

۱۱۵۴	شاغل	اشرف حسین لکھنوی
۱۱۵۵	شاکر	
۱۱۵۶	شاگرد	شاہ شاکر علی
۱۱۵۷	شاگر	محمد
۱۱۵۸	شام سروپ	
۱۱۵۹	شاہ احمد	سطاری
۱۱۶۰	شاہ	سعد اللہ
۱۱۶۱	شاہ	میر شاہ علی عطا دہلوی
۱۱۶۲	شاہی	شاہ قلی خاں دہلوی
۱۱۶۳	شاہی	شاہزادہ مرزا امیر الدین دہلوی
۱۱۶۴	شائق	خواجہ نفیس الدین حیدر یا لطیف
۱۱۶۵	شائق	رائے امیر سنگھ
۱۱۶۶	شائق	لالہ فتح چند لکھنوی
۱۱۶۷	شائق	محمد ہاشم
۱۱۶۸	شائق	مولوی نفیر الدین حسین قریشی
۱۱۶۹	شائق	میاں میر محمد
۱۱۷۰	شائق	میر حاجی دہلوی
۱۱۷۱	شائق	میر قمر علی
۱۱۷۲	شایاں	کنھیا لال
۱۱۷۳	شایاں	منشی طوطا رام
۱۱۷۴	شجاعت	شیخ بہادر علی لکھنوی
۱۱۷۵	شجاعت	مولوی
۱۱۷۶	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۱۱۷۷	شراف	مرزا اور میر اشرف علی لکھنوی
۱۱۷۸	شرر	عبد الغفور خان
۱۱۷۹	شرر	مرزا ابراہیم بیگ یا لکھنوی
۱۱۸۰	شرر	مرزا آغا حسین
۱۱۸۱	شرر	مرزا جعفر
۱۱۸۲	شرر	مرزا صادق علی
۱۱۸۳	شرر	میر غیاث الدین
۱۱۸۴	شرف	
۱۱۸۵	شرف	اشرف علی
۱۱۸۶	شرف	دکنی
۱۱۸۷	شرف	سید سجاد حسین یا آغا حجب
۱۱۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۱۱۸۹	شرف	مرزا اشرف الدین بیگ لکھنوی
۱۱۹۰	شرف	میر مہدی
۱۱۹۱	شرف	میر محمد یا محمدی
۱۱۹۲	شرف	برادر سید غلام عباس لکھنوی
۱۱۹۳	شرف	نواب سرفراز الدولہ مرزا ابو طالب خاں
۱۱۹۴	شرم	جناب شمس النساء بیگم صاحبہ
۱۱۹۵	شری یا اشری	سنہائن پنڈت
۱۱۹۶	شری یا سری	پرشاد منشی اور پنڈت
۱۱۹۷	شری	داس بابو
۱۱۹۸	شریر	احمد جان دہلوی
۱۱۹۹	شریف	مرزا احمد
۱۲۰۰	شریف	مرزا احمد بیگ
۱۲۰۱	شریف	مولوی
۱۲۰۲	شریف حسن	سید
۱۲۰۳	شعار	اختر رامپوری
۱۲۰۴	شعاری	
۱۲۰۵	شعاع	
۱۲۰۶	شعلہ	پنڈت امرناتھ
۱۲۰۷	شعور	عبد الرؤف
۱۲۰۸	شعور	میاں شعور احمد رامپوری
۱۲۰۹	شعوری	
۱۲۱۰	شغیل دہلوی	
۱۲۱۱	شفا	حکیم محمد حسن خاں دہلوی
۱۲۱۲	شفا	حکیم یار علی دہلوی
۱۲۱۳	شفیق	مرزا علی جان لکھنوی
۱۲۱۴	نواب محمد سعید الدین خان	
۱۲۱۵	شفیع	امین الدین دہلوی
۱۲۱۶	شفیع	میر محمد
۱۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۱۲۱۸	شفیق	نواب خواجہ نور الدین خاں
۱۲۱۹	شکوہ	دارلم کرشن
۱۲۲۰	شکوہ	محمد مرزا حیدر آبادی
۱۲۲۱	شکوہ	مرزا احمد رضا لکھنوی
۱۲۲۲	شکی	منشی خواجہ سنگھ
۱۲۲۳	شکیبہ	شیخ غلام حسین دہلوی
۱۲۲۴	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۲۲۵	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت یا بیدار بخت
۱۲۲۶	شگفتہ	نواب مرزا آصف علی لکھنوی
۱۲۲۷	شمنھو یا شمبھو داس لکھنوی	
۱۲۲۸	شمش	شیخ علی محمد بریلوی
۱۲۲۹	شمش	مولوی خان
۱۲۳۰	شمش	میر آغا محبوب علی
۱۲۳۱	شمس	میر شمس الدین علی خلی لکھنوی سید
۱۲۳۲	شمس الدین	
۱۲۳۳	شمشاد	میر احمد علی
۱۲۳۴	شمشیر خاں	منشی
۱۲۳۵	شملہ	
۱۲۳۶	شمیم	سید غالب علی بنارس
۱۲۳۷	شمیم	عباس مرزا لکھنوی
۱۲۳۸	شناور	صاحب مرزا
۱۲۳۹	شنکر	سروپ
۱۲۴۰	شور	بکھریانی بی

۱۲۳۱	شور	خواجہ عظیم خان
۱۲۳۲	شور	شیخ محمد محی الدین خان
۱۲۳۳	شور	مرزا محمود بیگ
۱۲۳۴	شورش	غلام احمد
۱۲۳۵	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی
۱۲۳۶	شورش	میر مہدی
۱۲۳۷	شورش	نصیر حسین
۱۲۳۸	شوری	
۱۲۳۹	شوق	بھوگل لال
۱۲۵۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر
۱۲۵۱	شوق	جوہر بیگ لکھنوی
۱۲۵۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی
۱۲۵۳	شوق	حکیم تصدق حسین خاں لکھنوی
۱۲۵۴	شوق	دہلوی
۱۲۵۵	شوق	دولت رائے
۱۲۵۶	شوق	روشن لال
۱۲۵۷	شوق	شیخ سید میر علی ضامن لکھنوی
۱۲۵۸	شوق	سہائی بخش
۱۲۵۹	شوق	شر گوپال یا کاکا جی
۱۲۶۰	شوق	فیض علی
۱۲۶۱	شوق	مرزا خدارا بیگ
۱۲۶۲	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۲۶۴	شوق	میاں میر حسن علی
۱۲۶۵	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش
۱۲۶۶	شوقی	محمد فصیح
۱۲۶۷	شوکت	
۱۲۶۸	شوکت	محمد حنیف علی
۱۲۶۹	شوکت	مولوی سبط علی
۱۲۷۰	شوکت	میر حسین علی دہلوی
۱۲۷۱	شہاب الدین	احمد بن عمر

۱۲۷۲	شہادت	شاہ شہامت علی
۱۲۷۳	شہرت	الحکیم ناصر الدین علی خاں
۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں
۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ
۱۲۷۶	شہرت	مرزا محمد علی دہلوی
۱۲۷۷	شہرت	مولوی عباس علی
۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غمازیپوری
۱۲۷۹	شہرت	
۱۲۸۰	شہید	غلام امام
۱۲۸۱	شہید	مولوی غلام حسین غازی پوری
۱۲۸۲	شہید	مولوی محمد بخش
۱۲۸۳	شہیدی	کرامت علی خاں
۱۲۸۴	شیدا	امیر نواب مرزا علی
۱۲۸۵	شیدا	خواجہ منگا
۱۲۸۶	شیدا	شاہزادہ مرزا قمر الدین
—		یا مرزا کلو یا کلو
۱۲۸۷	شیدا	محمد ارتضیٰ خاں
۱۲۸۸	شیدا	مراد آبادی
۱۲۸۹	شیدا	مولوی امانت اللہ
۱۲۹۰	شیدا	میر فتح علی
۱۲۹۱	شیدا	نواب محمد حسن خاں
۱۲۹۲	شیدا	نواب معین الدین خاں
۱۲۹۳	شیریں	بلگہ طوائف لکھنوی
۱۲۹۴	شیفتہ	احمد خاں
۱۲۹۵	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۱۲۹۶	شیفتہ	سید اللہ بخش
۱۲۹۷	شیفتہ	میر مہدی
۱۲۹۸	شیفتہ	نواب مصطفےٰ خاں بہادر
۱۲۹۹	شیو یا شیوا	نرائن پنڈت
۱۳۰۰	شیون	میر حسن

۱۳۰۱	صابر	احمد مرزا لکھنوی
۱۳۰۲	صابر	شاہ
۱۳۰۳	صابر	مرزا خدا بخش
۱۳۰۴	صاحب	امۃ الفاطمہ بیگم
۱۳۰۵	صاحب	میر یار علی
۱۳۰۶	صاحب قرآن	سید امام علی
۱۳۰۷	صادق	حکیم سید محمد
۱۳۰۸	صادق	صادق محمد حسین
۱۳۰۹	صادق	صادق علی شاہ
۱۳۱۰	صادق	مرزا محمد
۱۳۱۱	صادق	میاں صادق علی
۱۳۱۲	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۱۳۱۳	صادق	میر صادق علی
۱۳۱۴	صادق خاں	
۱۳۱۵	صافی	نانا بودہ سنگھ
۱۳۱۶	صافی	میر مظہر علی بہادر
۱۳۱۷	صالح محمد	—
۱۳۱۸	صالم شاہ	
۱۳۱۹	صانع	نظام الدین بلگرامی
۱۳۲۰	صبا	نانا کنجی مل
۱۳۲۱	صبا	مرزا راجہ شنکر ناتھ
۱۳۲۲	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۱۳۲۳	صبا	—
۱۳۲۴	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۱۳۲۵	صبر	میر اسد
۱۳۲۶	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۱۳۲۷		مرزا بخش علی خاں لکھنوی
۱۳۲۸	صحت	محمد حسن خاں لکھنوی
۱۳۲۹	صدر	میر صدر الدین لکھنوی

۱۳۳۰	صدق	بشارت علی
۱۳۳۱	صدق	محمد صدیق حیدرآبادی
۱۳۳۲	صفا	رائے منولال
۱۳۳۳	صفا	مرزا ننھے
۱۳۳۴	صفت	مذہب علی خاں
۱۳۳۵	صفدر	میر صفدر علی
۱۳۳۶	صفدر	سید اور میر فرزند علی فرخ آبادی
۱۳۳۷	صفدر علی	
۱۳۳۸	صفدر علی مولوی اور سید جلیپوی	
۱۳۳۹	صفدری	میر صادق علی
۱۳۴۰	صفدری	حیدرآبادی
۱۳۴۱	صفدری	
۱۳۴۲	صفی	سید معین حسین
۱۳۴۳	صغیر	شیخ حیدر علی لکھنوی
۱۳۴۴	صغیر	جان خاں
۱۳۴۵	صانع	شیخ محمد
۱۳۴۶	صانع	شیخ صانع محمد عثمانی
۱۳۴۷	صمد	میاں عبدالصمد حیدرآبادی
۱۳۴۸	صمصام	نواب امیر الامرا صمصام الدولہ
۱۳۴۹	صنعت	مغل خاں
۱۳۵۰	صنعت	میاں کریم الدین
۱۳۵۱	صواب	شیخ محمد اشرف غازی پوری
۱۳۵۲	صوفی	
۱۳۵۳	صولت	خواجہ محمد لکھنوی
۱۳۵۴	صہبائی	مولوی منشی امام بخش
۱۳۵۵	صیاد	مرزا غلام حسن
۱۳۵۶	صید	دہلوی
۱۳۵۷	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی
۱۳۵۸	ضامن	غلام

۱۳۵۹	ضبط	محمد معلف سید حسین شاہ
۱۳۶۰	ضبط	سید آغا جان
۱۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ
۱۳۶۲	ضبط	نوازش علی خاں دہلوی
۱۳۶۳	ضحی	مولوی غلام رسول
۱۳۶۴	ضعف	غلام عباس
۱۳۶۵	ضمیر	پنڈت نرائن داس دہلوی
۱۳۶۶	ضمیر	ٹھاکر داس لکھنوی
۱۳۶۷	ضمیر	شیخ مدرس اکبرآبادی
۱۳۶۸	ضمیر	سید ہدایت علی خاں لکھنوی
۱۳۶۹	ضمیر	نانا گنگا داس
۱۳۷۰	ضمیر	میر مظفر حسین لکھنوی
۱۳۷۱	ضمیر	نادر الدین
۱۳۷۲	ضیار	
۱۳۷۳	ضیار	احمد لکھنوی
۱۳۷۴	ضیار	سید محمد میر لکھنوی
۱۳۷۵	ضیار	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۳۷۶	ضیار	لالہ کنجی مل کانپوری
۱۳۷۷	ضیار	ضیار الدین
۱۳۷۸	ضیاء	مرزا ضیار بخت بہادر
۱۳۷۹	ضیاء	میاں یا میر ضیار الدین لکھنوی
۱۳۸۰	ضیار	منشی وارث علی
۱۳۸۱	ضیا	ولی اللہ
۱۳۸۲	ضیار الدین	مولوی محمد
۱۳۸۳	ضیائی	میر بدر الدین لکھنوی
۱۳۸۴	ضیائی	نظام الدین الدین بلگرامی
۱۳۸۵	ضیغم	مولوی اکرم احمد مجددی
۱۳۸۶	ضیغم	مولوی غضنفر علی لکھنوی
۱۳۸۷	طالب	لالچی رام جلال آبادی

۱۳۸۸	طالب	میر طالب علی الہ آبادی
۱۳۸۹	طالب	مرزا ابو طالب حیدرآبادی
۱۳۹۰	طالب	طالب حسین خاں
۱۳۹۱	طالب	راجہ طالب علی خاں
۱۳۹۲	طالب	محمد عباس لکھنوی
۱۳۹۳	طالب	میاں طالب علی خاں لکھنوی
۱۳۹۴	طالب	عاشور بیگ خاں
۱۳۹۵	طالب	شیر محمد خاں
۱۳۹۶	طالب	شاہ طالب علی
۱۳۹۷	طالب	رامپوری
۱۳۹۸	طالع	نانا ہندو لال حیدرآبادی
۱۳۹۹	طاہر	مرزا بندہ حسن
۱۴۰۰	طاہر	محمد
۱۴۰۱	طبی	
۱۴۰۲	طبیب	سید شاہ لاہوری
۱۴۰۳	طبیب	مرزا ولی محمد دہلوی
۱۴۰۴	طبیب	حکیم محمد حسن خاں فرخ آبادی
۱۴۰۵	طبعی	-
۱۴۰۶	طپش	میر مدد علی دہلوی
۱۴۰۷	طرار	گودھری لال
۱۴۰۸	طرب	جھنولال
۱۴۰۹	طرزی	میر امام علی دہلوی
۱۴۱۰	طفل	مرزا عبدالمقتدر
۱۴۱۱	طلب	شیخ طلب علی
۱۴۱۲	طلب	شاہ مشتاق
۱۴۱۳	طور	مرزا احمد رضا
۱۴۱۴	طوفان	میر حسین یا میر محمد لکھنوی
۱۴۱۵	طوفاں	میر نوازش علی
۱۴۱۶	طوبی	-

۱۴۱۷	ظاہر	میر محمد دہلوی	۱۴۴۶	عابد	عارف الدین علی خاں اکبرآبادی	۱۴۷۵	عاشق	مشیر الدولہ محمد علی
۱۴۱۸	ظاہر	میر لطف علی	۱۴۴۷	عابد	محمد	۱۴۷۶	عاشق	شیخ محمد خاں
۱۴۱۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۴۴۸	عابد	موہن رام	۱۴۷۷	عاشق	آغا حسین قلی خاں
۱۴۲۰	ظاہر الدین منشی		۱۴۴۹	عابد	میر غلام حیدر خاں دہلوی	۱۴۷۸	عاشور	نواب علی خاں
۱۴۲۱	ظریف	نانا بینی پرشاد لکھنوی	۱۴۵۰	عارف		۱۴۷۹	عاصم	منشی عبداللہ
۱۴۲۲	ظریف	خدادری خاں "	۱۴۵۱	عارف	نواب زین العابدین	۱۴۸۰	عاصم	محمد علی خاں لکھنوی
۱۴۲۳	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ ظفر	۱۴۵۲	عارف	شاہ حسین	۱۴۸۱	عاصم	
۱۴۲۴	ظفر	میاں ظفر علی	۱۴۵۳	عارف	میر جمال الدین	۱۴۸۲	عاصی	
۱۴۲۵	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں	۱۴۵۴	عارف	میر عارف علی	۱۴۸۳	عاصی	نور محمد
۱۴۲۶	ظہور	محمد شاہ	۱۴۵۵	عارف	محمد اکبرآبادی	۱۴۸۴	عاصی	منشی امداد حسین
۱۴۲۷	ظہور	منشی ادر شیخ ظہور محمد بلگرامی	۱۴۵۶	عارف	عرف میر جمال الدین	۱۴۸۵	عاصی	عبدالرحمٰن
۱۴۲۸	ظہور	مرزا علی دہلوی	۱۴۵۷	عاشق	پنڈت بھولا ناتھ	۱۴۸۶	عاصی	منشی صدر الدین
۱۴۲۹	ظہور	لالہ شیو سنگھ	۱۴۵۸	عاشق	شیخ نبی بخش	۱۴۸۷	عاصی	کرم علی
۱۴۳۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۱۴۵۹	عاشق	مولوی جلال الدین دہلوی	۱۴۸۸	عاصی	کلیم سید احمد
۱۴۳۱	ظہور	بدیع الدین حیدر	۱۴۶۰	عاشق	رکن الدین	۱۴۸۹	عاقل	طفیل شاہ فقیر
۱۴۳۲	ظہور	منشی ظہور علی	۱۴۶۱	عاشق	محمد علی	۱۴۹۰	عاقل	رائے سنگھ
۱۴۳۳	ظہور	ظہور اللہ	۱۴۶۲	عاشق	محمد خاں	۱۴۹۱	عاکف	
۱۴۳۴	ظہور الحسن	شیخ محمد	۱۴۶۳	عاشق	راجہ کلیان سنگھ	۱۴۹۲	عالم علی	
۱۴۳۵	ظہیر	ظہیر الدین	۱۴۶۴	عاشق	منشی عجائب رائے	۱۴۹۳	عالی مرزا	
۱۴۳۶	ظہیر	نصیر الدین	۱۴۶۵	عاشق	میر برہان الدین	۱۴۹۴	عالی	خواجہ عبداللہ لکھنوی
۱۴۳۷	ظہیر	خاں محمد	۱۴۶۶	عاشق	مرزا مہدی علی خاں	۱۴۹۵	عالی	شاہ ابوالمعانی
۱۴۳۸	عابد		۱۴۶۷	عاشق	رام سنگھ	۱۴۹۶	عبادت	مرزا عابد علی بیگ لکھنوی
۱۴۳۹	عابد	نواب محمد زین العابدین خاں	۱۴۶۸	عاشق	میر یحییٰ	۱۴۹۷	عباس	نواب اقتدار الدولہ مرزا عباس
۱۴۴۰	عابد علی	ذوالفقار حیدری	۱۴۶۹	عاشق	محمد رضا لکھنوی	۱۴۹۸	عباس	مرزا عباس علی بیگ
۱۴۴۱	عابدی		۱۴۷۰	عاشق	سید ہدایت علی دہلوی	۱۴۹۹	عباس	میر
۱۴۴۲	عابد علی		۱۴۷۱	عاشق	سعد اللہ خاں	۱۵۰۰	عباس	
۱۴۴۳	عاجز		۱۴۷۲	عاشق	سید ا[illegible] محمد علی خاں	۱۵۰۱	عباس	
۱۴۴۴	عاجز	الفت خاں افغانی	۱۴۷۳	عاشق	امیر نواب مرزا والا جاہ بہادر	۱۵۰۲	عباس	
۱۴۴۵	عاجز	زور آور سنگھ	۱۴۷۴	عاشق	سدا سکھ	۱۵۰۳	عبد	مرزا عبداللہ

۱۵۰۴	عبد	میاں عبداللہ شاہ
۱۵۰۵	عبدالسلام لکھنوی	
۱۵۰۶	عبداللہ	
۱۵۰۷	عبدالبقا	
۱۵۰۸	عبدالجبار	
۱۵۰۹	عبدالحق مولوی سید	
۱۵۱۰	عبدالحق قاضی محمد	
۱۵۱۱	عبدالحق شاہ	
۱۵۱۲	عبدالحلیم منشی	
۱۵۱۳	عبدالرحمٰن مولوی	
۱۵۱۴	عبدالرزاق قادری شاہ	
۱۵۱۵	عبدالرحیم	
۱۵۱۶	عبدالرحیم مولوی	
۱۵۱۷	عبدالسلام مولوی لکھنوی	
۱۵۱۸	عبدالغفور سید	
۱۵۱۹	عبدالقادر مولانا دہلوی	
۱۵۲۰	عبدالقادر	
۱۵۲۱	عبدالکریم	
۱۵۲۲	عبداللہ	
۱۵۲۳	عبداللہ	
۱۵۲۴	عبداللہ شیخ	
۱۵۲۵	عبداللہ سید	
۱۵۲۶	عبداللہ محمد	
۱۵۲۷	عبداللہ	
۱۵۲۸	عبداللہ بن السلام	
۱۵۲۹	عبدالطیف خاں مولوی	
۱۵۳۰	عبدالمجید حکیم مولوی	
۱۵۳۱	عبدالسمیع	
۱۵۳۲	عبدالواحد	

۱۵۳۳	عبدالواسع	ہانسوی
۱۵۳۴	عبدالوہاب خاں عبدالصمد	
۱۵۳۵	عبرت	میرضیاءالدین دہلوی
۱۵۳۶	عبرت	محمد خواجہ بادشاہ
۱۵۳۷	عبرت	نواب حسین خاں لکھنوی
۱۵۳۸	عبیداللہ	مولوی شیخ محمد
۱۵۳۹	عجائب رائے منشی	
۱۵۴۰	عدم	واحد علیخاں لکھنوی
۱۵۴۱	عرش	میرحسن عسکری ؍؍
۱۵۴۲	عرفان علی منشی	
۱۵۴۳	عرفان	میر عباس دہلوی
۱۵۴۴	عروج	منشی احمد حسن خاں
۱۵۴۵	عزت	غلام حیدر
۱۵۴۶	عزت	محمد سلیمان
۱۵۴۷	عزت	شیخ عبدالسمیع لکھنوی
۱۵۴۸	عزلت	فقیر اور میر سید عبدالولی
۱۵۴۹	عزیز	بھکاری لال
۱۵۵۰	عزیز	شاہ عبدالعزیز
۱۵۵۱	عزیز	شیوناتھ دہلوی
۱۵۵۲	عزیز	شاہ عبدالعزیز
۱۵۵۳	عزیز	منشی محمد علی دہلوی
۱۵۵۴	عزیز	خواجہ یوسف علی خاں بہادر لکھنوی
۱۵۵۵	عزیز	مولوی عزیز اللہ
۱۵۵۶	عزیز	مہاراجہ عزیز سنگھ
۱۵۵۷	عزیز	مولوی عبدالعزیز
۱۵۵۸	عزیز	میر عنایت حسین
۱۵۵۹	عزیز الدین خاں	
۱۵۶۰	عسکری	شیخ بدالدین
۱۵۶۱	عسکر علی خاں	

۱۵۶۲	عسکری	حسن غالب علی
۱۵۶۳	عسکری	نور محمد عسکری بیگ
۱۵۶۴	عشاق	جیون مل
۱۵۶۵	عشاق	شیخ احمد غوث بہاری
۱۵۶۶	عشرت	میر غلام علی
۱۵۶۷	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۱۵۶۸	عشرت	مرزا اکبر علی لکھنوی
۱۵۶۹	عشرت	پنڈت بھولا ناتھ
۱۵۷۰	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی
۱۵۷۱	عشق	میر زین الدین دہلوی
۱۵۷۲	عشق	میر محمد علی سید حیدر آبادی
۱۵۷۳	عشق	شیخ غلام محی الدین قریشی
۱۵۷۴	عشق	سید حسین مرزا لکھنوی
۱۵۷۵	عشق	آغا رضی لکھنوی
۱۵۷۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ
۱۵۷۷	عشق	عبدالواحد بلگرامی
۱۵۷۸	عشقی	مراد آبادی
۱۵۷۹	عشقی	دکھنی
۱۵۸۰	عشقی	میاں رحمت اللہ
۱۵۸۱	عشقی	شیخ اور میاں الٰہی بخش
۱۵۸۲	عطا	محمد عطا اللہ
۱۵۸۳	عطا	منشی عطا حسین
۱۵۸۴	عطارد	شہاب ثاقب
۱۵۸۵	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۵۸۶	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۵۸۷	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۱۵۸۸	عظیم	
۱۵۸۹	عظیم	مرزا محمد
۱۵۹۰	عظیم	منشی احمد

۱۵۹۱	عظیم	میر
۱۵۹۲	عظیم	محمد عظیم بیگ
۱۵۹۳	عظیم بخش	
۱۵۹۴	عقیدت	
۱۵۹۵	علم	محمد علی
۱۵۹۶	علوی خاں	
۱۵۹۷	علی	نواب علی
۱۵۹۸	علی	منشی سید بہادر
۱۵۹۹	علی	حسن دکنی
۱۶۰۰	علی	سید حافظ
۱۶۰۱	علی	میر حسن لکھنوی
۱۶۰۲	علی	مرزا لکھنوی
۱۶۰۳	علی	مرزا قلی
۱۶۰۴	علی	مرزا محمد علی خاں
۱۶۰۵	علی	حکیم محمد
۱۶۰۶	علی	محمد خاں اعظم الدولہ
۱۶۰۷	علی حسین سید	
۱۶۰۸	علی بخش مولوی	
۱۶۰۹	علی جان	
۱۶۱۰	علی جاہ	
۱۶۱۱	علی حیدر نصیر الدین	
۱۶۱۲	علی خاں دہلوی	
۱۶۱۳	علی محمد	
۱۶۱۴	علیم	علیم اللہ شاہ
۱۶۱۵	عماد	غازی الدین
۱۶۱۶	عماد الدین	
۱۶۱۷	عمدۃ آمنہ	
۱۶۱۸	عمدہ	میر جعفر علی
۱۶۱۹	عمدہ	لالہ سیتارام

۱۶۲۰	عمر	معتبر خاں
۱۶۲۱	عواں	محمد
۱۶۲۲	عنایت علی خاں	
۱۶۲۳	عنایت	شیخ نظام الدین
۱۶۲۴	عنایت حسین	
۱۶۲۵	عنایت اللہ	
۱۶۲۶	عنایت الرحمٰن خاں	
۱۶۲۷	عنایت حسین	
۱۶۲۸	عیاش	غلام جیلانی خاں
۱۶۲۹	عیاش	خیالی رام
۱۶۳۰	عیاش	میر یعقوب لکھنوی
۱۶۳۱	عیاش	نواب شہریار مرزا
۱۶۳۲	عیاش	مرزا عباس علی
۱۶۳۳	عیاں	مرزا ہاشم علی
۱۶۳۴	عیاں	-
۱۶۳۵	عیش	محمد عسکری
۱۶۳۶	عیش	حسن رضوی
۱۶۳۷	عیش	امیر خاں
۱۶۳۸	عیش	میر علی حسین
۱۶۳۹	عیش	نواب محمد مرزا
۱۶۴۰	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی
۱۶۴۱	عیش	مولوی فدا علی
۱۶۴۲	عیش	طلب علی خاں
۱۶۴۳	عیش	شیخ محی الدین
۱۶۴۴	غازی	نواب غازی الدین
۱۶۴۵	غافل	رائے بختاور سنگھ
۱۶۴۶	غافل	مرزا مغل لکھنوی
۱۶۴۷	غافل	میر احمد علی
۱۶۴۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں

۱۶۴۹	غافل	لالہ منور خاں
۱۶۵۰	غافل	لالہ سندر لال
۱۶۵۱	غالب	نواب اسد اللہ
۱۶۵۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۶۵۳	غالب	
۱۶۵۴	غالب	نواب مرزا امین علی
۱۶۵۵	غالب	مکرم الدولہ
۱۶۵۶	غالب	لالہ موہن لال
۱۶۵۷	غالب	انوار علی
۱۶۵۸	غالب	علی خاں
۱۶۵۹	غریب	مراد آبادی
۱۶۶۰	غنی	مرزا عباس
۱۶۶۱	غواص	
۱۶۶۲	غواصی یا غواص ـ مولانا	
۱۶۶۳	غوث	-
۱۶۶۴	غوثی	محمد غوث
۱۶۶۵	غیاث	سید محمد
۱۶۶۶	غیرت	-
۱۶۶۷	غیرت	لکھنوی
۱۶۶۸	غیرت	کلب علی
۱۶۶۹	فارغ	-
۱۶۷۰	فارغ	-
۱۶۷۱	فارغ شاہ	
۱۶۷۲	فارغ	میر احمد خاں
۱۶۷۳	فاروقی	فقیر احمد
۱۶۷۴	فاضل خاں	
۱۶۷۵	فاضل شاہ دہلوی	
۱۶۷۶	فاضل محمد ـ حیدرآبادی	
۱۶۷۷	فائز	صدر الدین محمد

۱۶۷۸	فائز	-	۱۷۰۷	فدوی	محمد حسن	۱۷۳۶	فرقتی	-
۱۶۷۹	فائز	مسیح	۱۷۰۸	فدوی	مرزا اچھی	۱۷۳۷	فروغ	شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان
۱۶۸۰	فتح	فتح علی	۱۷۰۹	فدوی	مرزا عظیم بیگ	۱۷۳۸	فروغ	عنایت علی خاں
۱۶۸۱	فتح	مرزا فتح علی خاں	۱۷۱۰	فدوی	لاہوری	۱۷۳۹	فروغ	میر ثنار الدین حسین خاں
۱۶۸۲	فتح	میر فتح علی	۱۷۱۱	فراغ	مولوی میر محمد	۱۷۴۰	فروغ	میر روشن علی خاں
۱۶۸۳	فتح اللہ	امیر شیرازی	۱۷۱۲	فراغ	میر مہدی حسن	۱۷۴۱	فروغ	میر علی اکبر
۱۶۸۴	فتح الملک	مرزا محمد سلطان شاہ	۱۷۱۳	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۱۷۴۲	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ
۱۶۸۵	فتوت	مرزا غلام حیدر	۱۷۱۴	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۷۴۳	فرہاد	میر ببر علی
۱۶۸۶	فخر		۱۷۱۵	فراق	مرزا کیقباد بیگ	۱۷۴۴	فریاد	لالہ صاحب رائے
۱۶۸۷	فخر	مرزا فخر الدین حسین خاں	۱۷۱۶	فراق	میر مرتضیٰ علی خاں	۱۷۴۵	فریاد	مرزا مغل بیگ
۱۶۸۸	فخر	میاں فخر الدین یا میر فخر علی	۱۷۱۷	فراقی	-	۱۷۴۶	فرید بخش	
۱۶۸۹	فخر	میر فخر الدین	۱۷۱۸	فراقی	کنور پریم کشور	۱۷۴۷	فرید الدین - محمد	
۱۶۹۰	فخر الدین	منشی	۱۷۱۹	فرح	فرح بخش	۱۷۴۸	فسوں	مرزا ماجھی
۱۶۹۱	فخری	-	۱۷۲۰	فرحت	پنڈت کدار ناتھ کنی	۱۷۴۹	فصاد	
۱۶۹۲	فدا	پنڈت دیا رام	۱۷۲۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۷۵۰	فصیح	مرزا منور علی
۱۶۹۳	فدا	پنڈت کشن رام	۱۷۲۲	فرحت	عظیم آبادی	۱۷۵۱	فضا	گوبند پرشاد
۱۶۹۴	فدا	سید ادر میر امام الدین	۱۷۲۳	فرحت	منشی شنکر دیال	۱۷۵۲	فضا	مرزا محمد حسن لکھنوی
۱۶۹۵	فدا	سید محمد علی فدا شاہ	۱۷۲۴	فرحت	میر امیر علی	۱۷۵۳	فضائل	علی خاں
۱۶۹۶	فدا	شیخ فدا حسین	۱۷۲۵	فرحت	فرحت علی سید	۱۷۵۴	فضل	عظیم منشی محمد
۱۶۹۷	فدا	علی منشی	۱۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی	۱۷۵۵	فضل	میر فضل بھولے خاں
۱۶۹۸	فدا	غلام علی خاں	۱۷۲۷	فرخ	کرامت اللہ خاں	۱۷۵۶	فضل علی	
۱۶۹۹	فدا	فدا حسین	۱۷۲۸	فرخندہ	علی	۱۷۵۷	فضلی	شاہ افضل الدین خاں
۱۷۰۰	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۷۲۹	فرد	مولوی وحید الدین خاں	۱۷۵۸	فضلی	فضل علی
۱۷۰۱	فدا	مرزا فدا علی بیگ	۱۷۳۰	فرزند	احمد	۱۷۵۹	فطرت	مرزا محمد
۱۷۰۲	فدا	مولوی محمد اسماعیل	۱۷۳۱	فرزند علی سید		۱۷۶۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۷۰۳	فدا	میر عبد الصمد	۱۷۳۲	فرسو یا فرانسو		۱۷۶۱	فغاں	میر شمس الدین
۱۷۰۴	فدوی	سید ادر میر فضل علی	۱۷۳۳	فرحت	مرزا الف بیگ الہ آبادی	۱۷۶۲	فقیر	محمد شمس الدین
۱۷۰۵	فدوی	فیض اللہ بیگ	۱۷۳۴	فرقت	پنڈت دیا پرشاد	۱۷۶۳	فقیر	میر بخش خاں
۱۷۰۶	فدوی	محمد علی	۱۷۳۵	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۷۶۴	فقیر	محمد خاں بہادر

۱۷۶۵	فقیر	محمد حسین
۱۷۶۶	فقیر	مولوی فقیر اللہ
۱۷۶۷	فقیر	مولوی میروا
۱۷۶۸	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۷۶۹	فکر	میر احمد علی
۱۷۷۰	فگار	پنڈت دیا شنکر
۱۷۷۱	فگار	میر قطب علی بیگ
۱۷۷۲	فگار	میر حسین
۱۷۷۳	فلک	میر بہادر علی
۱۷۷۴	فنا	شیخ بابر
۱۷۷۵	فوق	میر حسن
۱۷۷۶	فہیم	پنڈت سندر لعل
۱۷۷۷	فیاض	عبدالرزاق بیگ
۱۷۷۸	فیاض	میر ولی
۱۷۷۹	فیاض الحق	
۱۷۸۰	فیروز شاہ	
۱۷۸۱	فیض	ظفریاب الدولہ
۱۷۸۲	فیض	کرپا کرشن
۱۷۸۳	فیض	کریم بخش
۱۷۸۴	فیض	مرزا علی رضا خاں
۱۷۸۵	فیض	مولوی میر شمس الدین
۱۷۸۶	فیض الحسن	
۱۷۸۷	فیض الکریم مولوی	
۱۷۸۸	فیض الدولہ محمد	
۱۷۸۹	فیضی	-
۱۷۹۰	قابل	مرزا علی بخت
۱۷۹۱	قادر	مولوی عبدالقادر الہ آبادی
۱۷۹۲	قادر	مرزا اسفزار علی
۱۷۹۳	قادر	میر قادر علی
۱۷۹۴	قادر	میر عبدالقادر
۱۷۹۵	قادر	شاہ محمد
۱۷۹۶	قادر	بخش
۱۷۹۷	قادر حسن	
۱۷۹۸	قادر یار	
۱۷۹۹	قاسم	سید عبدالقاسم خاں
۱۸۰۰	قاسم	حکیم قدریا قدرت اللہ
۱۸۰۱	قاسم	سید قاسم علی خاں
۱۸۰۲	قاسم	میر قاسم علی خاں
۱۸۰۳	قاسم	سکنی
۱۸۰۴	قاسم علی	
۱۸۰۵	قاصر	مرزا بابر علی بیگ
۱۸۰۶	قاضی	عبدالفتح
۱۸۰۷	قانع	
۱۸۰۸	قایل	
۱۸۰۹	قائل	سید علی
۱۸۱۰	قائم	شیخ قائم علی
۱۸۱۱	قائم	شیخ قیام الدین علی
۱۸۱۲	قبول	جمعدار مقبول مرزا احمد علی
۱۸۱۳	قبول	عبدالغنی بیگ
۱۸۱۴	قبول	محمد
۱۸۱۵	قتیل	مرزا محمد حسین
۱۸۱۶	قدر	محمد
۱۸۱۷	قدرت	منشی محمد قدرت اللہ خاں
۱۸۱۸	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۸۱۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۱۸۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۸۲۱	قدس	سید محمد رضا
۱۸۲۲	قدسی	سید محمد اکبر پاشا
۱۸۲۳	قرار	شیخ خاں محمد
۱۸۲۴	قرار	میر حسین علی
۱۸۲۵	قرار	بندہ علی خاں
۱۸۲۶	قرار	میر محمد حسین
۱۸۲۷	قربان	میر جیون
۱۸۲۸	قربان	میر قربان علی
۱۸۲۹	قربان	میر محمد
۱۸۳۰	قربان علی	
۱۸۳۱	قرین	
۱۸۳۲	قرین	شیخ الٰہی بخش
۱۸۳۳	قسم	محمد جعفر علی خاں
۱۸۳۴	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۸۳۵	قصد	محسن مرزا دکنی
۱۸۳۶	قطب	شاہ عبداللہ
۱۸۳۷	قطب الدین مولوی	
۱۸۳۸	قلق	-
۱۸۳۹	قلق	میاں عبدالولی شاہ
۱۸۴۰	قلق	آفتاب الدولہ
۱۸۴۱	قلق	میر امجد علی
۱۸۴۲	قلق	حکیم مولا بخش
۱۸۴۳	قلق	خواجہ محمد
۱۸۴۴	قلی	قطب شاہ
۱۸۴۵	قلندر	لالہ بدھ سنگھ
۱۸۴۶	قلندر	شاہ غلام قلندر
۱۸۴۷	قلندر	قلندر بخش
۱۸۴۸	قلندر	حسین سید
۱۸۴۹	قمر	قمرالدین احمد
۱۸۵۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۸۵۱	قمر	حکیم قمرالدین علی خاں

۱۸۵۲	قمر	منشی قمرالدین گلا خاں	۱۸۸۱	کامل	شیخ جمال الدین	۱۹۱۰	کلیم	شیخ اور میر محمد حسین
۱۸۵۳	قمر	جعفر علی خاں بہادر	۱۸۸۲	کامل	شیخ لطف اللہ	۱۹۱۱	کمال	میر کمال علی
۱۸۵۴	قمر	مرزا باقر حسین	۱۸۸۳	کامل	شیخ احمد علی	۱۹۱۲	کمال	قاضی محمد
۱۸۵۵	قمر	مرزا قمرالدین خاں	۱۸۸۴	کامل	مولوی محمد رشید	۱۹۱۳	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۱۸۵۶	قمر	شیخ جعفر علی	۱۸۸۵	کامل	-	۱۹۱۴	کمتر	شاہ
۱۸۵۷	قمر علی		۱۸۸۶	کبیر	حکیم کبیر شیخ انصاری	۱۹۱۵	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ
۱۸۵۸	قناعت	مرزا محمد بیگ	۱۸۸۷	کدار ناتھ	پنڈت	۱۹۱۶	کمتر	مولوی کفایت علی
۱۸۵۹	قناعت	مرزا نظام نصیرالدین	۱۸۸۸	کرامت	میر کرامت علی	۱۹۱۷	کم گو	مرزا حبیب اللہ بیگ
۱۸۶۰	قوت	مرزا احمد علی	۱۸۸۹	کرامت علی		۱۹۱۸	کن سنگھ	
۱۸۶۱	قیس	نواب ہادی علیخاں	۱۸۹۰	کرم	شیخ غلام ضامن	۱۹۱۹	کندن لال	
۱۸۶۲	قیس	حکیم باقر	۱۸۹۱	کرما	میاں غلام کرما مرشد آبادی	۱۹۲۰	کنور بہادر	
۱۸۶۳	قیس	شیخ کاظم علی	۱۸۹۲	کریم	شیخ کریم اللہ خاں	۱۹۲۱	کنھیا لال - پنڈت اور منشی لال	
۱۸۶۴	قیس	مرزا علی بیگ	۱۸۹۳	کریم	عبدالکریم	۱۹۲۲	کوثر	مرزا مہدی علیخاں
۱۸۶۵	قیصر	مرزا محمد خورشید خاں	۱۸۹۴	کریم اللہ	مولوی محمد	۱۹۲۳	کوچک	مرزا وجد یاد وحید محمد
۱۸۶۶	کاسی داس ہیر - بابو		۱۸۹۵	کریم الٰہی		۱۹۲۴	کوکت	رائے مکند رائے
۱۸۶۷	کاشی دیال		۱۸۹۶	کریم الدین	میر کریم الدین	۱۹۲۵	کہان سنگھ	
۱۸۶۸	کاشف	میر محمد حسین خاں	۱۸۹۷	کریم الدین	مولوی محمد	۱۹۲۶	کیدار ناتھ گھوس بابو	
۱۸۶۹	کاشف	شیخ کاشف علی	۱۸۹۸	کریم بخش	مولوی محمد	۱۹۲۷	کیف	شیخ فضل احمد
۱۸۷۰	کاشی	ناتھ والا	۱۸۹۹	کریم حسین	مولوی سید	۱۹۲۸	کیفی	میر ہدایت علی
۱۸۷۱	کاشی	ناتھ پنڈت	۱۹۰۰	کریم خاں		۱۹۲۹	کیوان	شیخ بدلی - بلگرامی
۱۸۷۲	کاظم	منشی کاظم الدین	۱۹۰۱	کریم داد خاں		۱۹۳۰	کیوان	مرزا علی حسین
۱۸۷۳	کافر	میر علی نقی	۱۹۰۲	کشن راؤ		۱۹۳۱	گداز	-
۱۸۷۴	کافی	-	۱۹۰۳	کشن نرائن		۱۹۳۲	گرامی	مرزا
۱۸۷۵	کاکل شاہ		۱۹۰۴	کلامی	غلام نبی خاں	۱۹۳۳	گرامی	میر گھاسی
۱۸۷۶	کالی پرشاد		۱۹۰۵	کلاں	پیارے لال	۱۹۳۴	گرداب	رام چرن
۱۸۷۷	کالی چرن بابو		۱۹۰۶	کلب حسین خاں مرزا		۱۹۳۵	گردیزی	فتح علی خاں حسینی
۱۸۷۸	کالی کرشنا - راجہ		۱۹۰۷	کلو	جعفر میر	۱۹۳۶	گرفتار	مرزا سنگین بیگ
۱۸۷۹	کامل	پنڈت ٹھاکر داس	۱۹۰۸	کلیاں	رائے منشی	۱۹۳۷	گرم	محمد مظہر خاں
۱۸۸۰	کامل	مرزا بیگ	۱۹۰۹	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۹۳۸	گرم	مرزا حیدر علی بیگ

۱۹۳۹	گریاں	میر علی امجد
۱۹۴۰	گریاں	میر محمد علی
۱۹۴۱	گریاں	میر حسام الدین علی
۱۹۴۲	گریاں	بھوانی سنگھ بہادر
۱۹۴۳	گریاں	نظام محی الدین خاں
۱۹۴۴	گریاں	سید محمد حسین لکھنوی
۱۹۴۵	گستاخ	مرزا علی بیگ
۱۹۴۶	گلشن	امیر سنگھ
۱۹۴۷	گلشن	شاہ یا میاں گلشن صاحب
۱۹۴۸	گمان	علی خاں
۱۹۴۹	گنا	یا گنا بیگم
۱۹۵۰	گنڈن لال	
۱۹۵۱	گنڈا	مل
۱۹۵۲	گنگا پرشاد	
۱۹۵۳	گنگا دھر	
۱۹۵۴	گنیش	یا گنیشی لال
۱۹۵۵	گویا موئی	مولوی شیخ احمد علی
۱۹۵۶	گویا موئی	مولانا عبدالعلی محمد
۱۹۵۷	گوری	شنکر منشی
۱۹۵۸	گوری	دت پنڈت
۱۹۵۹	گوری	دس
۱۹۶۰	گوہر	خورشید علی خاں بہادر
۱۹۶۱	گوہری	بدایونی
۱۹۶۲	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۱۹۶۳	گویا	شیخ حیات الفرخ آبادی
۱۹۶۴	گھاسی	میر
۱۹۶۵	گھٹالا	محمد اعظم
۱۹۶۶	گیسودراز	عبداللہ حسین
۱۹۶۷	لالہ	

۱۹۶۸	لائق	میر لائق علی
۱۹۶۹	لچھمن پرشاد	
۱۹۷۰	لچھمن سنگھ کنور	
۱۹۷۱	لسان	میر کلیم اللہ
۱۹۷۲	لطافت	سید حسن مولوی
۱۹۷۳	لطف	مرزا علی دہلوی
۱۹۷۴	لطف	الحق
۱۹۷۵	لطف اللہ	مرزا
۱۹۷۶	لطفی	
۱۹۷۷	لطیف	میر لطیف علی
۱۹۷۸	لطیف	میر شمس الدین
۱۹۷۹	لعلن	
۱۹۸۰	لکنت	محمد بشیر خاں
۱۹۸۱	ماہ	
۱۹۸۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۱۹۸۳	ماہ	میر محمد علی خاں
۱۹۸۴	ماہر	میر اور میاں فخر الدین
۱۹۸۵	ماہر	یوسف حسین
۱۹۸۶	مائل	سید کاظم علی
۱۹۸۷	مائل	شاہ میاں اور میر مہدی
۱۹۸۸	مائل	لالہ للتا پرشاد
۱۹۸۹	مائل	مرزا آغا بیگ
۱۹۹۰	مائل	منشی چنی لال
۱۹۹۱	مائل	میر مہدی
۱۹۹۲	مائل	میر ہدایت علی
۱۹۹۳	مبارز	مبارز خاں
۱۹۹۴	مبارک	سید مبارک علی
۱۹۹۵	مبتلا	مراد علی خاں
۱۹۹۶	مبتلا	مرزا کاظم

۱۹۹۷	مبتلا	میر امین
۱۹۹۸	مبین	-
۱۹۹۹	متین	-
۲۰۰۰	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۲۰۰۱	مجبور	مولوی عصمت علی
۲۰۰۲	مجبور	میاں حق رسا
۲۰۰۳	مجبور	نواب اقبال الدولہ
۲۰۰۴	مجذوب	میر امور میر غلام حیدر بیگ دہلوی
۲۰۰۵	مجرم	رحمت اللہ
۲۰۰۶	مجرم	شیخ غلام حسین
۲۰۰۷	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۸	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۹	مجروح	غلام سرور
۲۰۱۰	مجروح	منشی کرشن چند
۲۰۱۱	مجنوں	سید انعام حسین
۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی
۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی
۲۰۱۴	مجیب	شاہ
۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی
۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں
۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین علیخاں
۲۰۱۸	مجید	منشی کانکا پرشاد
۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ
۲۰۲۰	محبت	شیخ ولی اللہ محبت
۲۰۲۱	محبت	علی
۲۰۲۲	محبت	نواب محبت اللہ خاں
۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی
۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری
۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں

۲۰۲۶	محتشم	سید محتشم لکھنوی
۲۰۲۷	محرور	خواجہ نبی بخش
۲۰۲۸	محرزر	ہادی حسن
۲۰۲۹	محردق	
۲۰۳۰	محزوں	خلیفہ حافظ اللہ
۲۰۳۱	محزوں	سید اور میر نصیر خاں
۲۰۳۲	محزوں	عالم شاہ پیرزادہ
۲۰۳۳	محزوں	مولوی سید محمد حسین
۲۰۳۴	محزوں	محمد تقی خاں
۲۰۳۵	محسن	خواجہ
۲۰۳۶	محسن	سید محسن علی
۲۰۳۷	محسن	محمد حیدر آبادی
۲۰۳۸	محسن	میر حسن خاں
۲۰۳۹	محسن	میر محمد
۲۰۴۰	محسنی	حکیم محمد بخش
۲۰۴۱	محشر	اکرام اللہ خاں
۲۰۴۲	محشر	مرزا علی نقی بیگ
۲۰۴۳	محفوظ	سید محفوظ علی خاں
۲۰۴۴	مختی	
۲۰۴۵	محکم	
۲۰۴۶	محمد سید	
۲۰۴۷	محمد عظیم	
۲۰۴۸	محمد ابراہیم	
۲۰۴۹	محمد اسماعیل	
۲۰۵۰	محمد اکبر	
۲۰۵۱	محمد بخش	
۲۰۵۲	محمد	بن خواجہ
۲۰۵۳	محمد تقی	
۲۰۵۴	محمد جان	منشی

۲۰۵۵	محمد حسین	
۲۰۵۶	محمد حسین	مولوی
۲۰۵۷	محمد حسین خاں	
۲۰۵۸	محمد خاں	سید دہلوی
۲۰۵۹	محمد خاں	فقیر
۲۰۶۰	محمد خاں	نواب
۲۰۶۱	محمد سید	
۲۰۶۲	محمد شاہ	
۲۰۶۳	محمد شفیع	
۲۰۶۴	محمد صادق	حکیم اور سید
۲۰۶۵	محمد عباس	
۲۰۶۶	محمد عبداللہ خاں	
۲۰۶۷	محمد علی	
۲۰۶۸	محمد علی	منشی
۲۰۶۹	محمد عیسیٰ خواجہ	
۲۰۷۰	محمد مرزا	
۲۰۷۱	محمد مہدی	واعظ
۲۰۷۲	محمد میر - سید	
۲۰۷۳	محمد یحییٰ	
۲۰۷۴	محمد ہادی	
۲۰۷۵	محمود	سید حافظ محمود خاں
۲۰۷۶	محمود زار	دکنی
۲۰۷۷	محمدی بیگم	
۲۰۷۸	محسن	حکیم محمد محسن خاں
۲۰۷۹	محنت	مرزا حسین علی بیگ
۲۰۸۰	محو	رحیم علی خاں
۲۰۸۱	محو	شیخ عظیم اللہ
۲۰۸۲	محو	شیخ فیض الدین
۲۰۸۳	محو	فیض حسین علی خاں

۲۰۸۴	محی الدین	محمد عبدالرحمٰن
۲۰۸۵	مختار	حافظ غلام نبی خاں
۲۰۸۶	مخدوم	-
۲۰۸۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۲۰۸۸	مخلص	رائے انندرام
۲۰۸۹	مخلص	عمل خاں
۲۰۹۰	مخلص	مرزا محمد حسین
۲۰۹۱	مخلص	میر مہدی حسن
۲۰۹۲	مخمور	محمد جعفر
۲۰۹۳	مخمور	مولوی وحید علی
۲۰۹۴	مدحت	لکھنوی
۲۰۹۵	مدعا	میر فیض علی
۲۰۹۶	مدھوما	مدھورام
۲۰۹۷	مدہوش	میر نبی جان
۲۰۹۸	منصب	مرزا محمد حسین
۲۰۹۹	مراد	شاہ
۲۱۰۰	مراد	مرزا مراد بخش
۲۱۰۱	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ
۲۱۰۲	مرحوم	حکیم میر علی
۲۱۰۳	مرداں	علی خاں
۲۱۰۴	مرزا	ابوالقاسم
۲۱۰۵	مرزا	آغا
۲۱۰۶	مرزا	جہانگیر بیگ
۲۱۰۷	مرزا	میر فضل اللہ
۲۱۰۸	مرزا	صادق علی خاں
۲۱۰۹	مرزا	محمد
۲۱۱۰	مرزا	محمد بیگ
۲۱۱۱	مرزا	نواب علی رضا
۲۱۱۲	مرزا	ہدایت اللہ

۲۱۱۳	مرزا خاں	
۲۱۱۴	مرزئی	محمد علی خاں
۲۱۱۵	مروت	پنڈت ہنس کرن
۲۱۱۶	مروت	صفیر علی
۲۱۱۷	مروت	میر محمد علی
۲۱۱۸	مرہون	مرزا علی رضا
۲۱۱۹	مریخ	جانکی پرشاد
۲۱۲۰	مرید	-
۲۱۲۱	مرید	حسین خاں
۲۱۲۲	مزمل	شاہ محمد
۲۱۲۳	مسافر	عبداللہ خاں
۲۱۲۴	مسافر	میر پابند
۲۱۲۵	مسافر	میر قمر الدین
۲۱۲۶	مست	
۲۱۲۷	مست	مست علی
۲۱۲۸	مست	اشرف علی
۲۱۲۹	مست	علی رضا
۲۱۳۰	مست	میر مفضل علی
۲۱۳۱	مست	لالہ رتن لال
۲۱۳۲	مستان شاہ	
۲۱۳۳	مستمد	یار علی
۲۱۳۴	مسرت	حکیم حاجی امیر احمد
۲۱۳۵	مسرت	شنکر
۲۱۳۶	مسرت	شیخ وزیر علی
۲۱۳۷	مسرور	سید محمد علی
۲۱۳۸	مسرور	شرف الدین
۲۱۳۹	مسرور	پیر بخش
۲۱۴۰	مسرور	محمد بخش اللہ
۲۱۴۱	مسرور	اصغر علی
۲۱۴۲	مسرور	نواب غلام حسین
۲۱۴۳	مسرور	گردھاری لال
۲۱۴۴	مسعود	ابوالخیر
۲۱۴۵	مسکن	عبدالوحید حا
۲۱۴۶	مسکیں	لالہ بخت مل
۲۱۴۷	مسکین	مرزا کلو بیگ
۲۱۴۸	مسکین	میر عبداللہ
۲۱۴۹	مسلم	فرزند علی
۲۱۵۰	مسلمان	لالہ بختاور سنگھ
۲۱۵۱	مسمار	سید کرم علی
۲۱۵۲	مسیح	محمد علی لکھنوی
۲۱۵۳	مسیح	مسیح اللہ بیگ
۲۱۵۴	مسیح	مرزا براتی
۲۱۵۵	مسیح	میر ہاشم علی
۲۱۵۶	مسیح	محمد مسیح خاں
۲۱۵۷	مسیح	الدین خاں
۲۱۵۸	مسیح	اللہ خاں
۲۱۵۹	مسیحا	حکیم محمد علی
۲۱۶۰	مشاق	محمد عبید الرحمٰن
۲۱۶۱	مشاق	جل رام
۲۱۶۲	مشتاق	تاج الدین
۲۱۶۳	مشتاق	حسین بخش
۲۱۶۴	مشتاق	حسین مشتاق
۲۱۶۵	مشتاق	ثناء اللہ
۲۱۶۶	مشتاق	عبداللہ خاں
۲۱۶۷	مشتاق	غلام علی
۲۱۶۸	مشتاق	قربان علی بیگ
۲۱۶۹	مشتاق	محمد علی خاں
۲۱۷۰	مشتاق	محمد واصل
۲۱۷۱	مشتاق	مرزا ابراہیم
۲۱۷۲	مشتاق	میر حسن دہلوی
۲۱۷۳	مشتاق	سالار بخش
۲۱۷۴	مشتاق	عنایت علی
۲۱۷۵	مشتری	کامران بخش
۲۱۷۶	مشرقی	لالہ سیال چند
۲۱۷۷	مشفق	محمد جان
۲۱۷۸	مشفق	احمد بیگ
۲۱۷۹	مشک	محمد حسن خاں
۲۱۸۰	مشکل	امین الدین
۲۱۸۱	مشہور	بریلوی
۲۱۸۲	مشہور	محمد حسن
۲۱۸۳	مشیر	قطب الدین
۲۱۸۴	مشیر	عنایت حسن
۲۱۸۵	مشیر	گوہر علی
۲۱۸۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۲۱۸۷	مصدر	ثناء اللہ
۲۱۸۸	مصطفیٰ	خاں
۲۱۸۹	مصیبت	غلام قطب الدین
۲۱۹۰	مضطر	ذوالفقار علی
۲۱۹۱	مضطر	میر حسن علی لکھنوی
۲۱۹۲	مضطر	لالہ کنور سین
۲۱۹۳	مضطر	اسد اللہ خاں
۲۱۹۴	مضطر	مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۹۵	مضطر	مرزا سنگین
۲۱۹۶	مضطر	مرزا مظفر خاں
۲۱۹۷	مضطر	ہزاری لال
۲۱۹۸	مضطر	علی اکبر بیگ
۲۱۹۹	مضطر	لالہ درگا پرشاد

۲۲۰۰	مضطرب	میاں محمد حاجی
۲۲۰۱	مضمون	امام الدین
۲۲۰۲	مضمون	میاں شرف الدین
۲۲۰۳	مضیح	اللہ خاں
۲۲۰۴	مظفر	حسین منشی
۲۲۰۵	مظفر	مظفر علی خاں
۲۲۰۶	مظفر	منشی حسین خاں
۲۲۰۷	مظفر	میر مکھو خاں
۲۲۰۸	مظفر	الدین
۲۲۰۹	مظلوم	شاہ
۲۲۱۰	مظہر	رام پوری
۲۲۱۱	مظہر	مرزا جان جاناں
۲۲۱۲	مظہر	منجھو خاں
۲۲۱۳	مظہر	محمد اسحٰق
۲۲۱۴	مظہر	میر حسن علی
۲۲۱۵	مظہری	محبوب علی
۲۲۱۶	معجز	منشی مرزا محمد رضا
۲۲۱۷	معروف	احسن اللہ
۲۲۱۸	معروف	الٰہی بخش
۲۲۱۹	معروف	نواب خاں بہادر
۲۲۲۰	معشوق	علی
۲۲۲۱	معظم	محمد معظم مراد آبادی
۲۲۲۲	معقول	
۲۲۲۳	معنی	محمد امین
۲۲۲۴	معین	معین الدین
۲۲۲۵	معین	شیخ معین الدین
۲۲۲۶	مغل	مرزا
۲۲۲۷	مغل	مرزا مغل علی خاں
۲۲۲۸	مغموم	مرزا اسحاق
۲۲۲۹	مغموم	میر مشیت علی
۲۲۳۰	مغموم	لالہ رام
۲۲۳۱	مفتی	محمد امین
۲۲۳۲	مفتوں	پنڈت ہوتی رام
۲۲۳۳	مفتوں	ہادی علی
۲۲۳۴	مفتوں	شیخ عبدالرحیم
۲۲۳۵	مفتوں	کاظم علی
۲۲۳۶	مفتوں	ماسٹر گستی
۲۲۳۷	مفتوں	ابراہیم بیگ
۲۲۳۸	مفتوں	کریم بخش
۲۲۳۹	مفتوں	بدرالدین
۲۲۴۰	مفتوں	علی بخش
۲۲۴۱	مفتی	میر مفتی
۲۲۴۲	مفلس	محب علی
۲۲۴۳	مقبل	میر اکبر علی
۲۲۴۴	مقبل	محمد ابراہیم
۲۲۴۵	مقبول	مقبول احمد
۲۲۴۶	مقبول	ابراہیم بیگ
۲۲۴۷	مقدور	محمد ابراہیم
۲۲۴۸	مقرب	علی سید
۲۲۴۹	مقصود	محمد مقصود
۲۲۵۰	مقیم	محمد مقیم خاں
۲۲۵۱	مکارم	مرزا دہلوی
۲۲۵۲	مکند رام	پنڈت
۲۲۵۳	مکند لال	
۲۲۵۴	مکھن لال	
۲۱۵۵	مکو	شیخ زادہ
۲۲۵۶	مگن لال	الہ آبادی
۲۲۵۷	ملال	
۲۲۵۸	ملال	محمد رضا خاں
۲۲۵۹	ملال	مرزا محمد زماں
۲۲۶۰	ملوک	
۲۲۶۱	ملول	ایشری پرشاد
۲۲۶۲	ملول	شرف الدین
۲۲۶۳	ممتاز	فتح علی
۲۲۶۴	ممتاز	مرزا قاسم
۲۲۶۵	ممتاز	حافظ نور محمد
۲۲۶۶	ممتاز	احسن اللہ
۲۲۶۷	ممتاز الدین	
۲۲۶۸	ممتاز علی	
۲۲۶۹	مملوک علی	
۲۲۷۰	ممنون	امانت علی
۲۲۷۱	ممنون	نظام الدین
۲۲۷۲	من پھول	پنڈت
۲۲۷۳	منتظر	اسد اللہ
۲۲۷۴	منتظر	امام الدین
۲۲۷۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۲۲۷۶	منتظر	خواجہ عبداللہ خاں
۲۲۷۷	منتظر	نور الاسلام
۲۲۷۸	منشی	احمد سیتا بیگ
۲۲۷۹	منشی	صاحب بلگرامی
۲۲۸۰	منشی	شیخ غلام علی
۲۲۸۱	منشی	عجائب رائے
۲۲۸۲	منشی	غلام احمد قادری
۲۲۸۳	منشی	مول چند
۲۲۸۴	منشی	میر محمد حسین
۲۲۸۵	منصب	غلام قطب الدین
۲۲۸۶	منصب	علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۲۲۸۷	منصور علی	سبزواری
۲۲۸۸	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۲۲۸۹	منظور احمد	
۲۲۹۰	منظور	بابو خاں
۲۲۹۱	منظور	غلام محمد علی
۲۲۹۲	منعم	راغب علی
۲۲۹۳	منعم	قاضی نور الحسن
۲۲۹۴	منعم	محمد خاں
۲۲۹۵	منعم	مولوی اسد اللہ
۲۲۹۶	منعم	موہن لال
۲۲۹۷	منعم	
۲۲۹۸	منور	میر منور علی
۲۲۹۹	منوہر	منشی اسد اللہ
۲۳۰۰	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۲۳۰۱	منیر	سید میر اسمٰعیل
۲۳۰۲	منیر	منیر الدین
۲۳۰۳	منیر	نظام الدین
۲۳۰۴	منیر	وجیہہ الدین
۲۳۰۵	موتی	
۲۳۰۶	موتی لال پنڈت	
۲۳۰۷	موج	خدا بخش
۲۳۰۸	موج	کاظم حسین
۲۳۰۹	موجی	موجی رام
۲۳۱۰	موزوں	رائے چتر سنگھ
۲۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند
۲۳۱۲	موزوں	مرزا قادر بخش
۲۳۱۳	موزوں	رام نرائن
۲۳۱۴	موزوں	رحم علی
۲۳۱۵	موزوں	فرزند علی
۲۳۱۶	موزوں	خواجہ حسن خاں
۲۳۱۷	موزوں	میر نواب لکھنوی
۲۳۱۸	موسوی	میر معز الدین
۲۳۱۹	مومن	حکیم مومن خاں
۲۳۲۰	مونس	سعادت علی
۲۳۲۱	مونس	میر نواب
۲۳۲۲	مہاراج	راجہ ہنس رائے
۲۳۲۳	مہجور	شیخ محمد بخش
۲۳۲۴	مہجور	نواب اقبال الدولہ
۲۳۲۵	مہدی	امیر
۲۳۲۶	مہدی حسین خاں	
۲۳۲۷	مہدی علی خاں بہادر	
۲۳۲۸	مہدی	نواب جلال الدولہ
۲۳۲۹	مہر	بیدار بخت
۲۳۳۰	مہر	راحت بیگ
۲۳۳۱	مہر	لالہ مہر چند
۲۳۳۲	مہر	محمد عبد اللہ
۲۳۳۳	مہر	مرزا حاتم علی بیگ
۲۳۳۴	مہر	مرزا محمد رضا
۲۳۳۵	مہر	امین الدولہ
۲۳۳۶	مہر	نواب منصور خاں
۲۳۳۷	مہلت	مرزا علی
۲۳۳۸	مہمان	-
۲۳۳۹	میر	اولاد علی
۲۳۴۰	میر	محمد میر علی
۲۳۴۱	میر	محمد
۲۳۴۲	میر	آغا
۲۳۴۳	میر اللہ	
۲۳۴۴	میر علی	
۲۳۴۵	میر محمد تقی	
۲۳۴۶	میران	سبزواری
۲۳۴۷	میران	میر جان
۲۳۴۸	میران	میر عسکری
۲۳۴۹	میران	شیخ ولی محمد
۲۳۵۰	مہدی علی خاں	
۲۳۵۱	میوا رام	
۲۳۵۲	ناتواں	جان محمد
۲۳۵۳	ناجی	محمد شاکر
۲۳۵۴	نادر	کلب حسین خاں
۲۳۵۵	نادر	شیخ امام الدین
۲۳۵۶	نادر	شیخ غلام رسول
۲۳۵۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ
۲۳۵۸	نادر	مرزا مصطفےٰ علی حیدر
۲۳۵۹	نادر	سید نجم الدین
۲۳۶۰	نادر	محمد عارف علی
۲۳۶۱	نادر	دہلوی
۲۳۶۲	نارش	الٰہی بخش
۲۳۶۳	نازک	زینت جان
۲۳۶۴	نازنین	مرزا علی بیگ
۲۳۶۵	ناسخ	امام بخش
۲۳۶۶	ناصر	امیر خاں
۲۳۶۷	ناصر	سعادت خاں
۲۳۶۸	ناصر	سید میر محمد
۲۳۶۹	ناصر	یوسف مرزا
۲۳۷۰	ناصر	محمد ابو الفضل
۲۳۷۱	ناصر	میر ناصر علی
۲۳۷۲	ناصر میاں	
۲۳۷۳	ناصر	میر ناصر علی فتحپوری

۲۳۷۴	ناصر	نواب ناصر جنگ	۲۴۰۳	نثار	محمد امان	۲۴۳۲	نذیر	احمد منشی محمد
۲۳۷۵	ناصر	خان محمد	۲۴۰۴	نثار		۲۴۳۳	نساخ	مولوی عبدالغفور نساخ خاں
۲۳۷۶	ناصر	علی شاہ	۲۴۰۵	نثار	علی بیگ مرزا	۲۴۳۴	نسان	حسن علی خاں
۲۳۷۷	ناصر	علی عظیم آبادی	۲۴۰۶	نجابت	سید کلب علی مرزا	۲۴۳۵	نسبت	مرزا احمد علی
۲۳۷۸	ناصر	علی محمد	۲۴۰۷	نجات	شیخ حسن رضا	۲۴۳۶	نسیم	برج ناتھ
۲۳۷۹	ناطق	شیخ احمد شاہ	۲۴۰۸	نجات	میر زین العابدین	۲۴۳۷	نسیم	پنڈت یاسنگھ یا دیا شنکر
۲۳۸۰	ناظر	شیخ امیر اللہ	۲۴۰۹	نجد	مرزا محمد عباس	۲۴۳۸	نسیم	گلزار علی
۲۳۸۱	ناظم	پنڈت علیو پرشاد	۲۴۱۰	نجف	شاہ محمد علی	۲۴۳۹	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ
۲۳۸۲	ناظم	میر ناظم علی	۲۴۱۱	نجف	علی خواجہ نجف علی	۲۴۴۰	نسیم	نواب محمد حسین علی سلطان
۲۳۸۳	ناقاں	-	۲۴۱۲	نجف	میر نجف علی	۲۴۴۱	نشاط	رائے نلجہ پرشاد
۲۳۸۴	نالاں	عبدالقادر	۲۴۱۳	نجف	علی خاں	۲۴۴۲	نشاط	لالہ کیشری سنگھ
۲۳۸۵	نالاں	مرزا محمد جان	۲۴۱۴	نجم	قاضی نجم الدین	۲۴۴۳	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۲۳۸۶	نالاں	مرزا محمد عسکری خاں	۲۴۱۵	نجم	مولوی نجم الدین افسر	۲۴۴۴	نشہ	میر امداد حسین
۲۳۸۷	نالاں	• سید احمد علی	۲۴۱۶	نجم	نجم الدولہ سید محمد رضا خاں	۲۴۴۵	نصرت	لالہ گوندرائے
۲۳۸۸	نالاں	میر ادرمیاں وارث علی	۲۴۱۷	نجیب	میر بہادر علی	۲۴۴۶	نصرت علی	
۲۳۸۹	نامی	-	۲۴۱۸	نحیف	لالہ لکھپت رائے	۲۴۴۷	نصرتی	
۲۳۹۰	نامی	متھن لال	۲۴۱۹	نحیف	سید برکت علی	۲۴۴۸	نصیر	سید نصیر الدین غوثی
۲۳۹۱	نامی	سید اور میر آقا حسن	۲۴۲۰	ندا	دکنی	۲۴۴۹	نصیر	شاہ محمد نصیر الدین
۲۳۹۲	نامی	شیخ نظام الدین	۲۴۲۱	ندرت	محمد یحییٰ علی خاں	۲۴۵۰	نصیر	محمد لکھنوی
۲۳۹۳	نامی	نواب میر حسام الدین	۲۴۲۲	ندرت	مرزا مغل	۲۴۵۱	نصیر اللہ خاں	
۲۳۹۴	نامی	محمد شاکر	۲۴۲۳	ندیم	شیخ علی قلی	۲۴۵۲	نصیر الدین مولوی	
۲۳۹۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۲۴۲۴	ندیم	محمد قاسم دہلوی	۲۴۵۳	نصیر الدین	
۲۳۹۶	نامی	نواب سعید الدین	۲۴۲۵	ندیم	مولوی رجب اللہ	۲۴۵۴	نظام	شیخ محمد نظام الدین
۲۳۹۷	نبی	بخش خاں نواب	۲۴۲۶	ندیم	میر محمد شفیع	۲۴۵۵	نظام	نواب غازی الدین خاں
۲۳۹۸	نثار	حکیم محمد پناہ خاں	۲۴۲۷	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۴۵۶	نظام الدین	
۲۳۹۹	نثار	سید اعظم	۲۴۲۸	نذار	سید قاسم علی	۲۴۵۷	نظام الدین منشی	
۲۴۰۰	نثار	شیخ محمد امین	۲۴۲۹	نذارت	رام چند	۲۴۵۸	نظامی	سید نظام الدین احمد
۲۴۰۱	نثار	شیخ محمد قاسم	۲۴۳۰	نزہت	میاں مرزا ارجمند	۲۴۵۹	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۴۰۲	نثار	مولوی نثار احمد	۲۴۳۱	نزہت	میر امام الدین	۲۴۶۰	نظر	

۲۴۶۱	نظر	بنارسی	۲۴۹۰	نواب	سید نصیر الدین	۲۵۱۹	ہیم چند	
۲۴۶۲	نظر	کھیت رائے	۲۴۹۱	نوازش	حسین خاں	۲۵۲۰	واحد	منشی واحد علی خاں
۲۴۶۳	نظر	مرزا علی	۲۴۹۲	نوازش	علی خاں	۲۵۲۱	واحد	درویش
۲۴۶۴	نظر	نواب نظام الدین	۲۴۹۳	نور	حکیم میر نادر حسین	۲۵۲۲	واحد	محمد
۲۴۶۵	نظم	سید نظام الدین	۲۴۹۴	نور	منشی صمصام جہد	۲۵۲۳	وارث	شیخ محمد
۲۴۶۶	نظیر	بنارسی	۲۴۹۵	نور	میر نذیر لکھنوی	۲۵۲۴	وارث	شاہ وارث الدین
۲۴۶۷	نظیر	سید محمد علی	۲۴۹۶	نور اللہ	از مرزا	۲۵۲۵	وارفتہ	نواب شید علی خاں
۲۴۶۸	نظیر	شیخ اور میر ولی محمد	۲۴۹۷	نور الدین	مولوی محمد	۲۵۲۶	واسلی	منشی سید فضل رسول خاں
۲۴۶۹	نظیر	لالہ کنہیت رائے	۲۴۹۸	نور خاں		۲۵۲۷	واصف	مرزا حسن بخش خاں
۲۴۷۰	نظامی	شیخ نعمت اللہ	۲۴۹۹	نور علی		۲۵۲۸	واصف	مولوی احمد حسین
۲۴۷۱	نعمت	حکیم عبد الحق	۲۵۰۰	نور کریم		۲۵۲۹	واصل	غلام محی الدین محمد
۲۴۷۲	نعمت	نواب نعمت اللہ خاں	۲۵۰۱	نور محمد		۲۵۳۰	واصل	میاں واصل خاں
۲۴۷۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ	۲۵۰۲	نوری	شجاع الدین	۲۵۳۱	واصل	محمد بدایونی
۲۴۷۴	نعیم	نعیم الدین خاں	۲۵۰۳	نوری	مولا	۲۵۳۲	واقف	شاہ دہلوی
۲۴۷۵	نقد	مہر علی خاں	۲۵۰۴	نوشہ	نواب الدولہ	۲۵۳۳	واقف	شیخ محمد
۲۴۷۶	نقی	سید علی	۲۵۰۵	نوشیرواں جی		۲۵۳۴	والا	
۲۴۷۷	نقی	محمد	۲۵۰۶	نول کشور		۲۵۳۵	والہ	میر مبارک علی
۲۴۷۸	نقی	نقی علی خاں	۲۵۰۷	نوید	مرزا محمد حفیظ	۲۵۳۶	وجاہت	مرزا محمد وجاہت علی
۲۴۷۹	نقی	نواب علی خاں بہادر	۲۵۰۸	نہال چند		۲۵۳۷	وجدی	شیخ وجد الدین
۲۴۸۰	نگراں	میر بندہ علی	۲۵۰۹	نہاں	مرزا امام بخش	۲۵۳۸	وحید	نواب وحید الدین خاں
۲۴۸۱	نکہت	حافظ غلام احمد	۲۵۱۰	نیاز	شاہ نیاز علی	۲۵۳۹	وحید الزماں	شیخ
۲۴۸۲	نکہت	میاں نذر یا نیاز علی بیگ	۲۵۱۱	نیاز	مولوی شاہ یا میاں نیاز احمد	۲۵۴۰	وحدت	جمعیت رائے
۲۴۸۳	نگین	.	۲۵۱۲	نیاز	میر فضل علی	۲۵۴۱	وحشت	میر بہادر علی
۲۴۸۴	نما	.	۲۵۱۳	نیاز	میر محمد	۲۵۴۲	واحشت	میر ابو الحسن
۲۴۸۵	نمکین	صلاح الدین خاں	۲۵۱۴	نیاز	احمد خاں نواب	۲۵۴۳	وحشت	غلام علی خاں
۲۴۸۶	نمود	شاہزادہ مرزا محمد آسان بہادر	۲۵۱۵	نیاز حسین	مولوی	۲۵۴۴	وحشت	مرزا باقر علی خاں
۲۴۸۷	نمود	میر مہدی	۲۵۱۶	نیر	حسن الدین	۲۵۴۵	وحشت	مخدوم بخش کانپوری
۲۴۸۸	نوا	شیخ ظہور اللہ خاں	۲۵۱۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۵۴۶	وحشی	.
۲۴۸۹	نواز	علی نواز علی	۲۵۱۸	نیک	میر جعفر علی	۲۵۴۷	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں

۲۵۴۸	وحید	مولوی عبدالرؤف
۲۵۴۹	وحید	منشی سرفراز علی خاں
۲۵۵۰	وحید علی	
۲۵۵۱	وحیدی	دکنی
۲۵۵۲	ودار	مرزا دور
۲۵۵۳	ودار	سلیمان علی خاں
۲۵۵۴	وزیر	شیخ وزیر علی
۲۵۵۵	وزیر	خواجہ وزیر
۲۵۵۶	وزیر علی	میر اور منشی
۲۵۵۷	وزیر خاں محمد	
۲۵۵۸	وزیری	نواب وزیر علی خاں
۲۵۵۹	وسعت	مستقیم خاں
۲۵۶۰	وصال	حکیم نصر اللہ خان
۲۵۶۱	وصف	میر محمد علی
۲۵۶۲	وصل	میر احمد علی
۲۵۶۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۵۶۴	وفا	مولوی عبدالولی
۲۵۶۵	وفا	حیدر علی
۲۵۶۶	وفا	راجہ نول رائے
۲۵۶۷	ولایت علی	غازی پوری
۲۵۶۸	ولایت	نواب ولایت علی خاں
۲۵۶۹	ولایت	میر ولایت اللہ خاں
۲۵۷۰	ولی	حکیم شیخ ولی محمد
۲۵۷۱	ولی	علی محمد خاں
۲۵۷۲	ولی	محمد اکبر
۲۵۷۳	ولی اللہ سید	
۲۵۷۴	ولی	سید محمد مولی
۲۵۷۵	ولی	منشی محمد
۲۵۷۶	ولی	مرزا محمد دہلوی

۲۵۷۷	ولی	مرحمت خاں
۲۵۷۸	ولی	شاہ محمد ولی اللہ
۲۵۷۹	ولی اللہ شاہ دہلوی	
۲۵۸۰	وہاب	
۲۵۸۱	وہمی	منشی اودھ بابو شیو پرشاد نگم
۲۵۸۲	وہم	میر محمد علی
۲۵۸۳	ہاتف	مرزا محمد
۲۵۸۴	ہاتف یا ہاتفی	
۲۵۸۵	ہادی	دہلوی
۲۵۸۶	ہادی	میر محمد جواد سید
۲۵۸۷	ہادی	دکنی
۲۵۸۸	ہادی	حسین خاں سید
۲۵۸۹	ہاشم	حکیم باقر علی
۲۵۹۰	ہاشم	دکنی
۲۵۹۱	ہاشم	حاجی محمد
۲۵۹۲	ہاشم	خواجہ محمد
۲۵۹۳	ہانسوی	عبدالواسع
۲۵۹۴	ہاشمی	میر
۲۵۹۵	ہجر	مولوی غلام امام خاں
۲۵۹۶	ہجر	مرزا اصغر حسین
۲۵۹۷	ہدایت علی مولوی	
۲۵۹۸	ہدایت علی	
۲۵۹۹	ہدایت	میر ہدایت اللہ
۲۶۰۰	ہدایت	میرن یا شیر ہدایت اللہ
۲۶۰۱	ہزیر	حسین سید
۲۶۰۲	ہرچند	گھوس
۲۶۰۳	ہرچند	کشور دہلوی
۲۶۰۴	ہرچند رائے	
۲۶۰۵	ہرداس سنگھ	

۲۶۰۶	ہردیو سنگھ	
۲۶۰۷	ہرہنس لال	منشی
۲۶۰۸	ہرسکھ رائے	منشی
۲۶۰۹	ہروی	مولا درویش
۲۶۱۰	ہلال	مرزا محمد
۲۶۱۱	ہلال	امیر علی خاں
۲۶۱۲	ہما	مولوی نور حسین
۲۶۱۳	ہمت	علی خاں
۲۶۱۴	ہمت	احمد
۲۶۱۵	ہمدم	عبداللہ یا عباد اللہ سلطان
۲۶۱۶	ہمدم	میر محفوظ علی
۲۶۱۷	ہمدم	رائے گلاب چند
۲۶۱۸	ہمرنگ	میر عزیز الدین سید
۲۶۱۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۲۶۲۰	ہندو	گوکل چند
۲۶۲۱	ہنر	میاں
۲۶۲۲	ہنر	محمد داور حیدرآبادی
۲۶۲۳	ہنر	
۲۶۲۴	ہنر	وارث علی خاں
۲۶۲۵	ہنومان داس بابو	
۲۶۲۶	ہوس	نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۶۲۷	ہوس	غلام مصطفیٰ
۲۶۲۸	ہوش	میر شمس الدین
۲۶۲۹	ہوش	نواب مرزا تقی خاں
۲۶۳۰	ہوشرار	
۲۶۳۱	ہوشیار	منشی کیول رام
۲۶۳۲	ہویدا	میر محمد اعظم
۲۶۳۳	ہہنگا یا ہنگا خاں	
۲۶۳۴	یار	میر غلام حسین

۲۶۳۵	یار	میر محمد حسین
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زماں
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو خیرآبادی
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں
۲۶۴۲	یاس	خیرالدین
۲۶۴۳	یاور	شیخ امداد علی
۲۶۴۴	یاور	مرزا یاور بخت بہادر
۲۶۴۵	یحییٰ	منشی یحییٰ خاں
۲۶۴۶	یکتائی	غلام محی الدین
۲۶۴۷	یعقوب	میر یعقوب علی
۲۶۴۸	یقین	سید محمد حسین
۲۶۴۹	یقین	میاں انعام اللہ
۲۶۵۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں
۲۶۵۱	یکدل	میر عزت اللہ
۲۶۵۲	یکدل	دلاور خاں
۲۶۵۳	یک رنگ	مصطفیٰ قلی خاں
۲۶۵۴	یک رنگ	لالہ بشن داس
۲۶۵۵	یکسو	لالہ فتح چند
۲۶۵۶	یکرو	میاں عبدالوہاب
۲۶۵۷	یوسف	-
۲۶۵۸	یوسف	مولوی شیخ
۲۶۵۹	یوسف	میر یوسف علی خاں
۲۶۶۰	یوسف	-
۲۶۶۱	یوسف	نواب امجد علی
۲۶۶۲	یوسف	علی خاں
۲۶۶۳	یوسف خاں	لکھنوی
۲۶۶۴	یوسف شاہ	
۲۶۶۵	یوسف علی خاں	رامپور
۲۶۶۶	یوسف علی خاں	دہلوی
۲۶۶۷	یونس	..

تاریخ کے گمشدہ اوراق

حضرت نیاز کے چوبیس افسانوں کا مجموعہ تاریخ وانشائے لطیف کے امتزاج کا بلند ترین معیار قائم کرتے ہیں۔ ان افسانوں کے مطالعے سے واضح ہوگا کہ تاریخ کے بھولے ہوئے اوراق میں کتنی دلکش حقیقتیں پوشیدہ ہیں جنھیں حضرت نیاز کی انشاء نے اور زیادہ دلکش بنا دیا ہے۔ قیمت ۲/- روپے

ادارہ ادب عالیہ۔ نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

انتخاب دواوین

مصنف امام بخش صہبائی۔ دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے۔ فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب انھیں نے کی تھی۔ علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب حدایق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انھوں نے کیا تھا۔

عہد تصنیف وطباعت دہلی کالج کے پرنسپل بوترس کی فرمائش پر صہبائی نے ۱۸۴۲ء میں اردو کے معروف و ممتاز شعرا کا یہ انتخاب کیا تھا۔ جوگارساں دتاسی کے بیان کے مطابق ۱۸۴۳ء میں شائع ہوگیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے

خصوصیات اُردو زبان وادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ کر ممتاز شعرا کا معتدبہ کلام جمع کردیا گیا ہے اشعار کا انتخاب نہایت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوق سلیم پر دلالت کرتا ہے۔ ولی سے لے کر معاصرین تک کا انتخاب انھوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے۔ اور اس انتخاب میں تمام اصناف سخن کو ملحوظ رکھا ہے دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انھوں نے صرف غزل کے اشعار نہیں دئے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کوئی شاعر خصوصیت رکھتا ہے۔ کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے۔ ہر صفحہ میں ۲۰ اشعار ہیں۔ شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا۔ معاصر شعرا مثلاً غالب، ذوق اور مومن جن سے وہ بخوبی واقف تھے۔ اُن پر بھی صرف چند سطریں لکھی ہیں۔ اس لئے کہ ان کا اصل مقصد شعرا کا تذکرہ نہیں بلکہ ممتاز شعرا کے کلام کا انتخاب تھا۔

انتخاب کلام اور حالات زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا جو حصہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے۔ یہ دیباچہ اُردو میں ہے اور اس میں صہبائی نے شعر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصناف سخن پر اجمالاً لیکن عالمانہ روشنی ڈالی ہے۔ اصناف سخن پر خصوصاً بحث کی ہے۔ ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزان مشہور شعرا اور کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں۔ غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی۔

بعد کے اکثر تذکرہ نگاروں نے "انتخاب دواوین" سے مدد لی ہے کریم الدین نے "گلدستہ نازنیناں" کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے اس میں شعرا کے حالات اکثر لفظ بہ لفظ اسی تذکرے سے نقل کئے ہیں لیکن افسوس کہ انھوں نے صہبائی یا ان کے انتخاب کا کہیں ذکر نہیں کیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	ولی۔ شمس ولی اللہ گجراتی	۴	میر تقی میر	۷	شاہ نصیر	۱۰	منشی مول چند
۲	درد خواجہ میر درد	۵	جرات	۸	ممنون	۱۱	ذوق
۳	سودا رفیع الدین	۶	میر حسن	۹	ناسخ	۱۲	مومن

مدائح الشعراء

مصنف | نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خلیل مصنف گلزار ابراہیم۔

عہد تصنیف و طباعت | دیباچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر۔ انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمراں تھے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے تحقیق سے بتایا ہے کہ سنہ ۱۲۶۴ھ تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے[۱]

اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۷ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے مخمس، مسدس، مربع یا مثلث کرکے پیش کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰	امداد	امداد علی	۱۹	جمیل	مرزا مغل
۲	امیر	نواب امین الدولہ مرزا محمد تقی	۱۱	اخفش	جواد علی	۲۰	حسن	میر غلام حسن
۳	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۲	افسر	نواب کلب علی خاں بہادر خلف نواب سعادت علی خاں	۲۱	خسرو	مرزا کیخسرو خلف جلال احمد خاں بہادر
۴	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۳	انور	نور خاں	۲۲	درد	خواجہ میر
۵	اصغر	سید اصغر علی خاں	۱۴	الہ	محمد حسن خاں	۲۳	ذاکر	مولوی ذاکر علی
۶	اجمل	شاہ محمد اجمل	۱۵	افضل	شاہ غلام اعظم	۲۴	رسم	شیخ امام بخش خاں
۷	اعلیٰ	شاہ اعلیٰ	۱۶	بیباک	حکیم نجف علی خاں	۲۵	راسخ	شیخ امام بخش
۸	-	محمد سمیع	۱۷	بسمل	مرزا عنایت علی	۲۶	سلامت	سلامت علی
۹	اخلاص	گوبند پرشاد	۱۸	بیخود	محمد مہدی	۲۷	سرور	مولوی طفیل احمد

[۱] دستور الفصاحت - مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی۔

۲۸	شوق	میر رضی الدین	۴۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	ماہ	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۴۳	غریب		۵۷	....	لالہ محبوب سنگھ
۳۰	شیفتہ	مرزا محمد شیفتہ	۴۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	محمد حسین	سید محمد حسین عرف امیر نواب
۳۱	شورش	مرزا باقر علی شورش	۴۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲	شور	(اسمش بدریافت نرسید)	۴۶	گریاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	موزدل	
۳۳[۱]	.....		۴۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	مہجور	ناظر احمد خاں
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۴۸	لطف	لطف علی	۶۲	منشی	
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۴۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۶۳	مومن علی	شیخ مومن علی
۳۶	شوق		۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	نصیر	نصیر الدولہ نصیر الدین علیخاں بہادر
۳۷	شور	میر کلو	۵۱	محیط	منشی رام جس	۶۵	ناصر	نصیر الدولہ سید محمد ناصر خاں
۳۸	ضیا	میر ضیاء الدین	۵۲	مہدی	مہدی علی خاں عرف میر نواب	۶۶	نمود	مرزا اسکندر شکوہ
۳۹	طپش	مرزا جان	۵۳	مہدی	مرزا احمد مہدی خاں خلف الصدق بہادر	۶۷	ناسخ	...
۴۰	...	لالہ شیو سنگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	وصل	میر احمد علی
۴۱	عالی قدر	مرزا عالی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدولہ سید ظفر اللہ خاں بہادر	۶۹	یقین	انعام اللہ خاں[۲]

[۱] اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرا کی تعداد ۶۸ رہتی ہے۔

[۲] مدائح الشعرا کی تفصیلات کے لئے میں مکرمی اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں (فرمان)

شبستان کا قطرۂ گوہرین

مولانا نیاز فتحپوری کے بہترین افسانوں کا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت خیالات اور پاکیزگی کے بہترین شاہکار پیش کئے گئے ہیں۔ ہر افسانہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔　　قیمت:۔ ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

بہارِ بے خزاں

مصنف تخلص سحر، نام احمد حسین۔ مصنف نے خود اپنا حال بھی اس تذکرے میں درج کیا ہے اور نمونۂ کلام بھی دیا ہے۔ مثلاً ؎

جلوۂ مہتاب کا عالم نمایاں ہے یہاں ۔۔۔ شمع بے فانوس ہے وہ سیم تن عریاں نہیں

اس تذکرہ کے علاوہ سحر نے "طورِ معنی" کے نام سے بھی فارسی شعراء کا ایک تذکرہ لکھا تھا۔ اس تذکرے میں انھوں نے متعدد فارسی تذکروں سے مدد لی تھی اور صرف ایرانی شعراء کا ذکر کیا تھا

عہد تصنیف و تالیف یہ تذکرہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء میں لکھا گیا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب دہلی میں بہادر شاہ ظفرؔ اور لکھنؤ میں امجد علی شاہ حکمراں تھے۔ تذکرہ اب تک غیر مطبوعہ ہے اور اس کا ایک قلمی نسخہ ندوۃ العلماء لکھنؤ کے کتب خانے میں موجود ہے یہ نسخہ "مولوی عبد الحیٔ مصنف تذکرہ گل رعنا کی ملکیت تھا جسے اُن کے بیٹے مولانا عبد العلی ندوی نے عاریۃً کتب خانے کو دیدیا ہے ــــ فہرست کتب میں اس کا نمبر ۳۲۲ ہے۔ اسکے ساتھ مصنف کا دوسرا تذکرہ "طورِ معنی" بھی مجلد ہے۔

بہارِ بے خزاں کے مخطوطہ میں ۸½" × ۵½" سائز کے تقریباً ۱۴۹ صفحات ہیں۔ رسم الخط اچھا نہیں ہے پھر بھی پڑھنے میں آجاتا ہے۔ شروع کے ۴، اور آخر کے ۴ صفحے دوسرے کاغذ پر ہیں لیکن پوری کتاب کا خط ایک ہی ہے۔ کاتب کا نام اور سن کتابت البتہ درج نہیں ہے۔

مخطوطہ کے ایک حاشیہ پر کفایت علی۔ کافیؔ کا یہ تاریخی قطعہ درج ہے۔

جب ہوا یہ تذکرہ تالیف نیک گلستاں ۔۔۔ یادگارِ شاعرانِ کشور ہندوستاں
فکر کافیؔ سے ہوئی تاریخ اُس کی آشکار ۔۔۔ یہ عجب گلزارِ زیبا ہے بہارِ بے خزاں

آخری مصرعے سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵ء نکلتا ہے۔

خصوصیات برصغیر کے ریختہ گو شعراء کا تذکرہ ہے اور حسب دستور زمانہ، فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ ابتدا میں مختصر سا مقدمہ ہے۔ بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی سوانح حیات کے ساتھ ہر شاعر کا نمونۂ کلام درج ہے ــــ اس میں خواجہ میر دردؔ سے لیکر ذوقؔ، مومنؔ، ناسخؔ اور غالبؔ کے عہد تک کے صرف ۸۰ شاعروں کا ذکر ہے ــــ اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ مصنف نے صرف منتخب یا اپنے پسندیدہ شاعروں کا تذکرہ مرتب کیا ہے۔ تذکرہ نگار چونکہ اردو کے ممتاز شاعروں کا ہم عصر ہے اور اس کے بیان میں اعتدال و توازن بھی پایا جاتا ہے اس لئے شعراء کے سوانح کے سلسلے میں، یہ تذکرہ بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ میرؔ کے سلسلے میں سب سے پہلے یہ انکشاف

"کہ بشہر خویش با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود در سر دہ تعشق طبع و میل خاطر داشتہ۔ آخر عشق او خامۂ مشک پیدا کردہ ...."

اسی تذکرہ نے کیا ہے اور ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی صاحب نے "میر تقی میر حیات اور شاعری" میں بسلسلۂ معاشقہ اسی سے استفادہ کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۹	رغبت	میر......	۵۷	قاسم	قاسم علی خاں
۲	اسد	مرزا نوشہ اسد اللہ خاں	۳۰	رقت	مرزا قاسم علی	۵۸	کلیم	شیخ کلیم اللہ
۳	انشا	انشاء اللہ خاں	۳۱	رنگین	سعادت یار خاں ؟	۵۹	کرم	شیخ غلام ضامن
۴	آزردہ	مولوی صدر الدین خاں	۳۲	روشن	روشن شاہ	۶۰	گویا	فقیر محمد
۵	احسان	حافظ عبد الرحمن خاں	۳۳	سرور	اعظم الدولہ	۶۱		گنا بیگم
۶	احسن	مرزا احسن علی	۳۴	سعادت	سعادت علی	۶۲	لطف	مرزا علی
۷	امکان	×	۳۵	سعید	سعید الدین خاں	۶۳	مہر	نواب امین الدولہ
۸	امین	امین الدین	۳۶	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۶۴	محزوں	میر ناصر خاں
۹	بقا	محمد بقاء اللہ	۳۷	سودا	مرزا رفیع	۶۵	محبت	نواب
۱۰	انوار	انوار حسین	۳۸	سحر	احمد حسین (کاتب الحروف)	۶۶	مسرور	×
۱۱	بیدار	میر محمد	۳۹	شہیدی	کرامت علی	۶۷	مفتوں	منشی اصغر علی
۱۲	برق	مرزا محمد رضا	۴۰	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۶۸	مست	مولوی فضل رسول بدایونی
۱۳	تسکین	میر حسن	۴۱	شرر	×	۶۹	ملتمس	مہدی
۱۴	تمنا	×	۴۲	صاحب	امر الفاطمہ ؟	۷۰	ممنون	سید .... الدین
۱۵	ثابت	مرزا فخر الدین ؟	۴۳	ظفر	مرزا ابو ظفر بادشاہ	۷۱	منتظر	نور الاسلام ؟
۱۶	جرأت	×	۴۴	طور	×	۷۲	منت	میر قمر الدین
۱۷	جانی	×	۴۵	عاشق	آغا حسین علی خاں	۷۳	مقصود	نامعلوم
۱۸	جینا	جینا بیگم	۴۶	عشق	حکیم عرب اللہ خاں ؟	۷۴	مشتاق	عبد اللہ خاں
۱۹	جولاں	×	۴۷	عشق	شیخ غلام محمد	۷۵	مومن	مومن خاں
۲۰	حسن	میر......	۴۸	عشقی	طالب علی خاں	۷۶	مصحفی	غلام ...... ہمدانی
۲۱	حشر	رسول بخش	۴۹	غریب	×	۷۷	معروف	الٰہی بخش خاں
۲۲	حسین	×	۵۰	غافل	×	۷۸	میر	محمد تقی
۲۳	خلیل	شاہجہاں آبادی شاگرد آتش	۵۱	فضل	فضل مولانا خاں	۷۹	ناسخ	شیخ امام بخش .
۲۴	خادم	خادم حسین	۵۲	فصیح	مرزا جعفر علی	۸۰	نیاز	مولوی نیاز احمد
۲۵	خالق	عبد الخالق	۵۳	فغاں	اشرف خاں	۸۱	وحشت	غلام علی خاں
۲۶	درد	خواجہ میر درد	۵۴	فرح	فرح علی	۸۲	وزیر	خواجہ وزیر
۲۷	ذوق	محمد ابراہیم	۵۵	قائم	قیام الدین	۸۳	ہوش	غلام مرتضیٰ
۲۸	ذکی	مہدی علی	۵۶	قدرت	قدرت اللہ	۸۴	یاس	خیر الدین
						۸۵	مذاقی	×

گلدستۂ نازنیناں

مصنف منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی، جنھوں نے فیلن صاحب کے ساتھ مل کر سنہ ۱۸۴۸-۴۹ء میں گارسان دتاسی کی "تاریخ ادب ہندوستان" جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور "طبقات شعرائے ہند" نام رکھا۔

عہد تصنیف و طباعت کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ "ماہ ذی الحجہ سنہ ۱۲۶۰ھ مطابق دسمبر سنہ ۱۸۴۴ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر سنہ ۱۲۶۱ھ مطابق ماہ فروری سنہ ۱۸۴۵ء میں چھپنا شروع ہوگیا اور نام اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا" لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ سنہ ۱۲۶۱ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور زین العابدین عارف کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کے اتمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵ء ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار سنہ ۱۲۶۱ھ میں مطبع رفاہ عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاہ ظفران کے ولیعہد اور رمز کے کلام کا انتخاب ہے جو ۲۰ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات "گلدستہ نازنیناں" اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعوے کیا ہے کہ انھوں نے اس تذکرے کو عروض و قواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعر و اصناف سخن کا تذکرہ کرکے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چند صفحوں میں انھوں نے تاریخ شعر پر روشنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت سرسری۔ دوسرے مسائل یعنی علم بیان و عروض کو انھوں نے کہیں نہیں چھیڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دواوین کے طویل انتخابات البتہ درج کردئے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ "گلدستہ نازنیناں" کو انھوں نے صہبائی کے "انتخاب دواوین" کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انھوں نے شعرا کے حالات و انتخابات کلام کے ساتھ علم عروض و قواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ اسے نہ کرسکے۔ آغاز شاعری سے متعلق بھی انھوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حرف بہ حرف صہبائی کے انتخاب سے نقل کئے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً اڑتیس ۳۸ کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خاصے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، مثنویات اور رباعیات سبھی شامل ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد	۱۴	تسکین	۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر	۱۵	شیفتہ	۲۸	چینا بیگم
۳	سودا	۱۶	ممنون نظام الدین	۲۹	جانی
۴	مومن	۱۷	قاسم میر قدرت اللہ	۳۰	زینت
۵	ذوق	۱۸	عشق عزت اللہ	۳۱	صاحب جی
۶	جرات	۱۹	ہدایت ہدایت خاں	۳۲	نزاکت
۷	انشاء	۲۰	نصیر شاہ نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف الٰہی بخش	۲۱	ولی	۳۴	جان
۹	اسد اسد اللہ خاں	۲۲	نظیر اکبرآبادی	۳۵	ماہ
۱۰	عارف نواب زین العابدین	۲۳	احسان حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	چرکین
۱۱	آتش	۲۴	حاتم ظہورالدین	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ	۲۵	نکہت نیاز علی بیگ	..	...
۱۳	مصحفی	۲۶	اثیم محمد علی	..	..

نقاب اُٹھ جانے کے بعد

مولانا نیاز فتحپوری کے تین افسانوں کا مجموعہ جس میں بتایا گیا ہے کہ ہمارے ملک کے ہادیان طریقت اور علمائے کرام کی زندگی کیا ہے اور ان کا وجود ہماری معاشرت و اجتماعی حیات کے لئے کس درجہ سم قاتل ثابت ہوتا رہا ہے۔ زبان، پلاٹ اور انشاء کے لحاظ سے جو مرتبہ ان افسانوں کا ہے وہ دیکھنے سے تعلق رکھتا ہے۔ قیمت:- ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۷/۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

گُلستانِ بے خزاں[1]

مصنّف حکیم میر قطب الدین باطنؔ، مرید مولوی غلام نصیر الدین عرف کالے میاں شاہجہاں آبادی۔ باطن کے والد کا نام حکیم محمد ظاہر تھا اور وہ محلّہ تاج گنج آگرہ میں رہتے تھے[2]۔ باطن نے عربی فارسی کی تعلیم نظیر اکبر آبادی سے حاصل کی تھی اور شعر و سخن میں بھی انھیں سے مشورہ کرتے تھے۔

باطن نے تذکرے میں اپنے حالات بھی درج کئے ہیں اور ان کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ انھیں اشعار جمع کرنے کا شوق لڑکپن سے تھا۔ چار دواوین، ایک مثنوی اور "اعجاز رقم" (خمسہ بر مثنوی میر حسن) کے علاوہ گلستان بے خزاں ان سے یادگار ہے۔

عہد تصنیف وطباعت باطن نے تقریباً ۳۵ - ۳۶ سال کی عمر میں یہ تذکرہ بزبان اردو لکھا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں قطعات تاریخ تالیف درج ہیں۔ ان سے ۱۱۶۵ھ نکلتے ہیں۔ لیکن باطن نے ایک تاریخ اس طور پر بھی درج کی ہے۔

خامہ نے جب دیا جواب سوال	رو بر رو کھ کے گلشنِ بے خار
منصفانِ زمانہ کہنے لگے	ہے گلستان بے خزاں میں بہار
بلبلِ فکر پھر تو اے باطن	چہچہایا یہ کھول کر منقار
نام تاریخی اس شگوفے کا	"نغمۂ عندلیب" کہہ اے یار

"نغمۂ عندلیب" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ نکلتا ہے۔ غالباً یہ سال آغاز ہے حقیقتہً یہ تذکرہ ۱۲۶۵ھ میں مکمل ہوا کر اور ماہ جمادی الاوّل ۱۲۹۲ھ مطابق جون ۱۸۷۵ء میں پہلی بار مطبع نول کشور سے شائع ہوا ہے۔ شروع میں ۳ صفحہ کا دیباچہ ہے۔ اصل تذکرہ ۲۸۸ صفحوں پر ختم ہو جاتا ہے لیکن آخری چند صفحات میں تقریظ و قطعاتِ تاریخ ہیں اور اس طرح اس کے صفحات ۲۹۲ تک پہنچ جاتے ہیں۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور شیفتہ کے گلشن بے خار کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ دیباچہ میں باطن نے لکھا ہے کہ "گلشن بے خار تالیف نواب مصطفٰے خاں متخلص بہ شیفتہ جا اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ حضرت ہیں تو ابی پر ذریعۃ۔ سب کو حقارت سے یاد کیا۔ اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے...... اور عبارت تذکرہ کی وہ مثل کہ آدھا تیتر آدھا بٹیر، تذکرہ اردو عبارت فارسی یہ ان کی اور ان کے استاد کی عقل کا پھیر ہے...... پس جن صاحبوں کو گمان احقر کی غلطی پر ہو گلشن بے خار کو ملاحظہ فرمائیں راست و دروغ واضح ہو جائے گا۔ ایسی ایسی بے انصافیاں جب نظر آئیں تو عاصی حکیم قطب الدین متخلص بہ باطن نے

[1] اس کا تاریخی نام نغمۂ عندلیب ہے جس سے ۱۲۶۱ھ نکلتے ہیں۔ آخری صفحات میں باطن نے لکھا ہے کہ ۔۔۔ سال آغاز اس مرقع کا ہے گلستان بے خزاں دوسرے مصرع سے بھی ۱۲۶۱ھ بنتے ہیں۔ لیکن تکمیل کی تاریخ دو ربیع الاول ۱۲۶۵ھ ہے جیسا کہ باطن نے دیباچے میں لکھا ہے۔

[2] داستان تاریخ اردو، حامد حسن قادری۔

ایک تذکرہ بجواب گلشن بے خار بہ عبارت اردو زبان جمع کیا جس کا نام رکھا "گلستانِ بے خزاں"

شیفتہ سے باطن کی مخاصمت کا اصل سبب یہ تھا کہ شیفتہ نے گلشن بے خار میں باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے متعلق لکھ دیا تھا کہ "اُن کے اشعار بازاری لوگوں کی زبان پر جاری ہیں۔ ان اشعار کی بنا پر نظیر شاعروں میں شمار ہونے کے لائق نہیں۔"

باطن نے اپنے تذکرے میں اس کا انتقام لیا اور شیفتہ کے احباب، استاد اور ممدوحین کو جی کھول کر گالیاں دیں، شیفتہ نے مومن اور آزردہ کی بڑی تعریفیں کی تھیں۔ دونوں کے کلام میں باطن نے معائب نکالے اور آزردہ کے اشعار پر اصلاحیں دیں۔ اس انتقامی جذبے کا یہ اثر ہوا کہ "گلستان بے خزاں" کی تحریر میں توازن و اعتدال باقی نہ رہا۔ تذکرہ مخالفین کی ہجو اور موافقین کی مدح کا مجموعہ بن گیا۔ اپنے استاد نظیر اکبر آبادی کی تعریف میں انھوں نے بڑی مبالغہ آمیزی سے کام لیا اور ان کا ذکر بیس صفحات میں کیا۔ لیکن اس سے بڑا فائدہ یہ ہوا ہے کہ "نظیر اکبر آبادی" رفتہ رفتہ منظر عام پر آگئے اور آج ان کا نام میر و غالب کے ساتھ لیا جاتا ہے۔ فکر کی بلندی نہ سہی لیکن سماجی زندگی اور مقامی آب و رنگ کی عکاسی کے لحاظ سے واقعی اردو کا کوئی شاعر ان کی ہمسری کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ شیفتہ نے نظیر کے ساتھ واقعی زیادتی کی تھی اور یہ شیفتہ ہی کی تنقیدی رائے کا اثر تھا کہ نظیر بہت دنوں تک گم نام رہے۔ باطن نے انھیں اچھالا اور اس طرح کہ عام و خاص دونوں ان کی طرف متوجہ ہوئے اور آج نظیر کو جو قبول عام حاصل ہو رہا ہے وہ تفصیل کا محتاج نہیں رہا ہمارے نزدیک باطن کے تذکرے کا بڑا حاصل یہ ہے کہ اس کی بدولت ایک زندہ شاعر کو ادبی تاریخ میں مناسب جگہ مل گئی۔

یوں باطن کے تذکرے کا انداز صناعانہ ہے انھوں نے عموماً عبارت آرائی اور بے جا تعریف و تنقیص میں زور قلم صرف کیا ہے۔ حالات البتہ قدرے تفصیلی ہیں اور معاصرین کے متعلق بعض اہم معلومات فراہم کرتے ہیں لیکن سب سے طویل ذکر نظیر اکبر آبادی کا ہے ـــــ انتخاب کلام میں البتہ بڑے اختصار سے کام لیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	احمد	احمد بیگ	۷	آزاد	امیرالدین	۱۳	ایمان	شیر محمد خاں
۲	احمد	غلام احمد	۸	آزاد	فقیر اللہ	۱۴	اوباش	شیخ میر زماں
۳	آبرو	نجم الدین	۹	آزاد	فقیر اللہ	۱۵	آشفتہ	مرزا رضا علی
۴	افصح	حیدر علی خاں	۱۰	آزاد	لالہ رام سنگھ	۱۶	اونیس	محی الدین
۵	اصغر و امجد	محمد علی	۱۱	آشوب	امداد علی	۱۷	آشفتہ	میر منور علی
۶	آرام	پریم ناتھ	۱۲	آشفتہ	عظیم الدین	۱۸	انشا	انشاء اللہ خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۹	آصف	آصف الدولہ	۴۸	اسم	محمد علی	۷۷	آتش	حیدر علی
۲۰	انجام	امیر خاں	۴۹	اسعد	اسعد بخت	۷۸	آباد	-
۲۱	آفتاب	شاہ عالم	۵۰	ابہام	شرف الدین	۷۹	اشکی	غلام محی الدین
۲۲	آفرین	قلندر بخش	۵۱	اکبر	اکبر خاں	۸۰	اعظم	میر اعظم علی
۲۳	انتظار		۵۲	اسد	میر امانی	۸۱	اثیم	محمد علی
۲۴	انیس	امیر الدولہ	۵۳	اسیر	-	۸۲	احمد	غلام محی الدین
۲۵	آفاق	فرید الدین	۵۴	اسلام	شیخ الاسلام	۸۳	ادب	محی الدین
۲۶	انور	ولی محمد خاں	۵۵	اشفاق		۸۴	بخشی	حسین بخش
۲۷	آگاہ	حسن علی	۵۶	اشرف	محمد اشرف	۸۵	بیدل	میر محمدی
۲۸	امانت	امانت رائے	۵۷	اطہر	محی الدین	۸۶	بقا	محمد بقا
۲۹	آگاہ		۵۸	اعظم	اعظم خاں	۸۷	برکت	برکت اللہ
۳۰	امی	روشن بیگ	۵۹	افسوس	میر شیر علی	۸۸	بیان	خواجہ احسن اللہ
۳۱	اثل	عبد الجلیل	۶۰	اختر	۔	۸۹	برشتہ	مشرف
۳۲	امجد	امجد	۶۱	آزاد	اسد اللہ	۹۰	برکت	برکت علی
۳۳	اثر	علی حسین علی	۶۲	ارشاد	انور علی	۹۱	بیجواب	
۳۴	احسان	۔	۶۳	استاد	محمد بخش	۹۲	بیخود	نرائن داس
۳۵	امانی	میر امانی	۶۴	امیر	اعظم علی	۹۳	بیجان	شنبھو ناتھ
۳۶	احسان	عبد الرحمٰن	۶۵	آرام	مکھن لال	۹۴	بیزار	حسین بخش
۳۷	امین	محمد اسمٰعیل	۶۶	آزردہ	صدر الدین	۹۵	بے باک	نجف علی
۳۸	امین	امین الدین	۶۷	احسن		۹۶	بسمل	جبار علی
۳۹	احسن	مرزا احسن	۶۸	افسر	غلام اشرف	۹۷	بیتاب	عباس علی خاں
۴۰	امین	محمد امین	۶۹	الفت		۹۸	بشیر	بشارت علی خاں
۴۱	احسن	احسن اللہ خاں	۷۰	امیر	علی محمد خاں	۹۹	بیتاب	
۴۲	امیر		۷۱	امین	امین الدین	۱۰۰	بیتاب	سیوک رام
۴۳	احقر	جواد علی	۷۲	امانی		۱۰۱	بیتاب	خداوردی خاں
۴۴	امیر	امیر الدولہ ظفر جنگ بہادر	۷۳	احقر		۱۰۲	بہادر	بینی بہادر
۴۵	اختر	اکبر علی	۷۴	افسوس		۱۰۳	بیتاب	
۴۶	الفت	منگل سین	۷۵	انصاف	عبد الرحمٰن	۱۰۴	بشیر	محمد علی
۴۷	ارمان		۷۶	امیر	گلزار علی	۱۰۵	باطن	قطب الدین

۱۰۶	بہار		۱۳۵	تسکین	میر حسین	۱۶۴	جوہر	احمد علی
۱۰۷	بہجت		۱۳۶	تسکین	سعادت علی	۱۶۵	جراح	غلام ناصر
۱۰۸	پیام	شرف الدین علیخاں	۱۳۷	تجلی	میر غلام علی	۱۶۶	جوشش	محمد عارف
۱۰۹	پروانہ	جسونت رائے	۱۳۸	تنہا	کفایت علی	۱۶۷	جینا	جینا بیگم
۱۱۰	پروانہ	محمد بیگ	۱۳۹	تپش	مدد علی	۱۶۸	جولاں	الف شاہ
۱۱۱	بسیط	آنند سروپ	۱۴۰	تمکین	محمد یوسف	۱۶۹	چرکیں	-
۱۱۲	بیدل	غلام حسین	۱۴۱	ثنا	ثناء اللہ	۱۷۰	جان	جان صاحب
۱۱۳	بحر	-	۱۴۲	ثروت	سید درویش	۱۷۱	جوش	نیاز احمد
۱۱۴	برق	نجم الدین	۱۴۳	ثابت	معز الدین	۱۷۲	جان	جان صاحبہ
۱۱۵	پذیر	نثار علی	۱۴۴	ثنا	شمس الدین	۱۷۳	حقیر	نبی بخش
۱۱۶	تصویر		۱۴۵	ثاقب		۱۷۴	حسرت	ذوقی رام
۱۱۷	تراب	تراب علی	۱۴۶	ثابت	اجابت علی	۱۷۵	حسن	میر غلام حسن
۱۱۸	تمکین	نثار علی	۱۴۷	جرات	قلندر بخش	۱۷۶	حسرت	-
۱۱۹	تسلّی	ٹیکا رام	۱۴۸	جنون	مرزا نجف علی	۱۷۷	حسرت	جعفر علی
۱۲۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۴۹	جعفر	باقر علی	۱۷۸	حجام	عنایت اللہ
۱۲۱	تاباں	عبدالحیٔ	۱۵۰	جام	کنور سین	۱۷۹	حسین	نواب غلام حسین
۱۲۲	تمنا	محمد اسحٰق	۱۵۱	جانی	بیگم جان	۱۸۰	حیف	چراغ علی
۱۲۳	ترقی	مرزا تقی خاں	۱۵۲	چھمن	چھمن ناتھ	۱۸۱	حاتم	ظہور الدین
۱۲۴	تاب	مہتاب رائے	۱۵۳	جان	جان علی	۱۸۲	حشمت	محتشم علی
۱۲۵	تحیّر	غلام مصطفیٰ	۱۵۴	جہاندار	جہاندار شاہ	۱۸۳	حیدر	حیدر علی
۱۲۶	تمکین	صلاح الدین	۱۵۵	جہانگیر	مرزا جہانگیر	۱۸۴	حافظ	محمد اشرف
۱۲۷	تجلّی		۱۵۶	جلال		۱۸۵	حیدر	حسام الدین
۱۲۸	تپش	محمد اسمٰعیل	۱۵۷	جولاں	میر حسن علی خاں	۱۸۶	حشمت	میر محمد علی
۱۲۹	تپش	-	۱۵۸	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۸۷	حالی	محب علی
۱۳۰	تعشق	-	۱۵۹	جنون	فخر الاسلام	۱۸۸	حبیب	
۱۳۱	تجمل	محمد عظیم	۱۶۰	جوشش	محمد روشن	۱۸۹	حضور	بالمکند
۱۳۲	تجلی	محمد حسین	۱۶۱	جوان	نعیم بیگ	۱۹۰	حیراں	حیدر علی
۱۳۳	تصور	حیدر حسن	۱۶۲	جوشش	رحیم اللہ	۱۹۱	حیرت	اجودھیا پرشاد
۱۳۴	تجلّی	شاہ تجلّی	۱۶۳	جذب	میر بھکاری	۱۹۲	حزیں	

۱۹۳	حفیظ	محمد حفیظ	۲۲۲	خاں	محمدی خاں	۲۵۱	ذکا	لالہ خوب چند
۱۹۴	حکیم	محمد اشرف	۲۲۳	خاکسار	میر محمد یار	۲۵۲	ذوق	ذوقی شاہ
۱۹۵	حقیقت	میر شاہ حسین	۲۲۴	خادم		۲۵۳	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۱۹۶	حیرت	فخر الدین	۲۲۵	خستہ	عبداللہ خاں	۲۵۴	ذوقا	ذوقا
۱۹۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۲۲۶	خلق	جادو نرائن	۲۵۵	ذکاء	ذکاء اللہ خاں
۱۹۸	حیرت	میر مراد علی	۲۲۷	خوشنود		۲۵۶	ذوقی	ذوقی
۱۹۹	حقیر	امام الدین	۲۲۸	درد	خواجہ محمد	۲۵۷	راسخ	ظفریاب خاں
۲۰۰	حسن	خواجہ حسن	۲۲۹	درویش	میر شاہ علی	۲۵۸	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۲۰۱	حسن	ابوالحسن	۲۳۰	داغ	میر محمدی	۲۵۹	بہادر	
۲۰۲	حسن	مرزا احسن	۲۳۱	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۶۰	رقت	
۲۰۳	حسین	غلام حسین	۲۳۲	دانا	میر فضل علی	۲۶۱	رسا	
۲۰۴	حسن	حسن علی خاں	۲۳۳	دریغ	زین العابدین	۲۶۲	رضا	
۲۰۵	حکیم	بہاء الدین	۲۳۴	دارا	دارالجنت	۲۶۳	رستم	سید رستم علی خاں
۲۰۶	حیا	رحیم الدین	۲۳۵	داؤد		۲۶۴	رسوا	لالہ آفتاب رائے
۲۰۷	حزیں	بہادر علی	۲۳۶	دلخوش	لالہ بہادر سنگھ	۲۶۵	رسا	علیم اللہ
۲۰۸	حشمت	فخر الدین	۲۳۷	دردمند	کریم الدین خاں	۲۶۶	رسم	غلام محمد
۲۰۹	خالق	عبدالخالق	۲۳۸	دل	آزاد جاں	۲۶۷	رضا	سید محمدی
۲۱۰	خالق	خالق بخش	۲۳۹	دل	شمس الدین	۲۶۸	رضا	میر رضا علی
۲۱۱	خلیل	ابراہیم علی	۲۴۰	دلسوز	خیراتی خاں	۲۶۹	رضا	میر محمد رضا
۲۱۲	خنداں		۲۴۱	دولہن بیگم	بہو بیگم	۲۷۰	رضا	مرزا جیون
۲۱۳	خیال	غلام حسن	۲۴۲	دل	زور آور خاں	۲۷۱	رضی	سید الدولہ رضی خاں
۲۱۴	خاکی	حیدر بیگ	۲۴۳	دل		۲۷۲	راقم	لالہ بندرابن
۲۱۵	خادم		۲۴۴	دلگیر	میر حمایت اللہ	۲۷۳	رضی	مرزا رضی خاں
۲۱۶	خلق	میر احسن	۲۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۲۷۴	راغب	مرزا سبحان علی بیگ
۲۱۷	خلیق	میر مستحسن	۲۴۶	دوست		۲۷۵	رغبت	
۲۱۸	خادم	خادم علی	۲۴۷	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۲۷۶	رافت	رؤف
۲۱۹	خان	اشرف خاں	۲۴۸	داغ	میاں ہدایت علی	۲۷۷	رفیق	امین اللہ
۲۲۰	خستہ	غلام قطب	۲۴۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۷۸	راسخ	غلام علی
۲۲۱	خرد	فخر الدین	۲۵۰	ذرہ	لال رام ناتھ	۲۷۹	رفاقت	مرزا مکین

۲۸۰	رغبت	سید عبدالمعانی	۳۰۸	سامی	مرزا محمد جاہ بیگ	۳۳۷	سرعت	
۲۸۱	روشن	روشن شاہ	۳۰۹	سبحان	عبدالسبحان	۳۳۸	سعید	سعیدالدین خاں
۲۸۲	رفیع	رفیع الدین	۳۱۰	سبقت	مرزا مغل	۳۳۹	سلطان	سلطان خاں
۲۸۳	رنگین	لالہ پورن لعل	۳۱۱	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۳۴۰	شاد	
۲۸۴	رفعت	مرزا قاسم علی بیگ	۳۱۲	سرسبز	مرزا زین العابدین	۳۴۱	شاداب	خوشوقت رائے
۲۸۵	رونق	میر غلام حیدر خاں	۳۱۳	سجاد	میر سجاد	۳۴۲	شاد	اللہ یار بیگ
۲۸۶	رند	مہربان خاں	۳۱۴	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ	۳۴۳	شاد	
۲۸۷	رضا	حمیدالدین	۳۱۵	سراج	سراج الدین علی	۳۴۴	شاد	احمد حسین
۲۸۸	رند	لالہ گنگا پرشاد	۳۱۶	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں	۳۴۵	شاداں	رجب علی
۲۸۹	رنج	میر محمد نصیر	۳۱۷	سراج		۳۴۶	شاکر	شاکر علی
۲۹۰	راز	حیدرآبادی	۳۱۸	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۳۴۷	شاہ	سعداللہ
۲۹۱	رنگین	سعادت یار خاں	۳۱۹	سلطان	مرزا ایزد بخش	۳۴۸	شاکر	محمد شاکر
۲۹۲	رضا	شیخ محسن رضا	۳۲۰	سعید	سعیدالدین خاں	۳۴۹	شائق	محمد ہاشم
۲۹۳	رمز	محمد سلطان	۳۲۱	سکندر	محمد علی	۳۵۰	شائق	میر حاجی
			۳۲۲	سعادت	سعادت علی	۳۵۱	شائق	نذیرالدین
۲۹۴	رفعت	مرزا پیارے صاحب عالم	۳۲۳	سلطان	نصراللہ خاں	۳۵۲	شرف	شرف الدین
۲۹۵	رسا	مرزا کریم الدین صاحب عالم	۳۲۴	سلیمان		۳۵۳	شرف	میر مہدی
۲۹۶	رضا	میاں غلام محی الدین حیدرآبادی	۳۲۵	سلام	نجم الدین	۳۵۴	شرف	شمس الدین
۲۹۷	ربط	رائے بالا پرشاد	۳۲۶	سرعت		۳۵۵	شریف	شریف بیگ
۲۹۸	رسا	غلام محمد خاں	۳۲۷	سلیمان	سلیمان شکوہ	۳۵۶	شریر	مرزا صادق
۲۹۹	زکی	شیخ مہدی علی	۳۲۸	سودا	محمد رفیع	۳۵۷	شرافت	شرافت علی
۳۰۰	زار	میر مظہر علی	۳۲۹	سوز	محمد میر	۳۵۸	شرر	جعفر علی
۳۰۱	زینت		۳۳۰	سہراب	سہراب بیگ	۳۵۹	شرر	ابراہیم بیگ
۳۰۲	زار	میر برہان الدین	۳۳۱	سید	غلام رسول	۳۶۰	شعلہ	لالہ امرناتھ
۳۰۳	زار	میر جیون علی	۳۳۲	سوزاں	احمد علی خاں	۳۶۱	شفیع	محمد شفیع
۳۰۴	زماں	سید محمد زماں	۳۳۳	سید	قطب علی	۳۶۲	شفا	حکیم یار علی
۳۰۵	زکی	جعفر علی خاں	۳۳۴	سیادت	مجاہدالدین	۳۶۳	شفیق	مظہر علی
۳۰۶	زعیم	بسم اللہ خاں	۳۳۵	سید	غالب علی خاں	۳۶۴	شکوہ	شکوہ علی
۳۰۷	ساماں	میر محمد ناصر	۳۳۶	سحر	محمد یعقوب علی خاں	۳۶۵	شکوہ	محمد رضا

۳۶۶	شکر	رادھا کرشن	۳۹۵	شیدا	خواجہ ہینگا	۴۲۴	صفا	منولعل
۳۶۷	شکیبا	غلام حسین	۳۹۶	شیفتہ	عبدالصمد	۴۲۵	صفا	
۳۶۸	شگفتہ	بیدار بخت	۳۹۷	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خاں	۴۲۶	صفت	کریم اللہ خاں
۳۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۳۹۸	شیفتہ	احمد خاں	۴۲۷	صافی	بعوسین
۳۷۰	شگفتہ	مرزا یوسف علی	۳۹۹	شاد	تفضل حسین	۴۲۸	صابر	مرزا صابر
۳۷۱	شوق	الٰہی بخش	۴۰۰	شہرت	مرزا حاجی	۴۲۹	صفا	مرزا ننھے
۳۷۲	شوق	محمد بخش	۴۰۱	شرر	غیاث الدین	۴۳۰	صفیر	جان خاں
۳۷۳	شوق	جوہر بیگ	۴۰۲	شور	جارج ہنس	۴۳۱	صدق	محمد صدیق
۳۷۴	شوق	قدرت اللہ	۴۰۳	شمس	ولی اللہ	۴۴۲	صمد	عبدالصمد
۳۷۵	شوق		۴۰۴	شاد	رام پرشاد	۴۴۳	صبا	وزیر علی
۳۷۶	شوق	حسن خاں	۴۰۵	شکر	محمد مرزا	۴۴۴	ضیا	ضیاء الدین
۳۷۷	شوق	روشن علی	۴۰۶	شاد	دیبی پرشاد	۴۴۵	ضبط	میر حسن شاہ
۳۷۸	شوق	غلام رسول	۴۰۷	شاکر	ظریاب خاں	۴۴۶	ضیا	میر ضیاء الدین
۳۷۹	شور	محمد بیگ	۴۰۸	صاحب	ظریاب خاں	۴۴۷	ضمیر	شیخ مداری
۳۸۰	شوق	حنیف علی	۴۰۹	صاحب	امت الفاطمہ	۴۴۸	ضیا	مرزا ضیا بخت
۳۸۱	شوق	لالہ بھوکے لال	۴۱۰	صاحب		۴۴۹	ضمیر	لالہ گنگا داس
۳۸۲	شور	غلام احمد	۴۱۱	صاحب	امام علی	۴۵۰	ضیغم	غضنفر علی
۳۸۳	شہرت	امیر بخش	۴۱۲	صادق	صادق علی خاں	۴۵۱	طفل	مرزا مقتدر
۳۸۴	شورش	غلام حسین	۴۱۳	صادق	صادق علی خاں	۴۵۲	طالب	طالب حسین
۳۸۵	شہامت	شہامت علی	۴۱۴	صابر	صابر شاہ	۴۵۳	طرہ	طرہ باز خاں
۳۸۶	شہرت		۴۱۵	صادق	جعفر علی	۴۵۴	طرب	لالہ جھنو لعل
۳۸۷	شہید		۴۱۶	صانع	نظام الدین	۴۵۵	طالب	
۳۸۸	شیدا		۴۱۷	صبا	-	۴۵۶	طالب	حافظ طالب
۳۸۹	شیفتہ		۴۱۸	صبا	کانجی مل	۴۵۷	طالب	طالب علی
۳۹۰	شرر		۴۱۹	صبا	شنکر ناتھ	۴۵۸	طور	
۳۹۱	شفق		۴۲۰	صفدری	میر صادق علی	۴۵۹	طوماس	
۳۹۲	شعوری		۴۲۱	صبر	غلام حسین	۴۶۰	طالب	شیر محمد خاں
۳۹۳	شہیدی	کرامت علی	۴۲۲	صفدر	صفدر علی	۴۶۱	طالع	لالہ بندولعل
۳۹۴	شیدا	معین الدین	۴۲۳	صدق	-	۴۶۲	ظفر	بہادر شاہ ظفر

۴۶۳	ظاہر	حکیم میر محمدی	۴۹۲	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۵۲۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۴۶۴	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۹۳	عشقی	-	۵۲۲	غازی	
۴۶۵	عاجز	لالہ زور آور سنگھ	۴۹۴	عشق	شاہ رکن الدین محمد	۵۲۳	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۶۶	عالی	-	۴۹۵	عشرت	میر غلام علی	۵۲۴	غلام	راجہ گوپال
۴۶۷	عارف	محمد عارف	۴۹۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۵۲۵	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۶۸	عالیجاہ		۴۹۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۵۲۶	غافل	لالہ بخت آور
۴۶۹	عارف	میر عارف علی	۴۹۸	عنایت	عنایت علی	۵۲۷	غربت	
۴۷۰	عاصی	امداد حسین	۴۹۹	علی	مرزا علی قلی	۵۲۸	غمگین	میر سید علی
۴۷۱	عاجز	الفت خاں	۵۰۰	عیش	مرزا حسین رضا خاں	۵۲۹	غنی	
۴۷۲	عاصی		۵۰۱	علی	محمد علی خاں	۵۳۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۷۳	عاقل	عاقل شاہ	۵۰۲	عیاش	لالہ خیالی رام	۵۳۱	غنی	شیخ عبد الغنی
۴۷۴	عاصی		۵۰۳	عیاش	میر یعقوب	۵۳۲	غواص	
۴۷۵	عاشق	مہدی علی خاں	۵۰۴	عیشی	طالب علی	۵۳۳	غریق	-
۴۷۶	عاشق		۵۰۵	عجز	لالہ سندر لعل	۵۳۴	غمگین	عبد اللہ
۴۷۷	عاشق	لالہ رام سنگھ	۵۰۶	عاجز	میر فیض علی	۵۳۵	غیر	میر حسین تسکین
۴۷۸	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۵۰۷	عاصی	نواب غلام حسین خاں	۵۳۶	فدا	سید محمد علی
۴۷۹	عاشق	نبی بخش	۵۰۸	عاصی	منشی صدر الدین	۵۳۷	فدا	فدا شاہ
۴۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین	۵۰۹	عیار	دلدار علی	۵۳۸	فارغ	میر احمد خاں
۴۸۱	عاشق	مرزا آغا حسین علی خاں	۵۱۰	عظیم		۵۳۹	فائز	
۴۸۲	عبد	عبد الواسع	۵۱۱	عارف	نواب زین العابدین	۵۴۰	فارغ	-
۴۸۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۵۱۲	عزیز	یوسف علی خاں	۵۴۱	فارغ	لالہ بالمکند
۴۸۴	عزلت	سید عبد الولی	۵۱۳	عیش	حکیم آغا جان	۵۴۲	فارغ	فارغ شاہ
۴۸۵	عزیز	عزیز اللہ	۵۱۴	عصر	میاں احمد علی	۵۴۳	فدا	میر عبد الصمد
۴۸۶	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۱۵	عظیم	محمد غوث	۵۴۴	فدا	مرزا عظیم بیگ
۴۸۷	عزیز	لالہ بھکاری لعل	۵۱۶	عنایت	میر قمر الدین حیدرآبادی	۵۴۵	فدا	فدا حسین
۴۸۸	عزیز	لالہ مہاراج سنگھ	۵۱۷	عاجز	لالہ پیارے لعل	۵۴۶	فدا	عاقبت محمود خاں
۴۸۹	عسکری	مرزا عسکری	۵۱۸	غالب	مکرم الدولہ	۵۴۷	فدا	امام الدین
۴۹۰	عشق	شیخ غلام محی الدین	۵۱۹	غالب	غالب علی خاں	۵۴۸	فدوی	لالہ لچھمی رام
۴۹۱	عشاق	-	۵۲۰	غالب	اسد اللہ خاں	۵۴۹	فدوی	-

۵۵۰	فدوی	مرزا محمد علی	۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین حیدرآبادی	۶۰۸	کریم	کریم اللہ خاں
۵۵۱	فدوی	میر فضل	۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین	۶۰۹	کرم	غلام ضامن
۵۵۲	فدوی	محمد محسن	۵۸۱	قاسم	قاسم علی	۶۱۰	گرم	حیدر علی
۵۵۳	فیراسو	فیراسو	۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	۶۱۱	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	۶۱۲	گریاں	میر محمدی
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۵۸۴	قاصر	مرزا ببر علی	۶۱۳	گستاخ	مرزا علی
۵۵۶	فرحت	امیر علی	۵۸۵	قبول	مرزا علی	۶۱۴	کلو	میر کلو
۵۵۷	فرخ		۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	۶۱۵	کلیم	کلیم اللہ
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کلیم	محمد حسین
۵۵۹	فریاد	-	۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین
۵۶۰	فراق	حکیم ثنار اللہ	۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۸	گمان	-
۵۶۱	فخر	حکیم سید فرخ الدین	۵۹۰	قربان	میر محمدی	۶۱۹	گنا	گنا بیگم
۵۶۲	فریاد	میر ببر علی	۵۹۱	قربان	میر محمدی	۶۲۰	کوچک	مرزا وجیہہ الدین
۵۶۳	فراقی	لالہ پریم کشور	۵۹۲	قربان	میر قربان علی	۶۲۱	کوثر	مہدی علی خاں
۵۶۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۵۹۳	قرار	جان محمد	۶۲۲	گویا	شیخ ہدایت اللہ
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	۵۹۴	قرار	میر حسین	۶۲۳	گویا	فقیر محمد خاں
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۵۹۵	قریں	-	۶۲۴	کمتر	کمتر شاہ
۵۶۷	فغاں	اشرف خاں	۵۹۶	قلندر	-	۶۲۵	کافی	کفایت علی
۵۶۸	فگار	میر حسین	۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	۶۲۶	کوکب	مکند رائے
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	۵۹۸	قمر	قمر الدین	۶۲۷	لطیف	شمس الدین
۵۷۰	فگار	مرزا قطب علی	۵۹۹	قمر	قمر بیگ	۶۲۸	لطیف	لطیف علی
۵۷۱	فیض	میٹھن کرپا کشن	۶۰۰	قیس	احمد علی	۶۲۹	لطف	مرزا علی
۵۷۲	فیض	میر فیض	۶۰۱	قلق	-	۶۳۰	لالہ	لالہ آنندی پرشاد
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	۶۰۲	قوت	-	۶۳۱	لہر	بیدار بخش
۵۷۴	فرسا		۶۰۳	قناعت	مرزا منجھلے	۶۳۲	مائل	میر محمدی
۵۷۵	فدا	پنڈت دیا ندیاں	۶۰۴	قصد	حسن مرزا	۶۳۳	مائل	محمد یار بیگ
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	۶۰۵	کامل	ٹھاکر داس	۶۳۴	مائل	کاظم علی
۵۷۷	فسوں	مشہور مرزا منجھلے	۶۰۶	کامل	مرزا کامل	۶۳۵	ماہر	فخر الدین
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل حیدرآبادی	۶۰۷	کبیر	کبیر علی	۶۳۶	مبتلا	کاظم علی

۶۳۷	مبتلا	-	۶۶۶	مرہون	مرزا علی	۶۹۵	مغل	مغل علی
۶۳۸	مجذوب	غلام حیدر بیگ	۶۶۷	مزمل	مزمل شاہ	۶۹۶	مغموم	مشیت علی
۶۳۹	مجنوں	-	۶۶۸	مسرور	شیخ پیر بخش	۶۹۷	مفتون	کریم بخش
۶۴۰	مجنوں	-	۶۶۹	مسرور	مرزا سنگی	۶۹۸	مفلس	محب علی
۶۴۱	مجرم	فتح علی	۶۷۰	مسرور	شرف الدین	۶۹۹	مقبول	
۶۴۲	مجرم	رحمت اللہ	۶۷۱	مسکین	سید عبدالواحد	۷۰۰	مقتول	ابراہیم بیگ
۶۴۳	مجبور	حق رساں	۶۷۲	مسرت	شیخ وزیر علی	۷۰۱	مقصود	-
۶۴۴	محزوں	میر ناصر خاں	۶۷۳	مستمند	یار علی خاں	۷۰۲	ملال	-
۶۴۵	محزوں	عالم شاہ	۶۷۴	مسیح	میاں براتی	۷۰۳	ملول	شرف الدین
۶۴۶	محو	حسین علی خاں	۶۷۵	مشیر	قطب الدین	۷۰۴	مملو	-
۶۴۷	محو	عظیم اللہ	۶۷۶	مشتاق	عبداللہ خاں	۷۰۵	ممتاز	-
۶۴۸	محب	شیخ ولی اللہ	۶۷۷	مشتاق	تاج الدین	۷۰۶	ممنون	امانت علی
۶۴۹	محبت	بہادر علی	۶۷۸	مشتاق	محمد واصل	۷۰۷	ممنون	نظام الدین
۶۵۰	محبت	نواب محبت خاں	۶۷۹	مشہور		۷۰۸	منیر	وجیہہ الدین
۶۵۱	محنت	مرزا حسین علی	۶۸۰	مصدر	ماشاءاللہ	۷۰۹	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۶۵۲	محشر	اکرام اللہ	۶۸۱	مصحفی	غلام ہمدانی	۷۱۰	منشی	میر محمد حسین
۶۵۳	محشر	مرزا علی نقی	۶۸۲	مضمون		۷۱۱	منشی	مول چند
۶۵۴	محسن	میر محسن	۶۸۳	مضطر	کنور سین	۷۱۲	منتظر	نور الاسلام
۶۵۵	محترم	محترم علی خاں	۶۸۴	مضطر	مرزا سنگی	۷۱۳	منتظر	شیخ امام الدین
۶۵۶	محمود	محمود خاں	۶۸۵	مضطر	درگا پرشاد	۷۱۴	منعم	نور الحق
۶۵۷	مخلص	میر باقر	۶۸۶	مضطر	محمد حاجی	۷۱۵	منصف	منصف علی
۶۵۸	مخلص	مخلص علی خاں	۶۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں	۷۱۶	منت	قمر الدین
۶۵۹	مدحت	-	۶۸۸	مظفر	مظفر علی	۷۱۷	موزوں	میر فرزند علی
۶۶۰	مدہوش	-	۶۸۹	معقول		۷۱۸	موزوں	چھتر سنگھ
۶۶۱	مرزا	آغا مرزا	۶۹۰	مغنی	محمد امین	۷۱۹	موج	خدا بخش
۶۶۲	مرزا	مرزا ننھا	۶۹۱	معین	معین الدین	۷۲۰	مونس	سعادت علی
۶۶۳	مرزا	ہدایت اللہ	۶۹۲	معروف	الٰہی بخش	۷۲۱	مہر	مرزا رجب بیگ
۶۶۴	مرزا	-	۶۹۳	مومن	مومن خاں	۷۲۲	مہر	مہر چند
۶۶۵	مروت	صغیر علی	۶۹۴	میر	محمد تقی	۷۲۳	مہلت	مرزا علی

۷۲۴	مہر	مرزا حاتم علی	۷۵۳	نادر	محمد عارف	۷۸۲	نیاز	نیاز احمد
۷۲۵	مسیح	مسیح اللہ	۷۵۴	نازک	زینت بیگم	۷۸۳	ناصر	-
۷۲۶	مہر	نواب منصور خاں	۷۵۵	ناظم	-	۷۸۴	نسیم	-
۷۲۷	مفتوں	-	۷۵۶	نامی	رجب بیگ	۷۸۵	نحیف	سید برکت علی
۷۲۸	ماہ	عنایت علی	۷۵۷	نامی	حسام الدین حیدر خاں	۷۸۶	نسیم	.
۷۲۹	منیر	منیر الدین	۷۵۸	نامی		۷۸۷	نظیر	سید ولی محمد
۷۳۰	منیر	اسمٰعیل حسین	۷۵۹	ناسخ	امام بخش	۷۸۸	ندا	
۷۳۱	مشفق	مرزا احمد بیگ	۷۶۰	نثار	عبدالرسول	۷۸۹	نکہت	نیاز علی
۷۳۲	مشکل	امین الدین	۷۶۱	نثار	نثار علی	۷۹۰	نادر	کلب حسین خاں
۷۳۳	مدح	-	۷۶۲	نثار	محمد اماں	۷۹۱	نشاط	تلجا پرشاد
۷۳۴	معزز	-	۷۶۳	نجف	میر نجف علی	۷۹۲	نیک	میر جعفر علی
۷۳۵	مسیح	محمد مسیح خاں	۷۶۴	نجات	-	۷۹۳	واقف	-
۷۳۶	منتظر	اسد اللہ	۷۶۵	ندرت	مغل بیگ	۷۹۴	والہ	-
۷۳۷	منیر	-	۷۶۶	ندیم	مرزا علی	۷۹۵	والہ	مرحمت علی خاں
۷۳۸	موزوں	قادر بخش	۷۶۷	نزہت	مرزا ارجمند	۷۹۶	واصف	حسن بخش خاں
۷۳۹	مسرور	غلام حسین	۷۶۸	نزاکت	رجحو	۷۹۷	واصل	محمد واصل
۷۴۰	مشیر	عنایت حسین خاں	۷۶۹	نسیم	گلزار علی	۷۹۸	وجیہ	وجیہ الدین خاں
۷۴۱	مشتاق	غلام علی	۷۷۰	نسیم	کدار ناتھ	۷۹۹	وحشت	-
۷۴۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۷۷۱	نشاط	الٰہی بخش	۸۰۰	وحشت	میر ابوالحسن
۷۴۳	محسن	-	۷۷۲	نشاط	ایشری سنگھ	۸۰۱	وحشت	غلام علی خاں
۷۴۴	مست	رتن لعل	۷۷۳	نصیر	شاہ نصیر الدین	۸۰۲	وحدت	لالہ جمعیت رائے
۷۴۵	مسرور	گردھاری لعل	۷۷۴	نظیر	لالہ گنپت رائے	۸۰۳	وزیر	خواجہ وزیر
۷۴۶	محسن	محمد محسن	۷۷۵	نظیر	-	۸۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۷۴۷	ناجی	محمد شاکر	۷۷۶	نظام	غازی الدین خاں	۸۰۵	وسعت	مستقیم خاں
۷۴۸	نالاں	محمد عسکری	۷۷۷	نغمی	نعمت اللہ	۸۰۶	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۷۴۹	نالاں	-	۷۷۸	نکہت	نذر علی بیگ	۸۰۷	والہ	مظہر علی خاں
۷۵۰	نادم	-	۷۷۹	نوا	ظہور اللہ خاں	۸۰۸	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۷۵۱	ناصر	نواب ناصر جنگ	۷۸۰	نوازش	نوازش حسین	۸۰۹	ولی	حاجی ولی
۷۵۲	نادر	گنگا پرشاد	۷۸۱	نیاز	محمد میر	۸۱۰	وحید	وحید الدین

۸۱۱	وفا	حیدر علی	۸۲۰	ہمت	-	۸۲۹	یاس	خیرالدین
۸۱۲	وحید	عبدالرؤف	۸۲۱	ہوش	غلام مرتضیٰ	۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۱۳	ہادی	جواد علی	۸۲۲	ہوش	شمس الدین	۸۳۱	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۸۱۴	ہاشمی	محمد ہاشم	۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی	۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۱۵	ہاشمی		۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی	۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں	۸۲۵	ہادی	میر ہادی	۸۳۴	یاس	میاں بنّو
۸۱۷	ہرچند	لالہ ہرچند کشور	۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی	۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں
۸۱۸	ہمدم	عبداللہ خاں	۸۲۷	ہجر	امام خاں			
۸۱۹	ہمزہ	-	۸۲۸	یاد	غلام حسین			

مذاکرات نیاز

یعنی نیاز کی ڈائری — جو ادب و تنقید عالیہ کا عجیب و غریب مجموعہ ہے۔ ایک بار اس کو شروع کر دینا گویا اخیر تک پڑھ لینا ہے

یہ جدید ایڈیشن ہے جس میں صحت و نفاست کاغذ و طباعت کا خاص اہتمام کیا گیا ہے

قیمت :- دو روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

خوش معرکۂ زیبا

مصنّف سعادت خاں ناصر

عہد تصنیف و طباعت سعادت خاں ناصر نے دیباچہ میں بیان کیا ہے کہ دو سال کی مدّت میں انھوں نے یہ تذکرہ مکمل کیا ــــ اس کا مطلب یہ ہے کہ انھوں نے اسے ۱۲۶۰ھ میں شروع کر دیا تھا اس لئے کہ خاتمہ میں دئے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکملہ کا سال ۱۲۶۲ھ نکلتا ہے۔

خاتمہ پر جن حضرات کے قطعات تاریخی شامل ہیں ان میں میر شائق۔ میر علی اوسط رشک۔ میر مظفر علی اسیر اصغر علی نسیم اور کرامت علی اظہر وغیرہ کے نام شامل ہیں۔ شائق نے۔

ع تالیف کلام شعرائے ہند

ہے رشک نے۔

ع چیدہ ء کلام شاعران ہند است

ہے اور خود مصنّف نے۔

ع یادگار سخنوراں جہاں

ہے اس کی تاریخ تصنیف ۱۲۶۲ھ نکالی ہے۔ رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے ؎

اے رشک پسند آئی اس نسخے کی زیبائی
تاریخ یہی پائی۔ "خوش معرکۂ زیبا"

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخی ہے اور رشک کے مصرع سے اخذ کیا گیا ہے۔

اسیر۔ اظہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی ۱۲۶۲ھ ہی نکلتا ہے۔

بانکی پور پٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۲ء کا لکھا ہوا ہے۔ اسکی ایک نقل انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے۔ یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے۔

خصوصیات "خوش معرکۂ زیبا" سے پہلے اردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا۔ اس سے قبل اردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں:۔

۱۔ "گلشن ہند" مرقومہ ۱۲۱۵ھ۔ از علی لطف
۲۔ "انتخاب دواوین" مرقومہ ۱۲۶۰ھ۔ از صہبائی
۳۔ "گلدستہ نازنیناں" مرقومہ ۱۲۶۱ھ۔ از کریم الدین

'گلشن ہند' میں اگرچہ علی لطف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصلاً وہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے۔ "انتخاب دواوین" جیساکہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی شمولیت سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ گلدستہ نازنیناں کا زیادہ حصہ چونکہ لفظاً و معناً، انتخاب دواوین کی نقل ہے۔ اس لئے اسے "انتخاب" سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف "خوش معرکہ زیبا" رہجاتا ہے جو اصلاً اُردو میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعراء کا ذکر بلحاظ حروف تہجی یا بلحاظ ابجد نہیں آیا، بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب کیا ہے۔ جیساکہ دیباچہ میں خود مصنّف نے بیان کیا ہے:۔

> "ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت احوال قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصحفی کا دستیاب ہوا۔ تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلاف میاں صاحب کہ ان کا تذکرہ عبارت فارسی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دو رنگی سے یک رنگی بہتر اور قید حروف تہجی اس لئے نہ رکھی کہ جس اُستاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارت ہندی اور طرز اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعر جن کی استادی اور شاگردی نامعلوم اور نام و نشان غیر مفہوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کام مرزا سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ موجد ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس ہیچمداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔"

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنّف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان کے چار تذکرے، تذکرۂ ہندی (مصحفی)۔ ریاض الفصحا (مصحفی)۔ عمدہ منتخبہ (سرؔور) اور گلشن بےخار (شیفتہ) ضرور ان کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصؔر نے سوانح اور انتخاب کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔ چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخاب کلام میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشقہ کا سراغ ہمیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصؔر کا بیان ہے:۔

> "میر حسن ولد میر غلام حسین ضاحک ہمت اس کی شعر و سخن میں وسیع شاگرد رشید مرزا رفیع سودا دوازدہ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بپاس خاطر معشوقہ، مثنوی بے نظیر تصنیف کی۔ یہ تلازم کہ اسمیں ہے شنیدہ نہیں

دیدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی شہرت کہ ہر وضیع و شریف کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور نواب آصف الدولہ بہادر کے لے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کر کے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں گزرے دینے سے انکار کر دیا۔ بعد چندے میر حسن صاحب مع مثنوی اور کسی تقریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابق الذکر کا افسانہ رفتہ سے آزردگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

کہ اک دن دو شالے دیئے سات سے

تو حضور نے تو ہزارہا دو شالے آن واحد میں بخش دیئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ ہوتا ہے کہ یہاں بیان واقع بھی نہیں، نواب نامدار کا دل اس کے سننے سے اُچاٹ ہوا۔

یہ فقط کم نصیبی میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیفہ ہے کہ جب مرزا رفیع سودا نے وہ مثنوی سنی نہایت خوش ہوئے اور عین بشاشت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی ہے کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم نہیں ہوتے، یعنی فخر اُن کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی رموز العارفین، اور تیسری مثنوی چڑیوں کے احوال میں ہے۔ (خوش معرکہ زیبا قلمی ص ۲۲)

فہرست شعراء۔

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۵	رفعت	مولوی غلام جیلانی	۲۹	نادر	گنگا پرشاد
۲	شوق	مرزا عبداللہ	۱۶	صنعت	شیخ کریم الدین	۳۰	احقر	مرزا جواد علی
۳	شہید		۱۷	طالب	شبراتی	۳۱	خلق	میر حسین
۴	ہاشمی	میر ہاشم علی	۱۸	غفلت	احمد خاں	۳۲	حجام	عنایت اللہ
۵	شائق	میر محمد	۱۹	کرم	کریم اللہ خاں	۳۳	رضا	محمد رضا
۶	فدا	لچھمی رام	۲۰	ماہر	غلام محمد خاں	۳۴	سائل	مرزا یار بیگ
۷	ممتاز	میر امانت علی	۲۱	حیرت	میر مراد علی	۳۵	اسد	مرزا مانی
۸	معین	محمد معین	۲۲	شہیدی	کرامت علی خاں	۳۶	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۹	قائم	شیخ قیام الدین	۲۳	لطف	لطف علی بیگ	۳۷	ماہر	میر فخر الدین
۱۰	کلیم	محمد حسین	۲۴	عشرت	میر غلام علی	۳۸	ذاکر	سید میر جان
۱۱	بے تاب		۲۵	آزاد	امیر الدین	۳۹	احسن	مرزا احسن علی
۱۲	کبیر	حکیم کبیر علی	۲۶	شوکت	حنیف علی	۴۰	مذنب	مرزا محمد حسن
۱۳	پروانہ	پروانہ علی شاہ	۲۷	ذکی	ہدی علی	۴۱	ضیا	سید محمد
۱۴	شوق	مولوی قدرت اللہ	۲۸	میر حسن	......	۴۲	ناصر	سید آغا میر

۴۳	تائب	میرن	۷۲	آبرو	شاہ مبارک	۱۰۱	عسکری	مرزا
۴۴	جرئج	شیخ میر علی	۷۳	فدوی	میر محمد حسن	۱۰۲	درد	خواجہ میر درد
۴۵	کاشف	شیخ کاشف علی	۷۴	ثاقب	شیخ شہاب الدین	۱۰۳	اثر	میر محمد
۴۶	طپش		۷۵	ناجی	محمد شاکر	۱۰۴	رنج	میر محمد نظیر
۴۷	مغموم	کلّو خاں	۷۶	سکندر	محمد علی	۱۰۵	الم	صاحب میر
۴۸	فاطر	میر بخش خاں	۷۷	احسان	حافظ عبدالرحمٰن	۱۰۶	طپش	مرزا جان
۴۹	ناصر	سعادت علی خاں	۷۸	میر	محمد تقی	۱۰۷	ہدایت	ہدایت خاں
۵۰	شوق	میرزا امیر علی خاں میر	۷۹	فیض	میر	۱۰۸	محشر	مرزا علی نقی
۵۱	حسن	نواب مہدی حسن خاں	۸۰	تجلّی	میاں حاجی	۱۰۹	حضور	لالہ بال مکند
۵۲	حاتم	ظہور الدین شاہ	۸۱	ضیاء	میر ضیاء الدین	۱۱۰	فراق	ثناء اللہ خاں
۵۳	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۸۲	مجنوں		۱۱۱	وصال	نصر اللہ
۵۴	اکبر	شیخ پھجّو	۸۳	مشتاق	عبداللہ خاں	۱۱۲	بیدار	میر محمدی
۵۵	رنگین	سعادت یار خاں	۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۱۱۳	شیدا	
۵۶	خان		۸۵	شکیبا	شیخ غلام حسین	۱۱۴	مقبول	مقبول علی خاں
۵۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں	۸۶	جان	میر جان علی	۱۱۵	قاصر	مرزا ببر علی بیگ
۵۸	لقا	شیخ لقاءاللہ	۸۷	برشتہ	آغا	۱۱۶	قربان	میر محمدی
۵۹	نوا	ظہور اللہ	۸۸	مرزا	آغا مرزا	۱۱۷	حکیم	محمد پناہ علی خاں
۶۰	نثار	شیخ محمد امان	۸۹	فقیر	میر شمس الدین	۱۱۸	عشق	میر غریب اللہ خاں
۶۱	مظہر	جان جاناں	۹۰	موزوں	میر فرزند علی	۱۱۹	مسرور	مرزا منگلی بیگ
۶۲	یقین	انعام اللہ خاں	۹۱	منت	میر قمر الدین	۱۲۰	مسرت	شیخ وزیر علی
۶۳	یک رنگ	مصطفیٰ خاں	۹۲	ممنوں	میر نظام الدین	۱۲۱	تحیّر	مصطفیٰ خاں
۶۴	حشمت	محتشم علی خاں	۹۳	مرہون	مرزا رضا علی	۱۲۲	رفیق	مرزا اسد بیگ
۶۵	تاباں	میر عبدالحئی	۹۴	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۲۳	شہرت	امیر بخش
۶۶	ندیم	مرزا علی نقی	۹۵	بشیر	میر بشارت علی	۱۲۴	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۶۷	فغاں	کوکہ خاں	۹۶	مظفر	مظفر علی خاں	۱۲۵	مائل	میر محمدی
۶۸	صابر	صابر علی شاہ	۹۷	آشوب	میر مراد علی	۱۲۶	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف مجھے خاں
۶۹	فدوی لاہوری		۹۸	جعفری	میر باقر علی	۱۲۷	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۷۰	سرور	امیر محمد خاں اعظم الدولہ	۹۹	تسکین	میر سعادت علی	۱۲۸	شگفتہ	بدھ سنگھ
۷۱	بہار	ٹیک چند	۱۰۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۲۹	نصیر	میاں نصیر الدین عرف میاں کلو

۱۳۰	منیر	وجیہہ الدین	۱۵۹	یاس	خیر الدین	۱۸۸	ترقی	آغا محمد تقی
۱۳۱	دریغ	رضی علی خاں	۱۶۰	اکبر	اکبر خاں	۱۸۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۳۲	وفا	مرزا عبد العلی	۱۶۱	شیفتہ	مصطفیٰ خاں	۱۹۰	داغ	میر مہدی
۱۳۳	منشی	لالہ مول چند	۱۶۲	فدا	شیخ فدا حسین	۱۹۱	عیش	مرزا حسین رضا
۱۳۴	اظہر	شیخ کرامت علی	۱۶۳	سوزش	شیخ احمد	۱۹۲	ہوش	
۱۳۵	ضمیر	گنگا داس	۱۶۴	بیتاب	عباس علی خاں	۱۹۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۳۶	ذکا	خوب چند	۱۶۵	کرم	شیخ غلام ضامن	۱۹۴	شعلہ	شیخ محمد سلیمان
۱۳۷	اسیر	....	۱۶۶	مسکین		۱۹۵	راغب	مرزا کریم بیگ
۱۳۸	معرفت	الٰہی بخش	۱۶۷	عظمت	میر عظمت اللہ خاں	۱۹۶	دل گیر	شبیر میاں
۱۳۹	طوباس	خاں صاحب فرنگی	۱۶۸	تسکین	میر حسین	۱۹۷	سرور	رجب علی
۱۴۰	اعظم	اعظم خاں	۱۶۹	نسیم	اصغر علی خاں	۱۹۸	سہا	احمد علی
۱۴۱	امیر	امیر الدولہ	۱۷۰	شرف	شرف علی	۱۹۹	اظہر	شیخ اظہر علی
۱۴۲	امی	روشن بیگ	۱۷۱	شمیم	میر محمد حسین	۲۰۰	مخلص	مہدی حسن
۱۴۳	منعم	موہن لال	۱۷۲	غالب	اسد اللہ خاں	۲۰۱	عسکر	مولوی عسکری
۱۴۴	مشیر	شیخ قطب الدین	۱۷۳	افگار	میر حسین	۲۰۲	الطاف	کلب حسین خاں
۱۴۵	سہراب	سہراب بیگ	۱۷۴	نظیر	شیخ ولی محمد	۲۰۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۱۴۶	نکہت	سید لطف علی	۱۷۵	ضمیر	میاں مداری	۲۰۴	ذکا	مرزا مخدوم بخش
۱۴۷	مشتاق	میاں	۱۷۶	عشق	شاہ رکن الدین عرف شاہ گھسیٹا	۲۰۵	دیوانہ	سروپ سنگھ
۱۴۸	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا پچھو	۲۰۶	حیران	میر حیدر علی
۱۴۹	صاحب	مظفر الدولہ ظفریاب خاں	۱۷۸	مستمند	یار علی خاں	۲۰۷	افسوس	شیر علی
۱۵۰	شوق	شیخ غلام رسول	۱۷۹	محترم	محترم علی خاں	۲۰۸	حیف	سید چراغ علی
۱۵۱	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۸۰	ملول	عارف اللہ شاہ	۲۰۹	تاسف	میر حسین علی
۱۵۲	ظفر	بہادر شاہ	۱۸۱	قرار	جان محمد	۲۱۰	حسرت	مرزا جعفر علی
۱۵۳	قابل	مرزا عالی بخت	۱۸۲	لطف	مرزا علی	۲۱۱	ارمان	مرزا باقر علی
۱۵۴	عالی	(شاہزادہ دہلی)	۱۸۳	آشفتہ	مرزا رضا قلی	۲۱۲	رقت	مرزا قاسم علی
۱۵۵	دارا	مرزا دارا بخت	۱۸۴	برشتہ	میاں مشرف	۲۱۳	رسم	مرزا امام بخش
۱۵۶	طالب	(پنڈت کشمیری)	۱۸۵	سوز	میر محمد	۲۱۴	روح	میر شجاع الدین
۱۵۷	مومن	مومن خاں	۱۸۶	رند	مہربان خاں	۲۱۵	قسمت	قلی خاں
۱۵۸	وحشت	سید غلام علی خاں	۱۸۷	آصف	نواب آصف الدولہ	۲۱۶	وحشت	....

۲۱۷	جرات	قلندر بخش	۲۴۶	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی
۲۱۸	قوت	میاں احمد علی	۲۴۷	انشا	انشاء اللہ خاں	۲۷۶	مونس	میر نواب
۲۱۹	حقیقت	منشی میر حسین شاد	۲۴۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۷۷	شرف	لالہ میڈو لال
۲۲۰	سبقت	مرزا مغل	۲۴۹	صادق	مرزا صادق علی	۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۲۲۱	شہرت	......	۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں	۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خاں
۲۲۲	غضنفر	غضنفر علی خاں	۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں	۲۸۰	کامل	شیخ جمال الدین
۲۲۳	غیرت		۲۵۲	افصحے	شاگرد عیشی	۲۸۱	فرد	مولوی وحید الدین عرف خدا بخش
۲۲۴	قیس	مرزا مدارا بیگ	۲۵۳	قادر	مرزا قادر علی	۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی
۲۲۵	کمال	شیخ کمال الدین	۲۵۴	ہلال	مرزا محمد	۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی
۲۲۶	محبت	مرزا حسین علی	۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا محمد ذکی	۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں
۲۲۷	مائل	مرزا محمد یار بیگ	۲۵۶	فرد	بہادر مرزا	۲۸۵	الٰہی	الٰہی بخش
۲۲۸	لطیف	مرزا لطف علی	۲۵۷	عاشق	اعلیٰ جاہ چھوٹے صاحب	۲۸۶	امیر	مرزا امیدو
۲۲۹	مروت	میر صغیر علی	۲۵۸	شیدا	والا جاہ منجھلے صاحب	۲۸۷	شکیب	اصغر علی
۲۳۰	رفاقت	مرزا مکین	۲۵۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۲۸۸	ادیب	گور بخش
۲۳۱	اختر	میر اکبر علی	۲۶۰	بیباک	میر نجف علی	۲۸۹	بریاں	مظفر علی خاں
۲۳۲	محبت	نواب محبت خاں	۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ	۲۹۰	عیاش	میر محمد یعقوب
۲۳۳	مہر	منصور خاں	۲۶۲	جوان	نعیم بیگ	۲۹۱	فانی	شیخ مغل
۲۳۴	تصور	سید احسان علی	۲۶۳	حصر	مرزا زین العابدین عرف مرزا میدو	۲۹۲	فریاد	مرزا مغل
۲۳۵	تحمل	محمد عظیم	۲۶۴	ضیا	کانجو مل	۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد
۲۳۶	رند	لالہ گنگا پرشاد	۲۶۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ	۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی
۲۳۷	حسن	خواجہ حسن	۲۶۶	مضطر	کور سین	۲۹۵	پیام	شرف الدین علی خاں
۲۳۸	مضطرب	مرزا علی	۲۶۷	مضطرب	درگا پرشاد	۲۹۶	حسام	شیخ ولایت علی
۲۳۹	بہجت	مکھن لال کالیستھ	۲۶۸	منتظر	نور الاسلام	۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ
۲۴۰	مظہر	مرزا مظہر	۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی	۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرحیم
۲۴۱	قتیل	محمد حسن	۲۷۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۹۹	زیبا	میاں عبدالرحیم
۲۴۲	قمر	قمر الدین احمد خاں عرف مرزا حاجی	۲۷۱	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ	۳۰۰	زلال	میر دوست علی
۲۴۳	صادق	نور علی بیگ	۲۷۲	تسلی	لالہ ٹیکا رام	۳۰۱	حریف	لالہ جنی لال
۲۴۴	سید	میر محمد علی	۲۷۳	اوباش	شیخ امیر الزماں	۳۰۲	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۲۴۵	تمکین	راجہ جوالا پرشاد	۲۷۴	خلیق	میر مستحسن	۳۰۳	عشاق	شاہ مظہر حق

۳۰۴	عارف	میر عارف علی	۳۳۴	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۰۵	سپند	مرزا لطف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
۳۰۶	سامان	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ کرو داس	۳۶۵	ریحاں	لالہ دیا کشن
۳۰۷	نگاہ	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رسا	شیخ محمد بخش	۳۶۶	ضمیر	میر مظفر حسین
۳۰۸	نجف	شیخ عبدالکریم	۳۳۸	شور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر حسن علی خاں
۳۰۹	یاس	میر الٰہی بخش	۳۳۹	ذوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خاں
۳۱۰	نظر	مرزا علی	۳۴۰	ذاکر	شیخ بشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
۳۱۱	طپاں	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خاں بہادر	۳۷۰	اسیر	میر مظفر علی
۳۱۲	شفیق	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خاں	۳۷۱	موزوں	میر نواب
۳۱۴	وحشی	شیخ کریم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۲	عالی	میر بندہ حسین
۳۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۳۴۴	کیواں	مرزا مغل	۳۷۳	درخشاں	میر علی جان
۳۱۶	اقبال	اقبال الدولہ بہادر	۳۴۵	اظہر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رضا علی
۳۱۷	انبیر پرشاد		۳۴۶	مسرور	شیخ پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الٰہی بخش
۳۱۸	غافل	منور خاں	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکریم خاں
۳۱۹	شمیم	شیخ محمد صابر	۳۴۸	اظہار	محمد وارث	۳۷۷	عزیز	شیخ تفضل حسین
۳۲۰	مخمور	محمد جعفر	۳۴۹	شاداں	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	کاظم علی خاں
۳۲۱	نزار	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
۳۲۲	نالاں	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر صدرالدین
۳۲۳	ناداں	میر شیر علی	۳۵۲	ثمر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
۳۲۴	شاد	شیخ فضل علی	۳۵۳	ہنر	مرزا مغل	۳۸۲	سالک	میر مصطفےٰ بخش
۳۲۵	تمنا	بیہر مل داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
۳۲۶	خاں	اشرف علی خاں	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
۳۲۷	آشفتہ	محمد ہادی علی خاں	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
۳۲۸	مشفق	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالرؤف	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
۳۲۹	واصف	حیدر حسن	۳۵۸	لئیق	محمد ظہور الدین	۳۸۷	واہب	ہدایت حیدر
۳۳۰	فزا	شیخ محمد بخش	۳۵۹	سہل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
۳۳۱	باغ	امام علی	۳۶۰	وحید	محمد وحید الدین	۳۸۹	بالی	علی رضا خاں
۳۳۲	منصف	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شنادر	صاحب مرزا
۳۳۳	جمیل	امیر علی خاں	۳۶۲	تمنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شرر	مرزا آغا حسن

۳۹۲	شُجر	میر علی حسین	۴۲۱	سرور	ولایت حسین	۴۵۰	ضبط	نوازش علی خاں
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین	۴۲۲	سخن	لالہ رام دیال	۴۵۱	اعجاز	نواب اصغر علی خاں
۳۹۴	امیر	امیر مرزا	۴۲۳	نمود	میر مہدی حسن	۴۵۲	سروش	شیخ مراد علی
۳۹۵	رونق	شیخ رونق علی	۴۲۴	اعظم	میر اعظم شاہ	۴۵۳	فصیح	مرزا جعفر علی
۳۹۶	گلشن	راجہ جیالال	۴۲۵	نورالدین	مرزا	۴۵۴	طال	محمد رمضان خاں
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی	۴۲۶	ہمایوں بخت	مرزا	۴۵۵	ثاقب	مرزا مہدی
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی	۴۲۷	حیدر	مرزا	۴۵۶	آزاد	سید علی حسین
۳۹۹	شمسی	نواب محمد علی خاں عرف ننھے نواب	۴۲۸	ظفر	شیخ ظفر علی	۴۵۷	سحر	سید ناصر
۴۰۰	امیر	لالہ شادی لال	۴۲۹	یوسف	یوسف خاں	۴۵۸	اُنس	مرزا محمد
۴۰۱	ظہور	جگل کشور	۴۳۰	اصغر	علی اصغر خاں	۴۵۹	قدس	مرزا محمد رضا عرف جھجن صاحب
۴۰۲	شائق	لالہ سیوہ رام	۴۳۱	عالی	خواجہ عبداللہ	۴۶۰	آباد	مہدی حسن خاں
۴۰۳	نسیم	دیا شنکر	۴۳۲	صولت	خواجہ محمد	۴۶۱	صحبت	بخشش علی خاں
۴۰۴	عشق	آغا رضا	۴۳۳	عاشور علی خاں	نواب	۴۶۲	ہشیار	میر امجد علی
۴۰۵	اوج	مرزا علی حسین	۴۳۴	اسحاق	مرزا اسحاق	۴۶۳	گویا	فقیر محمد خاں
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر	۴۳۵	جلا	مرزا واحد علی خاں	۴۶۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۴۰۷	منتہی	مرزا مسیتا	۴۳۶	طاہر	مرزا بندہ حسن	۴۶۵	صبر	میر اسد
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا جو	۴۳۷	الم	آغا مہدی	۴۶۶	شائق	لالہ فتح چند
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا	۴۳۸	گل	نواب امیر مرزا خاں	۴۶۷	شائق	میر محمد
۴۱۰	صبا	میر وزیر	۴۳۹	ممتاز	کالکادین	۴۶۸	حبیب	میر نواب
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد	۴۴۰	جان	میر یار علی	۴۶۹	سیفی	میر وارث علی
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا	۴۴۱	دانا	رکشن لال	۴۷۰	اسد	اسد اللہ خاں
۴۱۳	جزا	میر مہدی حسن	۴۴۲	عبور	منشی رحمت اللہ	۴۷۱	فرخ	کرامت اللہ خاں
۴۱۴	ذوق	بندہ حسن	۴۴۳	چرکین	شیخ باقر علی	۴۷۲	جوش	میر وارث علی
۴۱۵	شمیم	مرزا	۴۴۴	صاحبقراں	سید امام علی	۴۷۳	نادر	کلب حسین خاں
۴۱۶	عدم	واحد علی خاں	۴۴۵	اسرار	مرزا بندے علی عرف مرزا بندو	۴۷۴	مسیحا	محمد علی خاں
۴۱۷	وصف	میر محمود علی	۴۴۶	ناسخ	شیخ امام بخش	۴۷۵	معجز	میر محمد رضا
۴۱۸	قدر	میر نصیر الدین	۴۴۷	اثر	نواب حسین علی خاں	۴۷۶	خضر	مرزا سعید علی بیگ
۴۱۹	وحید	سرفراز علی خاں	۴۴۸	تدبیر	مرزا محمد باقر عرف مرزا مغل	۴۷۷	فکر	شیخ ذوالفقار علی
۴۲۰	ازل	آغا حسن	۴۴۹	ہاتف	مرزا حیدر علی	۴۷۸	شہید	مولوی محمد بخش

۴۷۹	یوسف	یوسف بیگ	۵۰۸	عشق	علی اشرف خاں	۵۳۷	سپہر	میر مہدی
۴۸۰	واحد	پنڈت سنگم لال	۵۰۹	طوفان	میر نوازش علی	۵۳۸	طوبیٰ	میر سیتا
۴۸۱	کوثر	مرزا مہدی	۵۱۰	دریا	رتن ناتھ پنڈت	۵۳۹		میر عباس
۴۸۲	ہادی	خواجہ مصاحب علی	۵۱۱	عیش	منشی ابومحمد	۵۴۰	مجرم	قادر علی
۴۸۳	قبول	مرزا مہدی	۵۱۲	شاد	فضل امام خاں	۵۴۱	خطا	علی بیگ
۴۸۴	ثبات	مرزا محمد محسن	۵۱۳	بہار	مرزا علی	۵۴۲	آشنا	سید محمد
۴۸۵	ندیم	میر محمد شفیع	۵۱۴	محرور	شیخ ہادی حسن	۵۴۳	یوسف	(شاگرد آشنا)
۴۸۶	شجر	اجودھیا پرشاد	۵۱۵	عشقی	شیخ الٰہی بخش	۵۴۴	عرش	میر حسن عسکری عرف میر کلو
۴۸۷	حشم	میر امیر علی	۵۱۶	غافل	لالہ کنھیا لال	۵۴۵	ناصر	سید ابومحمد
۴۸۸	نادر	مرزا عسکری	۵۱۷	محسن	میر محسن علی	۵۴۶	انسخ	سید ابوتراب عرف منجھو
۴۸۹	حافظ	(شخص نابینا شاگرد ناسخ)	۵۱۸	صادق	صادق حسین خاں	۵۴۷	انسب	میر ابوطالب
۴۹۰	رشک	میر علی اوسط	۵۱۹	ہلال	امیر علی خاں	۵۴۸	قرار	بندہ علی خاں
۴۹۱	شوق	میر علی ضامن	۵۲۰	سجاد	سید سجاد علی	۵۴۹	برق	مرزا محمد رضا
۴۹۲	مہر	سید آقا علی خاں	۵۲۱	افضل	شاہ غلام اعظم	۵۵۰	حیدر	مرزا محمد خاں بہادر
۴۹۳	سید	سید علی خاں دلاور جنگ	۵۲۲	سعادت	سعادت خاں	۵۵۱	فلک	میر بہادر حسین
۴۹۴	آرزو	مرزا علی محمد	۵۲۳	جنون	میر مہدی	۵۵۲	علی	مرزا علی رضا
۴۹۵	رسا	میر علی احمد	۵۲۴	شوق	میر رضی	۵۵۳	ساحر	
۴۹۶	تنویر	سید کاظم حسین	۵۲۵	انور	علی مرزا	۵۵۴	طور	مرزا محمد رضا
۴۹۷	منیر	میر اسمٰعیل حسین	۵۲۶	شرف	شیخ شرف الدین	۵۵۵	طوفان	میر علی حسین
۴۹۸	صغیر	مرزا مغل	۵۲۷	موج	میر کاظم حسین	۵۵۶	نور	میر نذیر
۴۹۹	فہیم	پنڈت سندر لال	۵۲۸	متین	میر بہادر علی	۵۵۷	جری	مرزا سرفراز علی
۵۰۰	غنی	غنی محمد	۵۲۹	ذرہ	شنکر لال	۵۵۸	سحاب	اللہ یار خاں
۵۰۱	مجروح	غلام سعید	۵۳۰	محبت	شیو پرشاد پنڈت	۵۵۹	نقی	علی نقی خاں عرف پیارے صاحب
۵۰۲	فریاد	میر محمد باقر	۵۳۱	نمود	مرزا آسمان قدر	۵۶۰	حکیم	میر محمد علی
۵۰۳	اوج	میر محمود خاں	۵۳۲	کیوان	مرزا علی حسین	۵۶۱	شفا	مرزا کریم بیگ
۵۰۴	ساحل	سید اکبر علی	۵۳۳	وزیر	خواجہ	۵۶۲	خورشید	خوش وقت علی خاں
۵۰۵	قابل	سید علی جان	۵۳۴	تلق	خواجہ اسد	۵۶۳	سحر	شیخ احسان علی
۵۰۶	عروج	منشی احمد حسن	۵۳۵	بےخود	میر ہادی علی	۵۶۴	حسام	محمد تقی خاں بہادر
۵۰۷	عاجز	شیخ عبداللہ	۵۳۶	ایجاد	شیخ بہادر علی	۵۶۵	ممتاز	ممتاز الدولہ مرزا حسین علی خاں

۵۶۶	قمر	سید ابوتراب
۵۶۷	بحر	شیخ امداد علی
۵۶۸	گرداب	(شاگرد بحر)
۵۶۹	شفق	مرزا علی جان
۵۷۰	سالم	میر عسکری
۵۷۱	تحیر	مرزا محمد بیگ
۵۷۲	شاد	میر عباس
۵۷۳	آفتاب،	شاہ عالم عالی گوہر
۵۷۴	اختر	واجد علی شاہ
۵۷۵	امداد	امداد علی خاں
۵۷۶	امید	قزلباش خاں
۵۷۷	اثیم	میر محمد علی
۵۷۸	ایمان	شیر محمد خاں
۵۷۹	اعلیٰ	مولوی اعلا
۵۸۰	بادشاہ	نصیر الدین حیدر
۵۸۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۵۸۲	برکت	برکت علی خاں
۵۸۳	بیتاب	شاہ علیم اللہ
۵۸۴	بیتاب	سلوک رائے
۵۸۵	بسمل	
۵۸۶	پاک باز	میر صلاح الدین
۵۸۷	تراب	تراب شاہ
۵۸۸	تمنا	خواجہ امجد علی
۵۸۹	تمکین	میر صلاح الدین
۵۹۰	تمنّا	محمد اسحاق
۵۹۱	ثابت	شجاعت خاں
۵۹۲	ثابت	اصالت خاں
۵۹۳	ثابت	امانت علی
۵۹۴	جرأت	میر شیر علی
۵۹۵	جوشش	محمد روشن
۵۹۶	جوان	مرزا کاظم علی
۵۹۷	جہاندار	شہزادہ جہاندار شاہ
۵۹۸	حسین	سید غلام حسین
۵۹۹	حشمت	محمد علی
۶۰۰	حدت	نواب ابراہیم خاں
۶۰۱	حزیں	
۶۰۲	حیرتی	میر مراد علی
۶۰۳	خاکسار	میر محمد یار
۶۰۴	خستہ	عبداللہ خاں
۶۰۵	خیال	میر غلام حسین
۶۰۶	خادم	خادم علی خاں
۶۰۷	دوست	شیخ غلام
۶۰۸	دانا	شیخ مفضل علی
۶۰۹	دل	محمد عابد
۶۱۰	ذرہ	
۶۱۱	ذوقی	شاہ
۶۱۲	ذوق	منشی آسارام
۶۱۳	رضی	سیف الدولہ رضی خاں بہادر
۶۱۴	رسوا	آفتاب رائے
۶۱۵	راحم	میر محمد علی
۶۱۶	روا	مرزا محمد تقی
۶۱۷	رند	حمزہ علی
۶۱۸	راغب	جعفر خاں
۶۱۹	راسخ	غلام علی خاں
۶۲۰	زار	میر مظہر علی
۶۲۱	زکی	جعفر علی خاں
۶۲۲	سراج	سراج الدین
۶۲۳	سلطان	مرزا ایزد بخش بہادر
۶۲۴	سلطان	خواجہ سلطان جاہ
۶۲۵	ساقی	مرزا محمد جان
۶۲۶	ستار	عبدالستار
۶۲۷	سجاد	
۶۲۸	سیف	مرزا مغل
۶۲۹	شرر	مرزا ابراہیم
۶۳۰	شرف	میر مہدی
۶۳۱	شرر	خواجہ عاصم خاں
۶۳۲	شایق	رائے امر سنگھ
۶۳۳	شائق	امین الدین
۶۳۴	شایق	نظرالدین
۶۳۵	شاکر	شاکر علی
۶۳۶	محمد شاکر	
۶۳۷	شور	محمود بیگ
۶۳۸	شمس الدین شمس	
۶۳۹	شاداں	شیخ قطب
۶۴۰	شاداں	رائے چند لال
۶۴۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۶۴۲	صابر	میر حسین
۶۴۳	صدق	
۶۴۴	صفدری	میر عبداللہ
۶۴۵	صفا	
۶۴۶	ضاحک	میر غلام حسین
۶۴۷	طبیب	حکیم سید شاہ
۶۴۸	طالع	شمس الدین
۶۴۹	طاہر	محمد خاں
۶۵۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ
۶۵۱	ظہور	سیوا سنگھ
۶۵۲	ظاہر	شیخ ظہور اللہ

۶۶۳	عاشق	مہدی علی خاں	۶۸۶	قربان	میر محمدی	۷۰۹	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۶۶۴	عارف	محمد (رفوگر)	۶۸۷	قدر		۷۱۰		سید ناصر علی خاں بہادر
۶۶۵	عاشق	اعظم خاں	۶۸۸	قلندر		۷۱۱	نالاں	شیخ محمد وارث
۶۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	۶۸۹	کامل	مرزا کامل بیگ	۷۱۲	دلی	
۶۶۷	عاشق	سید غیاث الدین	۶۹۰	گوہر	مرزا امداد علی	۷۱۳	دلی	
۶۶۸	عشق	میر زین الدین	۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	۷۱۴	وجیہہ	نواب وجیہہ الدین
۶۶۹	عشقی	(مراد آباری)	۶۹۲	لطف	میر شمس الدین	۷۱۵	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں
۶۷۰	عشقی	قاسم علی	۶۹۳	مخلص	مرزا آشنا	۷۱۶	والہ	مرحمت خاں
۶۷۱	عازم	(قوم کالیتھ)	۶۹۴	مقصود		۷۱۷	ہادی	میر محمد ہادی
۶۷۲	عاقل شاہ		۶۹۵	محب	شیخ ولی اللہ	۷۱۸	یک رو	
۶۷۳	عاصی	خواجہ برہان الدین	۶۹۶	مایل	ہدایت علی	۷۱۹	یار	میر احمد
۶۷۴	غازی الدین حیدر		۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	۷۲۰	شمع	(شاہ جہاں آباد)
۶۷۵	غالب۔	مکرم الدولہ بہادر بیگ خان غالب جنگ	۶۹۸	مجروح	منشی کھیم چند	۷۲۱		زوجہ میاں منعم
۶۷۶	غلامی	شاہ غلام	۶۹۹	مرزا	احترام الدولہ نواب	۷۲۲		دلہن بیگم صاحبہ
۶۷۷	غنی	شیخ محمد	۷۰۰	مستان	مرزا احسن	۷۲۳	جانی	بیگم جان
۶۷۸	عبد الغنی		۷۰۱	مشتاق	مرزا ابراہیم بیگ	۷۲۴		جینا بیگم صاحبہ
۶۷۹	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۷۰۲	منعم	قاضی نور الحق	۷۲۵		گنا بیگم صاحبہ
۶۸۰	فراقی	پریم کشور	۷۰۳	شاہ مزمل		۷۲۶	زینت	مسماۃ نازک
۶۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۷۰۴	منتظر	خواجہ بخش	۷۲۷		موتی طوائف
۶۸۲	فراق	مرزا المتقی علی خاں	۷۰۵	مقبول		۷۲۸	دلبر	چھوٹی بیگم صاحبہ
۶۸۳	فارغ		۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	۷۲۹	صاحب	فاطمہ بیگم
۶۸۴	فدا	میر امام الدین	۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	۷۳۰	نزاکت	مجو طوائف
۶۸۵	قربان	میر قربان علی	۷۰۸	نقی	نقی علی خاں	۷۳۱	شیریں	بیگا طوائف

ہندوستان میں ترسیل زر کا پتہ

علی شیر خاں محلہ کھترانہ کلاں، رائے بریلی یو۔پی

طبقات الشعرائے ہند

مصنف کریم الدین[1] ابن شیخ سراج الدین متوطن پانی پت۔ کریم الدین اپنے حالات میں خود لکھتے ہیں کہ:۔
"نادر شاہ کے وقت میں ہمارا اسباب اور مال لٹ کر برباد ہوگیا تھا۔ اس وقت سے پھر اسلوب گھر کا درست نہ ہوا۔ دادا صاحب نے شوق زہد و تقویٰ کا کر کے مسجد نشینی اختیار کی .... قبلہ گاہ صاحب (والد صاحب) کو بھی کتب صوفیہ پڑھا کر مسجد نشینی کی تعلیم کی۔ چنانچہ بعد ان کے انتقال کے میرے قبلہ بھی مسجد نشین رہے۔ ساکنین پانی پت ان کی خدمت خرچ کے موافق کر دیتے تھے وہ مسجد میں نماز پڑھا دیا کرتے تھے یا چند لڑکوں کو تعلیم کر کے اپنا گذارہ انکی آمدنی سے کرتے تھے۔ میں نے جب ہوش سنبھالا اور سن تمیز کو پہنچا، اول میں نے فارسی کی دو چار کتابیں پڑھ کر، کتابیں عربی کی پڑھنا شروع کیں۔ علم صرف و نحو پانی پت میں پڑھ کر شاہجہاں آباد میں آیا۔ اس جا ٹھہر کر صرف و نحو معانی اور فلسفہ اور طب اور فقہ اور اصول اور کچھ حدیث تحصیل ۔ ان ایام میں اپنے ہاتھ سے کتابت کرتا۔ اس کی مزدوری پر گذران کرتا تھا۔ یہاں تک کہ درمیان ۱۸۱۲ء کے جناب مستطاب ٹامسن صاحب لفٹینٹ گورنر بہادر نے بندوبست مدرسہ دہلی کا بخوبی کیا اور نئے طالبعلم تلاش کر کے اس میں واسطے تحصیل کے رکھے گئے۔ چنانچہ میں بھی اٹھارہ برس کی عمر میں اس میں داخل ہوا اور تنخواہ مری سولہ روپیہ ہوئی۔ اس جا، میں نے علم منطق، اور فلسفہ اور تاریخ اور علم و ادب عربی زبان میں اور علم فقہ پڑھا بعد ازاں جب کتب انگریزی کا ترجمہ اردو زبان میں سوسائٹی اردو نے کرا کے مشہور کرنا شروع کیا میں نے بھی ہر ایک کتاب کو جو ترجمہ انگریزی سے اردو میں ہوئی بشوق تمام پڑھا.................
بعد ازاں بوترس صاحب پرنسپل مدرسہ دہلی کے حکم سے قوانین دیوانی اور فوجداری اور اصول قوانین، اور پولیٹیکل اکونومی یعنی سیاست مدنی اور علم انگریزی یہ سب تحصیل کیا۔ بعد فراغت اس تحصیل کے اس شہر میں (دہلی) میں تے اپنا نکاح کیا اور اسی جا رہنا اختیار کیا اور ایک چھاپہ خانہ واسطے چھپوانے ترجموں کے بنوایا ....
.... دو چار جاہلوں نے اس مطبع میں میرے شریک ہو کر مجھ سے فریب کر کے وہ مطبع چھین لیا......
.... شوق اشعار اردو کہنے کا مجھ کو مطلق نہیں ہے بلکہ شعر کہنا میں برا جانتا ہوں کیونکہ اہل علم کا یہ پیشہ نہیں ہے وہ لوگ جو معیشت سے فارغ البال ہیں اپنے دل بہلانے اور حسرت نکالنے کا انھوں نے یہ طور اختیار کیا ہے۔" (طبقات الشعرائے ہند ص۴۱۳)

کریم الدین نے تعلیم و تاریخ ادب کی مندرجہ ذیل کتابیں یادگار چھوڑی ہیں۔

(۱) تعلیم النساء (۲) گلستان ہند (۳) طبقات الشعرائے ہند (۴) گلدستۂ نازنیناں۔

---

[1] فیلن صاحب نے بھی اس تذکرہ میں کریم الدین کی مدد کی ہے اور کتاب پر دونوں کا نام درج ہے۔

(۵) رسالۂ عروض (۶) رسالہ فرائض (۷) ہدمتہ الاجرام ۔

عہد تصنیف و طباعت

تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ

"تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعرائے ہند مؤلفۂ مولوی کریم الدین ۱۸۴۷ء ۱۲۶۴ھ"

ظاہر ہے کہ "۱۸۴۷ء ۱۲۶۴ھ" میں تذکرہ مکمل ہوا ہے ۔

یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرسہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۸۴۸ء ۱۲۶۴ھ میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے ۔

"تاریخ شعرا کا ۔ مسٹر فیلن صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے گارساد تاسی کی تاریخ ۱۸۴۸ء عیسوی میں ترجمہ کیا اور نوسو چونسٹھ شاعروں اردو گو کے اشعار اور حال بھی دواوین مختلفہ میں سے منتخب کر کے اس میں مندرج کیا گیا"

اس ٹکڑے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۸۴۸ء ہے ۔ لیکن یہ درست نہیں ہے ۔ جیسا کہ اختتامیہ اور بعض اندرونی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کریم الدین نے اسے ۱۸۴۷ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۴۸ء میں یہ چھپنا شروع ہو گیا ۔ اس طرح ۱۸۴۷ء کو سال تصنیف اور ۱۸۴۸ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہیئے ۔

انجمن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور یہی اس وقت میرے سامنے موجود ہے اس میں ۵۰۴ صفحات ہیں ۔

خصوصیات

تذکرہ اردو میں ہے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر مرتب کیا گیا ہے ۔ سرورق کی عبارت سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ یہ گارساں کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے ۔ لیکن ایسا نہیں ہے ۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں ۔

کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش و قدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ و تاریخ نگاری پر روشنی ڈالی گئی ہے ۔ حقیقۃً گارساں دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جگہ لفظی ترجمہ ہے ۔

کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے ۔

"قسم اوّل ۔ اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں"

قسم دوم ۔ اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیوع میں کوشش بلیغ کی ہے ۔

قسم دوم کو ذیل کے چار طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے ۔

طبقہ اوّل ۔ اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے ۔

طبقہ دوم ۔ میں بقول کریم الدین "ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور مروج اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریہہ کا استعمال یک قلم زبان ریختہ سے موقوف کیا"

طبقہ سوم ۔ اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاگرد تھے ان کو الفاظ صحیح اور محاورات دلچسپ کے استعمال کرنے کا بہت شوق تھا"

طبقہ چہارم ۔ اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہمعصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جا ان کو

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سُنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی "

جیساکہ "تاریخ ادب ہندوستانی مؤلفہ گارساں دتاسی" اور "گلدستۂ نازنیناں" کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی جا چکی ہے ـــــ "طبقات الشعراء" دراصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صرف یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، گارساں چونکہ یورپی مشترق ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمہ و دیباچہ میں زبان اور سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اور اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعدازاں پانچ فارسی اور ۲۹ برج بھاشا کے شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آجاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔ اس کے بعد اردو شعراء و مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہرچندکہ اس تذکرے میں بھی بعض وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف گارساں اور کریم الدین نے اپنے دیباچوں میں اشارے کئے ہیں، پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی لب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشرتی ماحول کی تصویریں بھی ہیں اور شعراء و مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائیں بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری اور طعن و تعریض کا وہ انداز کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور کردیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۵	آگاہ	میر حسن علی	۲۹	-	اجودھیا پرشاد کشمیری
۲	آرام	خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ	نور خاں	۳۰	احسان	حافظ عبدالرحمٰن خاں
۳	آرام	رائے پریم ناتھ کھتری	۱۷	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۱	احسان	میر غلام علی
۴	آرام	لچھمن لال	۱۸	ابجدی		۳۲	احسن	احسن اللہ خاں
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں اکبر آبادی	۱۹	ابراہیم	عادل شاہ سلطان بخاری	۳۳	احسن	عبدالرحمان خاں
۶	آزاد	شیخ امیر الدین	۲۰	ابراہیم	نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن	مرزا احسن علی
۷	آزاد	محمد فاضل	۲۱	ابجد	شیخ نجم الدین علی خاں عرف شاہ مبارک	۳۵	احسن	میاں احسن اللہ
۸	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی	۲۲	نشاطی	ابن نشاطی	۳۶	احقر	مرزا امجد علی قزلباش
۹	آزاد	میر فتح اللہ	۲۳	ابوالفضل	شیخ ابوالفضل	۳۷	احمد	احمد
۱۰	آزاد	میر مظفر علی	۲۴	اثل	میر عبدالجلیل	۳۸	احمد	احمد بیگ قزلباش
۱۱	آزادہ	آرام آزادہ	۲۵	اثر	حسین علی خاں	۳۹	احمد	احمد علی
۱۲	آزردہ	رام سنگھ	۲۶	اثر	میاں سید محمد میر	۴۰	احمد	شیخ حافظ غلام احمد
۱۳	آزردہ	مفتی محمد صدرالدین خاں بہادر صدر الصدور	۲۷	اثیم	محمد علی خاں	۴۱	احمد	غلام احمد برہان پوری
۱۴	آگاہ	محمد صلاح دہلوی شاہجہان آبادی	۲۸	اجل	شیخ شاہ محمد	۴۲	احمد	مرزا احمد بیگ

۴۳	احمد	مولوی شیخ حفیظ الدین احمد	۷۲	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۱	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۴۴	احمد	صمصام اللہ	۷۳	آشنا	حکیم میر علی سہارنپوری	۱۰۲	اکرم	خواجہ محمد اکرم دہلوی
۴۵	احمد	میر احمد علی	۷۴	آشنا	مرزا جگن	۱۰۳	الفت	
۴۶	احمد		۷۵	آشنا	منا سنگھ کھتری	۱۰۴	الفت	منگل سین کالیستھ
۴۷	احمدی	شیخ احمد وارث	۷۶	آشنا	میر زین العابدین دہلوی	۱۰۵	الم	میر الم صاحب
۴۸	-	سید احمد خاں	۷۷	آشوب	میر امداد علی	۱۰۶	الہام	شیخ شرف الدین معروف بہ شاہ ملول
۴۹	-	مولوی احمد علی	۷۸	اصغر	سید امجد علی اکبرآبادی	۱۰۷	الہام	فضائل بیگ
۵۰	اختر	میر اکبر علی	۷۹	اصغر	میر اصغر علی مارہروی	۱۰۸	-	امام الدین سید
۵۱	اختر	-	۸۰	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰۹	امانی	میر امانی دہلوی
۵۲	اختگر	شکر چند دیوان مرزا خورم	۸۱	اظہر	شیخ کرامت	۱۱۰	امجد	مولوی محمد امجد
۵۳	ادھم	عبد العلی	۸۲	اظہر	غلام محی الدین	۱۱۱	امیر	نواب محمد یار خاں
۵۴	ارمان	شاہ علی	۸۳	اظہر	میر غلام علی اظہر دہلوی	۱۱۲	امین	میر امان دہلوی
۵۵	ارمان	مجاہد جنگ	۸۴	اعظم	اعظم خاں دہلوی	۱۱۳	امی	روشن بیگ
۵۶	اسد	رائے کیرت سنگھ کھتری	۸۵	اعظم	محمد اعظم	۱۱۴	امید	قزلباش خاں
۵۷	اسد	میر امانی دہلوی	۸۶	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۱۵	امید	نام نامعلوم حیدرآبادی
۵۸	اسعد	مرزا اسعد بخت	۸۷	آفاق	میر فرید الدین	۱۱۶	امین	خواجہ محمد امین الدین خاں
۵۹	اسحاق	اسحاق	۸۸	آفتاب،	ابوالمظفر مجاہد الدین شاہ عالم بادشاہ	۱۱۷	امین	محمد مرزا اسمٰعیل
۶۰	اسلام	مسیح الاسلام	۸۹	افصح	شاہ فصیح	۱۱۸	امین	محمد امین دکھنی
۶۱	اسمٰعیل	مولوی محمد اسمٰعیل	۹۰	آفرین	شیخ قلندر بخش	۱۱۹	امین	میر علی
۶۲	اسیر	بلند نژاد	۹۱	افسر	غلام اشرف	۱۲۰	امین	نواب امین الدولہ معین الملک نصرت جنگ بہادر عرف مرزا مینڈھو
۶۳	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ	۹۲	افسردہ	-	۱۲۱	انتظار	علی نقی خاں
۶۴	اشرف	-	۹۳	افسوس	مرزا غفور بیگ	۱۲۲	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں
۶۵	اشرف	حافظ اشرف	۹۴	افسوس	میر شیر علی	۱۲۳	انشاء	امیر اسد اللہ یار خاں
۶۶	-	اشرف علی منشی	۹۵	افضل	کمال شاہ محمد	۱۲۴	انشاء	حکیم انشاء اللہ خاں
۶۷	اشرف	محمد اشرف	۹۶	افغان	الف خاں	۱۲۵	انصر	محمد انصر
۶۸	آشفتہ	سید منور علی	۹۷	افگار	میر جنون	۱۲۶	انکرا	منشی انکرا ابہات
۶۹	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف منے جورے خاں	۹۸	اکرام	مولوی اکرام علی	۱۲۷	انور	غلام انور علی
۷۰	آشفتہ	مرزا رضا قلی بیگ	۹۹	اکبر	اکبر خاں	۱۲۸	انور	علی محمد خاں
۷۱	اشک	محمد خلیل علی خاں	۱۰۰	اکبر	حاجی شاہ اکبر عرف بجھو	۱۲۹	انیس	امیر السلطنت نوازش خاں

۱۳۰	آواری		۱۵۹	بسمل	مرزا مجھو بیگ	۱۸۸	بیجان	عزیز خاں افغانی روہیلہ
۱۳۱	اوباش	شیخ امیر الزماں بجنوری	۱۶۰	بسمل	منالال کالستھ	۱۸۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۱۳۲	اولاد	میر اولاد علی	۱۶۱	بسمل	مولوی محمدی ملقب بمیاں جی	۱۹۰	بیدار	شاہ محمدی اکبرآبادی
۱۳۳	اویسی	شاہ محی الدین بریلوی	۱۶۲	بشیر	میر بشارت علی دہلوی	۱۹۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۳۴	ایما	میر حسن علی خاں	۱۶۳	بقا	محمد بقاء اللہ	۱۹۲	بیدم	حافظ قلندر بخش پانی پتی
۱۳۵	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۱۶۴	بگھاری لعل	بگھاری لعل	۱۹۳	بیربجان	بیربجان
۱۳۶	بابا لعل گرد	بابا لعل گرد چھتری	۱۶۵	بلا بہادرا	بلا بہادرا	۱۹۴	بیرنگ	دلاور خاں
۱۳۷	باسط	باسط خاں	۱۶۶	بلاقی	سید بلاقی دکنی	۱۹۵	بے قید	سید فضل علی خاں
۱۳۸	باقر	میر باقر علی	۱۶۷	بل رام	بل رام	۱۹۶	بیکل	سید عبدالوہاب دولت آبادی
۱۳۹	بایزید	بایزید انصاری	۱۶۸	بہادر	بہادر سنگھ کالستھ	۱۹۷	بینوا	معروف مقبول شاہ
۱۴۰	ببر	-	۱۶۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۱۹۸	بینی نرائن	بینی نرائن
۱۴۱	ببر علی	ببر علی شاہ	۱۷۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۹۹	بے ہوش	عبدالرشید
۱۴۲	بحر	-	۱۷۱	بہار	منشی ٹیک چند دہلوی	۲۰۰	پاکباز	میاں صلاح الدین
۱۴۳	بختاور	بختاور	۱۷۲	بہاری	بہاری لال	۲۰۱	پاکباز	میر صلاح الدین معروف بکمن میاں
۱۴۴	بخش	الٰہی بخش	۱۷۳	بہاگوداس	بہاگوداس	۲۰۲	پدما	پدماگوالیاری
۱۴۵	بخشش	بخشش علی فیض آبادی	۱۷۴	بھاوتنداس	بھاوتنداس	۲۰۳	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ ......
۱۴۶	بخشی	حسین بخش اکبرآبادی	۱۷۵	بھرتری	بھرتری	۲۰۴	پروانہ	علی شاہ مرادآبادی
۱۴۷	بروج	بروج لبس داس	۱۷۶	بھوپتی	بھودیو کالستھ	۲۰۵	پروانہ	محمد بیگ خیرآبادی
۱۴۸	برشتہ	شرف الدین	۱۷۷	بہجت	عبدالمجید	۲۰۶	پریم	کسوارا داس
۱۴۹	برق	پروانہ علی شاہ مرادآبادی	۱۷۸	بھید	سید نوازش علی خاں	۲۰۷	پہنچی	-
۱۵۰	برق	قاضی نجم الدین	۱۷۹	بیان	خواجہ احسن الدین خاں	۲۰۸	تاب	مہتاب رائے کشمیری
۱۵۱	برق	لالہ بھگوان دت لکھنوی	۱۸۰	بیباک	میر نجف علی	۲۰۹	تاباں	میر عبدالحئی
۱۵۲	برق	میاں شاہ جیو	۱۸۱	بیتاب	...	۲۱۰	تاثیر	میر صادق علی حیدرآبادی
۱۵۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۸۲	بیتاب	خدادادی خاں	۲۱۱	تائب	عبداللہ
۱۵۴	برکت	برکت علی خاں خیرآبادی	۱۸۳	بیتاب	سنتوک رائے	۲۱۲	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل معروف بمرزا جان
۱۵۵	برہمن	داتارام	۱۸۴	بیتاب	شاہ محمد عالم الہ آبادی	۲۱۳	تجرد	میر عبداللہ
۱۵۶	بسمل	-	۱۸۵	بیتاب	عباس علی خاں	۲۱۴	تجلی	شاہ تجلی علی حیدرآبادی
۱۵۷	بسمل	سید جبار علی جہانسوی	۱۸۶	بیتاب	محمد اسمٰعیل خاں دہلوی	۲۱۵	تجلی	میر محمد حسن معروف بمیر تجلی
۱۵۸	بسمل	گدا علی بیگ فیض آبادی	۱۸۷	بیجان	شیو سنگھ دہلوی	۲۱۶	تجمل	محمد عظیم بیگ

۲۱۷	تجمل	لکھنوی	۲۴۶	ثروت	مرزا احمد صادق معروف آغا شرف	۲۷۵	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۸	تحسین	میر محمد عطا حسین خوش کلام	۲۴۷	ثنا	میر شمس الدین کشمیری	۲۷۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۹	تحیّر	غلام مصطفیٰ	۲۴۸	جان	جان عالم	۲۷۷	جوش	رحیم اللہ
۲۲۰	ترقی	مرزا محمد تقی فیض آبادی	۲۴۹	جان	جان علی شاہ جہاں آبادی	۲۷۸	جوش	نیاز احمد
۲۲۱	تسلی	ٹیکا رام	۲۵۰	جان صاحب	یار علی	۲۷۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۲۲	تسکین	سعادت علی	۲۵۱	جان محمد	شاہ جان محمد	۲۸۰	جوشش	محمد عابد عظیم آبادی
۲۲۳	تسکین	گنگا داس پنڈت	۲۵۲	بام	کورسین بدہولوی	۲۸۱	جذب	میر عزت اللہ خاں معروف میر [illegible]
۲۲۴	تسکین	میر حسین	۲۵۳	جانی	بیگم جان مشہور بہو بیگم	۲۸۲	جولاں	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۲۲۵	تصور	سید حیدر علی	۲۵۴	جاسۂ چندرا	جیپوری	۲۸۳	جولاں	میر رمضان علی
۲۲۶	تعشق	مولوی میر سید محمد قادری الجیلانی	۲۵۵	جائسی	ملک محمد جائسی داس	۲۸۴	جولاں	میر حسن علی خاں
۲۲۷	تقی	میاں محمد تقی	۲۵۶	جراح	غلام ناصر کشمیری	۲۸۵	جوہر	جوہر مند لعل معروف شیو رام
۲۲۸	تلسی	تلسی داس	۲۵۷	جرأت	قلندر بخش	۲۸۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۲۹	تمکین	بخت مل پنڈت	۲۵۸	جرأت	مرزا مغل	۲۸۷	جوہری	-
۲۳۰	تمکین	محمد صلاح الدین	۲۵۹	جعفر	جعفر علی خاں	۲۸۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۳۱	تمکیں	محمد یوسف	۲۶۰	جعفری	-	۲۸۹	جہانگیر	میر جہانگیر لکھنوی
۲۳۲	تمنا	عباس علی خاں فضل	۲۶۱	جعفری	میر باقر علی	۲۹۰	جہمن	جہمن لال کایستھ دہلوی
۲۳۳	تمنا	محمد اسحاق خاں کشمیری	۲۶۲	جعفر	میر جعفر زٹلی	۲۹۱	جینا	جینا بیگم
۲۳۴	تمنا	میر اسد علی دکنی	۲۶۳	جعفر شریف	لالہ میاں قریشی	۲۹۲	چاند	چاند
۲۳۵	تنہا	سعد اللہ خاں	۲۶۴	جگ جیون	جگ جیون داس کھتری	۲۹۳	چتربھوج مصر	چتربھوج مصر
۲۳۶	تنہا	شیخ عوض علی	۲۶۵	جگنو	میاں جگنو	۲۹۴	چنبھا	-
۲۳۷	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۶۶	جلال	-	۲۹۵	چینا	چینا بیگم
۲۳۸	تھانیسری	شاہ امام بخش	۲۶۷	جلال	جلال الدین حسین	۲۹۶	چندہ	مہ لقا
۲۳۹	ٹیپو	ٹیپو سلطان عرف ٹیپو صاحب	۲۶۸	جلال	ملا جلال بلخی	۲۹۷	حاتم	شیخ ظہور الدین شاہجہاں آبادی
۲۴۰	ثابت	اصالت خاں	۲۶۹	جنون	شاہ غلام میر تقی الہ آبادی	۲۹۸	حافظ	محمد اشرف
۲۴۱	ثابت	شجاعت اللہ خاں لکھنوی	۲۷۰	جنون	میر فخر الاسلام شاہجہاں آبادی	۲۹۹	حالی	میر محب علی
۲۴۲	ثابت	مرزا اصغر الدین	۲۷۱	جنون	مرزا نجف علی خاں [illegible]	۳۰۰	حامد باری	-
۲۴۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۷۲	جنون	میر فضل علی	۳۰۱	حب	میر احمد علی فرید آبادی
۲۴۴	ثاقب	میر شہاب الدین	۲۷۳	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی	۳۰۲	حبیب	-
۲۴۵	ثروت	سید درویش علی	۲۷۴	جوان	محب اللہ	۳۰۳	حجام	عنایت اللہ معروف شاہ جی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۰۴	حزیں	باقر میر محمد باقر دہلوی	۳۳۳	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	۳۶۲	خاکسار	شیخ محمد یار عرف کلو
۳۰۵	حزیں	شیخ محمد علی	۳۳۴	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۶۳	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۰۶	حزیں	صاحب عالم مرزا خجستہ بخت بہادر	۳۳۵	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۶۴	خاں	اشرف علی خاں دہلوی
۳۰۷	حزیں	میر بہادر علی	۳۳۶	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۳۶۵	خاں	محمد خاں افغان
۳۰۸	حزیں	میر محمد باقر	۳۳۷	حمایت	-	۳۶۶	خرد	نواب فخر الدین
۳۰۹	حسب	میر احمد علی فرید آبادی	۳۳۸	حمزہ	حمزہ علی	۳۶۷	خستہ	عبداللہ خاں عرف میاں جیون
۳۱۰	حسیب	-	۳۳۹	حمید	میر حمید لکھنوی	۳۶۸	خستہ	میاں قطب بخش کشمیری
۳۱۱	حسن	-	۳۴۰	حیا	حافظ محمد	۳۶۹	خسرو	خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۱۲	-	مولوی حسن علی خاں	۳۴۱	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۷۰	خوشنود	-
۳۱۳	حسن	حسن علی خاں کشمیری	۳۴۲	حیدر	حسام الدین	۳۷۱	خلق	میر احسن خلق فیض آبادی
۳۱۴	حسن	مرزا حسن	۳۴۳	حیدر	غلام حیدر	۳۷۲	خلیق	مرزا ظہور علی
۳۱۵	حسن	مولوی ابوالحسن	۳۴۴	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی	۳۷۳	خلیق	میر مستحسن
۳۱۶	حسن	میر غلام حسن	۳۴۵	حیدر	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۷۴	خلیل	محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۱۷	حسن علی	مولوی حسن علی خاں	۳۴۶	حیدر	میر حیدر علی خاں لاہوری	۳۷۵	خوش رس	حافظ غلام محمد
۳۱۸	حسن	میر محمد حسن دہلوی	۳۴۷	حیدر یا حیدری	میر حیدر شاہ دکھنی	۳۷۶	-	خواجہ حسن دہلوی
۳۱۹	حسین	سید غلام حسین دہلوی	۳۴۸	حیدری	-	۳۷۷	خود غرض	
۳۲۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۳۴۹	حیدری	منشی میر سید محمد حیدر بخش	۳۷۸	خیال	جے سنگھ رائے کائستھ
۳۲۱	حسینی	حکیم میر حسین	۳۵۰	حیران	حافظ بقاء اللہ	۳۷۹	خیال	غلام حسن خاں
۳۲۲	حسینی	ماسٹر حسینی	۳۵۱	حیران	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۸۰	خیال	غلام حسین خاں
۳۲۳	حسینی	میر بہادر علی	۳۵۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد کشمیری	۳۸۱	داغ	میر مہدی
۳۲۴	حسرت	جعفر علی خاں	۳۵۳	حیرت	غلام فخر الدین شاہجہاں آبادی	۳۸۲	دانا	میر فضل علی معروف شاہ دانا
۳۲۵	حسرت	ذوقی رام مہاجن	۳۵۴	حیرت	مراد علی مراد آبادی	۳۸۳	داؤد	مرزا داؤد بیگ معروف داؤد
۳۲۶	حسرت	میر محمد حیات دہلوی	۳۵۵	حیف	چراغ علی	۳۸۴	داؤد	-
۳۲۷	حشمت	محمد علی خاں	۳۵۶	حیف	میر چراغ علی لکھنوی	۳۸۵	درد	خواجہ میر درد
۳۲۸	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۵۷	خادم	خادم علی خاں فرخ آبادی	۳۸۶	درد	سید کریم اللہ خاں
۳۲۹	حشمت	میر محتشم علی	۳۵۸	خادم	خادم علی خاں یا حسین خاں	۳۸۷	دردمند	میاں محمد فقیہ
۳۳۰	حضور	شیخ غلام بخش عظیم آبادی	۳۵۹	خادم	فضل اللہ پانی پتی	۳۸۸	درویش	شاہ علی
۳۳۱	حضور	لالہ بال مکند	۳۶۰	خادم	میر وزیر علی	۳۸۹	دریغ	سید زین العابدین
۳۳۲	حفیظ	حافظ محمد حفیظ دہلوی	۳۶۱	خاص	-	۳۹۰	دوست	غلام محمد بہاری

۳۹۱	دل	آزاد خاں	۴۲۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۴۴۹	رسوا	آفتاب رائے کالیستھ
۳۹۲	دل	بینی پرشاد کالیستھ بنارسی	۴۲۱	ذوقا	ذوقا شاہ بنارسی	۴۵۰	رسوا	آفتاب رائے
۳۹۳	دل	دیبی پرشاد مرشد آبادی	۴۲۲	ذوقی	ذوقی رام مرادآبادی	۴۵۱	ریختی	کمال خاں (دکنی)
۳۹۴	دل	زور آور خاں	۴۲۳	ذوقی	شاہ ذوقی لکھنوی	۴۵۲	رضا	-
۳۹۵	دل	شاہ فتح محمد	۴۲۴	راحت	-	۴۵۳	رضا	حمیدالدین
۳۹۶	دل	شیخ محمد عابد عظیم آبادی	۴۲۵	راجہ	راجہ بہادر	۴۵۴	رضا	مرزا جیون
۳۹۷	دل	غلام مصطفےٰ خاں	۴۲۶	راج کرشن	مہاراجہ راج کرشن بہادر	۴۵۵	رضا	مرزا علی رضا مانکپوری
۳۹۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی	۴۲۷	راز	مرزا یعقوب علی بیگ	۴۵۶	رضا	مرزا محمد رضا لکھنوی
۳۹۹	دلخوش	بہادر سنگھ کھتری	۴۲۸	راسخ	غلام علی عظیم آبادی	۴۵۷	رضا	مولوی عبدالرضا تھانیسری
۴۰۰	دلسوز	خیراتی خاں	۴۲۹	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۴۵۸	رضا	میر رضا علی لکھنوی
۴۰۱	دلگیر	میر حمایت اللہ خاں	۴۳۰	راغب	محمد جعفر خاں	۴۵۹	رضا	میر محمد علی معروف میر بنٹوی لکھنوی
۴۰۲	دلہن بیگم	نواب بہو بیگم	۴۳۱	رافت	رؤف احمد رامپوری	۴۶۰	رضا	میر محمدی سید لکھنوی
۴۰۳	دلیر	شاہ دلیر عظیم آبادی	۴۳۲	رافت	مرزا نجمی بیگ مرحوم	۴۶۱	رضی	سیف الدولہ سید رضا خاں بہادر
۴۰۴	دوست	-	۴۳۳	راقم	-	۴۶۲	رضی	مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۰۵	دوست	غلام محمد بہاری	۴۳۴	راقم	غلام محمد	۴۶۳	رغبت	میر ابوالمعانی
۴۰۶	دولہ رام	دولہ رام	۴۳۵	رام چرن	-	۴۶۴	رفیع	رفیع الدین خاں
۴۰۷	دہرم نرائن	دہرم نرائن	۴۳۶	رام چند	ماسٹر رام چند کالیستھ	۴۶۵	رفعت	مرزا پیارے شاہجہاں آبادی
۴۰۸	دیدار	-	۴۳۷	رام راؤ	گرو رام راؤ	۴۶۶	رفیق	مرزا اسو بیگ
۴۰۹	دیوانہ	سرب سنگھ	۴۳۸	رام کشن	پنڈت رام کشن کشمیری	۴۶۷	رقت	مرزا قاسم علی مشہدی کشمیری
۴۱۰	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں بنارسی	۴۳۹	رام موہن رائے	راجہ رام موہن رائے	۴۶۸	رمز	مرزا فخرالدین بہادر
۴۱۱	دیوراجہ	-	۴۴۰	رجا	-	۴۶۹	رنج	محمد میر محمد نصیر
۴۱۲	ذاکر	مرزا احمد بیگ شاہجہاں آبادی	۴۴۱	رجب	رجب علی بیگ دہلوی	۴۷۰	رند	شاہ علی
۴۱۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۴۴۲	رحمان	-	۴۷۱	رند	گنگا پرشاد لکھنوی
۴۱۴	ذرہ	لالہ رچھی داس جہاں آبادی	۴۴۳	رحیم	-	۴۷۲	رند	مہربان خاں
۴۱۵	ذکا	خوب چند کالیستھ دہلوی	۴۴۴	رسا	مرزا بلخی	۴۷۳	رنگین	پورن لعل کالیستھ
۴۱۶	ذکا	ذکاءاللہ خاں لکھنوی	۴۴۵	رسا	مولوی علیم اللہ	۴۷۴	رنگین	سعادت یار خاں
۴۱۷	ذکی	میاں محمد ذکی	۴۴۶	رسا	مرزا کریم الدین	۴۷۵	روشن	روشن شاہ
۴۱۸	ذکی	میر جعفر علی خاں	۴۴۷	رستم	سید رستم علی خاں	۴۷۶	روشن	-
۴۱۹	ذکی	میر مہدی علی مرادآبادی	۴۴۸	رسوا		۴۷۷	رونق	میر غلام حیدر عظیم آبادی

۴۷۸	رونق	معز الدین پانی پتی انصاری	۵۰۷	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۵۳۶	سیوا	سیوا دکھنی
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸	سرور	مرزا زبندہ بخت بہادر	۵۳۷	سیوا نارائن	سیوا نارائن راجپوت
۴۸۰	زار	میر مظہر علی	۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸	شاد	ـ
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰	سرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹	شاد	اللہ یار بیگ
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مرادآبادی	۵۱۱	سعادت	سعادت علی امروہوی	۵۴۰	شاد	ـ
۴۸۳	زماں	ـ	۵۱۲	سعدی	سعدی دکھنی	۵۴۱	شاد	محمد میر باز خاں غوری میرٹھی
۴۸۴	زماں	سید محمد زماں امروہوی	۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خاں کاکوری	۵۴۲	شاد	میر احمد حسین
۴۸۵	زہد	داؤد بیگ	۵۱۴	سعید	محمد سعید خاں معروف سعید قریشی	۵۴۳	شاداب	خوش وقت رائے چاندپوری
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴	شاداں	میر رجب علی
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵	شاکر	ـ
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جونپوری	۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبرآبادی	۵۴۶	شاکر	شاہ شاکر علی دہلی
۴۸۹	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خاں عظیم آبادی	۵۴۷	شاکر	محمد شاکر
۴۹۰	سبحان	عبد السبحان	۵۱۹	سلطان	صاحب عالم مرزا ایزد بخش	۵۴۸	شاہ	شاہ سعد اللہ
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹	شایق	میر محمد
۴۹۲	سبقت	مرزا مغل	۵۲۱	سلیمان	ـ	۵۵۰	شایق	محمد تدبیر الدین خاں
۴۹۳	سپاہی	ـ	۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر جنگ	۵۵۱	شایق	میر حاجی
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳	سندرداس	سندر داس	۵۵۲	شایق	محمد ہاشم
۴۹۵	سپاہی	شاہ قلی خاں	۵۲۴	سندرداس	جہاکادی سندر داس	۵۵۳	شرافت	مرزا اشرف علی
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبرآبادی	۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہان آبادی	۵۵۴	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۴۹۷	سحر	محمد خلیل خاں دکھنی	۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵	شرر	مرزا جعفر دہلوی
۴۹۸	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷	سورداس	سورداس	۵۵۶	شرر	مرزا صادق
۴۹۹	سخنور	لالہ دلوے سنگھ	۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہاں آبادی	۵۵۷	شرر	مرزا غیاث الدین
۵۰۰	سراج	ـ	۵۲۹	سوزاں	شیخ شمس الدین دہلوی	۵۵۸	شرف	شیخ شرف الدین
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹	شرف	میر مہدی
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مرادآبادی	۵۶۰	شریف	مرزا شریف بیگ
۵۰۳	سرسبز	مرزا زین العابدین خاں عرف مرزا میندو	۵۳۲	سید	میر غالب علی خاں المخاطب سید اشرف	۵۶۱	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۵۰۴	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری	۵۳۳	سید	میر قطب علی معروف بہ قطب عالم	۵۶۲	شعوری	ـ
۵۰۵	سرمد	محمد سعید قاضی سرنگ پٹم	۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳	شفا	حکیم یاد علی
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵	سیم چند	سیم چند چھتری	۵۶۴	شفیع	محمد شفیع

۵۶۵	شفیق	مظہر علی خاں
۵۶۶	شکوہ	محمد رضا لکھنوی
۵۶۷	شکوہ	میر شکوہ علی
۵۶۸	شکیبا	شیخ غلام حسین دہلوی
۵۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ
۵۷۰	شگفتہ	مرزا بیدار بخت بہادر عرف
۵۷۱	شگفتہ	مرزا سیف علی شگفتہ بخت عرف مرزا حاجی
۵۷۲	شمشیر خاں	
۵۷۳	شور	بالکو قصاب پانی پتی
۵۷۴	شور	جارج پیش
۵۷۵	شور	شیخ محمد محی الدین صدیقی
۵۷۶	شور	مرزا محمود بیگ عرف طہور بیگ
۵۷۷	شورش	غلام احمد
۵۷۸	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی
۵۷۹	شوق	—
۵۸۰	شوق	حسن خاں پٹھان
۵۸۱	شوق	روشن لعل
۵۸۲	شوق	الٰہی بخش منشی اکبر آبادی
۵۸۳	شوق	غلام رسول شاہجہاں آبادی
۵۸۴	شوق	مولوی قدرت اللہ
۵۸۵	شوکت	سیف علی بجنوری
۵۸۶	شیونرائن	شیونرائن
۵۸۷	شہامت	شاہ شہامت علی
۵۸۸	شہرت	—
۵۸۹	شہرت	مرزا حاجی بیگ
۵۹۰	شہید	—
۵۹۱	شہیدی	کرامت علی لکھنوی
۵۹۲	شیدا	—
۵۹۳	شیدا	مرزا بھنگا

۵۹۴	شیدا	مولوی امانت اللہ بنگالی
۵۹۵	شیدا	نواب معین الدین
۵۹۶	شیفتہ	—
۵۹۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۵۹۸	شیفتہ	نواب مصطفےٰ خاں
۵۹۹	صابر	مرزا صابر
۶۰۰	صابر	صابر شاہ دہلوی
۶۰۱	صاحب	—
۶۰۲	صاحب	امت الفاطمہ بیگم
۶۰۳	صاحب	نواب ظفریاب خاں بہادر
۶۰۴	صاحب قرآن	سید امام علی بلگرامی
۶۰۵	صادق	صادق علی خاں
۶۰۶	صادق	صادق علی خاں عظیم آبادی
۶۰۷	صادق	میر جعفر خاں
۶۰۸	صانع	نظام الدین بلگرامی
۶۰۹	صبا	—
۶۱۰	صبا	کانجی مل
۶۱۱	صبا	منو لال کالستھ لکھنوی
۶۱۲	صبا	میر وزیر علی
۶۱۳	صبر	مرزا غلام حسین کشمیری
۶۱۴	صفا	نام آور خاں
۶۱۵	صفا	مرزا بنّے
۶۱۶	صفدر	میر صفدر علی سونی پتی
۶۱۷	صفدری	میر صادق علی کوچک
۶۱۸	صنعت	کریم الدین مراد آبادی
۶۱۹	صورت	صورت کشوار
۶۲۰	صہبائی	مولوی امام بخش
۶۲۱	صید	—
۶۲۲	ضبط	میر حسن شاہ فقیر لکھنوی

۶۲۳	ضمیر	شیخ مداری اکبر آبادی
۶۲۴	ضمیر	گنگا داس
۶۲۵	ضیا	مرزا ضیا بخت
۶۲۶	طالب	حافظ طالب رامپوری
۶۲۷	طالب	شیر محمد خاں
۶۲۸	طالب	طالب حسین
۶۲۹	طالع	میر شمس الدین لکھنوی
۶۳۰	طرہ	طرہ باز خاں بنارسی
۶۳۱	طور	—
۶۳۲	طوماس	جان صاحب
۶۳۳	ظاہر	میر محمدی شاہ
۶۳۴	ظفر	بہادر شاہ بادشاہ دہلی
۶۳۵	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۶۳۶	عاجز	الفت خاں
۶۳۷	عاجز	زورآور سنگھ کھتری
۶۳۸	عاشق	—
۶۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری
۶۴۰	عاشق	شیخ نبی بخش اکبر آبادی
۶۴۱	عاشق	محمد علی مراد آبادی
۶۴۲ الف	عاشق	مہدی علی خاں
۶۴۲ ب	عاشق	آغا حسین علی خاں
۶۴۳	عاصی	—
۶۴۴	عاصی	خواجہ برہان الدین دہلوی
۶۴۵	عاصی	منشی امداد حسین
۶۴۶	عارف	محمد عارف کشمیری
۶۴۷	عارف	میر عارف علی امروہوی
۶۴۸	عارف	نواب زین العابدین
۶۴۹	عاقل	عاقل شاہ فقیر
۶۵۰	عالی	—
۶۵۱	عالی جاہ	

۶۵۲	عبدالواسع	—	۶۸۱	غالب	اسداللہ خاں عرف مرزا نوشہ	۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۶۵۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۶۸۲	غالب	غالب علی خاں	۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۶۵۴	عدم	واحد علی خاں لکھنوی	۶۸۳	غالب	مکرم الدولہ بہادر بیگ خاں	۷۱۲	فدا	سید محمد علی عرف فدا شاہ بہاری
۶۵۵	عزلت	سید عبدالولی	۶۸۴	غازی	—	۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۶۵۶	عزیز	-	۶۸۵	غافل	بھنانہ سنگھ مرادآبادی	۷۱۴	فدائی	مرزا عظیم بیگ
۶۵۷	عزیز	بکھاری لعل	۶۸۶	غافل	رائے سنگھ	۷۱۵	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۵۸	عزیز	عزیز اللہ دکنی	۶۸۷	غربت	—	۷۱۶	فدوی	محمد محسن لاہوری
۶۵۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین کشمیری	۷۱۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا بچو
۶۶۰	عسکری	مرزا عسکری	۶۸۹	غریب	محمد امین	۷۱۸	فدوی	میر فضل علی
۶۶۱	عشرت	غلام علی عشرت	۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۷۱۹	فراسو	فراسو نصرانی
۶۶۲	عشرت	میر غلام علی بریلوی	۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۷۲۰	فراغ	محمد فراغ شاہ جہاں آبادی
۶۶۳	عشق	حکیم عزت اللہ	۶۹۲	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۷۲۱	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۶۶۴	عشق	رکن الدین شاہ عرف گھسیٹا	۶۹۳	غمگین	میر سید علی	۷۱۲	فلاتی	پریم کشور
۶۶۵	عشق	شیخ غلام محی الدین مریدی	۶۹۴	غنی	—	۷۲۳	فرحت	امیر علی دہلوی
۶۶۶	عشق	فقیر	۶۹۵	غنی	شیخ عبدالغنی سہارنپوری	۷۲۴	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۶۶۷	عظیم	—	۶۹۶	غواص	مولانا غواص	۷۲۵	فرخ	فرخ بخش
۶۶۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۶۹۷	غیرت	—	۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی دہلوی
۶۶۹	عظمت	میر عظمت اللہ بریلوی	۶۹۸	فارغ	—	۷۲۷	فرصت	مرزا الفت بیگ الہ آبادی
۶۷۰	علی	علی محمد خاں مرادآبادی	۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی	۷۲۸	فروغ	میر علی اکبر
۶۷۱	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۷۰۰	فارغ	مکند سنگھ بریلوی	۷۲۹	فرہاد	میر ببر علی فیض آبادی
۶۷۲	عنایت	عنایت علی خاں	۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ	۷۳۰	فریاد	لالہ صاحب رائے کالستھ
۶۷۳	عیاش	خیالی رام دہلوی	۷۰۲	فارغ	میر احمد خاں	۷۳۱	فسوں	مرزا منجھلے
۶۷۴	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۷۰۳	فایز	صدر الدین محمد	۷۳۲	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی
۶۷۵	عید	میاں عبداللہ شاہ ٹونکی	۷۰۴	فایز	مسیح	۷۳۳	فضل	افضل دین خاں دکنی
۶۷۶	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی	۷۰۵	فایز	معین الدین	۷۳۴	فضلی	فضل علی
۶۷۷	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی	۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی	۷۳۵	فضل	شاہ فضل دکنی
۶۷۸	-	غلام احمد	۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی	۷۳۶	فضل	فضل علی خاں لکھنوی
۶۷۹	-	غلام حسین خاں	۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں حسینی گردیزی	۷۳۷	فطرت	مرزا فطرت
۶۸۰	غالب	-	۷۰۹	فہم	میر فخر الدین لکھنوی	۷۳۸	فعال	اشرف علی خاں

۷۳۹	فقیر	میر شمس الدین دہلوی	۷۶۸	قمر	مرزا قمر الدین معروف مرزا حاجی	۷۹۷	کیف	فضل احمد
۷۴۰	فقیر	میر فقیر اللہ	۷۶۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین	۷۹۸	گجراتی	شاہ علی
۷۴۱	فگار	میر حسن شاہ جہان آبادی	۷۷۰	قناعت	مرزا محمد بیگ	۷۹۹	گرامی	مرزا گرامی
۷۴۲	فگار	مرزا قطب علی بیگ دہلوی	۷۷۱	قیس	مرزا احمد علی بیگ	۸۰۰	گردتار	-
۷۴۳	فیاض	میر ولی	۷۷۲	کاظم	کاظم الدین منشی دکنی	۸۰۱	گرفتار	سنگی بیگ دہلوی
۷۴۴	فیض	پنڈت کرپا کشن کشمیری	۷۷۳	کافر	میر علی نقی دہلوی عرف کافر جھکا	۸۰۲	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۷۴۵	فیض	میر فیض علی	۷۷۴	کاکل	شاہ کاکل دہلوی	۸۰۳	گریاں	میر محمد علی لکھنوی
۷۴۶	قابل	مرزا علی بخت بادشاہ زادہ	۷۷۵	کالی کرشنا	راجہ کالی کرشنا بہادر	۸۰۴	گریاں	میر محمد علی لکھنوی
۷۴۷	قادر	سید خلیل قادر یا قادری دکنی	۷۷۶	کامل	پنڈت تھاکر داس کشمیری	۸۰۵	گستاخ	مرزا علی لکھنوی
۷۴۸	قادر	محمد قادر	۷۷	کامل	مرزا کامل بیگ	۸۰۶	گمان	-
۷۴۹	قاسم	حکیم قدرت اللہ قاسم دہلوی	۷۷۸	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی	۸۰۷	گنا بیگم	-
۷۵۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	۷۷۹	کبیر	کبیر	۸۰۸	گنگا پتی	گنگا پتی
۷۵۱	قاصر	مرزا ابر علی بیگ دہلوی	۷۸۰	کبیر سول	حکیم شیخ عنصری	۸۰۹	گنگا کادی	گنگا کادی
۷۵۲	قایم	شیخ محمد قیام الدین چاند پوری	۷۸۱	کرپا	کرپا کرشن پنڈت	۸۱۰	گوبند سنگھ	گوبند سنگھ
۷۵۳	قبول	عبدالغنی بیگ کشمیری	۷۸۲	کرشنا داس	کرشنا داس	۸۱۱	گوکل ناتھ	گوکل ناتھ
۷۵۴	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۷۸۳	کرشنا	مہیش کرشنا جالیسی	۸۱۲	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں
۷۵۵	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۷۸۴	کرشنا	پاکشتا جالیسی	۸۱۳	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی
۷۵۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ رامپوری	۷۸۵	کرم	شیخ غلام ضامن	۸۱۴	گھاسی	میر گھاسی دہلوی
۷۵۷	قربان	میر جیون	۷۸۶	کریم	کریم اللہ خاں افغان	۸۱۵	لسان	میر کلیم اللہ
۷۵۸	قربان	میر قربان علی عظیم آبادی	۷۸۷	کریم الدین	کریم الدین پانی پتی	۸۱۶	لطف	مرزا علی لطف
۷۵۹	قربان	میر مہدی	۷۸۸	کلیم	شیخ محمد حسین دہلوی	۸۱۷	لطیف	میر لطیف علی
۷۶۰	قرار	جان محمد	۷۸۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۸۱۸	لال	لال کوی
۷۶۱	قرار	میر حسن علی	۷۹۰	کمال الدین حیدر	سید کمال الدین حیدر لکھنوی	۸۱۹	لال	لال کوی
۷۶۲	قسمت	شمس الدولہ خلق بارگاہ علی خاں	۷۹۱	کمترین	میاں کمترین دہلوی	۸۲۰	ماہر	فخر الدین خاں
۷۶۳	قطب شاہ	قطب شاہ دکنی	۷۹۲	کوثر	مہدی علی خاں لکھنوی	۸۲۱	ماہ لقا	-
۷۶۴	قلق	میاں عبدالعلی شاہ مدراسی	۷۹۳	کوچک	شاہزادہ مرزا حیاالدین	۸۲۲	مائل	محمد یار بیگ لکھنوی
۷۶۵	قلندر	لالہ بدھ سنگھ	۷۹۴	کہنر داس	کہنر داس	۸۲۳	مائل	میر مہدی شاہجہاں پوری
۷۶۶	قلی	قلی قطب شاہ بادشاہ گولکنڈہ	۷۹۵	کیس دراز	عبداللہ حسینی	۸۲۴	مایل	سید کاظم علی خیرآبادی
۷۶۷	قمر	مرزا قمر طالع	۷۹۶	کیشو داس	کیشو داس	۸۲۵	مبتلا	-

۸۲۶	مبتلا	مرزا کاظم علی بیگ	۸۵۵	مدہوش	-	۸۸۴	مضطرب	محمد حاجی
۸۲۷	منصف	منصف علیخاں پٹھان	۸۵۶	مرزا	-	۸۸۵	مضمون	
۸۲۸	مجبور	حق رسا	۸۵۷	مرزا	آغا مرزا	۸۸۶	مضمون	شرف الدین
۸۲۹	مجذوب	مرزا غلام حیدر دہلوی	۸۵۸	مرزا	میر فضل اللہ عرف مرزا نینا	۸۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں
۸۳۰	مجرم	رحمت اللہ اکبرآبادی	۸۵۹	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۸۸۸	معروف	الٰہی بخش خاں
۸۳۱	مجنوں	-	۸۶۰	مرزائی	شجاع الدولہ محمد علی خاں	۸۸۹	معقول	-
۸۳۲	مجنوں	شاہ مجنوں	۸۶۱	مزمل	مزمل شاہ	۸۹۰	معین	شیخ معین الدین
۸۳۳	مجروح	منشی کرشنا یا کشن چند کنزی	۸۶۲	مروت	جعفر علی	۸۹۱	مغل	مغل علی کشمیری
۸۳۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی	۸۶۳	مستمند	یار علی خاں عظیم	۸۹۲	مغموم	میر مشیت علی
۸۳۵	محبت	میر بہادر علی	۸۶۴	مسرت	شیخ وزیر علی دہلوی	۸۹۳	مغنی	محمد امین
۸۳۶	محبت	نواب محبت خاں	۸۶۵	مسرت	شیخ پیر بخش کالوری	۸۹۴	مقبول	مقبول نبی شاہ جہاں آبادی
۸۳۷	محجوب	محجوب	۸۶۶	مسرور	شیخ محمد بخش اللہ ہاشمی جعفری	۸۹۵	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ
۸۳۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۸۶۷	مسرور	مرزا اسنگی بیگ شاہ جہاں آبادی	۸۹۶	مقصود	-
۸۳۹	محزوں	عالم شاہ امروہوی	۸۶۸	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر	۸۹۷	ملول	شاہ شرف الدین
۸۴۰	محزوں	مولوی سید محمد حسین	۸۶۹	مسکین	سید عبدالصمد خاں	۸۹۸	ممتاز	-
۸۴۱	محزوں	میر ناصر جان	۸۷۰	مسکین	میر عبداللہ	۸۹۹	مملوک العلی	مولوی مملوک العلی
۸۴۲	محسن	میر محسن	۸۷۱	مسیح	بھائی کشمیری	۹۰۰	ممنون	سید نظام الدین سونی پتی
۸۴۳	محسن	میر محسن	۸۷۲	مشتاق	عبداللہ خاں افغان	۹۰۱	ممنون	میر امانت علی عظیم آبادی
۸۴۴	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۸۷۳	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی	۹۰۲	منت	میر قمر الدین دہلوی
۸۴۵	محشر	علی نقی	۸۷۴	مشتاق	غلام علی دہلوی	۹۰۳	منتظر	شیخ امام الدین اکبر آبادی
۸۴۶	محمد ابراہیم	میاں محمد ابراہیم	۸۷۵	مشتاق	محمد واصل بدایونی	۹۰۴	منتظر	میاں نور الاسلام
۸۴۷	محمود	محمود خاں	۸۷۶	مشہور	-	۹۰۵	منتظر	نور الاسلام
۸۴۸	محنت	مرزا حسین علی شاہ	۸۷۷	مشیر	قطب الدین شاہ جہاں آبادی	۹۰۶	منشی	مولچند
۸۴۹	محو	-	۸۷۸	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی	۹۰۷	منشی	میر محمد حسین شاہجہاں آبادی
۸۵۰	محو	حسین علی خاں اکبر آبادی	۸۷۹	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۹۰۸	منصور	سید منصور علی سبزواری
۸۵۱	محو	شیخ عظیم اللہ میرٹھی	۸۸۰	مضطر	کنور سین لکھنوی	۹۰۹	منعم	شیخ قاضی نور الحق بریلوی
۸۵۲	مخلص	رائے آنند رام دہلوی	۸۸۱	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۹۱۰	منعم	موہن لال
۸۵۳	مخلص	مخلص خاں مرشد آبادی	۸۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۹۱۱	منولال	منشی منولال لاہوری
۸۵۴	مدحت	-	۸۸۳	مضطرب	درگا پرشاد کایستھ لکھنوی	۹۱۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں

۹۱۳	منیر	وجیہہ الدین
۹۱۴	موتی رام	موتی رام
۹۱۵	موتی لال	موتی لال
۹۱۶	موج	خدا بخش اکبرآبادی
۹۱۷	موزوں	چھتر سنگھ کالیستھ دہلوی
۹۱۸	موزوں	مرزا قادر بخش دہلوی
۹۱۹	موزوں	میر فرزند علی
۹۲۰	مومن	حکیم مومن خاں
۹۲۱	مونس	حکیم سید سعادت علی خاں
۹۲۲	موہن نادی جایا - موہن نادی جایا	
۹۲۳	مہر	رجب بیگ
۹۲۴	مہر	مرزا محمد رضا خاں لکھنوی
۹۲۵	مہر	منشی مہر چند فرخ آبادی
۹۲۶	مہلت	مرزا علی مہلت لکھنوی
۹۲۷	میران	شیخ ولی محمد
۹۲۸	میر	محمد تقی اکبرآبادی
۹۲۹	میر محمد حسین	میر محمد حسین منشی دہلوی
۹۳۰	میر محمد علی ترمذی - میر محمد علی ترمذی یا	
۹۳۱	میکش	سید احمد حسین عرف سید محمد علی
۹۳۲	نابہاجی	نابہاجی
۹۳۳	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۹۳۴	نادم	-
۹۳۵	نادر	گنگا سنگھ لکھنوی
۹۳۶	نادر	میر محمد عارف کشمیری
۹۳۷	نازک	زینت
۹۳۸	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۹۳۹	ناصر	نواب ناصر جنگ
۹۴۰	نالاں	-
۹۴۱	نالاں	محمد عسکری دہلوی
۹۴۲	نامی	-
۹۴۳	نامی	مبارز الدولہ نواب حسام الدین
۹۴۴	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۹۴۵	نانک شاہ	نانک شاہ
۹۴۶	نبی	میر غلام نبی بلگرامی
۹۴۷	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۸	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۹	نثار	محمد امان
۹۵۰	نثار	نثار علی بلگرامی
۹۵۱	نثار	نثار علی شاہجہاں آبادی
۹۵۲	نجات	سید زین العابدین
۹۵۳	نجف	نجف علی
۹۵۴	ندیم	مرزا علی
۹۵۵	ندا	مرزا معین الدین
۹۵۶	نزاکت	مجو نارنولی
۹۵۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ بہادر
۹۵۸	نشاط	ایشر سنگھ عرف بسنت سنگھ کایستھ
۹۵۹	نشاط	مولوی الٰہی بخش۔
۹۶۰	نصرتی	-
۹۶۱	نصیر	شاہ نصیر الدین
۹۶۲	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین بہادر
۹۶۳	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین بہادر
۹۶۴	نظیر	-
۹۶۵	نظیر	سید محمد علی اورنگ آبادی
۹۶۶	نظیر	شیخ ولی محمد اکبرآبادی
۹۶۷	نظیر	گنپت رائے
۹۶۸	نند داس جیو	نند داس جیو
۹۶۹	نواد	کیشوا
۹۷۰	نوازش	نوازش حسین خاں عرف مرزا خانی
۹۷۱	نور خاں	-
۹۷۲	نور علی	سید نور علی
۹۷۳	نور محمد	ماسٹر نور محمد
۹۷۴	نوشہ	نواب دولہ والی ریاست بھوپال
۹۷۵	نہال چند	منشی نہال چند لاہوری
۹۷۶	نیاز	مولوی نیاز احمد صوفی بریلوی
۹۷۷	نیاز	میر محمد اکبرآبادی
۹۷۸	واقف	-
۹۷۹	وجیہہ	نواب وجیہہ الدین خاں بہادر
۹۸۰	وحدت	جمیعت رائے کالیستھ بریلی
۹۸۱	وحشت	
۹۸۲	وحشت	غلام علی خاں
۹۸۳	وزیر	خواجہ وزیر
۹۸۴	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۹۸۵	وفا	حیدر علی شاہجہاں آبادی
۹۸۶	ولا	مرزا لطف علی عرف مرزا مظہر علی
۹۸۷	ولبھا سواجی	ولبھا سواجی
۹۸۸	ولی	شمس ولی اللہ
۹۸۹	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۹۹۰	ہادی	سید محمد سجاد
۹۹۱	ہاشمی	میر محمد ہاشم لکھنوی
۹۹۲	ہدایت	میاں شیخ ہدایت اللہ دہلوی
۹۹۳	ہرچند	ہرچند کشور
۹۹۴	ہردیو سنگھ	لالہ ہردیو سنگھ
۹۹۵	ہمدم	عبداللہ خاں رامپوری
۹۹۶	ہوس	مرزا محمد تقی خاں لکھنوی
۹۹۷	ہوش	غلام مرتضیٰ فرخ آبادی
۹۹۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۹۹۹	یاد	میر غلام حسین
۱۰۰۰	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۰۰۱	یقین	انعام اللہ خاں سرہندی
۱۰۰۲	یکتا	خواجہ معین الدین خاں
۱۰۰۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں دہلوی
۱۰۰۴	یوسف	میر یوسف علی

سراپا سخن

مصنف سید محسن علی نام تھا محسن تخلص کرتے تھے۔ لکھنؤ ان کا وطن تھا۔ بقول خود خواجہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔

عہد تصنیف وطباعت کانپور کے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بخش ناسخ اور شیخ الٰہی بخش عشق سے ہوئی۔ ایک دن برسبیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا۔

حب کبھی پہنا جڑاؤ اس نے زیور کان میں

محسن نے ناسخ سے عرض کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضائے جسمانی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دیوان مرتب کر دیا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی نے وفا نہ کی اور محسن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دیباچہ میں محسن نے "سراپا سخن" کے تکملہ کا سال ۱۲۶۹ھ/۱۸۵۲ء دیا ہے۔ لیکن چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوتے اس لئے ظاہر ہے اس کا آغاز سنہ ۱۲۵۹-۶۰ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا حاتم علی بیگ، افضل الہ آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اختتام[1] درج ہیں۔ ان سے بھی سال تصنیف سنہ ۱۲۶۹ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔

پہلی بار یہ تذکرہ سنہ ۱۲۷۷ھ/۱۸۶۱ء یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے کے آخر میں درج ہیں جن میں غالب، اسیر اور نسیم وغیرہ جیسے باکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری بار یہ تذکرہ ۱۲۹۲ھ/۱۸۷۵ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں ۲۹×۲۲/۸ کی تقطیع کے ۳۹۶ صفحات ہیں۔ اس کے علاوہ آخر کے آٹھ صفحات میں شعرائے مذکورہ کی فہرست ہے۔

خصوصیات اردو فارسی کے تذکروں میں یہ سب سے عجیب وغریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات زندگی یا انتخاب کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اصل مقصود جیسا کہ خود انہوں نے دیباچے میں ظاہر کیا ہے، سارے اعضائے جسمانی کی ردیفوں پر شاعروں کا کلام جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے قدما سے لے کر اپنے دور تک کے سارے شعرا کے کلام کی چھان بین کی ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف اعضا کی ردیف میں صدہا غزلیں جمع کی ہیں۔ سر سے لیکر اس میں تلوؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی ردیفیں بالترتیب اس طور پر آتی ہیں:۔

سر، دماغ، بال، چوٹی، زلف، کاکل، جبیں، ابرو، آنکھیں، پلکیں، ناک، عارض، لب، دندان، زبان

دہن، دفتن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، دوش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، ہتھیلیاں، انگلیاں، گھاتیاں، پوریں، ناخن، سینہ، چھاتیاں، بغل، پہلو، دل، روح، پیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سرین، رانیں، زانو، ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں۔ دو چار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولدیت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آگیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ اور اپنی محنت و تجسس کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ بلحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر - حضرت سلطان عالم	۲۰	آغا - آغا حسن	۳۹	معجز - مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	اشیخ - سید ابو تراب	۴۰	آزاد - غلام علی خاں
۳	آتش - خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن - مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج - مولوی امام الدین
۴	امانت - سید آغا حسن مرحوم	۲۳	احمدی - خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم - مرزا اعظم بیگ
۵	اشک - مولوی ہادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر - مولوی کرامت علی	۴۳	اخگر - میاں حیدری
۶	اعلیٰ - میر اعلا علی مرحوم دہلوی	۲۵	اعجاز - نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا - میر انشا اللہ خاں
۷	اثر - نواب حسین علیخاں بہادر مغفور	۲۶	اعزاز - میر باقر علی	۴۵	آزاد - محمد امیر الدین
۸	اسحاق - اسحاق علی خاں	۲۷	آشفتہ - سید منور علی خاں	۴۶	آفاق - میر قمر الدین
۹	اوج - مرزا علی حسین	۲۸	اختر - میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم - مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج - میر محمود خاں	۲۹	اظہر - سید علی حسین	۴۸	اصالت - سید فضل علی
۱۱	افضل - ساسد الدولہ منشی	۳۰	افضل - جناب شاہ غلام اعظم	۴۹	اخگر - نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر - میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید - مولوی فرحت علی
۱۳	احمد - مولوی احمد خاں	۳۲	ایمان - سید محمد خاں مرحوم	۵۱	افسوس - میر شیر علی
۱۴	اشرف - منشی اشرف علی	۳۳	آبرو - شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو - مرزا محمد علی
۱۵	آباد - مہدی حسین خاں	۳۴	اختر - قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر - میر گلزار علی
۱۶	آفاق - میر حسن علی	۳۵	اصغر - میر امجد علی اکبر آبادی	۵۴	آہ - میر اکبر علی خاں
۱۷	انس - محمد مرزا	۳۶	امیر - منشی امیر احمد	۵۵	امی - روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق - حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک - سید علی حسن	۵۶	امین - خواجہ امین الدین
۱۹	آغا - نصر خاں	۳۸	اسیر - منشی مظفر علی	۵۷	اولیا - میر اولیا

۵۸	اسرار - مرزا بندو	۸۷	بدر - سید آغا علی خاں	۱۱۶	ثمر - سید ابوتراب
۵۹	اصغر - نواب اصغر علی خاں	۸۸	برکت - برکت اللہ خاں	۱۱۷	ثاقب - مرزا مہدی
۶۰	احسان - حافظ عبدالرحمٰن خاں	۸۹	بیتاب - نواب احمد بخش خاں	۱۱۸	ثمر - مرزا علی
۶۱	اندوہ - علی حسین خاں	۹۰	بسمل - محمدی بیگ عرف	۱۱۹	جوش - میر وارث علی
۶۲	امامی - خواجہ امامی	۹۱ [له]	مرزا اللہ یار بیگ	۱۲۰	جوہر - منشی جواہر سنگھ
۶۳	آصف - نواب آصف الدولہ	۹۲	باطن - حکیم میر قطب الدین	۱۲۱	جلال - ضامن علی
۶۴	اکبر - نواب محمد اکبر خاں	۹۳	تنہا - محمد عیسیٰ مرحوم	۱۲۲	جان صاحب - میر یار علی
۶۵	اکرام - حکیم اکرام اللہ خاں	۹۴	تقی - محمد تقی خاں	۱۲۳	جری - مرزا سرفراز علی
۶۶	انوار - سید مہدی حسین	۹۵	تمنا - لاعلم دہلوی	۱۲۴	جوش - نواب احمد حسن خاں
۶۷	آشفتہ - مرزا رضا قلی	۹۶	تسلیم - شیخ امر اللہ خوشنویس	۱۲۵	جنون - چندا پرشاد
۶۸	اشراق - حکیم محمد رضا	۹۷	تسلی - لالہ ٹیپکا رام	۱۲۶	جنون - میر مہدی مرحوم
۶۹	انصاف - عبدالرحمٰن خاں	۹۸	تسلی - مشہور شاہ تجلی	۱۲۷	جرات - میاں قلندر بخش
۷۰	انسب - میر ابوطالب	۹۹	تاثیر - لالہ کنہیا لال	۱۲۸	جرات - میر محمد حسن
۷۱	اوصاف - فدا علم	۱۰۰	تسلی - میر شجاعت علی	۱۲۹	جلیس - محمد جلیس
۷۲	آشفتہ - ہادی علی خاں	۱۰۱	تنہا - سید کفایت علی	۱۳۰	جعفر - میر جعفر معروف بہ زٹلی
۷۳	آشنا - سید محمد	۱۰۲	توقیر - لالہ نراین داس	۱۳۱	جویا - شیخ علی حسین
۷۴	بحر - شیخ امداد علی مرحوم	۱۰۳	تجلی - میر حسن عرف میر حاجی	۱۳۲	جلا - نواب مرزا واجد علی خاں
۷۵	برق - فتح الدولہ بخشی الملک	۱۰۴	تصدق - تصدق حسین خاں	۱۳۳	جنت - علی ہادی
۷۶	محمد رضا خاں	۱۰۵	ترقی - نواب آغا تقی خاں بہادر	۱۳۴	چرکیں - شیخ باقر علی
۷۷	برشتہ - تخلص آغا حسین علی	۱۰۶	تسخیر - مرزا محمد سلیمان قدر بہادر	۱۳۵	جوہر - پنڈت دینا ناتھ
۷۸	بہار - مرزا علی بہادر	۱۰۷	توقیر - عبدالقادر	۱۳۶	جوہر - محمد حسین علی خاں
۷۹	بیخود - سید ہادی علی	۱۰۸	تدبیر - مرزا محمد سکندر قدر بہادر	۱۳۷	جوشش - محمد روشن مرحوم
۸۰	باقر - نواب محمد باقر خاں	۱۰۹	تعشق - سید مرزا	۱۳۸	جمشید - مرزا جمشید بیگ
۸۱	بسمل - میر جبار علی مرحوم	۱۱۰	توقیر - شیخ احسان اللہ	۱۳۹	جولاں - لاعلم لکھنوی
۸۲	بیدار - میر محمدی	۱۱۱	تقی - نواب علی خاں بہادر	۱۴۰	جویا - محمد حسین علی خاں
۸۳	پروانہ - راجہ جسونت رائے	۱۱۲	تسکین - میر حسین	۱۴۱	حکیم - میر محمد علی برادر نسبتی مؤلف
۸۴	بقا - بقاء اللہ	۱۱۳	تراب - مرزا ابوتراب خاں	۱۴۲	حضور - بالمکند کھتری
۸۵	بیتاب - عباس علی خاں	۱۱۴	تاباں - میر عبدالحیٔ	۱۴۳	حصین - محمد حسین علی خاں بہادر
۸۶	بسمل - پنڈت سندر لال	۱۱۵	تواتا - سید اکرام علی	۱۴۴	حشم - حکیم باقر علی

[له] اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے۔

۱۴۵	حضور ۔ منشی عبدالبصیر	۱۷۴	حبیب ۔ لااعلم مراد آبادی	۲۰۳	ذوق ۔ محمد ابراہیم ملک الشعرا
۱۴۶	حیدر ۔ مرزا حیدر مرحوم	۱۷۵	حلم ۔ شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خاں	۲۰۴[1]	خاقانی ہند ۔
۱۴۷	بیشا پوری	۱۷۶	بہادر	۲۰۵	ذاکر ۔ میر جان مرحوم
۱۴۸	حسین ۔ میر حسن مرحوم	۱۷۷	خاکسار ۔ غلام محی الدین خاں مرحوم	۲۰۶	ذرہ ۔ لالہ شنکر لال
۱۴۹	حسن ۔ مہدی علی خاں بہادر ضیغم جنگ	۱۷۸	مخفی ۔ مرزا محمد معروف بہ سعید دلیو	۲۰۷	ذکا ۔ شیخ محمد مخدوم
۱۵۰	حنا ۔ عبدالکریم خاں	۱۷۹	خورشید ۔ خوشوقت علیخاں	۲۰۸	ذکی ۔ شیخ مہدی
۱۵۱	حسن ۔ خواجہ حسن درویش	۱۸۰	خاکسار ۔ میر سبحان علی مرحوم	۲۰۹	راسخ ۔ نواب ظفر یاب خاں
۱۵۲	حضوری ۔ مولوی مظہر علی	۱۸۱	خاکسار ۔ میر محمد یار عرف میر کلو	۲۱۰	رضا ۔ سید غلام رضا خاں طبا طبائی
۱۵۳	حسن ۔ سید محمد حسن	۱۸۲	خان ۔ اشرف خاں مرحوم	۲۱۱	رشک ۔ میر علی اوسط مرحوم
۱۵۴	حاتم ۔ شیخ ظہور الدین عرف حاتم شاہ	۱۸۳	خلیل ۔ میر دوست علی	۲۱۲	رقت ۔ مرزا رستم علی
۱۵۵	حضور ۔ شیخ غلام یحیٰی مرحوم تاجر	۱۸۴	خستہ ۔ محمد عبداللہ عرف میر جیون	۲۱۳	راحم ۔ میر محمد علی
۱۵۶	حقیقت ۔ سید شاہ حسین پیدا مولت	۱۸۵	خلیق ۔ میر مستحسن مغفور	۲۱۴	رند ۔ نواب سید محمد خاں مرحوم
۱۵۷	حسام ۔ نواب حسام الدولہ محمد تقی علیخاں	۱۸۶	خلیل ۔ علی ابراہیم خاں	۲۱۵	رسالہ سلالہ اتبہ پرشاد داستانگو
۱۵۸	حسین ۔ نواب غلام حسین خاں	۱۸۷	خورشید ۔ لااعلم	۲۱۶	رحیم ۔ عبدالرحیم خاں
۱۵۹	حکیم ۔ حکیم محمد ابراہیم	۱۸۸	خاور ۔ محمد اکبر	۲۱۷	رہا ۔ میر رضی
۱۶۰	حسام ۔ چودھری حسام علی	۱۸۹	خطا ۔ مرزا نظر علی بیگ	۲۱۸	روشن ۔ میر حسین علی
۱۶۱	حسرت ۔ مرزا جعفر علی	۱۹۰	خسرو ۔ مرزا محمد کیخسرو	۲۱۹	رنگین ۔ سعادت یار خاں
۱۶۲	حسینی ۔ مولوی حسین علی	۱۹۱	درد ۔ خواجہ میر علیہ الرحمتہ	۲۲۰	رسا ۔ میر علی احمد
۱۶۳	حیران ۔ میر منو مرحوم	۱۹۲	دوست ۔ شیخ غلام احمد	۲۲۱	رضواں ۔ نواب واجد علی خاں بہادر
۱۶۴	حشم ۔ حکیم باقر علی	۱۹۳	دبیر ۔ مرزا سلامت علی مرثیہ گو	۲۲۲	رنگین ۔ میر اکبر علی عرف میر سنگی
۱۶۵	حزیں ۔ میر بہادر علی	۱۹۴	دلگیر ۔ شاعر معروف مرثیہ گو	۲۲۳	رحیم ۔ رحیم بخش مرحوم
۱۶۶	حبیب ۔ حبیب اللہ بیگ	۱۹۵	دریا ۔ پنڈت رتن ناتھ	۲۲۴	رفیق ۔ اسد بیگ مرحوم
۱۶۷	حسرت ۔ میر محمد حیات	۱۹۶	داتا ۔ روشن لال	۲۲۵	رفعت ۔ غلام جیلانی مرحوم
۱۶۸	حزیں ۔ میر محمد باقر	۱۹۷	دقت ۔ لااعلم	۲۲۶	راجہ ۔ مہاراجہ بلوان سنگھ
۱۶۹	حجام ۔ عنایت اللہ	۱۹۸	دل ۔ زور آور خاں	۲۲۷	رعنا ۔ عبدالرحیم مرحوم
۱۷۰	حشمت ۔ محمد علی	۱۹۹	دارا ۔ ولیعہد اوّل بادشاہ ظفر	۲۲۸	رقت ۔ مرزا قاسم مرحوم
۱۷۱	حسن ۔ نواب مرزا حسن بہادر	۲۰۰	دل ۔ میر محمد عابد مرحوم	۲۲۹	رضا ۔ غلام رضا خوشنویس
۱۷۲	حیف ۔ شیخ محمد حاجی	۲۰۱	درخشاں ۔ سید علی جان	۲۳۰	ریاضت ۔ اسلام علی
۱۷۳	حسن ۔ احمد حسن طالب علم	۲۰۲	ذکی ۔ محمد ذکی خاں بہادر	۲۳۱	رحمت ۔ پنڈت گنگا پرشاد

[1] یہ نمبر شمار نہ کیا جائے ۔

۲۳۲	رستم ۔ نواب شرف الدولہ رستم علیخاں	۲۶۱	سلیمان ۔ سلیمان خاں مرحوم	۲۹۰	شوق ۔ حکیم تصدق حسین خاں
۲۳۳	رشید ۔ مرزا محمد ذکی	۲۶۲	سرور ۔ شیخ پیر بخش	۲۹۱	شرر ۔ عبدالغفور خاں
۲۳۴	رسوخ ۔ حسن مرزا	۲۶۳	سائل ۔ حکیم عبدالحق	۲۹۲	شرر ۔ مرزا آغا حسن
۲۳۵	رفعت ۔ شیخ محمد رفیع	۲۶۴	سعادت ۔ سعادت خاں	۲۹۳	شیریں ۔ بیگا طوایف
۲۳۶	راقم ۔ لالہ نند رام	۲۶۵	سعیر ۔ خواجہ بادشاہ	۲۹۴	شمشاد ۔ میر احمد علی
۲۳۷	راغب ۔ سبحان قلی بیگ	۲۶۶	سلیم ۔ میر سلامت علی	۲۹۵	شہید ۔ مولوی محمد بخش
۲۳۸	راوی ۔ مصاحب علی	۲۶۷	سحر ۔ میر ناصر علی	۲۹۶	شائق ۔ لالہ فتح چند
۲۳۹	رخشاں ۔ خیرات علی خاں	۲۶۸	سخا ۔ شیخ سخاوت حسین	۲۹۷	شوق ۔ رائے دولت رائے
۲۴۰	ربانی ۔ شیخ عبداللہ	۲۶۹	سراج ۔ سید قمر علی	۲۹۸	شوق ۔ حکیم سید ضامن علی
۲۴۱	راحت ۔ لالہ بھگونت رائے ۔	۲۷۰	سید ۔ نواب سید علیخاں بہادر	۲۹۹	شوق ۔ مولوی قدرت اللہ
۲۴۲	زکی ۔ شیخ مہدی	۲۷۱	سرور ۔ سید کاظم حسین رضوی	۳۰۰	شجاعت ۔ شیخ بہادر علی
۲۴۳	زار ۔ سید سلامت علی	۲۷۲	سیف ۔ مرزا محمد حسین مرحوم	۳۰۱	شہیدی ۔ کرامت علی خاں
۲۴۴	زار ۔ لالہ دھنپت رائے	۲۷۳	سلطان ۔ دختر نواب معتمد الدولہ	۳۰۲	شرعا ۔ میر بسم اللہ
۲۴۵	زاہد ۔ شاہزادہ مرزا الدین	۲۷۴	سرور ۔ غلام مرتضیٰ خاں	۳۰۳	شکوہ ۔ میر شکوہ علی
۲۴۶	زار ۔ منشی مینڈو لال	۲۷۵	سپہر ۔ شباب خاں	۳۰۴	شورش ۔ میر غلام حسین مرحوم
۲۴۷	سلیمان ۔ شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر	۲۷۶	سلیمان ۔ لاعلم	۳۰۵	شفا ۔ حکیم یار علی
۲۴۸	سعید ۔ مرزا آغا نجف	۲۷۷	سحر ۔ رام دیال گھڑی ساز	۳۰۶	شاغل ۔ شاگرد بسمل ساکن دہلی
۲۴۹	سلطان ۔ راجہ طالب علیخاں	۲۷۸	سلیم ۔ میر عباس	۳۰۷	شفیق ۔ خواجہ نور الدین خاں
۲۵۰	سیفی ۔ میر وارث علی	۲۷۹	سبقت ۔ مرزا عباس	۳۰۸	شاغل ۔ اشرف حسین
۲۵۱	ساحل ۔ مرزا اکبر علی	۲۸۰	سیاح ۔ میاں داد خاں	۳۰۹	شیدا ۔ نواب محمد حسن خاں
۲۵۲	سجاد ۔ ولایت علی	۲۸۱	سیر ۔ خواجہ بادشاہ	۳۱۰	شائق خواجہ فیض الدین عرف [illegible]
۲۵۳	سالک ۔ ارشاد علی شاہ	۲۸۲	سحاب ۔ محمد اللہ یار خاں	۳۱۱	شفق ۔ نواب محمد سعید الدین خاں
۲۵۴	سلیم ۔ میر عباس	۲۸۳	سردار ۔ سردار مرزا	۳۱۲	شفیق ۔ بہادر حقیقی شفق
۲۵۵	سحر ۔ شیخ امان علی	۲۸۴	شناور ۔ صاحب مرزا مرحوم	۳۱۳	شوکت ۔ میر حسن علی
۲۵۶	سجاد ۔ میر علی سجاد متوطن کڑا	۲۸۵	شعور ۔ شیخ عبدالرؤف مرحوم	۳۱۴	شفا ۔ مرزا کریم بیگ
۲۵۷	سپہر ۔ لاعلم دہلوی	۲۸۶	شیدا ۔ مرزا علیجاہ بہادر مرحوم	۳۱۵	شاعر ۔ میر بسم اللہ
۲۵۸	سحر ۔ امجد بھیا پرشاد	۲۸۷	شرق ۔ تخلص میر غلام عباس	۳۱۶	شوکت ۔ مولوی باسط علی
۲۵۹	سرور ۔ مرزا رجب علی بیگ	۲۸۸	شوق ۔ سید ضامن علی	۳۱۷	شمیم ۔ عباس مرزا عرف نواب مرزا
۲۶۰	سوز ۔ میر محمدی	۲۸۹	شرف ۔ شیخ شرف الدین حسین	۳۱۸	شفیق ۔ مرزا علی خاں ۔

۳۱۹ شاد - شیخ فضل علی مرحوم
۳۲۰ شگفتہ - نواب سیف علیخاں بہادر
۳۲۱ شاہی - مرزا نورالدین بہادر
۳۲۲ شیفتہ - نواب حاجی محمد مصطفےٰ
۳۲۳ شکوہ - محمد رضا
۳۲۴ شہرت - امیر بخش مرحوم
۳۲۵ شاد - شیخ محمد جان
۳۲۶ شرف - آغا جو
۳۲۷ شمس - شیخ محمد مرحوم
۳۲۸ شمس - میر آغا علی
۳۲۹ صبر - میر اسد مرحوم
۳۳۰ صحبت - مرزا کنجش علیخاں
۳۳۱ صفدر - میر فرزند حیدر
۳۳۲ صولت - خواجہ محمد
۳۳۳ صبا - میر وزیر
۳۳۴ صاحبقران - سید امام علی
۳۳۵ صادق - حکیم سید محمد صادق
۳۳۶ صدر - میر صدرالدین
۳۳۷ صغیر - شیخ حیدر علی
۳۳۸ صدق - محمد بشارت علی
۳۳۹ صابر - شاہزادہ مرزا قادر بخش
۳۴۰ صفا - رائے منولال
۳۴۱ صحت - محمد حسن خاں
۳۴۲ صادق - صادق علی
۳۴۳ صابر - احمد مرزا
۳۴۴ صبا - کانجی مل
۳۴۵ ضبط - سید آغا جان
۳۴۶ ضاحک - میر غلام حسین مرحوم
۳۴۷ ضاحک - شیخ غلام عباس
۳۴۸ ضبط - نوازش علی خاں
۳۴۹ ضبط - سید حسین شاہ
۳۵۰ ضیا - مولوی غلام رسول
۳۵۱ ضیا - سید محمد میر
۳۵۲ ضیائی - میر بدرالدین
۳۵۳ ضمیر - میر مظفر حسین
۳۵۴ ضیاء - شیخ ولی اللہ
۳۵۵ طالب - طالب علی خاں
۳۵۶ طوبی - سید علی حسین
۳۵۷ طپاں - مرزا احمد بیگ
۳۵۸ طوفاں - میر نوازش علی
۳۵۹ طپش - مرزا جان
۳۶۰ طور - مرزا محمد رضا
۳۶۱ طالب - محمد عباس
۳۶۲ طبیب - حکیم محمد حسن خاں
۳۶۳ طوفاں - میر حسین
۳۶۴ ظفر - میاں ظفر علی
۳۶۵ ظاہر - مرزا بندہ حسن خاں
۳۶۶ ظہور - منشی شیخ ظہور محمد
۳۶۷ ظفر - نواب نصیر الدولہ
۳۶۸ ظفر - مرزا ابوظفر سراج الدین
۳۶۹[۱] محمد بہادر شاہ دہلی
۳۷۰ ظریف - لالہ بنی پرشاد
۳۷۱ عارف - میر جمال الدین مرحوم
۳۷۲ عرش - میر کلو سید حسن عسکری
۳۷۳ عرفاں - میر عباس دہلوی
۳۷۴ عاشق - محمد علیخاں مشیر الدولہ
۳۷۵ علی - مرزا محمد علی خاں
۳۷۶ عاشق - مہدی علی خاں
۳۷۷ عشق - شیخ الٰہی بخش
۳۷۸ عشق - سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۷۹ عرب - نواب حسن علی خاں
۳۸۰ عزیز - راجہ یوسف علی خاں صاحب بہادر
۳۸۱ عباس - میر عباس
۳۸۲ عروج - احمد حسن خاں
۳۸۳ علی - حکیم محمد علی مرحوم تاجر
۳۸۴ عاشق - مرزا والاجاہ بہادر مرحوم
۳۸۵ عشق - ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۸۶ عاشق - سید ہدایت علی خاں
۳۸۷ عالی - شاہ ابوالمعالی
۳۸۸ عسکری - عسکری علی خاں
۳۸۹ عاشق - سدا سکھ
۳۹۰ عشرت - میر غلام علی
۳۹۱ عبادت - مرزا عابد علی بیگ
۳۹۲ عیش - میر علی حسین
۳۹۳ عیش - شیخ ابو محمد فاروقی
۳۹۴ عیشی - طالب علیخاں مرحوم
۳۹۵ عاشق - مولوی جلال الدین
۳۹۶ عاشق - شیخ نبی بخش مرحوم
۳۹۷ عاشق - راجہ کلیان سنگھ
۳۹۸ عشق - سید حسین مرزا مرثیہ گو
۳۹۹ عابد - میر عابد علی کمیداں
۴۰۰ عزیز - مولوی عزیز الدین
۴۰۱ عاجز - لالہ موہن رام
۴۰۲ عیش - نواب محمد مرزا
۴۰۳ عیش - نواب شہر یار مرزا
۴۰۴ علی - نواب علی بہادر
۴۰۵ عاصی - منشی صدرالدین

[۱] یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

۴۰۶ عالی - خواجہ عبداللہ عرف عوجی
۴۰۷ غضنفر - غضنفر علی خاں مرحوم
۴۰۸ غنی - غنی احمد
۴۰۹ غافل - منور خاں
۴۱۰ غم - علی خاں ترک سوار سلطانی
۴۱۱ غالب - انور علی
۴۱۲ غنی - مرزا عباس
۴۱۳ غلامی - غلام محمد
۴۱۴ فرہاد - مرزا مغل بیگ مرحوم
۴۱۵ فدا - شیخ فدا حسین
۴۱۶ فہیم - پنڈت سندر لال
۴۱۷ فوق - میر ولد حسین
۴۱۸ فروغ - خواجہ غلام محمد مصطفٰے
۴۱۹ فروغ - میر مہدی حسن
۴۲۰ فضا - مرزا محمد جعفر عرف نھی مرزا
۴۲۱ فرحت - باشندہ عظیم آباد
۴۲۲ فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم
۴۲۳ فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا بچو
۴۲۴ فرحت - شیخ فرحت اللہ
۴۲۵ فنا - شیخ ببر مرحوم
۴۲۶ فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب
۴۲۷ فخر - میر فخر الدین
۴۲۸ فراق - خواجہ بہادر حسین
۴۲۹ فرد - وحید الدین خاں
۴۳۰ فغاں - اشرف علی خاں
۴۳۱ فروغ - عنایت علی خاں
۴۳۲ فرحت - پنڈت کدار ناتھ
۴۳۳ فرحت - پنڈت دیبی پرشاد
۴۳۴ فرخ - کرامت اللہ خاں

۴۳۵ فطرت - لا اعلم
۴۳۶ فصیح - مرزا جعفر علی
۴۳۷ فروغ - شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان
۴۳۸ فرض - میر احسان علی خاں بہادر
۴۳۹ فضا - گوبند پرشاد
۴۴۰ فائز - کریم بخش
۴۴۱ قادر - مولوی عبدالقادر
۴۴۲ قادر - میر قادر علی پیکیت
۴۴۳ قیصر - مرزا محمد خورشید قدر بہادر
۴۴۴ قیس - شیخ کاظم علی قدوائی
۴۴۵ قادر - مرزا سرفراز علی
۴۴۶ قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر
۴۴۷ قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ
۴۴۸ قادر - شیخ قیام الدین اسد عرف محمد قائم
۴۴۹ قرار - میر محمد حسن
۴۵۰ قمر - قمر الدین
۴۵۱ قائل - سید علی جان
۴۵۲ قبول - کپتان مقبول الدولہ مرزا مہدی علی خاں
۴۵۳ قمر - مرزا باقر حسین
۴۵۴ قدسی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں
۴۵۵ قدس - سید محمد رضا مرحوم
۴۵۶ قاصر - مرزا ببر علی بیگ
۴۵۷ قسمت - نواب شمس الدولہ
۴۵۸ قدرت - شاہ قدرت اللہ
۴۵۹ قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی
۴۶۰ قاسم - حکیم قدرت اللہ
۴۶۱ قائم - شیخ قیام الدین
۴۶۲ قیس - نواب ہادی علی خاں
۴۶۳ کوثر - مرزا مہدی کیمدان

۴۶۴ کاشف - شیخ کاشف علی
۴۶۵ کامل - شیخ جمال الدین
۴۶۶ کامل - مولوی محمد مرشد
۴۶۷ کامل - شیخ احمد علی
۴۶۸ کیواں - مرزا علی حسین
۴۶۹ کلیم - میر محمد حسین
۴۷۰ کیف - شیخ فضل احمد
۴۷۱ کاشف - شیخ محمد حسین خاں
۴۷۲ گویا - شیخ ولایت علی
۴۷۳ گویا - حسام الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۷۴ گریاں - سید محمد حسین
۴۷۵ گرداب - رام چرن
۴۷۶ گرم - مرزا حیدر علی مرحوم
۴۷۷ گہر - خورشید علی خاں بہادر
۴۷۸ گوہر - احمد علی خاں
۴۷۹ لکنت - محمد بشیر خاں
۴۸۰ لطافت - سید حسن
۴۸۱ مسیحا - حکیم محمد علی خاں
۴۸۲ ملال - محمد رضا خاں
۴۸۳ مہجور - نواب اقبال الدولہ عنایت حسین خاں
۴۸۴ محسن - سید محسن علی مولف تذکرہ
۴۸۵ میر - سید اسمعیل حسین
۴۸۶ معروف - نواب الہی بخش خاں
۴۸۷ میر - میر تقی
۴۸۸ محب - شیخ ولی اللہ
۴۸۹ مہر - عبداللہ خاں
۴۹۰ مولش - میر نواب
۴۹۱ موزوں - تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۹۲ ماہر - محمد میر عرف یوسف حسین

۴۹۳ مشتاق - مشتاق حسین
۴۹۴ محتشم - سید محتشم علی
۴۹۵ مصحفی - غلام ہمدانی
۴۹۶ مُیلا - مراد علی خاں
۴۹۷ موزوں - میر نواب
۴۹۸ مائل - لالتا پرشاد
۴۹۹ مسکین - سید عبدالواحد خاں
۵۰۰ منت - میر قمرالدین
۵۰۱ مہر - نواب منصور خاں
۵۰۲ موج - میر کاظم حسین مرحوم
۵۰۳ موجد - شیخ قادر علی
۵۰۴ مرتخ - جانکی پرشاد
۵۰۵ مہر - مرزا حاتم علی بیگ
۵۰۶ محبت - نواب محبت خاں
۵۰۷ مراد - مراد شاہ
۵۰۸ محزون - میر ناصر خاں
۵۰۹ منتظر - نورالسلام
۵۱۰ مشک - نواب محمد حسن مرحوم
۵۱۱ مضطرب - مرزا علی اکبر بیگ
۵۱۲ مہر - سید آغا علیخاں امین الدولہ
۵۱۳ مصیب - حاجی شیخ غلام قطب الدین
۵۱۴ مجنوں - میر حمایت علی مرحوم
۵۱۵ مشتاق - عبدالمغاں مخاطب مشتاق علی مرحوم
۵۱۶ موزوں - میر فرزند علی مرحوم
۵۱۷ منظور - بابو خاں دستار بند
۵۱۸ معروف - نواب احمد بخش خاں
۵۱۹ مسیح - سید ہاشم علی
۵۲۰ مقبول - منشی چھکہ رائے
۵۲۱ مصدر - حکیم میر ماشاءاللہ خاں
۵۲۲ مشتاق - میر سالار بخش
۵۲۳ مسرور - شیخ پیر بخش
۵۲۴ مبارک - سید مبارک علی
۵۲۵ مظہر - مرزا جان جاناں صاحب شہید
۵۲۶ مجذوب - مرزا غلام حیدر
۵۲۷ مروت - پنڈت باس کرن
۵۲۸ محو - شیخ فیض الدین
۵۲۹ مسلم - میر فرزند علی
۵۳۰ مخمور - محمد جعفر مغفور
۵۳۱ مغموم - لالہ رام جس
۵۳۲ مضمون - شیخ شرف الدین حسین مرحوم
۵۳۳ مسرت - شیخ وزیر علی مرحوم
۵۳۴ منشی - عجائب رام
۵۳۵ مخرور - ہادی حسن
۵۳۶ مرزا - مرزا علی رضا
۵۳۷ مجنوں - سید انعام حسین
۵۳۸ معروف - نواب خاں بہادر خاں
۵۳۹ ممنون - میر نظام الدین
۵۴۰ مضطر - نواب مرزا مظفر خاں
۵۴۱ میر - مرزا محمد ہمایوں قدر بہادر
۵۴۲ مخلص - میر مہدی حسن
۵۴۳ مہجور - حکیم شیخ محمد بخش
۵۴۴ معجز - منشی محمد رضا
۵۴۵ مفتوں - سید ہادی علی
۵۴۶ محبوب - نواب محل صاحبہ
۵۴۷ مرزا - مرزا جہانگیر بیگ
۵۴۸ مشفق - مرزا احمد بیگ
۵۴۹ مشکل - شیخ امین الدین
۵۵۰ مفتوں - مسٹر گیپن صاحب
۵۵۱ مظلوم - مظلوم شاہ
۵۵۲ منشی - مرزا محمد ستیا بیگ
۵۵۳ موجی - موجی رام
۵۵۴ محب - شیخ ولی اللہ
۵۵۵ مقدور - میر محمد ابراہیم
۵۵۶ مذنب - مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۵۵۷ نادر - ڈپٹی کلب حسین خاں
۵۵۸ نسیم - اصغر علی خاں دہلوی
۵۵۹ نوا - ظہورالرحمٰن مرحوم
۵۶۰ ناصر - سعادت حسین
۵۶۱ نصیر - مولوی میر ناصر علی
۵۶۲ نادر - بادشاہی احمدی
۵۶۳ نازش - مولوی الٰہی بخش
۵۶۴ ناصر - میر ناصر علی
۵۶۵ ناسخ - شیخ امام بخش
۵۶۶ نقی - نقی علیخاں عرف پیارا صاحب
۵۶۷ ندیم - میر محمد شفیع
۵۶۸ نالاں - میر محمد وارث علی
۵۶۹ نظام - غازالدین خاں مرحوم
۵۷۰ نامی - میر آغا حسن عرف میرن صاحب
۵۷۱ نواب - سید نظرالدین
۵۷۲ نعیم - نعیم اللہ خاں دہلوی
۵۷۳ نور - میر وزیر نور
۵۷۴ نوازش - نوازش حسین خاں
۵۷۵ نظامی - شیخ نظام الدین
۵۷۶ نظیر - گنپت رائے دہلوی
۵۷۷ نجد - مرزا محمد عباس
۵۷۸ نسبت - احمد علی مرحوم
۵۷۹ نظیر - شاگرد سودا ساکن بنارس

۵۸۰	نزاکت ۔ رجو طوائف	۵۹۸	نثار ۔ شیخ محمد امان	۶۱۶	واقف ۔ شاہ واقف
۵۸۱	نظر ۔ مرزا علی مرحوم	۵۹۹	نثار ۔ حکیم میر محمد پناہ	۶۱۷	واجد ۔ واجد علیخاں
۵۸۲	نظیر ۔ میر ولی محمد مرحوم	۶۰۰	نواب ۔ بیگم صاحب زوجہ آصف الدولہ	۶۱۸	وصل ۔ میر احمد علی
۵۸۳	نظیر ۔ محمد نصیر الدین	۶۰۱	نجیب ۔ میر بہادر علی مرحوم	۶۱۹	وارث ۔ حاجی شاہ محمد وارث
۵۸۴	نالاں ۔ مرزا محمد خاں	۶۰۲	نکہت ۔ نثار علی بیگ	۶۲۰	وفا ۔ راجہ نول رائے ۔
۵۸۵	نیر ۔ مرزا حسن عسکری	۶۰۳	نسیم ۔ پنڈت برج ناتھ	۶۲۱	ہدایت ۔ ہدایت علی
۵۸۶	نجابت ۔ سید کعب علی	۶۰۴	نحیف ۔ سید برکت علی	۶۲۲	ہجر ۔ مرزا محمد اصغر حسین
۵۸۷	ناظم ۔ پنڈت شیو پرشاد	۶۰۵	ناصر ۔ سید ابو محمد	۶۲۳	ہمدم ۔ میر منظور علی مرحوم
۵۸۸	ناطق ۔ شیخ احمد شاہ	۶۰۶	وحشت ۔ مرزا باقر علیخاں مرحوم	۶۲۴	ہلال ۔ امیر علی خاں
۵۸۹	نثار ۔ میر افضل علی	۶۰۷	ولی ۔ علی محمد خاں	۶۲۵	ہوس ۔ نواب مرزا تقی خاں
۵۹۰	نظم ۔ میر ناظم علی	۶۰۸	وزیر ۔ منشی سرفراز علیخاں	۶۲۶	ہنر ۔ وارث علیخاں نواب ننھے
۵۹۱	نعمت ۔ حکیم عبدالحق مرحوم	۶۰۹	وحید ۔ حکیم وحید اللہ خاں	۶۲۷	ہوس ۔ نواب مرزا محمد تقی
۵۹۲	نور ۔ حکیم میر نادر حسین	۶۱۰	واصف ۔ مولوی احمد حسن	۶۲۸	یوسف ۔ مرزا یوسف بیگ
۵۹۳	نجم ۔ نجم الدولہ محمد رضا خاں	۶۱۱	وارفتہ ۔ نواب شبیر علیخاں	۶۲۹	یقین ۔ سید محمد حسین
۵۹۴	نشتر ۔ میر امداد حسین	۶۱۲	وزیر ۔ شیخ وزیر علی	۶۳۰	یوسف ۔ نواب سید احمد علیخاں
۵۹۵	نزار ۔ سید قاسم علی	۶۱۳	وصف ۔ میر محمود علی	۶۳۱	یکرنگ ۔ مصطفےٰ قلی خاں
۵۹۶	نازش ۔ مرزا علی بیگ	۶۱۴	وحشت ۔ سید ابوالحسن دہلوی	۶۳۲	یقین ۔ انعام اللہ خاں
۵۹۷	نکہت ۔ حافظ غلام احمد	۶۱۵	وجیہ ۔ وجیہ الدین	۶۳۳	یاور ۔ شیخ امداد علی ۔

مومن نمبر

ستمبر ۱۹۶۴ء

میں شائع کیا جا رہا ہے

منیجر نگارِ پاکستان ۳۷ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

"یادگار شعرا"

مصنف ڈاکٹر اسپرنگر۔ مشہور یورپین مستشرق جو ۱۸۴۸ء میں اکسٹرا ریذیڈنٹ کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اودھ کے کتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جنوری ۱۸۵۰ء میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گذریں جن کی فہرست انھوں نے دلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہدِ تصنیف و طباعت ڈاکٹر اسپرنگر نے ۱۸۵۲ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف جلد اول ۱۸۵۴ء میں زبانِ انگریزی شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور شاعروں کے ذکر پر مشتمل تھا جسے طفیل احمد نے یادگار شعرا کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو سنہ ۱۹۴۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی صوبہ متحدہ الٰہ آباد نے مسعود حسن رضوی کی تقریظ کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں:۔

(۱) نکات الشعرا ــــ میر تقی میر
(۲) تذکرہ ریختہ گویاں ــــ شیخ علی حسینی گردیزی
(۳) مخزن نکات ــــ قائم چاندپوری
(۴) گلزار ابراہیم ــــ علی ابراہیم خاں خلیل
(۵) تذکرۂ شورش ــــ سید غلام حسین شورش
(۶) تذکرۂ ہندی ــــ غلام ہمدانی مصحفی
(۷) تذکرۂ عشقی ــــ عشقی پٹنوی
(۸) گلشن ہند ــــ مرزا لطف
(۹) عیار الشعراء ــــ خوب چند ذکار دہلوی
(۱۰) عمدہ منتخبہ ــــ اعظم الدولہ محمد خاں سرور
(۱۱) مجموعۂ نغز ــــ قدرت اللہ قاسم
(۱۲) طبقات سخن ــــ غلام محی الدین قریشی مبتلا و عشق میرٹھی

(۱۳) دیوانِ جہاں ــــ بینی نرائن

(۱۴) گلدستۂ نشاط ــــ منولال

(۱۵) گلشن بے خار ــــ مصطفےٰ خاں شیفتہ

(۱۶) گلستانِ بے خزاں ــــ قطب الدین باطن

(۱۷) انتخاب دواوین شعراء ــــ مولوی امام بخش صہبائی

(۱۸) گلدستۂ نازنینان ــــ مولوی کریم الدین

(۱۹) تذکرہ شعرائے ہند ــــ مولوی کریم الدین اور فیلن

(۲۰) چمن بے نظیر ــــ محمد ابراہیم[۱]

اسپرنگر نے ان تذکروں کی تفصیل کے ساتھ ان تمام شاعروں کا فرداً فرداً ذکر کیا ہے جن کا ذکر ان تذکروں میں آیا ہے ہر شاعر کے حالات کے ساتھ ان تذکروں کے حوالے بھی دیدیئے گئے ہیں جن سے یہ حالات ماخوذ ہیں۔ ماخذات میں ان بیس کتابوں میں سے صرف چودہ کے حوالے ملتے ہیں۔

(۱) دیوانِ جہاں

(۲) گلدستہ نشاط

(۳) انتخاب دواوین شعرا

(۴) چمن بے نظیر

(۵) گلدستۂ نازنینان

(۶) تذکرہ شعرائے ہند

کا حوالہ کسی شاعر کے سلسلے میں نہیں دیا گیا۔ غالباً اسپرنگر کو ان تذکروں سے براہِ راست کوئی مدد نہیں ملی۔ لیکن اسپرنگر نے فرانسیسی مستشرق گارساں دتاسی کے تذکرے سے ضرور مدد لی ہے۔ اسمیں ۱۸۴۸ء تک کے پندرہ سو سے زائد شاعروں کا ذکر ہے لیکن حالات بہت مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف ایک دو سطریں ہیں اور بعض جگہ صرف نام اور تخلص پر اکتفا کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو شیخ نجم الدین علی خاں	۵	آرام مکھن لال	۹	آزاد میر فقیر اللہ
۲	آتش مرزا غلام حسین	۶	آرام خیر اللہ ساکن سرہند	۱۰	آزاد خواجہ زین العابدین
۳	آگہی سید برہان الدین	۷	آرزو سراج الدین علی خاں	۱۱	آزاد میر مظفر علی
۴	آرام پریم ناتھ کھتری	۸	آزاد محمد فاضل	۱۲	آزاد شیخ امیر الدین ساکن بریلی

[۱] گلدستہ نشاط اور چمن بے نظیر تذکرے نہیں بلکہ منتخب اشعار کے مجموعے ہیں۔

۱۳	آزاد	رام سنگھ	۴۲	احسان	میر شمس الدین	۷۱	اسد	اسد اللہ خاں
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین	۴۳	احسن	میر غلام علی ساکن حیدرآباد	۷۲	اسد	کیرت سنگھ
۱۵	آسی	.	۴۴	احسن	احسن اللہ	۷۳	اسد	میر امانی
۱۶	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۴۵	احسن	میرزا احسن علی	۷۴	اسد	میر اسد علی
۱۷	آشفتہ	حکیم مرزا رضا علی خاں	۴۶	احسن	محمد مولیٰ	۷۵	اسعد	مرزا اسعد بخت
۱۸	آشفتہ	سید صفدر علی ساکن [illegible]	۴۷	احسن	احسن اللہ خاں	۷۶	اسفان	
۱۹	آشنا	میر زین العابدین	۴۸	احقر	مرزا جواد علی قزلباش	۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۲۰	آشنا	مرزا جگن	۴۹	احمد		۷۸	اسیر	بلتعیسر
۲۱	آشنا	مہا سنگھ	۵۰	احمد	سید غلام محی الدین	۷۹	اسیر	
۲۲	آشوب	میر امداد علی خاں	۵۱	احمد	سید احمد علی ساکن سرادہ	۸۰	اسیر	میر گلزار علی
۲۳	آصف	آصف الدولہ	۵۲	احمد	مرزا احمد بیگ	۸۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۲۴	آغا	مرزا آغا ساکن لکھنؤ	۵۳	احمد	حافظ شیخ غلام احمد آخوند	۸۲	اشرف	
۲۵	آغا	منشی بیچی نرائن	۵۴	احمد	صمصام اللہ	۸۳		محمد اشرف
۲۶	آفاق	میر فرید الدین	۵۵	احمد	شیخ احمد یار	۸۴	اشرف	محمد اشرف
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ عالم ثانی	۵۶	احمد	مرزا احمد علی خاں	۸۵	اشرف	حافظ غلام اشرف
۲۸	آفریں	شیخ قلندر بخش ساکن سہارنپور	۵۷	احمد	غلام احمد علی	۸۶	اشفاق	شیخ سرفراز علی
۲۹	آگاہ	محمد صالح	۵۸	احمد	شاہ	۸۷	اشک	
۳۰	آگاہ	لزر خاں	۵۹	احمد	شاہ بہادر	۸۸	اشکی	میر وارث علی
۳۱	آگاہ	میر حسن علی	۶۰	احمد علی	(شیخ)	۸۹	اشکی	مرزا محی الدین
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم	۶۱	احمدی	شیخ احمد وارث	۹۰	اصغر	میر امجد علی ساکن آگرہ
۳۳	آہ	میر مہدی	۶۲	احمدی	نظام الدین	۹۱	اصغر	میر اصغر علی ساکن مارہرہ
۳۴	ابجدی		۶۳	اختر	میر اکبر علی ساکن سرہند	۹۲	اصغری	محمد ظہیر الدین
۳۵	ابوالحسن		۶۴	اخگر	لالہ بھیک چند	۹۳	اظہار	حسین علی خاں
۳۶	اتفاق		۶۵	آداب	غلام محی الدین ساکن حیدرآباد	۹۴	اظہر	سید محمد میر
۳۷	اٹل	میر عبد الجلیل	۶۶	ادہم	عبد العلی	۹۵	اظہر	غلام محی الدین
۳۸	اثیم	محمد علی	۶۷	ارشاد	انور علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر ساکن دہلی
۳۹	اجمل	نصیر الدین محمد	۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	اظہر	میر غلام علی ساکن دہلی
۴۰	احسان	حافظ عبد الرحمن	۶۹	ارمان	نواب مجاہد جنگ ساکن حیدرآباد	۹۸	اعظم	شاہ محمد اعظم ساکن سندیلہ
۴۱	احسان		۷۰	استاد	شیخ محمد بخش	۹۹	اعظم	محمد اعظم

۱۰۰	اعظم	اعظم خاں	۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی	۱۵۸	اوج	عبداللہ ساکن سردھنہ
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی	۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد	۱۵۹	اولی	میر اولاد علی
۱۰۲	اعظم	مرزا اعلی بیگ	۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا	۱۶۰	اولیا	میر اولیا
۱۰۳	اعظم	اعظم علی	۱۳۲	امید		۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین
۱۰۴	اعظم	منشی اعظم علی	۱۳۳	امید	امیر علی	۱۶۲	بابر	
۱۰۵	افسر	غلام افسر	۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں	۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ
۱۰۶	افسر		۱۳۵	امیر	امین الدولہ	۱۶۴	باقر	میر باقر علی
۱۰۷	افسردہ	مرزا اپناہ علی بیگ	۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں	۱۶۵	بالا	رحم رسول
۱۰۸	افسوس	میر شیر علی	۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن زول	۱۶۶	بجر	
۱۰۹	افسوس	مرزا عفور بیگ ساکن دہلی	۱۳۸	امیر	امیر علی	۱۶۷	بخشی	حسین بخش ساکن آگرہ
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح	۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۸	برشتہ	میاں شرف
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی	۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۹	برق	قاضی محمد نجم الدین
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن جھنجانہ	۱۴۱	امیر	شیخ امیر بخش	۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہادر
۱۱۳	افغان	امام علی خاں	۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی	۱۷۱	برق	بھگوان دت ساکن لکھنؤ
۱۱۴	افگار	میر جیون	۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بنارس	۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۱۵	اکبر	شاہ بیچہ یا میاں	۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن پٹنہ	۱۷۳	برکت	سید برکت علی خاں
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ	۱۴۵	امین	مرزا محمد اسمعیل ساکن دہلی	۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں	۱۴۶	امین	امین الدین خاں	۱۷۵	بزار	حسین بخش
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی	۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں	۱۷۶	بسمل	سید جبار علی ساکن خیار
۱۱۹	الفت		۱۴۸	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خاں	۱۷۷	بسمل	
۱۲۰	الفت	محمد الفت	۱۴۹	اندوہ	مرزا عفور بیگ	۱۷۸	بسمل	مرزا بیچو بیگ
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین	۱۵۰	انسان	اللہ یار خاں	۱۷۹	بسمل	سید حیدر بن ہلال
۱۲۲	الم	صاحب میر	۱۵۱	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۸۰	بسمل	کدا علی بیگ
۱۲۳	الم	محمد علی	۱۵۲	انصاف	عبدالرحمن خاں	۱۸۱	بسمل	حافظ حفیظ اللہ
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین	۱۵۳	انوار	محمد مولیٰ ساکن دہلی	۱۸۲	بسمل	مولوی محمدی معروف
۱۲۵	الہام	فضائل بیگ	۱۵۴	انور	غلام علی ساکن کالپی	۱۸۳	بسیط	لالہ انند سروپ
۱۲۶	امامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی	۱۵۵	انور	آفتاب رائے	۱۸۴	بشیر	میر بشارت علی
۱۲۷	امامی	روشن بیگ دہلی	۱۵۶	انور	ولی محمد خاں	۱۸۵	بشیر	سید محمد علی
۱۲۸	امانت	امانت رائے	۱۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں	۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقاء اللہ خاں

۱۸۷	بلیغ	مولوی حاجی قدرت اللہ	۲۱۶	بیجگر		۲۴۵	تاثیر	میر صادق
۱۸۸	بتاد		۲۱۷	بیخواب		۲۴۶	تارک	زاہد بیگ ساکن دہلی
۱۸۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۲۱۸	بیخود	نرائن داس مہاجن	۲۴۷	تاناشاہ	ابوالحسن
۱۹۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۲۱۹	بیدار	منشی لبھاون لال	۲۴۸	تائبؔ	حافظ عبداللہ
۱۹۱	بہادر	بہادر سنگھ	۲۲۰	بیدار	میاں	۲۴۹	تائبؔ	مہتاب رائے
۱۹۲	بہادر علی (میر) ساکن دہلی		۲۲۱	بیدار	غلام حیدر	۲۵۰	تپش	میر مدد علی
۱۹۳	بہادر ٹیک چند ساکن دہلی		۲۲۲	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۵۱	تپش	محمد اسمٰعیل معروف
۱۹۴	بہجت	مولوی عبدالمجید	۲۲۳	بیدل	خواجہ غلام حسین	۲۵۲	تجرد	میر عبداللہ
۱۹۵	بسید	میر میران	۲۲۴	بیرنگ	دلاور خاں	۲۵۳	تجلی	شاہ تجلی
۱۹۶	بیان	خواجہ احسن اللہ	۲۲۵	بیقرار	خواجہ کاظم	۲۵۴	تجلیؔ	میاں حاجی
۱۹۷	بیباک	میر سیف علی	۲۲۶	بیقید	سید فضائل علی خاں	۲۵۵	تحمل	
۱۹۸	بیتاب	محمد اسمٰعیل	۲۲۷	بیکس	مرزا محمد	۲۵۶	تحمل	میر اعظم
۱۹۹	بیتاب	شاہ محمد علیم	۲۲۸	بیکس	میر امام بخش	۲۵۷	تحسین	منشی حسین عطا خاں
۲۰۰	بیتاب	میر محمد علی	۲۲۹	بیکل	سید عبدالوہاب	۲۵۸	تحسین	میاں غلام مصطفیٰ
۲۰۱	بیتاب	محمد علیم	۲۳۰	بیمار		۲۵۹	تحسین	میر محمد حسین خاں
۲۰۲	بیتاب	میر مدن ساکن دہلی	۲۳۱	بینوا		۲۶۰	تحیرؔ	
۲۰۳	بیتاب	شیخ خیر الدین ساکن آگرہ	۲۳۲	بینوا	مقبول شاہ ساکن دہلی	۲۶۱	تراب	مولوی تراب علی
۲۰۴	بیتاب	سید کلب علی	۲۳۳	بیہوش	شیخ دیدار بخش،	۲۶۲	ترساں	میر بہادر علی
۲۰۵	بیتاب	خداوردی خاں	۲۳۴	بیہوش	میر عبدالرشید	۲۶۳	ترقی	میرزا محمد تقی
۲۰۶	بیتاب	عباس علی خاں	۲۳۵	پاکباز	سید صلاح الدین	۲۶۴	تسکین	گنگا داس
۲۰۷	بیتاب	شیخ ولی اللہ	۲۳۶	پذیر	سید نثار علی	۲۶۵	تسکین	میر حسین
۲۰۸	بیتاب	مرزا کلو بہادر	۲۳۷	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ	۲۶۶	تسکین	میر سعادت علی
۲۰۹	بیتاب	سیوک رام	۲۳۸	پرواز	محمد بیگ ساکن حیدرآباد	۲۶۷	تسلیؔ	لالہ ٹیکا رام
۲۱۰	بیتاب	بہادر سنگھ ساکن بریلی	۲۳۹	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ	۲۶۸	تسلیؔ	میر شجاعت علی
۲۱۱	بیتاب	سنتوکھ رائے	۲۴۰	پریم ناتھ	رائے کھتری	۲۶۹	تسلیم	محمد کبیر خاں
۲۱۲	بیجان	شیو سنگھ کھتری	۲۴۱	پنچھا (شاہ)		۲۷۰	تصور	سید احسان اللہ
۲۱۳	بیجان	زور آور خاں	۲۴۲	پیام	شرف الدین علی خاں	۲۷۱	تصور	سید رجب علی
۲۱۴	بیجان	عزیز خاں	۲۴۳	تاب	مہتاب رائے	۲۷۲	تصویر	
۲۱۵	بیخبر	محمد بیگ	۲۴۴	تاباں	میر عبدالحی ساکن دہلی	۲۷۳	تصویر	شاہ جواد علی

۲۷۴	تعشق	میر سید محمد ساکن دہلی	۳۰۳	جام	کنور سین	۳۳۲	جنون	محمد حسین
۲۷۵	تقی	سید محمد تقی	۳۰۴	جان		۳۳۳	جنون	میرزا لطیف علی خان
۲۷۶	تمکین	بختاول پنڈت	۳۰۵	جان	جان علی شاہ	۳۳۴	جوان	کاظم علی
۲۷۷	تمکین	صلاح الدین ساکن دہلی	۳۰۶	جان	جان عالم خان	۳۳۵	جوان	شیخ محب اللہ
۲۷۸	تمکین	محمد یوسف	۳۰۷	جانی	بیگم جان	۳۳۶	جوان	میرزا النعیم بیگ
۲۷۹	تمکین	میر ثنا علی	۳۰۸	جذب	سید عزت اللہ خان	۳۳۷	جواہر سنگھ	
۲۸۰	تمنا	عباس قلی خان	۳۰۹	جذب	میر مظہر علی	۳۳۸	جودت	رائے سری دیارام
۲۸۱	تمنا	میر اسد علی خان	۳۱۰	جراح	غلام ناصر	۳۳۹	جوش	شیخ نیاز احمد
۲۸۲	تمنا	میرزا مغل خان	۳۱۱	جرأت	قلندر بخش	۳۴۰	جوش	رحیم اللہ
۲۸۳	تمنا	خواجہ محمد علی	۳۱۲	جرأت	مرزا مغل	۳۴۱	جوشش	محمد عابد
۲۸۴	تمنا	محمد اسحاق خان	۳۱۳	جرأت	میر محمد رضا	۳۴۲	جوشش	شیخ محمد روشن
۲۸۵	تنہا	شیخ عوض علی خان	۳۱۴	جرأت	میر مستقیم	۳۴۳	جولان	میر حسین
۲۸۶	تنہا	محمد عیسٰی	۳۱۵	جرأت	میر شیر علی	۳۴۴	جولان	میر رمضان علی
۲۸۷	تنہا	سید کفایت علی	۳۱۶	جعفر	جعفر علی خاں	۳۴۵	جوہر	میاں مکھو
۲۸۸	تنہا	سعد اللہ خان	۳۱۷	جعفر یا جعفری	مرزا جعفر	۳۴۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۸۹	تغیری	شاہ امام بخش	۳۱۸	جعفر	میر جعفر زٹلی	۳۴۷	جوہر	دلیوالی سنگھ
۲۹۰	ثابت		۳۱۹	جعفری		۳۴۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۲۹۱	ثابت	اصالت خان	۳۲۰	جعفری	میر باقر علی	۳۴۹	جوہری	اندرجیت
۲۹۲	ثابت	میرزا معزالدین بہادر	۳۲۱	جگن (میاں)		۳۵۰	جہاں دار	میر جواں بخت جہاں دار شاہ
۲۹۳	ثابت	شجاعت اللہ خان	۳۲۲	جلال		۳۵۱	جہانگیر	میرزا جہانگیر
۲۹۴	ثاقب	میر غالب الدین	۳۲۳	جلال	میرزا بندہ علی	۳۵۲	جمن	لالہ جمن ناتھ
۲۹۵	ثاقب	سید شمس الدین	۳۲۴	جلال	جمال الدین حسین	۳۵۳	جینا	نواب جینا بیگم
۲۹۶	ثاقب	شہاب الدین	۳۲۵	جلال الدین		۳۵۴	چمپا	
۲۹۷	ثروت	سید درویش علی	۳۲۶	جمال	میر جمال الدین حسین	۳۵۵	جندا	ماہ لقا
۲۹۸	ثروت	مفتی مخدوم	۳۲۷	جمال	جمال علی	۳۵۶	چوگان	بہادر علی خاں
۲۹۹	ثروت	میرزا محمد صادق	۳۲۸	جنوں	میر فضل علی	۳۵۷	چوگان	
۳۰۰	ثریا شاہ		۳۲۹	جنون	شیخ غلام مرتضیٰ	۳۵۸	حاتم	محمد حاتم
۳۰۱	ثنا	میر شمس الدین	۳۳۰	جنون	نواب مہدی خان	۳۵۹	حاتم	سید حاتم علی خاں
۳۰۲	ثنا	ثناء الدین خاں	۳۳۱	جنون	محمد نصر الاسلام	۳۶۰	حافظ	حافظ خیر اللہ

۳۶۱	حافظ	حافظ محمد اشرف	۳۹۰	حسینی	حکیم میر حسین	۴۱۹	حیران	میر ممنون
۳۶۲	حالی	میر محب علی	۳۹۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۴۲۰	حیرتا	اجودھیا پرشاد کشمیری
۳۶۳	حامد		۳۹۲	حشمت	میر محمد علی	۴۲۱	حیرت	غلام فخر الدین
۳۶۴	حب	میر احمد علی	۳۹۳	حشمت	سید محتشم علی خاں	۴۲۲	حیرت	خواجہ کلق
۳۶۵	حبیب		۳۹۴	حضور	لالہ بالکمند	۴۲۳	حیرت	مراد علی
۳۶۶	حبیب		۳۹۵	حضور	شیخ غلام یحییٰ	۴۲۴	حیرت	شیخ رحم علی
۳۶۷	سید حبیب حسین		۳۹۶	حفیظ	حفیظ	۴۲۵	حیرت	میر سیدن
۳۶۸	حجام	عنایت اللہ	۳۹۷	حفیظ	حافظ محمد حفیظ کشمیری	۴۲۶	حیف	میر چراغ علی
۳۶۹	حریف	خواجہ مکرم خاں	۳۹۸	حقیر	میر امام الدین	۴۲۷	حیف	موتی لال کالبستھ
۳۷۰	حزین	میرزا خجستہ بخش بہادر	۳۹۹	حقیر	منشی نبی بخش	۴۲۸	خادم	
۳۷۱	حزین	میر محمد باقر	۴۰۰	حقیر	شو سہائے	۴۲۹	خادم	خادم علی
۳۷۲	حزین	میر بہادر علی	۴۰۱	حقیقت	میر شاہ حسین	۴۳۰	خادم	نواب خادم حسین خاں بہادر
۳۷۳	حسرت	میاں رسول بخش	۴۰۲	حکیم	محمد پناہ خان	۴۳۱	خادم	خادم حسین خان
۳۷۴	حسرت	ذوقی رام	۴۰۳	حکیم	محمد اشرف خان	۴۳۲	خاص	
۳۷۵	حسرت	میرزا جعفر علی	۴۰۴	حکیم	نہال الدین	۴۳۳	خاکسار	میر محمد یار
۳۷۶	حسرت	میر محمد حیات	۴۰۵	حمایت		۴۳۴	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۷۷	حسن	میر غلام حسن	۴۰۶	حیا	حافظ محمد حیات	۴۳۵	خالق	عبد الخالق
۳۷۸	حسن	حافظ عبد الحسن	۴۷	حیا	مرزا رحیم الدین	۴۳۶	خالق	شیخ خالق بخش
۳۷۹	حسن	غلام حسین	۴۰۸	حیدر	غلام حیدر	۴۳۷	خالہ	بدر النسا بیگم
۳۸۰	حسن	خواجہ حسن	۴۰۹	حیدر	میر حیدر علی	۴۳۸	خان	اشرف خان
۳۸۱	حسن	میر حسن	۴۱۰	حیدر	میر حیدر علی خان	۴۳۹	خان	محمدی خان پٹھان
۳۸۲	حسن	میر حسن شاہ	۴۱۱	حیدر بخش		۴۴۰	خدمت	فرصت علی
۳۸۳	حسن	میرزا محمد حسن	۴۱۲	حیدر	مرزا حیدر بیگ	۴۴۱	فرز	فخر الدین
۳۸۴	حسن	میر محمد حسن	۴۱۳	حیدر	میر حیدر شاہ	۴۴۲	خستہ	محمد عبد اللہ خاں
۳۸۵	حسیب		۴۱۴	حیدر	حسام الدین	۴۴۳	خستہ	غلام قطب بخش
۳۸۶	حسین	سید غلام حسین	۴۱۵	حیدری	شیخ غلام علی	۴۴۴	خسرو	(میر)
۳۸۷	حسین	نواب غلام حسین	۴۱۶	حیدری	میر حیدر بخش	۴۴۵	خلق	میر احسن
۳۸۸	حسین	علی (میر)	۴۱۷	حیران	حافظ بقاء اللہ خان	۴۴۶	خلق	رائے جادون رائے
۳۸۹	حسین	علی خاں	۴۱۸	حیران	میر حیدر علی	۴۴۷	خلیق	میر مستحسن

۴۴۸	خلیق	میرزا ظہیر علی	۴۷۷	دل	غلام مصطفےٰ خان	۵۰۶	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۴۴۹	خلیق	کرامت اللہ خان	۴۷۸	دل	مولوی شمس الدین	۵۰۷	ذوق	منشی آسارام
۴۵۰	خلیل	سید ابراہیم علی	۴۷۹	دل	بینی پرشاد	۵۰۸	ذوفنا	ذوفنا شاہ درویش
۴۵۱	خنداں		۴۸۰	دل	مادھورام	۵۰۹	ذوقی	شاہ
۴۵۲	خودغرض		۴۸۱	دل	آزاد خان	۵۱۰	ذہین	میر محمد مستعد
۴۵۳	خورشید		۴۸۲	دل	زور آور خان	۵۱۱	راجا	میاں غلام محی الدین
۴۵۴	خوش		۴۸۳	دل خوش	کنور بہادر سنگھ	۵۱۲	راجا	
۴۵۵	خوشدل	گھاسی رام	۴۸۴	دل سوز	غلام خیراتی خاں	۵۱۳	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۴۵۶	خوشدل	لالہ گوبند لال	۴۸۵	دل گیر	میر حمایت اللہ	۵۱۴	راجہ	راجہ بہادر
۴۵۷	خوشرس	حافظ غلام محمد	۴۸۶	دلہن بیگم	نواب بہو	۵۱۵	راسخ	شیخ غلام علی
۴۵۸	خوشنود		۴۸۷	دلیر	شاہ دلیر	۵۱۶	راسخ	خواجہ احمدی خاں
۴۵۹	خیال	برج ناتھ	۴۸۸	دلیر		۵۱۷	راسخ	ظفریاب خان
۴۶۰	خیال	غلام حسین خاں	۴۸۹	دوست	دوست محمد	۵۱۸	راسخ	طالب حسین
۴۶۱	دانا	میرزا دارا بخت	۴۹۰	دوست	غلام محمد	۵۱۹	راغب	محمد جعفر خان
۴۶۲	داغ		۴۹۱	دیدار	علی شاہ	۵۲۰	راغب	مرزا اسمٰعیل قلی بیگ
۴۶۳	داغ	میر مہدی	۴۹۲	دیوانہ	گردبخش رائے	۵۲۱	رافت	
۴۶۴	دانا	فضل علی	۴۹۳	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۵۲۲	رافت	میاں رؤف علی
۴۶۵	داؤد	میرزا داؤد بیگ	۴۹۴	دیوانہ	میرزا محمد علیخان	۵۲۳	رافت	شیخ محمد رفیع
۴۶۶	دائم	دائم علی	۴۹۵	ذاکر	سید حسین دوست	۵۲۴	راقم	بندرابن
۴۶۷	درخشاں	منگو بیگ	۴۹۶	ذاکر	میرزا افضل علی	۵۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۴۶۸	درد	خواجہ محمد میر	۴۹۷	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۵۲۶	رائے	مرزا یعقوب بیگ
۴۶۹	درد	کرم اللہ خان	۴۹۸	ذرّہ	میرزا راجہ رام ناتھ	۵۲۷	رجب	رجب علی بیگ
۴۷۰	دردمند	کریم اللہ خان	۴۹۹	ذرہ	لالہ جنتی داس	۵۲۸	رحمان	
۴۷۱	دردمند	محمد فقیہ	۵۰۰	ذکا	ذکاء اللہ خان	۵۲۹	رحمت	رحمت اللہ خان
۴۷۲	درویش	شاہ علی	۵۰۱	ذکر		۵۳۰	رحیم	
۴۷۳	دریغ	میر زین العابدین	۵۰۲	ذکر	میر حسین	۵۳۱	رخشاں	محمد چاند
۴۷۴	دل	شیخ محمد عابد	۵۰۳	ذکی	محمد ذکی	۵۳۲	رخصت	میر قدرت اللہ
۴۷۵	دل	فتح محمد	۵۰۴	ذکی	جعفر علی خان	۵۳۳	رسا	مولوی علیم اللہ
۴۷۶	دل	نواب عماد الملک	۵۰۵	ذکی	شیخ مہدی علی	۵۳۴	رسا	مرزا الٰہی

۵۳۵	رسا	میرزا تقی
۵۳۶	رسائی	
۵۳۷	رستم	رستم علی خاں
۵۳۸	رسوا	آفتاب رائے
۵۳۹	رشکی	محمد حسن خاں
۵۴۰	رشید	
۵۴۱	رضا	مرزا رعلی رضا
۵۴۲	رضا	مرزا علی رضا بیگ
۵۴۳	رضا	شیخ علی رضا
۵۴۴	رضا	مولوی ضیاء الدین
۵۴۵	رضا	حمید الدین خان
۵۴۶	رضا	میر حسن
۵۴۷	رضا	حافظ محمد بخش
۵۴۸	رضا	میر محمد رضا
۵۴۹	رضا	محمد رضا
۵۵۰	رضا	حافظ محسن
۵۵۱	رضا	میر رضا علی
۵۵۲	رضا	میرزا تقی
۵۵۳	رضا	غلام محمد خان
۵۵۴	رضوان	غلام حسین
۵۵۵	رضی	سید رضی خان
۵۵۶	رضی	مرزا رضی خاں
۵۵۷	رضی	نواب سیف الدولہ
۵۵۸	راعد	لالہ گنگا پرشاد کشمیری
۵۵۹	رغبت	میر ابو المعالی
۵۶۰	رفاقت	مرزا لچھمن رائے
۵۶۱	رفعت	محمد عیسیٰ خان الفاری
۵۶۲	رفوگر	محمد عارف
۵۶۳	رفیع	رفیع الدین خاں

۵۶۴	رفیق	امین اللہ
۵۶۵	رفیق	مرزا اسد بیگ
۵۶۶	رقمت	مرزا قاسم علی
۵۶۷	رکن الدولہ حاذق الملک [illegible]	
۵۶۸	رمز	میرزا محمد سلطان فتح الملک شاہ بہادر
۵۶۹	رنج	میر محمد نصیر
۵۷۰	رند	گنگا پرشاد کشمیری
۵۷۱	رند	رائے لچھمی نرائن
۵۷۲	رند	مہربان خان
۵۷۳	رند	میر (شاہ) حمزہ علی
۵۷۴	رنگین	
۵۷۵	رنگین	مرزا امان بیگ
۵۷۶	رنگین	لالہ بلاس رائے
۵۷۷	رنگین	پوہن لال کایستھ
۵۷۸	رنگین	سعادت یار خاں
۵۷۹	روح الامین	
۵۸۰	روحی	
۵۸۱	روشن	خواجہ حسن علی
۵۸۲	روشن شاد	روشن شاہ
۵۸۳	رونق	میر غلام حیدر
۵۸۴	زار	بہادر بیگ خاں
۵۸۵	زار	میر جیون کشمیری
۵۸۶	زار	میر مظہر علی
۵۸۷	زار	مغل بیگ
۵۸۸	زار	مرزا سنگین
۵۸۹	زاری	سوہن
۵۹۰	زمان	سید محمد زمان
۵۹۱	زندہ دل	
۵۹۲	زور	داؤد بیگ

۵۹۳	زور	داؤد بیگ
۵۹۴	زیرک	جے سنگھ رائے کایستھ
۵۹۵	زینت	
۵۹۶	ساقی	میر حسین علی
۵۹۷	سالک	
۵۹۸	سامان	میر ناصر
۵۹۹	سامی	میرزا جان محمد بیگ
۶۰۰	سائل	سید اسد اللہ
۶۰۱	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۶۰۲	سایہ	
۶۰۳	سلیم	
۶۰۴	سبحان	میر عبد السبحان
۶۰۵	سبقت	میرزا مغل
۶۰۶	سپاہی	میر امام بخش
۶۰۷	سپاہی	
۶۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان
۶۰۹	ستار	عبد الستار
۶۱۰	سجاد	میر محمد سجاد
۶۱۱	سحر	میر محمد خلیل خاں
۶۱۲	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری
۶۱۳	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ
۶۱۴	سراج	میر سراج الدین
۶۱۵	سراج	سراج الدین علی
۶۱۶	سرسبز	میرزا زین العابدین خاں
۶۱۷	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری
۶۱۸	سرعت	
۶۱۹	سردر	اعظم الدولہ میر محمد خان بہادر
۶۲۰	سرور	شیخ محمد امیر الدولہ
۶۲۱	سرور	مرزا رجب علی بیگ

۶۲۲	سرور	میر فیض علی	۶۵۱	سید	میر امام الدین	۶۸۰	شائق	میر قمر علی
۶۲۳	سرور	حمایت اللہ خاں	۶۵۲	سید	میر قطب الدین	۶۸۱	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۶۲۴	سعادت	میر سعادت علی	۶۵۳	سید	میر یادگار علی	۶۸۲	شرافت	مرزا شرف علی لکھنوی
۶۲۵	سعدی		۶۵۴	سیف	مرزا سیف علی	۶۸۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۶۲۶	سعید	قاضی سعید الدین خاں	۶۵۵	شاد	میر احمد حسین	۶۸۴	شرر	میرزا جعفر
۶۲۷	سقر شاہ		۶۵۶	شاد	میر احمد حسین	۶۸۵	شرر	میرزا صادق
۶۲۸	سکندر	خلیفہ محمد علی	۶۵۷	شاد	رائے دیبی پرشاد	۶۸۶	شرر	میرزا غیاث الدین
۶۲۹	سلام	نجم الدین علی خان	۶۵۸	شاد	مرزا النبی یار بیگ	۶۸۷	شرف	
۶۳۰	سلامت	سلامت علی	۶۵۹	شاد	پرشادی رام	۶۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۶۳۱	سلامت	میر سلامت علی	۶۶۰	شاد	منشی رام پرشاد کالیستھ	۶۸۹	شرف	مرزا شرف الدین حسین
۶۳۲	سلطان	میرزا محمد ایزد بخش بہادر	۶۶۱	شاد	سید تفضل حسین	۶۹۰	شرف	میر حسن
۶۳۳	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	۶۶۲	شاداب	لالہ خوشوقت رائے	۶۹۱	شریف	میرزا شریف بیگ
۶۳۴	سلطان	سلطان علی بیگ	۶۶۳	شاداب	لالہ بامن لال کالیستھ	۶۹۲	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۵	سلیم	غلام مصطفٰے	۶۶۴	شاداں	میر حبیب علی	۶۹۳	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۶	سلیم	سلیم اللہ خاں	۶۶۵	شاعر	لالہ متھرا داس	۶۹۴	شجاع	شاہزادہ محمد اکبر
۶۳۷	سلیم	میر محمد سلیم	۶۶۶	شاعر	میر کمال الدین حسین	۶۹۵	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۶۳۸	سلیمان	میر مراد علی	۶۶۷	شاغل		۶۹۶	شعور	شعور احمد
۶۳۹	سلیمان		۶۶۸	شافی	امیر الدین دہلوی	۶۹۷	شعوری	
۶۴۰	سلیمان	سلیمان خاں	۶۶۹	شاکر	محمد شاکر	۶۹۸	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۶۴۱	سلیمان	شاہزادہ سلیمان شکوہ	۶۷۰	شاکر	شاہ شاکر علی دہلوی	۶۹۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۶۴۲	سنجر	شیخ محمد یعقوب علی	۶۷۱	شاکی	منشی جواہر سنگھ	۷۰۰	شفیع	میر محمد شفیع
۶۴۳	سودا	مرزا رفیع الدین	۶۷۲	شاہ	شاہ سعد اللہ	۷۰۱	شفیق	مظہر علی خاں دہلوی
۶۴۴	سوز	سید محمد میر	۶۷۳	شاہ	شاہ علی خاں	۷۰۲	شکر	محمد میرزا
۶۴۵	سوزاں	نواب احمد علی خاں شوکت جنگ	۶۷۴	شاہی	شاہ قلی خاں	۷۰۳	شکر	رادھا کشن کالیستھ
۶۴۶	سوزاں	شیخ شمس الدین	۶۷۵	شائق	میر بدر الدین حسن بریلوی	۷۰۴	شکوہ	محمد رضا
۶۴۷	سہراب	مرزا سہراب بیگ مغل	۶۷۶	شائق	پیر میاں	۷۰۵	شکوہ	سید شکوہ علی
۶۴۸	سیادت	میر مجاہد الدین	۶۷۷	شائق	محمد ہاشم	۷۰۶	شکیبا	شیخ غلام حسین
۶۴۹	سید	میر غلام رسول	۶۷۸	شائق	میر حاجی دہلوی	۷۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۶۵۰	سید	میر غالب علی خاں	۶۷۹	شائق	نذیر الدین بریلوی	۷۰۸	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت بہادر

۷۰۹	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۷۱۰	شمس	میر شمس الدین علی
۷۱۱	شمس	ولی اللہ
۷۱۲	شور	جارج بنس
۷۱۳	شور	خواجہ عظیم خاں دہلوی
۷۱۴	شور	مرزا محمود بیگ دہلوی
۷۱۵	شورش	غلام احمد
۷۱۶	شورش	میر مہدی
۷۱۷	شورش	ناصر حسین
۷۱۸	شوق	الٰہی بخش
۷۱۹	شوق	بھوکی لال
۷۲۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر
۷۲۱	شوق	جواہر بیگ
۷۲۲	شوق	حسن علی
۷۲۳	شوق	روشن لال
۷۲۴	شوق	شیو گوپال
۷۲۵	شوق	حافظ غلام رسول
۷۲۶	شوق	فیض علی
۷۲۷	شوق	مولوی قدرت اللہ رامپوری
۷۲۸	شوق	محمد بخش
۷۲۹	شوکت	میرزا علی لکھنوی
۷۳۰	شوکت	مولوی محمد منیف علی لکھنوی
۷۳۱	شہامت	شاہ شہامت علی
۷۳۲	شہرت	افتخار الدین خان
۷۳۳	شہرت	امیر بخش خاں
۷۳۴	شہرت	میرزا محمد دہلوی
۷۳۵	شہرت	ابن شاہ معصوم
۷۳۶	شہید	مولوی غلام حسین
۷۳۷	شہیدا	

۷۳۸	شہیدی	میر کرامت علی
۷۳۹	شیدا	مولوی امانت اللہ
۷۴۰	شیدا	میر فتح علی
۷۴۱	شیدا	نواب معین الدین خاں
۷۴۲	شیدا	
۷۴۳	شیر	علی (میر)
۷۴۴	شیفتہ	سید اللہ بخش
۷۴۵	شیفتہ	احمد خاں
۷۴۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۷۴۷	شیفتہ	میر محمد ی
۷۴۸	شیون	میر احسن
۷۴۹	صابر	میرزا صابر
۷۵۰	صابر شاہ	
۷۵۱	صاحب	
۷۵۲	صاحب	امۃ الفاطمہ بیگم
۷۵۳	صاحب	
۷۵۴	صاحبقراں	
۷۵۵	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۷۵۶	صادق	میر صادق علی
۷۵۷	صادق	میر صادق علی خاں
۷۵۸	صادق	میر صادق علی شاہ
۷۵۹	صادق	شہزادہ میرزا محمد
۷۶۰	صافی	لالہ بدھ سین
۷۶۱	صافی	میر مظہر علی بہادر
۷۶۲	صالح	نظام الدین احمد بلگرامی
۷۶۳	صبا	
۷۶۴	صبا	میرزا راجہ شنکر ناتھ
۷۶۵	صبا	لالہ کانجی مل کایستھ
۷۶۶	صبائی	احمد آبادی

۷۶۷	صبر	میرزا غلام حسین بیگ
۷۶۸	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۷۶۹	صدق	محمد صدیق
۷۷۰	صفا	منولال کایستھ
۷۷۱	صفا	
۷۷۲	صفدر	میر صفدر علی
۷۷۳	صفدری	
۷۷۴	صفدری	
۷۷۵	صفدری	میر صادق علی
۷۷۶	صفیر	جان خان
۷۷۷	صمد	عبد الصمد
۷۷۸	صمصام	امیر الامرا صمصام الدولہ
۷۷۹	صفت	مغل خان
۷۸۰	صفت	کریم الدین
۷۸۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۷۸۲	صیاد	میرزا غلام حسین
۷۸۳	ضاحک	میر غلام حسین ضاحک
۷۸۴	ضبط	میر حسن شاہ
۷۸۵	ضمیر	ٹھاکر داس
۷۸۶	ضمیر	گنگا داس کایستھ
۷۸۷	ضمیر	شیخ مداری
۷۸۸	ضمیر	نذیر الدین
۷۸۹	ضمیر	ہدایت علی خان دہلوی
۷۹۰	ضیا	
۷۹۱	ضیا	میرزا ضیا بخت بہادر
۷۹۲	ضیا	میر ضیاء الدین دہلوی
۷۹۳	ضیا	
۷۹۴	ضیا	شیخ ولی اللہ دہلوی
۷۹۵	ضیغم	مولوی غضنفر علی

۷۹۶	طالب	میرزا ابو طالب	۸۲۵	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۸۵۴	عاکف	
۷۹۷	طالب	حافظ طالب	۸۲۶	ظہیر	نصیر الدین	۸۵۵	عالم	
۷۹۸	طالب	طالب حسین خاں	۸۲۷	عابد		۸۵۶	عالی	
۷۹۹	طالب	عاشور بیگ خاں	۸۲۸	عاجز	الفت خاں	۸۵۷	عالیجاہ	
۸۰۰	طالب	شیخ طالب علی	۸۲۹	عاجز	زورآور سنگھ کھتری	۸۵۸	عبد	عبدالرحیم دکنی
۸۰۱	طالب	میر طالب علی	۸۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۸۵۹	عبداللہ	
۸۰۲	طالب	طالب علی	۸۳۱	عاجز	میر غلام حیدر دہلوی	۸۶۰	عبداللہ	
۸۰۳	طالب	میاں طالب علی	۸۳۲	عاجز		۸۶۱	عبرت	
۸۰۴	طالع	میر شمس الدین دہلوی	۸۳۳	عارف	شاہ حسین	۸۶۲	عجائب رائے منشی	
۸۰۵	طالع	لالہ ہندو لال حیدرآبادی	۸۳۴	عارف	محمد عارف کشمیری	۸۶۳	عزت	میر عبدالواسع
۸۰۶	طبیب	سید شاہ	۸۳۵	عارف	میر عارف علی امروہوی	۸۶۴	عزلت	سید عبدالولی
۸۰۷	طبیب	ولی محمد	۸۳۶	عاشق	برہان الدین	۸۶۵	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۸۰۸	طرب	جھبو لال کائستھ	۸۳۷	عاشق	بھولا ناتھ دہلوی	۸۶۶		محمد علی دہلوی
۸۰۹	طرز	گردھاری لال کائستھ	۸۳۸	عاشق	جلال الدین	۸۶۷	عزیز	بہاری لال سری واستو کائستھ
۸۱۰	طرزی	میر امام علی	۸۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری	۸۶۸	عزیز	مولوی عزیز اللہ
۸۱۱	طرہ	طرہ باز خاں	۸۴۰	عاشق	منشی عجائب رائے	۸۶۹	عزیز	شیو ناتھ دہلوی
۸۱۲	طفل	مرزا عبدالمقتدر	۸۴۱	عاشق	علی اعظم خاں	۸۷۰	عزیز	شمبھو ناتھ دہلوی
۸۱۳	طلب	شیخ طالب علی	۸۴۲	عاشق	راجہ کلیان سنگھ تہور جنگ	۸۷۱	عزیز اللہ دکنی	
۸۱۴	طور		۸۴۳	عاشق	محمد خاں	۸۸۲	عس	شیخ بدرالدین
۸۱۵	طوماس	جان ٹامس	۸۴۴	عاشق	مہدی علی خاں	۸۷۳	عسکر	علی خاں مرشدآبادی
۸۱۶	ظاہر	میر لطف علی	۸۴۵	عاشق	شیخ نبی بخش اکبرآبادی	۸۷۴	عشاق	شیخ احمد بخش
۸۱۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۸۴۶	عاشق	میر یحییٰ	۸۷۵	عشاق	جیون مل
۸۱۸	ظاہر	میر محمد دہلوی	۸۴۷	عاشقی	آغا حسین قلی خاں	۸۷۶	عشرت	عبدالواسع
۸۱۹	ظریف	خداوردی	۸۴۸	عاصم	نواب صمصام الدولہ خان منصور جنگ	۸۷۷	عشرت	بھولا ناتھ
۸۲۰	ظفر	میرزا ابو ظفر شاہ دہلی	۸۴۹	عاصی	خواجہ برہان دہلوی	۸۷۸	عشرت	میر غلام علی
۸۲۱	ظہور	میر محمد باقر	۸۵۰	عاصی	کرم علی دہلوی	۸۷۹	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۸۲۲	ظہور	بدیع الدین حیدر	۸۵۱	عاصی	رامپوری	۸۸۰	عشق	حافظ میر عزت اللہ
۸۲۳	ظہور	لالہ شیو سنگھ	۸۵۲	عاقل	رائے سکھ رائے پنجابی	۸۸۱	عشق	میر محمد علی حیدرآبادی
۸۲۴	ظہور	ظہور اللہ خاں	۸۵۳	عاقل	عاقل شاہ	۸۸۲	عشق	شاہ رکن الدین

۸۸۳	عشق	میر یحییٰ دکنی
۸۸۴	عشق	میر زین دہلوی
۸۸۵	عشقی	دکنی
۸۸۶	عشقی	میاں رحمت
۸۸۷	عطا	خواجہ عطا
۸۸۸	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۸۸۹	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۸۹۰	عظیم	مرزا زین العابدین
۸۹۱	عظیم	
۸۹۲	عظیم	
۸۹۳	عقیدت	برہان پوری
۸۹۴	علی	شاہ ناصر علی
۸۹۵	علی	علی محمد خاں
۸۹۶	علی	میرزا علی لکھنوی
۸۹۷	علی	مرزا علی قلی دہلوی
۸۹۸	علی جان	
۹۹۹	عماد	
۹۰۰	عمدہ	سیتا رام
۹۰۱	عمدۃ الملک	
۹۰۲	عمر	معتبر خاں
۹۰۳	عنایت	عنایت علی خاں
۹۰۴	عنایت	شیخ نظام الدین
۹۰۵	عیاش	غلام حسین جیلانی
۹۰۶	عیاش	میرزا عباس علی بیگ دکنی
۹۰۷	عیاش	میر یعقوب دہلوی
۹۰۸	عیاش	خیالی رام دہلوی
۹۰۹	عیاں	سید غالب علی خاں
۹۱۰	عیاں	
۹۱۱	عیش	میرزا محمد عسکری دہلوی

۹۱۲	عیش	امیر خاں دہلوی
۹۱۳	عیشی	طالب علی
۹۱۴	عین	شیخ معین الدین
۹۱۵	غازی الدین خاں	
۹۱۶	غافل	بختاور سنگھ
۹۱۷	غافل	میر محمد علی
۹۱۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں
۹۱۹	غافل	منور خاں
۹۲۰	غافل	رائے سنگھ
۹۲۱	غافل	لالہ سندر لال
۹۲۲	غالب	اسد اللہ خاں
۹۲۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں
۹۲۴	غالب	غالب خاں
۹۲۵	غالب	لالہ موہن لال
۹۲۶	غالب	بہادر بیگ خاں
۹۲۷	غربت	میر عبد الولی
۹۲۸	غربت	
۱۲۹	غریب	لالہ کانجی مل کائستھ
۹۳۰	غریب	
۹۳۱	غریب	میر محمد تقی
۹۳۲	غریب	محمد زمان
۹۳۳	غریب	شیخ نصیر الدین احمد
۹۳۴	غریق	
۹۳۵	غضنفر	غضنفر علی خاں
۹۳۶	غلام	کنور گوپال ناتھ
۹۳۷	غلام	میر غلام نبی بلگرامی
۹۳۸	غلامی	شاہ غلام محمد
۹۳۹	غم	میر گنگا سلم
۹۴۰	غمخوار	

۹۴۱	غمگین	میر عبد اللہ
۹۴۲	غنی	شیخ عبد الغنی
۹۴۳	عوامی	
۹۴۴	غوثی	محمد غوث
۹۴۵	غیرت	
۹۴۶	فارغ	فارغ شاہ بریلوی
۹۴۷	فارغ	میر احمد خاں
۹۴۸	فارغ	لالہ مکند سنگھ کھتری
۹۴۹	فاضل	فاضل شاہ دہلوی
۹۵۰	فاضل	محمد فاضل حیدر آبادی
۹۵۱	فائز	
۹۵۲	فتح علی خاں بہادر	
۹۵۳	فتوت	میرزا غلام حیدر
۹۵۴	فخر	فخر الدین
۹۵۵	فخر الدین حسین خاں	
۹۵۶	فخری	
۹۵۷	فدا	سید امام الدین دہلوی
۹۵۸	فدا	میرزا فدا علی بیگ
۹۵۹	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۹۶۰	فدا	مولوی محمد اسمٰعیل
۹۶۱	فدا	شیخ عبد الصمد فرید آبادی
۹۶۲	فدا	پنڈت دھیان دھان
۹۶۳	فدا	غلام علی خاں
۹۶۴	فدا	سید محمد علی
۹۶۵	فدا	لچھی رام پنڈت
۹۶۶	فدوی	میر تفضل علی
۹۶۷	فدوی	محمد محسن
۹۶۸	فدوی	مرزا احمد دہلوی
۹۶۹	فدوی	

۹۷۰	فدوی	سمن لال کایستھ	۹۹۹	فطرت		۱۰۲۸	قدر	محمد قدر دہلوی
۹۷۱	فدوی	مرزا عظیم بیگ	۱۰۰۰	فغان	اشرف علی	۱۰۲۹	قدرت	قدرت اللہ
۹۷۲	فراسو	فرانسوا آنگدین	۱۰۰۱	فغان	میر شمس الدین دہلوی	۱۰۳۰	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۹۷۳	فراغ	مولوی محمد فراغ	۱۰۰۲	فقیر	میر شمس الدین	۱۰۳۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ
۹۷۴	فراق	کیقباد جنگ	۱۰۰۳	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۰۳۲	قرار	جان محمد لکھنوی
۹۷۵	فراق	میاں ثناء اللہ دہلوی	۱۰۰۴	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۰۳۳	قرار	میر حسین علی
۹۷۶	فراق	میر مرتضیٰ علی	۱۰۰۵	فقیر	میر فقیر اللہ دہلوی	۱۰۳۴	قربان	میر جیون
۹۷۷	فراقی	کنور پریم کشور	۱۰۰۶	فکر	میر احمد علی	۱۰۳۵	قربان	میر مہدی
۹۷۸	فراقی		۱۰۰۷	فگار	مرزا قطب علی بیگ	۱۰۳۶	قربان	میر قربان علی خاں
۹۷۹	فرح	فرح بخش	۱۰۰۸	فگار	میر حسین دہلوی	۱۰۳۷	قریب	
۹۸۰	فرحت	میر امیر	۱۰۰۹	فیاض	عبد الرزاق	۱۰۳۸	قسمت	نواب شمس الدولہ
۹۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۰۱۰	فیض	میر فیض علی	۱۰۳۹	قصد	حسن مرزا
۹۸۲	فرحت	فرحت اللہ	۱۰۱۱	فیض	میر فیض علی	۱۰۴۰	قلق دہلوی	
						۱۰۴۰ الف	قلندر	بدھ سنگھ
۹۸۳	فرحت	میر فرحت علی	۱۰۱۲	فیض	حافظ شمس الدین	۱۰۴۱	قلندر	شاہ غلام قلندر
۹۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۰۱۳	فیض	پنڈت کرپا کشن	۱۰۴۲	قلندر	شاہ قلندر
۹۸۵	فرحت	میرزا الف بیگ	۱۰۱۴	فیض	مرزا علی رضا خاں	۱۰۴۳	قلندر	قلندر بخش
۹۸۶	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۰۱۵	قابل	مرزا علی بخت	۱۰۴۴	قلندر	منشی یار محمد دہلوی
۹۸۷	فرقی		۱۰۱۶	قادر	میر عبد القادر	۱۰۴۵	قمر	گلاب خاں
۹۸۸	فروغ	میر علی اکبر	۱۰۱۷	قادری	سید خلیل	۱۰۴۶	قمر	مرزا قمر طالع
۹۸۹	فروغ	ثناء الدین حسین خاں	۱۰۱۸	قاسم		۱۰۴۷	قناعت	مرزا منجھلے
۹۹۰	فروغ	میر روشن علی خاں	۱۰۱۹	قاسم	ابو القاسم خان	۱۰۴۸	قناعت	مرزا محمد بیگ
۹۹۱	فریاد	میر ببر علی	۱۰۲۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	۱۰۴۹	قوت	
۹۹۲	فریاد	لالہ صاحب رائے	۱۰۲۱	قاسم	میر قاسم علی خان	۱۰۵۰	قیس	مرزا احمد علی بیگ
۹۹۳	فساد		۱۰۲۲	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۱۰۵۱	کاسٹی ناتھ	
۹۹۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۱۰۲۳	قاضی	عبد الفتاح سنبھلی	۱۰۵۲	کاظم	کاظم علی
۹۹۵	فضل	میر فضل مولیٰ خاں	۱۰۲۴	قانع		۱۰۵۳	کافر	میر علی نقی دہلوی
۹۹۶	فضل	شاہ فضلی	۱۰۲۵	قائم	شیخ قائم علی	۱۰۵۴	کاکل	
۷۹۷	فضلی	فضل الدین خاں	۱۰۲۶	قبول	عبد الغنی بیگ	۱۰۵۵	کامل	شیخ لطف اللہ
۹۹۸	فطرت	حکیم انیس	۱۰۲۷	قتیل		۱۰۵۶	کامل	مرزا کامل بیگ

۱۰۵۷	کامل	مرزا کامل بیگ	۱۰۸۶	گریاں	راجہ بھوانی سنگھ بہادر	۱۱۱۵	مبارز	میاں مبارز خاں دہلوی
۱۰۵۸	کامل	ٹھاکر داس	۱۰۸۷	گریاں	میر حسام الدین علی	۱۱۱۶	مبتلا	میر امین
۱۰۵۹	کبیر	حکیم کبیر علی سبھلی	۱۰۸۸	گریاں	غلام محی الدین خاں	۱۱۱۷	مبتلا	مرزا قاسم دہلوی
۱۰۶۰	کرامت	میر کرامت علی	۱۰۸۹	گستاخ	مرزا علی بیگ لکھنوی	۱۱۱۸	مبتہج	لالہ ملوک چند کائستھ
۱۰۶۱	کرم	شیخ غلام غوث	۱۰۹۰	گلشن	امیر سنگھ کھتری	۱۱۱۹	متقی	میر متقی
۱۰۶۲	کریا	میاں غلام کریا	۱۰۹۱	گمان	نظر علی	۱۱۲۰	متین	
۱۰۶۳	کریم	کریم اللہ خاں	۱۰۹۲	گنا بیگم		۱۱۲۱	مجبور	میاں حق رسا
۱۰۶۴	کریم بخش (شاہ) پٹنوی		۱۰۹۳	گنجن		۱۱۲۲	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۱۰۶۵	کشن چند کھتری لاہوری		۱۰۹۴	گوہری		۱۱۲۳	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ
۱۰۶۶	کلو	(میر) دہلوی	۱۰۹۵	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی	۱۱۲۴	مجرم	میر فتح علی
۱۰۶۷	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۰۹۶	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں لکھنوی	۱۱۲۵	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۰۶۸	کلیم	محمد حسین ذکر دیری برہانپوری	۱۰۹۷	گھاسی		۱۱۲۶	مجرم	شیخ رحمت اللہ
۱۰۶۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۱۰۹۸	لائق	میر لائق علی لکھنوی	۱۱۲۷	مجروح	منشی کشن چند کشمیری
۱۰۷۰	کمال	میر کمال علی	۱۰۹۹	لسان	میر کلیم اللہ	۱۱۲۸	مجنون	حمایت علی دہلوی
۱۰۷۱	کمال الدین		۱۱۰۰	لطف	مرزا علی	۱۱۲۹	مجنون	شاہ مجنوں
۱۰۷۲	کمتر	کمتر شاہ	۱۱۰۱	لطف	عظیم بیگ	۱۱۳۰	مجید	مجید الدین خان
۱۰۷۳	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ	۱۱۰۲	لطفی		۱۱۳۱	محب	میر محمد علی
۱۰۷۴	کمتر	مولوی کفایت علی	۱۱۰۳	لطیف	میر لطیف علی دہلوی	۱۱۳۲	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۰۷۵	کمترین		۱۱۰۴	لطیف	میر شمس الدین [illegible]	۱۱۳۳	محبت	میر بہادر علی
۱۰۷۶	کم گو	میرزا حبیب اللہ	۱۱۰۵	لہر	بیدار بخش	۱۱۳۴	محبت	نواب محبت خاں
۱۰۷۷	کوثر	مہدی علی خاں	۱۱۰۶	ماہ	میر محمد علی خان	۱۱۳۵	محبوب	میر قریش دہلوی
۱۰۷۸	کوچک	شاہزادہ مرزا [illegible]	۱۱۰۷	ماہر	میاں فخر الدین خاں	۱۱۳۶	محترم	خواجہ محترم خاں
۱۰۷۹	کوکب	رائے گند رائے حیدرآبادی	۱۱۰۸	مائل	مرزا آقا بیگ	۱۱۳۷	محروق	
۱۰۸۰	کیفی	میر ہدایت علی	۱۱۰۹	مائل	میاں فخری	۱۱۳۸	محزون	عالم شاہ
۱۰۸۱	گداز		۱۱۱۰	مائل	سید قاسم علی خیرآبادی	۱۱۳۹	محزون	خلیفہ حافظ اللہ
۱۰۸۲	گرامی		۱۱۱۱	مائل	محمد کما دہلوی	۱۱۴۰	محزون	مولوی میر محمد حسین
۱۰۸۳	گرفتار	مرزا استی بیگ	۱۱۱۲	مائل	مرزا محمد یار بیگ لکھنوی	۱۱۴۱	محزون	محمد تقی خاں
۱۰۸۴	گرم	مرزا حیدر علی دہلوی	۱۱۱۳	مائل	میر مہدی لکھنوی	۱۱۴۲	محزون	میر ناصر جان
۱۰۸۵	گریاں	میر علی امجد	۱۱۱۴	مائل	میر ہدایت علی	۱۱۴۳	محسن	میر حسن خان بہادر

۱۱۴۴	محسن	محمد محسن	۱۱۷۳	مرحوم	حکیم میر علی	۱۲۰۲	مسرور	لالہ گودھاری لال
۱۱۴۵	محسن	محمد محسن حیدرآبادی	۱۱۷۴	مرزا	مرزا محمد بیگ	۱۲۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش
۱۱۴۶	محسن	خواجہ محسن	۱۱۷۵	مرزا	حکیم مرزا محمد خاں	۱۲۰۴	مسرور	شرف الدین اسعد
۱۱۴۷	محسنی	حکیم محمد بخش	۱۱۷۶	مرزا	ابوالقاسم دہلوی	۱۲۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۱۱۴۸	محشر	مرزا علی نقی	۱۱۷۷	مرزا	مرزا علی رضا دہلوی	۱۲۰۶	مسکین	مرزا اکلو بیگ
۱۱۴۹	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۱۱۷۸	مرزا	آغا مرزا لکھنوی	۱۲۰۷	مسکین	لالہ تخت مل عظیم آبادی
۱۱۵۰	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۱۱۷۹	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۱۲۰۸	مسلمان	لالہ بخت آور سنگھ
۱۱۵۱	محقق	دکنی	۱۱۸۰	مرزا	حکیم فضل اللہ پانی پتی	۱۲۰۹	مسمار	سید کریم علی
۱۱۵۲	محمد خان	دہلوی	۱۱۸۲	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۱۲۱۰	مسیح	میاں براق
۱۱۵۳	محمد خاں		۱۱۸۳	مرزا	مرزا محمد حیدرآبادی	۱۲۱۱	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		۱۱۸۳	مرزا		۱۲۱۲	مسیح	مسیح اللہ خاں
۱۱۵۵	محمد واحد		۱۱۸۴	مرزائی	محمد علی خاں	۱۲۲۳	مسیح	نواب مسیح خاں لکھنوی
۱۱۵۶	محمود	دکنی	۱۱۸۵	مروت	شیخ مظفر علی خاں	۱۲۱۴	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۱۵۷	محمود	حافظ سید محمود خاں دہلوی	۱۱۸۶	مروت	میر محمد علی دہلوی	۱۲۱۵	مشتاق	بالا رام دہلوی
۱۱۵۸	محنت	مرزا حسین علی بیگ	۱۱۸۷	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۱۶	مشتاق	غلام علی
۱۱۵۹	محو	شیخ اعظم اللہ میرٹھی	۱۱۸۸	مرید	مرید حسین خاں	۱۲۱۷	مشتاق	میر حسن
۱۱۶۰	محو	حسین علی خان	۱۱۸۹	مزمل	محمد مزمل	۱۲۱۸	مشتاق	حسین بخش
۱۱۶۱	محو	رحم علی خاں ہری	۱۱۹۰	مسافر		۱۲۱۹	مشتاق	عنایت اللہ
۱۱۶۲	مختار	حافظ غلام نبی خاں بہاری	۱۱۹۱	مسافر	میر خیر الدین لکھنوی	۱۲۲۰	مشتاق	محمد قلی خاں عظیم آبادی
۱۱۶۳	مخلص	مخلص علی خان	۱۱۹۲	مسافر	میر پائندہ	۱۲۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۱۱۶۴	مخلص	رائے آنند رام	۱۱۹۳	مست	میاں علی رضا دہلوی	۱۲۲۲	مشتاق	مشتاق حسین
۱۱۶۵	مخلص	بدیع الزماں خاں	۱۱۹۴	مست	میر فضل علی	۱۲۲۳	مشتاق	قربان علی بیگ
۱۱۶۶	مخلص	مرزا محمد دہلوی	۱۱۹۵	مست	مست علی خان	۱۲۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی
۱۱۶۷	مدحت		۱۱۹۶	مست	لالہ رتن لال حیدرآبادی	۱۲۲۵	مشتاق	شیخ ثناء اللہ
۱۱۶۸	مدد اللہ		۱۱۹۷	مستمند	یار علی خاں دہلوی	۱۲۲۶	مشرق	لالہ سیل چند کالستھ
۱۱۶۹	مدعا	میر عوض علی دہلوی	۱۱۹۸	مسرت	شنکر ایک کالستھ	۱۲۲۷	مشفق	مرزا احمد بیگ دہلوی
۱۱۷۰	مدہوش	میر نبی خان	۱۱۹۹	مسرت	شیخ وزیر علی	۱۲۲۸	مشکل	شیخ امین الدین
۱۱۷۱	مراد	مرزا مراد بخش پٹنوی	۱۲۰۰	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ	۱۲۲۹	مشہور	
۱۱۷۲	مرتضی	میر مرتضی پٹنوی	۱۲۰۱	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۱۲۳۰	مشیر	عنایت حسین خاں

۱۲۳۱	مشیر	حافظ قطب الدین	۱۲۶۰	مفتون	میاں بدر الدین	۱۲۸۹	منشی	غلام احمد قادری
۱۲۳۲	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۱۲۶۱	مفتون	مرزا اکرم بخش	۱۲۹۰	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۳۳	مصیب	شاہ غلام قطب الدین	۱۲۶۲	مفتون	کاظم علی مراد آبادی	۱۲۹۱	منشی	مول چند کالستھ
۱۲۳۴	مضطرب	شیخ حسن علی لکھنوی	۱۲۶۳	مفتون	موتی رام	۱۲۹۲	منصف	منصف علی خاں پٹنوی
۱۲۳۵	مضطر	لالہ کنور سنگھ	۱۲۶۴	مفلس	محب علی	۱۲۹۳	منصف	شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۳۶	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۱۲۶۵	مقبول	میاں مقبول نبی	۱۲۹۴	منعم	
۱۲۳۷	مضطر	مرزا سنگین	۱۲۶۶	مقبول		۱۲۹۵	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۱۲۳۸	مضطرب	لالہ درگا پرشاد لکھنوی	۱۲۶۷	مقتول	میرزا ابراہیم بیگ	۱۲۹۶	منعم	موہن لال کالستھ
۱۲۳۹	مضطرب	میاں محمد حاجی	۱۲۶۸	مقصود	محمد مقصود لکھنوی	۱۲۹۷	منعم	قاضی نور الحق
۱۲۴۰	مضمون	شیخ شرف الدین	۱۲۶۹	مقیم		۱۲۹۸	منعم	سید راحت علی
۱۲۴۱	مظفر	مرزا خسرو شکوہ	۱۲۷۰	مکارم	مرزا مکارم دہلوی	۱۲۹۹	منعم	مولوی سر اللہ سبحانی
۱۲۴۲	مظفر	میر مکھو خاں	۱۲۷۱	مکھن سنگھ		۱۳۰۰	منور	میر منور علی
۱۲۴۳	مظلوم	سید امام الدین خاں	۱۲۷۲	مکھو		۱۳۰۱	منیر	میر آفتاب علی
۱۲۴۴	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۲۷۳	ملال	مرزا محمد زماں	۱۳۰۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۱۲۴۵	مظہر	منجھو خاں	۱۲۷۴	ملول		۱۳۰۳	منیر	سید منیر الدین
۱۲۴۶	مظہری	محبوب علی کوتانوی	۱۲۷۵	ممتاز	حافظ فضل علی	۱۳۰۴	منیر	اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۴۷	معروف	الٰہی بخش خاں دہلوی	۱۲۷۶	ممتاز	مولوی شیخ احسان اللہ	۱۳۰۵	منیر	میر نظام الدین
۱۲۴۸	معروف	مولوی احسان اللہ	۱۲۷۷	ممتاز	مولوی حافظ نذیر احمد	۱۳۰۶	موتی لال کالستھ	
۱۲۴۹	معزز		۱۲۷۸	ملو	ایشوری پرشاد کالستھ	۱۳۰۷	موجب	خدا بخش
۱۲۵۰	معظم	مولوی محمد معظم مراد آبادی	۱۲۷۹	ممنون	میر امانت علی پٹنوی	۱۳۰۸	موجد	مولوی سراج الدین علی خاں
۱۲۵۱	معقول		۱۲۸۰	ممنون	میر نظام الدین	۱۳۰۹	موزوں	رائے چتر سنگھ
۱۲۵۲	معنی	محمد امین	۱۲۸۱	منت	میر قمر الدین	۱۳۱۰	موزوں	میر فرزند علی سامانوی
۱۲۵۳	معین	شیخ معین الدین	۱۲۸۲	منتظر	خواجہ عبد اللہ خاں	۱۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند
۱۲۵۴	مغل	مرزا مغل علی	۱۲۸۳	منتظر	اسد اللہ	۱۳۱۲	موزوں	خواجہ قلی خاں ذو الفقار الدولہ
۱۲۵۵	مغموم	مرزا اسحاق بیگ دہلوی	۱۲۸۴	منتظر	شیخ امام الدین	۱۳۱۳	موزوں	مرزا قادر بخش
۱۲۵۶	مغموم	میر مشیت علی	۱۲۸۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ الہ آبادی	۱۳۱۴	موزوں	میر رحم علی دکنی
۱۲۵۷	مغموم	امام حسین لکھنوی	۱۲۸۶	منتظر	میاں نور السلام	۱۳۱۵	موزوں	مہاراجہ رام نراین ٹپنوی
۱۲۵۸	مفتون	شیخ عبد الرحیم	۱۲۸۷	منجھو خاں		۱۳۱۶	موسوی	
۱۲۵۹	مفتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۸	منشی	عجائب امام مرشد آبادی	۱۳۱۷	مومن	حکیم محمد مومن خاں

۱۳۱۸	موسل	حکیم سعادت علی بنارسی
۱۳۱۹	مہاراج	راجہ طاس رائے
۱۳۲۰	مہجور	محمد صدر الدین
۱۳۲۱	مہدی	مرزا مہدی
۱۳۲۲	مہر	مرزا حاتم علی فرخ آبادی
۱۳۲۳	مہر	نواب منصور خاں
۱۳۲۴	مہر	منشی مہر چند کھتری
۱۳۲۵	مہر	رجب بیگ
۱۳۲۶	مہربان خاں	
۱۳۲۷	مہلت	مرزا علی
۱۳۲۸	مہمان	
۱۳۲۹	میر	میر علی سہارن پوری
۱۳۳۰	میر میدان	سید نوازش علی
۱۳۳۱	میر	محمد میر
۱۳۳۲	میرن	میر جہاں
۱۳۳۳	میرن	میر عسکری دہلوی
۱۳۳۴	میرن	میاں میرن سبزواری
۱۳۳۵	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۱۳۳۶	نادر	
۱۳۳۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ
۱۳۳۸	شیخ غلام رسول گوالیاری	
۱۳۳۹	نادر	کلب حسین خاں
۱۳۴۰	نادر	میر محمد علی
۱۳۴۱	نادم	
۱۳۴۲	نازک	زینت
۱۳۴۳	ناسخ	شیخ امام بخش
۱۳۴۴	ناصر	ناصر علی عظیم آبادی
۱۳۴۵	ناصر	نواب ناصر جنگ
۱۳۴۶	ناظر	

۱۳۴۷	ناظم	
۱۳۴۸	نالاں	شیخ عبد القادر فتح آبادی
۱۳۴۹	نالاں	میر احمد علی دہلوی
۱۳۵۰	نالاں	میاں محمد عسکری دہلوی
۱۳۵۱	نالاں	میر وارث علی
۱۳۵۲	نامی	شیخ نظام الدین فرخ آبادی
۱۳۵۳	نامی	میر حسام الدین خاں مبارز الدولہ مولوی
۱۳۵۴	نامی	لالہ مکھن لال کائستھ
۱۳۵۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۱۳۵۶	نثار	میر عبد الرسول اکبر آبادی
۱۳۵۷	نثار	شیخ محمد قائم دہلوی
۱۳۵۸	نثار	محمد پناہ خاں دہلوی
۱۳۵۹	نثار	مرتضیٰ خان دہلوی
۱۳۶۰	نثار	شیخ محمد امان
۱۳۶۱	نثار	نثار علی بلگرامی
۱۳۶۲	نثار	سدا سکھ دہلوی
۱۳۶۳	نثار احمد	
۱۳۶۴	نجات	شیخ حسن رضا دہلوی
۱۳۶۵	نجات	میاں محمد دہلوی
۱۳۶۶	نجات	میر زین العابدین سہارنپوری
۱۳۶۷	نجف	شاہ محمد علی الہ آبادی
۱۳۶۸	نجم	قاضی نجم الدین کاکوروی
۱۳۶۹	نحیف	لالہ لکھپت رائے کھتری
۱۳۷۰	نحیف	سید برکت علی مراد آبادی
۱۳۷۱	ندا	میر مرتضیٰ علی دہلوی
۱۳۷۲	ندرت	مرزا مغل
۱۳۷۳	ندیم	مرزا علی قلی دہلوی
۱۳۷۴	ندیم	محمد قاسم دہلوی
۱۳۷۵	نزار	خواجہ محمد اکرم

۱۳۷۶	نزاکت	رجو
۱۳۷۷	نزہت	مرزا ارجمند
۱۳۷۸	نزہت	میر امام الدین دہلوی
۱۳۷۹	نسیم	راجہ کیدار ناتھ
۱۳۸۰	نسیم	گلزار علی
۱۳۸۱	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۱۳۸۲	نشاط	لالہ ایشوری سنگھ
۱۳۸۳	نشاط	رائے تلجا پرشاد
۱۳۸۴	نصرت	لالہ گوبند رائے
۱۳۸۵	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی
۱۳۸۶	نصیر	سید نصیر الدین
۱۳۸۷	نصیر	نصیر الدین
۱۳۸۸	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں بہادر فیروز جنگ
۱۳۸۹	نظامی	سید نظام الدین احمد قادری
۱۳۹۰	نظیر	لالہ گنپت رائے کائستھ دہلوی
۱۳۹۱	نظیر	شیخ ولی محمد اکبر آبادی
۱۳۹۲	نعمت	حکیم عبد الحی سکندر آبادی
۱۳۹۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ
۱۳۹۴	نعمی	شیخ نعمت اللہ میرٹھی
۱۳۹۵	نعیم	میر محمدی دہلوی
۱۳۹۶	نعیم	نعیم اللہ دہلوی
۱۳۹۷	نقد	مہر علی خان دہلوی
۱۳۹۸	نکہت	نظر علی بیگ
۱۳۹۹	نگراں	میر بندہ علی خاں
۱۴۰۰	نوا	شیخ محمد ظہور بدایونی
۱۴۰۱	نواز	علی نواز خاں ٹینوی
۱۴۰۲	نواز	علی نواز خاں
۱۴۰۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۴۰۴	نور اللہ مرزا دہلوی	

۱۴۰۵	نوری		۱۴۳۴	وحشت	غلام علی خاں مرادآبادی	۱۴۶۳	ہدایت	ہدایت علی اکبرآبادی
۱۴۰۶	نوزی	شجاع الدین گیگراتی	۱۴۳۵	وحشی	میر وحشی دہلوی	۱۴۶۴	ہرچند	ہرچند کشن دہلوی
۱۴۰۷	نوید		۱۴۳۶	وحید	مولوی عبدالرؤف	۱۴۶۵	ہربا	ہرسہائے برہمن سکندرآبادی
۱۴۰۸	نیاذ	میر احسن علی ٹھٹوی	۱۴۳۷	وحید	حکیم محمد وحید خاں	۱۴۶۶	ہمت	
۱۴۰۹	نیاز	میر محمد علی دہلوی	۱۴۳۸	وداد	مرزا داؤد	۱۴۶۷	ہمدم	عباد علی رام پوری
۱۴۱۰	نیاز	میر محمد سعید اکبرآبادی	۱۴۳۹	وزیر	خواجہ وزیر لکھنوی	۱۴۶۸	ہمدم	میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۴۱۱	نیاز	میاں نیاز احمد	۱۴۴۰	وزیر	وزیر علی خاں	۱۴۶۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۱۴۱۲	نیاز	شاہ نیاز علی دہلوی	۱۴۴۱	وسعت	مستقیم خاں رامپوری	۱۴۷۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین
۱۴۱۳	نیازی	بہادر خاں لکھنوی	۱۴۴۲	وصال	لطف اللہ خاں دہلوی	۱۴۷۱	حمزہ	شاہ حمزہ دہلوی
۱۴۱۴	نیک میر	میر جعفر علی	۱۴۴۳	وصل	مرزا اسحاق	۱۴۷۲	ہندو	گوکل چند لاہوری
۱۴۱۵	واحد		۱۴۴۴	وفا	مرزا بیدار علی	۱۴۷۳	ہنر	محمد داؤد حیدرآبادی
۱۴۱۶	وارث	حاجی شاہ محمد وارث	۱۴۴۵	وفا	لالہ نول رائے	۱۴۷۴	ہوس	میرزا تقی لکھنوی
۱۴۱۷	وارث	شاہ وارث الدین	۱۴۴۶	ولا	مظہر علی خاں	۱۴۷۵	ہوش	غلام مرتضیٰ لکھنوی
۱۴۱۸	واقف	حسن بخش	۱۴۴۷	ولایت	میر ولایت علی خان	۱۴۷۶	ہوش	میر شمس الدین
۱۴۱۹	واصل	محمد واصل	۱۴۴۸	ولایت	ولایت شاہ	۱۴۷۷	ہویدا	میر محمد اعظم دہلوی
۱۴۲۰	واصل	بدالیونی	۱۴۴۹	ولی	میرزا محمد ولی	۱۴۷۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۱۴۲۱	واصل	محی الدین محمد بلگرامی	۱۴۵۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۱۴۷۹	یاد	میر غلام حسین
۱۴۲۲	واقف	مرزا احسن بخش خاں دہلوی	۱۴۵۱	وہم	میر محمد علی دہلوی	۱۴۸۰	یاد	میر محمد حسین
۱۴۲۳	واقف	شاہ واقف دہلوی	۱۴۵۲	ہاتف	مرزا احمد ہاتف	۱۴۸۱	یار	میر حیدر علی دہلوی
۱۴۲۴	والہ	٭	۱۴۵۳	ہاتفی		۱۴۸۲	یار	میر احمد دہلوی
۱۴۲۵	والہ	مرحمت خاں	۱۴۵۴	ہادی	دہلوی	۱۴۸۳	یاس	میاں باقر حیدرآبادی
۱۴۲۶	والہ	میر مبارک علی دہلوی	۱۴۵۵	ہادی		۱۴۸۴	یاس	حسن علی خاں
۱۴۲۷	والہ	محمد اکبر دہلوی	۱۴۵۶	ہوی	میر جواد علی خاں دہلوی	۱۴۸۵	یاس	حکیم اکرام اللہ
۱۴۲۸	والہ	محمد خاں	۱۴۵۷	ہاشم	ہاشم علی	۱۴۸۶	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۴۲۹	والی	منشی محمد والی	۱۴۵۸	ہاشمی	دہلوی	۱۴۸۷	یحییائی	محمد محی الدین
۱۴۳۰	وجیہہ	نواب وجیہ الدین خاں	۱۴۵۹	ہاشمی	میر ہاشمی	۱۴۸۸	یحییٰ	منشی یحییٰ خان
۱۴۳۱	وحدت	مبارک جنگ حمیت بیگم اکا کشمیر	۱۴۶۰	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۱۴۸۹	یعقوب	میر یعقوب علی دہلوی
۱۴۳۲	وحشت	میر ابوالحسن	۱۴۶۱	ہدایت	ہدایت اللہ خان	۱۴۹۰	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۴۳۳	وحشت	میر بہادر علی	۱۴۶۲	ہدایت	ہدایت علی	۱۴۹۱	یکتا	خواجہ معین الدین خاں

۱۴۹۲	یکدل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۴۹۶	یکرنگ	مصطفیٰ خاں بلوی	۱۴۹۹	یوسف	درویش
۱۴۹۳	یکدل	دلاور خاں	۱۴۹۷	یکرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف	میر یوسف علی
۱۴۹۴	یکرنگ	لالہ بشن داس	۱۴۹۸	یوسف	نواب امجد علی خاں	۱۵۰۱	یوسف	یوسف علی خاں
						۱۵۰۲	یونس	حکیم یونس

مذہبی استفسارات و جوابات

اس مجموعہ میں جن مسائل پر حضرت نیاز نے روشنی ڈالی ہے اسکی فہرست یہ ہے

(۱) اصحاب کہف — (۱۲) علم غیب
(۲) معجزہ — (۱۳) دعا
(۳) انسان مجبور ہے یا مختار — (۱۴) توبہ
.. .. — (۱۵) لقمان
... . — (۱۶) برزخ
.. .. — (۱۷) یاجوج ماجوج
(۷) مسیح علم تاریخ کی روشنی میں — (۱۸) ہاروت و ماروت
(۸) یونس و ہارون — (۱۹) حوض کوثر
(۹) حسن یوسف کی داستان — (۲۰) امام مہدی
(۱۰) قارون — (۲۱) نور محمدی اور صراط
(۱۱) سامری — (۲۲) آتش نمرود

بہترین کتابت و طباعت دبیز کاغذ

نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی ۳

گلشن ہمیشہ بہار

مصنف | مولوی عبدالعلیم نصراللہ خاں خویشگی احمدی خورجوی۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرہ پہلی بار رجب ۱۲۷۰ھ/۱۸۵۴ء میں باہتمام محمد عثمان خاں خویشگی خورجوی مطبع فتح الاخبار کول سے شائع ہوا جیسا کہ اس کے سرورق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف ۹۶۸ برآمد ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں "گلشن بے خار" مصنفہ شیفتہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا ورنہ شاید اس سے سال تصنیف کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ پھر بھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ۔ یہ تذکرہ "۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء ہی میں مکمل ہوا اور اسی سال شائع کر دیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۷۱ھ/۱۸۵۴ء کو بقید حیات اور مومن خاں مومن متوفی ۱۲۶۸ھ/۱۸۵۲ء کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۲۶۸ھ/۱۸۵۲ء اور ۱۲۷۱ھ/۱۸۵۴ء کے درمیانی سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سرورق پر ذیل کا شعر درج ہے۔ ؎

دل مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ　　جمع ہیں گلشن میں میرے ہند اور فارس کے پھول

یہ شعر دل کا ہے اور دل کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ:

"دل تخلص، زور آور خاں نام متوطن کول است.... چندے گزشت کہ ازیں جہاں در گزشت" ۱۲۷۰ھ

"چندے گزشت" کی رو سے بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی ۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب کی تصنیف قرار پاتا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور اس میں قدما سے لیکر ۱۲۷۰ھ/۱۸۵۳ء تک کے اردو شاعروں کا ذکر آیا ہے شعرا کے تخلص حروف تہجی کے لحاظ سے ترتیب دئے گئے ہیں۔ اور مختصر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے انتخابات کلام ملاحظے طویل ہیں لیکن سوانحی حصہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو داد و تحسین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی معاصر شعرا کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ باطن کے "گلستان بے خزاں" کے طرز پر شیفتہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مصنف کو "گلشن بے خار" کے مطالعہ کے بعد آیا۔ لیکن اس کا انداز "گلستان بے خزاں" کے انداز سے بالکل مختلف ہے نصراللہ خویشگی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ پر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ :

"نکتہ سنج، زباندان، در نظم و نثر یکتائے زماں۔ فصاحت و بلاغت از طرز کلامش پیداست و وسعت خاطر و جودت طبع از ریختہ قلمش ہویدا۔ عدیم المثال کریم الفضلا۔ واقف رموز معانی۔ بنیائے غواص نکتہ دانی۔
تذکرہ گلشن بے خار سعیار است اشستہ و رفتہ و آبدار یادگار است۔"

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ "خار سے خالی نہیں ہے" لیکن یہ بھی جتا دیا ہے کہ "گلشن و خار" لازم و ملزوم ہیں ـــ"
نصراللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی۔ "نظیر اکبر آبادی" جن کے کلام کو شیفتہ نے بازاری قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصراللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب و لہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصراللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سلجھا ہوا ہے۔ اس لئے باطن کی تحریروں کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	اسد	فتح خاں	۱۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم	
۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۷	آفرین	شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس	میر شیر علی
۳	آبرو	شاہ مبارک	۱۸	آفاق	میر فرید الدین	۳۳	اکبر	اکبر خاں
۴	امجد	نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر	حسین علی خاں	۳۴	الہام	شاہ بہلول
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر	سید محمد میر	۳۵	الفت	متکلسین
۶	آزردہ	صدر الدین خاں	۲۱	احسان	حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	امیر	امیر الدولہ
۷	آزر	جوالا پرشاد	۲۲	احسن	مرزا احسن علی	۳۷	امیر	نواب علی محمد خاں
۸	اخگر	نرائن داس	۲۳	احقر	مرزا جواد علی	۳۸	امیر	امیر اللہ
۹	اخگر	ظفر علی	۲۴	اختر	سید اکبر علی	۳۹	امیر	امیر خاں
۱۰	آزاد	شیخ امیر الدین	۲۵	ارمان		۴۰	امین	خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب	میر امداد علی خاں	۲۶	اسد	میر مانی	۴۱	امین	امین الدین خاں
۱۲	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام	شفیع الاسلام	۴۲	امین	محمد اسمٰعیل
۱۳	آشفتہ	مرزا رضا علی	۲۸	اشرف	مولوی محمد اشرف	۴۳	امانی	میر امانی
۱۴	آشفتہ	سید منور علی	۲۹	اصغر	سید امجد علی	۴۴	امی	روشن بیگ
۱۵	آصف	نواب یحییٰ خاں	۳۰	اظہر	غلام محی الدین	۴۵	امانت	امانت رائے

۴۶	انتظار		۷۵	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل	۱۰۴	حسن	خواجہ حسن
۴۷	انیس	نوازش خاں	۷۶	تجلی	سید محمد حسین	۱۰۵	حسن	مولوی ابوالحسن
۴۸	انجام	نواب امیر خاں	۷۷	تجلی	شاہ تجلی	۱۰۶	حسن	مرزا حسن
۴۹	انشار	میر انشاء اللہ خاں	۷۸	تجمل	محمد عظیم	۱۰۷	حسین	سید غلام حسین
۵۰	اخلاص	مولانا جلال الدین	۷۹	تحیّر	مصطفیٰ	۱۰۸	حسین	خواجہ غلام حسین خاں
۵۱	اخلاص	کشن چند	۸۰	ترقی	مرزا تقی	۱۰۹	حشمت	میر محتشم علی خاں
۵۲	افصح	شیخ محمد سمیع	۸۱	تسکین	میر حسین	۱۱۰	حضور	بال مکند
۵۳	کتاب میں یہ نمبر چھوٹ گیا ہے		۸۲	تعشق	میر سید محمد	۱۱۱	حقیقت	میر شاہ حسین
۵۴	اشرف	شاہ محمد حسن	۸۳	تمکین	صلاح الدین	۱۱۲	حکیم	محمد اشرف علی خاں
۵۵	احقر	ضامن علی	۸۴	تمنا	محمد اسحاق	۱۱۳	حکیم	محمد پناہ خاں
۵۶	آشنا	مرزا کرم بیگ	۸۵	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۱۴	حقیر	میر امام الدین
۵۷	بحر		۸۶	توشیق	میر نبی بخش	۱۱۵	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد
۵۸	برکت	برکت علی خاں	۸۷	تفتہ	ہر گوپال	۱۱۶	حیران	میر حیدر علی
۵۹	برق	مرزا محمد رضا	۸۸	ثابت	مرزا معز الدین	۱۱۷	حیدر	میر حیدر علی خاں
۶۰	پروانہ	کنور جسونت سنگھ	۸۹	ثاقب	شاہ شمس الدین	۱۱۸	حیف	میر چراغ علی
۶۱	بسمل	سید جبار علی	۹۰	جذب	میر عزت اللہ خاں	۱۱۹	حیرت	محمد تفضل حسین
۶۲	بقا	شیخ بقاء اللہ	۹۱	جرأت	قلندر بخش	۱۲۰	حیدر	حیدر شاہ
۶۳	بیتاب	خداوردی خاں	۹۲	جنون	مرزا نجف علی	۱۲۱	خاکسار	میر محمد یار
۶۴	بیتاب	عباس علی خاں	۹۳	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۲۲	خادم	خادم علی خاں
۶۵	بیڈر	غوث محمد	۹۴	جوشش	شیخ محمد روشن	۱۲۳	خادم	مولوی خادم علی
۶۶	بیباک	میر نجف علی	۹۵	جوش	رحیم اللہ	۱۲۴	خاں	محمد خاں
۶۷	بیدار	میر محمدی	۹۶	جوان	مرزا نعیم بیگ	۱۲۵	خاں	اشرف خاں
۶۸	بیان	خواجہ احسن اللہ	۹۷	جہاندار	مرزا جہاندار	۱۲۶	خرد	نواب فخر الدین محمد خاں
۶۹	بہار	ہر سہائے	۹۸	جعفری	میر باقر علی	۱۲۷	خستہ	غلام قطب
۷۰	بے خود	اکبر علی	۹۹	جہانگیر	مرزا جہانگیر بیگ	۱۲۸	خلق	میر احسن
۷۱	باسط	باسط علی	۱۰۰	حاتم	شیخ ظہور الدین	۱۲۹	خلیق	میر مستحسن
۷۲	بخشی	-	۱۰۱	حجام	عنایت اللہ	۱۳۰	خیال	غلام حسن خاں
۷۳	تاباں	میر عبدالحیٔ	۱۰۲	حسرت	سید جعفر علی	۱۳۱	خالص	مولوی نصیر الدین
۷۴	تاب	مہتاب رائے	۱۰۳	حسن	سید غلام حسن	۱۳۲	خرم	گلاب رائے

۱۳۳	خورشید	خورشید علی	۱۶۲	رضا	میر محمد رضا	۱۹۱	سرور	نواب میر محمد علی خاں
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ	۱۶۳	رضا	مرزا اجیون	۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۱۳۵	داغ	میر مہدی	۱۶۴	رضا	میر مہدی	۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۳۶	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۶۵	رضا		۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں
۱۳۷	درد	خواجہ میر	۱۶۶	رضی	سید رضی خاں	۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۳۸	دریغ	سیّد زین العابدین	۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں	۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں
۱۳۹	درویش	میر شاہ علی	۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ	۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۴۰	دل	زور آور خاں	۱۶۹	رفاقت	مرزا مکین	۱۹۸	سوز	محمد میر
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں	۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۱	یہ نمبر چھوٹا ہوا ہے — !		۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۳	دل گیر	میر حمایت اللہ خاں؟	۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی	۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۱۷۳	رنگین	سعادت یار خاں	۲۰۲	سعید	میر غالب علی خاں
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۱۷۴	رند	مہربان خاں	۲۰۳	سرکش	کیول نین
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر	۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی
۱۴۷	ذرہ	رام ناتھ	۱۷۶	روشن	روشن شاہ	۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴۸	ذکاء	ذکا اللہ خاں	۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں	۲۰۶	شاداں	میر رجب علی
۱۴۹	ذکا	خوب چند	۱۷۸	زار	برہان الدین خاں	۲۰۷	شاکر	شاکر علی شاہ
۱۵۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۷۹	زار	میر مظہر علی	۲۰۸	شاہ	سعد اللہ
۱۵۱	ذوقی	ذوقی شاہ	۱۸۰	زار	میر جیون	۲۰۹	شائق	محمد ہاشم
۱۵۲	ذرہ	میر ولایت علی	۱۸۱	زکی	شیخ مہدی علی	۲۱۰	شائق	میر حاجی
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد	۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں	۲۱۱	شائق	میر محمد
۱۵۴	راقم	غلام محمد	۱۸۳	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۲۱۲	شرافت	مرزا اشرف علی
۱۵۵	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر	۲۱۳	شور	مرزا جعفر
۱۵۶	رافت	رؤف احمد	۱۸۵	سبقت	مرزا مغل	۲۱۴	شور	مرزا صادق
۱۵۷	راسخ	غلام علی	۱۸۶	سجاد	میر سجاد	۲۱۵	شور	مرزا ابراہیم
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں	۱۸۷	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۲۱۶	شعلہ	امر ناتھ
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے	۱۸۸	سخنور	دیوالی سنگھ	۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۱۶۰	رضا	میر رضا	۱۸۹	سرسبز	مرزا زین العابدین	۲۱۸	شکوہ	محمد رضا
۱۶۱	رضا	حمید الدین	۱۹۰	سراج	سراج الدین علی	۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین

۲۲۰	شوق	شیخ الٰہی بخش	۲۴۹	ضیار	میر ضیار الدین	۲۷۸	عیشی	طالب علی خاں
۲۲۱	شوق	جوہر بیگ	۲۵۰	ضیار	مرزا ضیار	۲۷۹	ہجرت	میر ضیار الدین
۲۲۲	شوق	بھوگی لال	۲۵۱	ضیار	ضیار الدین	۲۸۰	عزلت	سید عبدالولی
۲۲۳	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۲	ضامن	غلام ضامن	۲۸۱	عزیز	منشی عزیز اللہ
۲۲۴	شوکت	منشی سیف علی	۲۵۳	طالب	مہتاب رائے	۲۸۲	عشق	خواجہ رکن الدین
۲۲۵	شور	مرزا مکھو بیگ	۲۵۴	طالب	طالب حسین	۲۸۳	عشق	میر عزت اللہ
۲۲۶	شورش	غلام احمد	۲۵۵	طرب	جھبو مل	۲۸۴	عشق	منولال
۲۲۷	شہرت	امیر بخش	۲۵۶	طپاں	مرزا محمد علی بیگ	۲۸۵	عیاش	سید یعقوب
۲۲۸	شہیدی	کرامت علی	۲۵۷	طوماس	طوماس	۲۸۶	عشق	وجیہہ الدین
۲۲۹	شیدا	نواب معین الدین	۲۵۸	طالب	مولوی شبراتی	۲۸۷	عاجز	کاشی ناتھ
۲۳۰	شیفتہ	حافظ عبدالصمد	۲۵۹	ظاہر	میر مجدی	۲۸۸	عاشق	احمد یار خاں
۲۳۱	شائق	عزیز الدین حسن	۲۶۰	ظفر	مرزا ابوظفر	۲۸۹	عنایت	سید عنایت علی
۲۳۲	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۲۶۱	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۲۹۰	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۳۳	شیدا	فتح جنگ خاں	۲۶۲	عزیز	مہاراج سنگھ	۲۹۱	غالب	مرزا نوشہ
۲۳۴	شمس	درائن سنگھ	۲۶۳	عالی		۲۹۲	غضنفر	غضنفر علی
۲۳۵	شیدا	میر عابد حسین	۲۶۴	عالی جاہ		۲۹۳	غمگین	میر سید علی
۲۳۶	شفاعت	شفاعت خاں	۲۶۵	عارف	محمد عارف	۲۹۴	غفلت	احمد
۲۳۷	قرآن	صاحبقران (امام علی)	۲۶۶	عارف	میر عارف علی	۲۹۵	غمی	مولوی عبدالقادر
۲۳۸	صانع	نظام الدین	۲۶۷	عاجز	زور آور سنگھ	۲۹۶	فارغ	میر احمد یار خاں
۲۳۹	صبا	کانجی مل	۲۶۸	عاصی	منشی امداد حسین	۲۹۷	فدا	فدا شاہ
۲۴۰	صبا	مرزا راجہ شنکر	۲۶۹	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۲۹۸	فدا	ٹیکا رام
۲۴۱	صبر	مرزا غلام حسین خاں	۲۷۰	عاشق	رام سنگھ	۲۹۹	فدا	لچھمی رام
۲۴۲	صدق	-	۲۷۱	عاشق	مہدی علی خاں	۳۰۰	فدوی	
۲۴۳	صفدر	میر صفدر علی	۲۷۲	عاشق	نبی بخش	۳۰۱	فدوی	مرزا محمد علی
۲۴۴	صفدری	میر صادق علی	۲۷۳	عاشقی	آغا حسین قلی خاں	۳۰۲	فرحت	امیر علی
۲۴۵	صنعت	کریم الدین	۲۷۴	عشق	غلام علی	۳۰۳	فراق	حکیم ثناء اللہ
۲۴۶	صاحب	سعادت یار خاں	۲۷۵	عشرت	میر غلام علی	۳۰۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۲۴۷	ضمیر	شیخ مداری	۲۷۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۳۰۵	فغاں	اشرف علی خاں
۲۴۸	ضمیر	گنگا داس	۲۷۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۳۰۶	فقیر	میر شمس الدین

۳۰۷	نگار	سید حسین	۳۳۶	مبتلا	مرزا کاظم	۳۶۵	ممنون	نظام الدین
۳۰۸	فیض	پنڈت کرپا کشن	۳۳۷	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ	۳۶۶	منیر	وجیہہ الدین
۳۰۹	فارغ	فارغ شاہ	۳۳۸	مجرم	رحمت اللہ	۳۶۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۳۱۰	فدا	مرزا محمد بیگ	۳۳۹	محزون	میر ناصر خاں	۳۶۸	منشی	میر محمد حسین
۳۱۱	قائم	شیخ محمد قیام الدین	۳۴۰	محزون	عالم شاہ	۳۶۹	منشی	میر غلام علی
۳۱۲	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۴۱	محورہ	حسین علی خاں	۳۷۰	مشتاق	چتر بھوج
۳۱۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ	۳۴۲	محب	شیخ ولی اللہ	۳۷۱	منتظر	نورالاسلام
۳۱۴	قاصر	مرزا ابر علی	۳۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۳۷۲	منعم	قاضی نورالحق
۳۱۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۴۴	محنت	مرزا حسین علی خاں	۳۷۳	منصف	منصف علی خاں
۳۱۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۳۴۵	مظہر	شاہ مظہر اللہ	۳۷۴	منت	میر قمرالدین
۳۱۷	قربان	میر مہدی	۳۴۶	محشر	مرزا علی نقی	۳۷۵	موزوں	میر فرزند علی
۳۱۸	قلندر	قلندر علی	۳۴۷	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۳۷۶	موزوں	پنڈت امر پرشاد
۳۱۹	قمر	مرزا حاجی	۳۴۸	مرزا	مرزا محمد اسمٰعیل	۳۷۷	ممتاز	عبدالملک
۳۲۰	قیس	مدار بیگ (احمد علی بیگ)	۳۴۹	محمود	محمود خاں	۳۷۸	مونس	حکیم سعادت علی خاں
۳۲۱	قمر	مولوی نصر اللہ خاں	۳۵۰	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۳۷۹	مومن	مومن خاں
۳۲۲	کامل	پنڈت ٹھاکر داس	۳۵۱	مشیر	قطب الدین	۳۸۰	مہر	محمد نقی
۳۲۳	کبیر	حکیم کبیر علی	۳۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں	۳۸۱	مشتاق	فرزند علی
۳۲۴	کرم	شیخ غلام عباس	۳۵۳	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۳۸۲	مہر	آغا علی خاں
۳۲۵	کرم	مرزا حیدر علی بیگ	۳۵۴	مصحفی	غلام ہمدانی	۳۸۳	منتظر	میر خواجہ بخش
۳۲۶	گرفتار	سنگی بیگ	۳۵۵	مضمون	شرف الدین	۳۸۴	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲۷	کلو	میر کلو	۳۵۶	مضطر	ٹھاکر پرشاد	۳۸۵	نالاں	محمد عسکری
۳۲۸	کلیم	میر محمد حسین	۳۵۷	مضطر	کنور سین	۳۸۶	نامی	نواب مرزا حسام الدین حیدر
۳۲۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۳۵۸	مظہر	مرزا جان جاناں	۳۸۷	ناسخ	شیخ امام بخش
۳۳۰	کوثر	مہدی علی خاں	۳۵۹	مغنّی	محمد امین	۳۸۸	نثار	عبدالرسول
۳۳۱	گویا	فقیر محمد خاں	۳۶۰	معروف	الٰہی بخش خاں	۳۸۹	نثار	محمد امان
۳۳۲	لطیف	میر لطیف علی	۳۶۱	مغموم	میر مشیت علی	۳۹۰	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۳۳۳	لطیف	مرزا علی	۳۶۲	مقبول	مقبول نبی	۳۹۱	نشاط	الیشری سنگھ
۳۳۴	مایل	میر مہدی	۳۶۳	ملول	شاہ شرف الدین	۳۹۲	نصیر	شاہ نصیرالدین
۳۳۵	مائل	مرزا محمد بیگ	۳۶۴	مملو		۳۹۳	نظیر	شیخ ولی محمد

۳۹۴	نظام	غازی الدین خاں	۴۰۳	واقف		۴۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۳۹۵	نعیم	نعیم اللہ خاں	۴۰۴	والہ		۴۱۳	ہمت	
۳۹۶	نعمت	شاہ عبدالحق	۴۰۵	والہ	رحمت خاں	۴۱۴	ہوش	غلام مرتضےٰ
۳۹۷	نکہت	نور علی بیگ	۴۰۶	وفا	سید ببر علی خاں	۴۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں ہوس
۳۹۸	نوا	ظہیر اللہ خاں	۴۰۷ ۴۰۷ الف	وحشت وزیر	غلام علی خاں نواب وزیر علی خاں	۴۱۶	ہدایت	ہدایت علی
۳۹۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۴۰۸	ولی	-	۴۱۷	یاس	خیرالدین
۴۰۰	نیاز	نیاز احمد	۴۰۹	وحشت	فقیہہ الدین	۴۱۸	یقین	انعام اللہ خاں
۴۰۱	نادر	مرزا کلب حسین خاں	۴۱۰	واثقی	شیخ حیدر علی	۴۱۹	یکرنگ	مصطفےٰ خاں
۴۰۲	نور	شاہ الٰہ نور خاں	۴۱۱	ہادی	میر محمد سجاد علی خاں	۴۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں

ماجد و لین نمبر

(زیر طبع)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں ایک بےمثل فرانسیسی ادیب کی ایک شاہکار ٹریجڈی کو اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ ادب اور جذبات نگاری کے لحاظ سے یہ خصوصی شمارہ اپنی نظیر نہیں رکھتا۔

نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

گلستانِ سخن

مصنف مرزا قادر بخش صابر شاگرد امام بخش صہبائی۔

عہد تصنیف و طباعت خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۷۰ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۷۱ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرتضوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہوگیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بڑی تقطیع کے ۴۹۶ صفحات ہیں۔ ۱۸۹۲ء میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے۔

آخری صفحات میں مصنف نے صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ بعہد ابوظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے۔ اس کا نام مصنف نے "آثار المعاصرین" رکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوش نے اس کا تاریخی نام "گلستان سخن" تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان سے سال ہجری ۱۲۷۰ھ کے علاوہ سمبت اور فصلی کے سال بھی بالترتیب ۱۹۱۱ء اور ۱۲۶۲ھ نکالے گئے ہیں۔ اور کئی شاعروں کے قطعات تاریخ بھی شامل ہیں جن میں ایک فارسی قطعہ جدید اردو ادب کے بانی اور مصلح قوم سر سید احمد خاں کا بھی ہے۔ سر سید اس وقت بجنور میں صدر امین تھے اور آہی تخلص رکھتے تھے۔ سر سید کا قطعہ یہ ہے۔

کلکِ صابر نگاشت تذکرۂ که از د خوب تر به دہر مجو
سال تاریخ چشم اُو آہی ذکرِ یاران ہم است بگو

خصوصیات تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے۔ یہ حمد ساقی نامے ۱۲۷۱ کے انداز کی مختصر نظم ہے۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے۔ بعد ازاں زبان و بیان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے۔ یہ بحث کوئی ۱۱۳ صفحات میں پھیلی ہوئی ہے۔

صابر نے بیان کیا ہے کہ "اس دیباچہ کو ایک مقدمہ اور تین مقصد میں تقسیم کرتا ہوں۔ مقدمہ زبان کے معنی اور اس امر کی تحقیق میں کہ آغاز آفرینش میں زبان ایک تھی یا متعدد اور اگر ایک تھی تو اول کونسی زبان موجود ہوئی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں بہم پہنچیں"۔

مقصد پہلا زبان اردو کی تحقیق اور وجوہ استعمال الفاظ فصیح اور ترک کلمات غیر فصیح۔

مقصد دوسرا حد شعر اور موجد اشعار اور عروض و قافیہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال۔

مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف"۔

مذکورہ بالا مقاصد پر صابر نے فی الواقع بڑی مفصل بحث کی ہے۔ اس کے بعد اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعراء کا

ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے ۔ تذکرہ کا آغاز صدر الدین آزردہ کے نام سے ہوتا ہے اور اس انداز سے گویا تذکرہ ان کے نام معنون کیا گیا ہے ۔ تذکرہ اردو زبان میں ہے اور اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر ہے جو اس وقت حیات تھے ۔ اور دہلی سے تعلق رکھتے تھے ۔ حالات زندگی بہت مختصر اور اشعار کے انتخابات خاصے طویل ہیں ۔ تنقید عنصر نہ ہونے کے برابر ہے صرف یہ کہ ایک معاصر کی حیثیت سے مصنف نے شعراء کے متعلق بعض مفید معلومات بہم پہنچائی ہیں ۔

فہرست شعراء:

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آزردہ	مولوی مفتی محمد صدرالدین	۲۳	ارشاد	مولوی محمد ارشاد	۴۵	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۲	آباد	محمد یعقوب علی	۲۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ	۴۶	باقر	میر باقر علی جونپوری
۳	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۵	اسیر	میر مکرم علی	۴۷	بحر	میر امداد علی
۴	آذر	ذوالفقار علی خاں	۲۶	اسیر	سید نہال نبی	۴۸	بدر	بدرالدین کرنالوی
۵	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۲۷	اسیر	گلزار علی	۴۹	بدر	مرزا بلاقی
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ	۲۸	اشکی	جگت نرائن کشمیری	۵۰	برق	نجم الدین قاضی
۷	آشفتہ	حکیم منور علی	۲۹	اشکی	مرزا غلام محی الدین عرف مرزا مغل	۵۱	بسمل	محمد عبدالحکیم
۸	آشفتہ	امرناتھ پنڈت	۳۰	اشرف	نواب اشرف حسین خاں	۵۲	بسمل	حافظ محمد حسین
۹	آشوب	میر امداد علی	۳۱	افضل	بخش فیض علی خاں	۵۳	بسمل	نواب امیر حسن خاں
۱۰	آصف	مرزا احمد باقر شیرازی	۳۲	اکرام	اکرام اللہ خاں	۵۴	بسمل	رام کشن پنڈت
۱۱	آغا	آغا مرزا	۳۳	امانت	میر امانت علی	۵۵	بشیر	میر بشارت علی
۱۲	آنی	نواب احمد یار خاں	۳۴	امانت	آغا حسین لکھنوی	۵۶	بلند	صفدر علی بیگ
۱۳	آگاہ	سید محمد رضا معروف احمد رضا	۳۵	امین	مولوی امین الدین	۵۷	بلبل	پنڈت گوری شنکر
۱۴	آہی	اشرف	۳۶	امداد علی	امداد علی خاں	۵۸	بنو	بنو
۱۵	آہی	میر عبدالرحمٰن	۳۷	امی	روشن بیگ	۵۹	بیتاب	نواب عباس علی خاں
۱۶	اثر	عبدالرزاق	۳۸	امیر	مرزا امیر بیگ	۶۰	بیتاب	کشن نرائن
۱۷	احسان	....	۳۹	امیر	میر امیر علی	۶۱	بیتاب	محمد جعفر علی
۱۸	احمد	مولوی احمد علی	۴۰	انداز	مرزا غلام حسین	۶۲	بیخود	محمد نظام الدین خاں
۱۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۴۱	انصاف	عبدالرحمن خاں اکبرآبادی	۶۳	بیدل	غلام حسین
۲۰	احقر	سید غلام نبی	۴۲	انیس	میر ببر علی	۶۴	بیمار	شیخ علی بخش
۲۱	اختر	محمد صادق خاں	۴۳	اوج	عبداللہ خاں	۶۵	پارسا	منشی فیض پارسا
۲۲	اختر	مرزا وجیہ الدین	۴۴	اوج	لالہ منگل سکھ	۶۶	پارسا	غلام علی

۶۷	پذیر	پذیر	۹۶	تصویر	میاں بین	۱۲۵	جلیس	الہ وردی خاں
۶۸	پریشان	عبدالرحیم بیرجی	۹۷	تعشق	مولوی سید محمد	۱۲۶	جمال	میر جمال الدین
۶۹	پریشان	مندلال برہمن	۹۸	تفتہ	منشی ہرگوپال	۱۲۷	جمیل	جمیل الدین
۷۰	پسی	جمن	۹۹	تمنا	عبدالرحمٰن	۱۲۸	جنوں	شیخ غلام محی الدین احمد
۷۱	پناہ	محمد پناہ نور باف	۱۰۰	تمنا	مرزا مغل جان	۱۲۹	جوش	شیخ نیاز احمد معروف اللہ دیا
۷۲	پورن	پورن سنگھ کالیستھ	۱۰۱	تمکین	میر سعادت علی	۱۳۰	جوش	نظام الدین
۷۳	پیام	مولوی امین اللہ	۱۰۲	تمیز	نواب احمد علی خاں	۱۳۱	جوہر	جوہر
۷۴	پیام	مرزا حیدر بیگ	۱۰۳	تنویر	خدا بخش خاں	۱۳۲	جولان	اولاً الف خاں بعدہٗ الف شاہ
۷۵	پیر	حال مہاراج سنگھ برہمن	۱۰۴	تنہا	آکا	۱۳۳	چالاک	میر قدرت اللہ
۷۶	پیرا	پیرا	۱۰۵	توقیر	عبدالقادر	۱۳۴	چرکین	میر باقر علی
۷۷	پیک	کریم اللہ	۱۰۶	توفیق	میر توفیق علی	۱۳۵	چمن	گل محمد کشمیری
۷۸	تاب	میر حیدر	۱۰۷	تہور	مرزا غلام فخر الدین	۱۳۶	حافظ	حافظ شرف
۷۹	تاب	مرزا الطاف اشرف	۱۰۸	تیمور	مرزا سعادت سلطان	۱۳۷	حزیں	میر بہادر علی
۸۰	تابش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۰۹	ثابت	مرزا معز الدین	۱۳۸	حسرت	منولال (کالیستھ)
۸۱	تاثیر	حافظ محمد حسین	۱۱۰	ثابت	شیخ ثابت علی	۱۳۹	حسرت	حافظ عبدالرحمٰن
۸۲	تارک	میر لقاء اللہ	۱۱۱	ثبات	مہر علی	۱۴۰	حسن	میر حسن
۸۳	تائب	شیخ محمد اکرم	۱۱۲	ثروت	محمد بخش	۱۴۱	حشمت	مرزا غلام فخر الدین
۸۴	تپش	یوسف علی	۱۱۳	ثروت	میر محمد شاہد	۱۴۲	حفیظ	حافظ حفیظ
۸۵	تحیر	مولوی غلام مصطفےٰ مہین	۱۱۴	ثریا	سید امیر علی گوپالوی	۱۴۳	حقارت	میر محسن
۸۶	تحسین	محمد حسین خاں	۱۱۵	ثمر	احمد سعید	۱۴۴	حقیر	میر امام الدین
۸۷	تحسین	علی مولا خاں	۱۱۶	ثنا	مولوی ثناء اللہ	۱۴۵	حقیر	منشی نبی بخش
۸۸	تدبیر	شیخ محب اللہ	۱۱۷	ثناقی	مرزا عاشور بیگ	۱۴۶	حکیم	حکیم بہاء الدین
۸۹	تسکین	تسکین	۱۱۸	ثواب	سعادت علی	۱۴۷	حمید	حمید الدین خاں
۹۰	تسلی	میر شجاعت علی	۱۱۹	جان صاحب	میر یار علی	۱۴۸	حمید	سید حسن علی طالب
۹۱	تسلیم	حاتم خاں	۱۲۰	جاں نثار	میاں جی غلام فرید	۱۴۹	حشم	منشی [illegible]پا چند
۹۲	تشنہ	محمد علی	۱۲۱	جذب	میر حرمت اللہ خاں عرف میر بھکاری	۱۵۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۹۳	تشہیر	مرزا مغل بیگ	۱۲۲	جراح	غلام ناصر کشمیری	۱۵۱	حیات	محمد حیات خاں
۹۴	تصدیق	نواب مہدی حسین خاں	۱۲۳	جعفری	میر باقر علی	۱۵۲	حیدر	حیدر شکوہ
۹۵	تصور	نبی بخش	۱۲۴	جعفری	محمد جعفر	۱۵۳	حیران	میر ولایت

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیز الدین
۱۵۵	حیرت	مرزا رمضانی	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالق بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	لچھمی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حیدر خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعید الدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خرد	بالا پرشاد کھتری	۱۹۰	رضی	(سیف الدولہ سید رضی خاں بہادر صلابت جنگ)	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خرد	پنڈت رام نرائن	۱۹۱	رفعت	....	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا خضر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محب اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف مولوی کلو
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	رنج	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	فردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا فخر الدین
۱۶۹	خمار	امر ناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سیفر	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خموش	مرزا خدا یار	۱۹۹	رہا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خواہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خورشید	خورشید احمد لکھنوی	۲۰۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	دارا	میران شاہ مرزا دارا بخت	۲۰۲	زر	شیخ بلاقی	۲۳۱	شاد	شیو پرشاد
۱۷۴	داغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہہ	(مظہر الدولہ نواب جہانگیر محمد)	۲۰۴	زیب	مرزا جمال الدین عرف مرزا کلن	۲۳۳	شاکی	مرزا الجناود شاہ بہادر
۱۷۶	ذکا	خوب چند	۲۰۵	زیرک	حافظ قلندر بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا خجستہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا انور الدین
۱۷۸	راجہ	مہاراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شائق	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سپہر	شتاب خاں	۲۳۷	شتاب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنسا رام

۲۴۱	شرر	مرزا غیاث الدین
۲۴۲	شرر	مرزا جعفر
۲۴۳	شرم	تہور بیگ
۲۴۴	شریر	منشی کریم الدین
۲۴۵	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۲۴۶	ششدر	مرزا حاجی قادر بخش
۲۴۷	شفقت	میر محمد حسین
۲۴۸	شفقت	میر بشارت علی
۲۴۹	شفق	سعد الدین خاں بہادر صولت جنگ
۲۵۰	شفق	دولت رام محوزدہ
۲۵۱	شفق	تلسی رام
۲۵۲	شکیبا	شیخ غلام حسین
۲۵۳	شوق	عنایت اللہ
۲۵۴	شوق	حافظ غلام رسول
۲۵۵	شوکت	میر حسن علی
۲۵۶	شہرت	مرزا حاجی
۲۵۷	شہرہ	مرزا نصیر الدین حیدر
۲۵۸	شہید	مولوی فخر الدین حسین خاں
۲۵۹	شہیدی	کرامت علی
۲۶۰	شیدا	مرزا فخر الدین معروف مرزا
۲۶۱	شیدا	اسلام بیگ
۲۶۲	شیدا	آبرو
۲۶۳	شیدائی	مولوی ابوالحسن
۲۶۴	شیدائی	مرزا رمضان بیگ
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفےٰ خاں
۲۶۶	شیون	حافظ سید اکبر علی مبرور
۲۶۰	صابر	مرزا قادر بخش بہادر
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں
۲۶۹	صادق	محمد عزیز الدین

۲۷۰	صادق	تہور بیگ
۲۷۱	صادق	شیخ محمد صادق قریشی
۲۷۲	صالح	مرزا مصلح الدین
۲۷۳	صبر	اجودھیا پرشاد
۲۷۴	صبور	معین الدین
۲۷۵	صدر	محمد صدر الدین علوی
۲۷۶	صدق	شیخ محمد اشارت علی
۲۷۷	صغیر	میاں نجم الدین
۲۷۸	صفا	مرزا سعید الدین عرف مرزا نتھے
۲۷۹	صفا	پیرن شاہ
۲۸۰	صفدر	صفدر بیگ
۲۸۱	صفدی	میر صادق علی
۲۸۲	صفوت	میر صفوت علی
۲۸۳	صفیر	میاں جان
۲۸۴	صفیر	میر امداد علی
۲۸۵	صفی	محمد صفی اللہ
۲۸۶	صلاح	محمد صلاح
۲۸۷	صمیم	تلسی داس
۲۸۸	صولت	قاسم علی خاں
۲۸۹	صہبائی	امام بخش
۲۹۰	ضابط	مہر علی
۲۹۱	ضاحک	شیخ مراد بخش
۲۹۲	ضامن	مولوی ضامن علی
۲۹۳	ضامن	محمد ضامن
۲۹۴	ضایع	میر خیر الدین ناگوری
۲۹۵	ضبط	کلّے خاں
۲۹۶	ضرغام	مرزا بہادر بیگ
۲۹۷	ضرورت	محمد جمیل
۲۹۸	ضعف	عابد حسین

۲۹۹	ضعف	شجاعت علی
۳۰۰	ضمان	میر محمد کامل
۳۰۱	ضمیر	نرائن داس پنڈت
۳۰۲	ضمیر	گنگا داس
۳۰۳	ضمیری	مرزا مظہر
۳۰۴	ضو	منشی کمال الدین
۳۰۵	ضیاء	ولی اللہ اکبر آبادی
۳۰۶	ضیائی	میر بدر الدین
۳۰۷	ضیغم	شاہ کلو
۳۰۸	طالب	محمد یعقوب
۳۰۹	طالب	حافظ طالب
۳۱۰	طاہر	محمد طاہر قندہاری
۳۱۱	طرب	مولوی رحیم بخش
۳۱۲	طرب	موتی لال
۳۱۳	طرب	دھومی لال
۳۱۴	طرز	احمد حسین
۳۱۵	ظالم	ظالم سنگھ برہمن
۳۱۶	ظاہر	رام پرشاد
۳۱۷	ظرافت	(شاعرہ)
۳۱۸	ظریف	میر امام اللہ
۳۱۹	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ
۳۲۰	ظہور	مولوی ظہور علی
۳۲۱	ظہور	احمد جان
۳۲۲	ظہور	حافظ محمد ظہور
۳۲۳	ظہیر	سید محمد جان
۳۲۴	عاجز	پیرجی شرف الحق
۳۲۵	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ
۳۲۶	عارف	نواب زین العابدین خاں
۳۲۷	عاشق	عاشق علی

۳۲۸	عاشق	مرزا نظام الدین	۳۵۷	غلطاں	کریم بخش	۳۸۶	قابل	مرزا علی بخش
۳۲۹	عاشق	اقبال حسین	۳۵۸	غم	محمد الف خاں	۳۸۷	قادر	مرزا قادر شکوہ
۳۳۰	عاشق	مرزا رحمت بخش منجھلے	۳۵۹	غم	مہتاب سنگھ	۳۸۸	قاری	قاری علی احمد
۳۳۱	عاصی	گھنشیام رائے	۳۶۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۸۹	قاسم	میر قاسم علی
۳۳۲	عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۳۶۱	غمگین	میر عبداللہ	۳۹۰	قاسم	سید قاسم علی خاں
۳۳۳	عالی	مولوی امیر علی	۳۶۲	فاخر	مرزا چھنگا	۳۹۱	قاسم	حکیم قدرت اللہ جان
۳۳۴	عبرت	دولت رام	۳۶۳	فایز		۳۹۲	قاسم	میر قاسم علی منصف
۳۳۵	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز	۳۶۴	فائق	مرزا عبدالقادر بیگ	۳۹۳	قلق	سلطان خاں
۳۳۶	عزیز	مرزا عزیز الدین	۳۶۵	فخر	محمد فخر الدین خاں	۳۹۴	قلق	غلام مولا عرف مولا بخش
۳۳۷	عزیز	عبدالعزیز	۳۶۶	فخر	محمد فخر الدین	۳۹۵	قلق	محمد امجد علی
۳۳۸	عزیز	یوسف علی خاں	۳۶۷	فدا	مرزا بلند بخت	۳۹۶	قمر	مرزا قمر
۳۳۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۳۶۸	فدا	مرزا سکندر بخت	۳۹۷	قمر	حافظ قمر الدین
۳۴۰	عسس	بدرالدین	۳۶۹	فراسو	فراسو (قوم انگریز)	۳۹۸	قمر	محمد قمر الدین خاں اکبرآبادی
۳۴۱	عسکری	محمد حسن عسکری	۳۷۰	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۳۹۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین
۳۴۲	عشرت	مرزا کلن	۳۷۱	فراق	میر حیات اللہ	۴۰۰	قیس	حافظ عبدالحئی
۳۴۳	عشق	حکیم عزت اللہ خاں	۳۷۲	فرحت	محمود علی خاں	۴۰۱	قیس	محمد عنایت اللہ
۳۴۴	عظیم	مولوی فضل عظیم	۳۷۳	فرحت	کشن پرشاد	۴۰۲	قیصر	مرزا خدا بخش
۳۴۵	عظیم	مرزا اعظم بیگ	۳۷۴	فرحت	شیخ حسن علی	۴۰۳	کامل	مرزا ناصر الدین معروف بہ محمد مرزا
۳۴۶	علوی	مولوی عبداللہ خاں	۳۷۵	فروغ	محمد عمر سلطان	۴۰۴	کامل	سدر سکھ پنڈت کشمیری
۳۴۷	علی	مولوی امانت علی	۳۷۶	فروغ	خواجہ نورالدین خاں بہادر معروف بہ سونھلے	۴۰۵	کرامت	کرامت اللہ شاہ
۳۴۸	علی	قطب علی	۳۷۷	فسیل	مرزا کریم بخش	۴۰۶	کاظم	کاظم علی
۳۴۹	علیل	شیخ نصیر الدین	۳۷۸	فصاد	بتو	۴۰۷	کیف	فضل احمد
۳۵۰	عیش	حکیم آغا جان	۳۷۹	فضل	فضل الرحمٰن	۴۰۸	گرم	مظفر خاں
۳۵۱	عیش	رائے عزت سنگھ	۳۸۰	فغاں	لال جی پرشاد پنڈت	۴۰۹	گویا	فقیر محمد خاں
۳۵۲	غافل	میر سید محمد	۳۸۱	فکری	مرزا ممن	۴۱۰	لطف	حفیظ اللہ
۳۵۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	۳۸۲	فگار	میر حسین	۴۱۱	لطیف	دولت سنگھ
۳۵۴	غالب	انور علی	۳۸۳	فوق	میر بادشاہ	۴۱۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۳۵۵	غریب	غریب اللہ	۳۸۴	فیاض	شیخ فیض الحسن	۴۱۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۳۵۶	غفور	محمد غفور کشمیری	۳۸۵	فیض	مولوی فیض الحسن	۴۱۴	مبتلا	پنڈت اجودھیا پرشاد
						۴۱۵	مبین	حافظ قطب الدین
						۴۱۶	متین	رائے کانجی سہائے

۴۱۷	مجرد	محمد پناہ
۴۱۸	محب	شاہزادہ بہرام شاہ
۴۱۹	محب	میر ابوالقاسم
۴۲۰	محبت	عنایت اللہ
۴۲۱	محبوب	محبوب خاں
۴۲۲	محزون	محمد ناصر جان محمدی
۴۲۳	محزون	مرزا منگو
۴۲۴	محزون	آغاز
۴۲۵	محسن	حافظ محسن
۴۲۶	محمود	محمود علی خاں
۴۲۷	محمود	مرزا محمود شاہ
۴۲۸	محو	غلام نواب حسن خاں
۴۲۹	محوی	محمد بیگ
۴۳۰	مخمور	شیخ غلام حسنین
۴۳۱	مخبر	محمد احسان اللہ
۴۳۲	مدبر	سید امیر الدین
۴۳۳	مرحوم	مرزا محمد یار بیگ
۴۳۴	مرزا	مرزا حسین بخش
۴۳۵	مرزا	مرزا علی
۴۳۶	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ
۴۳۷	مرزا	مرزا جان
۴۳۸	مروت	مرزا باز خاں
۴۳۹	مست	سرمست خاں
۴۴۰	مسرور	نواب غلام حسین خاں
۴۴۱	مشتاق	کریم خاں
۴۴۲	مشتاق	مشتاق علی خاں
۴۴۳	مشتاق	مشتاق حسین
۴۴۴	مشتاق	غلام علی
۴۴۵	مشتہر	احمد حسین
۴۴۶	مشفق	احمد بیگ
۴۴۷	مشہور	پنڈت رادھا کشن
۴۴۸	مشیر	حافظ قطب الدین
۴۴۹	مضطر	پنڈت کنھیا لال
۴۵۰	مضطر	مرزا سنگی
۴۵۱	مضطر	مرزا خسرو شکوہ عرف مرزا آغا جان
۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۴۵۳	مضطر	مرزا مظفر
۴۵۴	معروف	نواب الٰہی بخش
۴۵۵	معزز	سید محمد علی
۴۵۶	معزز	میر عزیز الدین
۴۵۷	معین	معین الدین
۴۵۸	مفتون	حکیم ولد الگوشین ڈسلوا پر تکیز خاں
۴۵۹	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۶۰	ملول	محمد یار
۴۶۱	ممتاز	سید میاں
۴۶۲	ممنون	میر نظام الدین
۴۶۳	منتظر	میاں جان خاں
۴۶۴	منشی	معل چند
۴۶۵	منصف	مرزا احمد بخش
۴۶۶	منعم	منشی موہن لال
۴۶۷	منعم	مکند لال
۴۶۸	منیر	وجیہ الدین
۴۶۹	موج	خدا بخش
۴۷۰	موزوں	مرزا قادر بخش
۴۷۱	مومن	محمد مومن خاں
۴۷۲	مہجور	مرزا ہدایت علی
۴۷۳	مہجو	کرپا رام
۴۷۴	مہر	مہر علی
۴۷۵	مہر	مرزا حاتم علی
۴۷۶	میکش	میر احمد حسین
۴۷۷	نادان	مولوی محمد بخش
۴۷۸	نادر	شنکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۷۹	نازنین	مرزا علی بیگ
۴۸۰	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۸۱	ناصر	مرزا محمد علی بیگ
۴۸۲	ناظم	میر یحییٰ
۴۸۳	ناکام	مکرم علی فتح آبادی
۴۸۴	نالاں	منولال
۴۸۵	نامی	نواب مرزا حسام الدین حیدر خاں بہادر
۴۸۶	نامی	بلدیو سنگھ
۴۸۷	نایاب	عباس علی
۴۸۸	نثار	میر نثار علی علوی
۴۸۹	نجم	میر نجم الدین
۴۹۰	ندا	مرزا معین الدین
۴۹۱	ندیم	محمد عسکری
۴۹۲	نزہت	مرزا کرامت اللہ
۴۹۳	نسیم	مولوی نسیم اللہ
۴۹۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۹۵	نسیم	دیا شنکر پنڈت کشمیری
۴۹۶	نسیم	نسیم اللہ
۴۹۷	نشاط	منشی بسنت سنگھ
۴۹۸	نشاط	میرن شاہ
۴۹۹	نصیر	شاہ نصیر الدین
۵۰۰	نصیر	نصیر الدین
۵۰۱	نظیر	شیخ ولی اکبر آبادی
۵۰۲	نظیر	گنپت رائے
۵۰۳	نقشی	بدر الدین علی خاں

۵۰۴	نکہت	حافظ غلام احمد
۵۰۵	نکہت	مرزا نیاز علی بیگ
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ
۵۰۷	نواب	مرزا خرّم بخت
۵۰۸	نورِ حق	شاہ محمد جمیل
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی
۵۱۰	نیّرِ رخشاں	محمد ضیاء الدین بہادر
۵۱۱	واحد	شیخ عبدالواحد
۵۱۲	وارث	شاہ وارث الدین
۵۱۳	وجاہت	احمد علی خاں
۵۱۴	وجوؔد	سید محمد علی

۵۱۵	وحشت	غلام علی خاں
۵۱۶	وحشت	میر حبیب احمد
۵۱۷	وحشت	مرزا کبیر الدین
۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر
۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۵۲۰	وصل	محمد علی خاں
۵۲۱	وفا	مرزا دارا بخت
۵۲۲	وفا	میر حیدر علی
۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی
۵۲۴	ہادی	مرزا غلام فخر الدین بہادر
۵۲۵	ہاشمی	محمد نادر حسین خاں

۵۲۶	ہجر	مولوی محمد حسین
۵۲۷	ہجر	میر جمیل الدین
۵۲۸	ہدہد	عبدالرحمٰن
۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۳۰	ہوشیار	منشی کیول رام
۵۲۱	ہنر	مرزا بختاور بخت
۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۳۴	یاور	میر امام الدین
۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۳۶	یل	عبدالقادر
۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

ترغیباتِ جنسی

مولانا نیازؔ فتحپوری کی معرکتہ الآرا تصنیف جس میں فحاشی کی تمام فطری و غیر فطری قسموں کے حالات، ان کی تاریخ و نفسیاتی اہمیت پر نہایت شرح و لبسط کے ساتھ محققانہ تبصرہ کیا گیا ہے کہ فحاشی دنیا میں کب اور کس طرح رائج ہوئی۔

قیمت۔ ۵ روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۷/۳۲۔ گارڈن مارکیٹ کراچی

سخنِ شعرا

مصنّف | عبدالغفور نسّاخ

عہدِ تصنیف و طباعت | سخن شعرا تاریخی نام ہے۔ اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۷۴ھ/۱۸۶۳-۶۴ء نکلتا ہے سببِ تصنیف کے متعلق نسّاخ کا بیان ہے کہ قدیم تذکروں کے مطالعہ کے اثر سے "میں نے بھی چاہا کہ شربت تالیف سے کوزے بھروں اور اس کو قند مکرر کروں۔ یعنی اس طرح کا تذکرہ لکھوں کہ جس میں اشعار آبدار میں اطناب وا عجاز اور احوال شعرا میں اختصار و ایجاز اور حالات ابنائے زمان کو بقدر طاقت بشری جامع اور حشو و زوائد کو مانع ہو۔ بحمد اللہ یہ ناوک عزم ... فا مراد میں دوچار ہوا کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی "سخن شعرا" تیار ہوا" اس سے پتہ چلتا ہے کہ سنہ ۱۲۶۹ھ کے قریب انھوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا جو سنہ ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ھ/۱۸۷۴ء میں یعنی تکملہ کے دس سال بعد مطبع نول کشور لکھنؤ سے شائع ہوا اس میں اوسط تقطیع کے ۵۸۲ صفحات ہیں۔ ابتدا میں مختصر سا دیباچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ متخلص بہ آشفتہ، منور حسین متخلص بہ فیض اور سعید بخت متخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے سنہ ۱۲۸۱ھ برآمد ہوتے ہیں۔

خصوصیات | یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدما سے لیکر انیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات شاعرات کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیئے گئے۔ لیکن نسّاخ کی توجہ حالات زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ انھوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے۔ اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھا ہے۔ خود اپنے متعلق بھی انھوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفتہ کے سے تبصرے بھی ان کے یہاں نہیں ملتے۔ کسی کے کلام پر رائیں یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں قواعد عروض، علم بیان اور بدیع و زبان و بیان کے دوسرے عیوب و محاسن کو انھوں نے بڑی وضاحت سے بیان کیا ہے۔ مثلاً صفحہ ۵۹۲ پر اپنے استاد حافظ اکرام احمد ضیغم کے کلام میں صنائع لفظی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً اقتباس سے کام لیا ہے۔ ورنہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائیں درج ہیں مثلاً انیس کے متعلق صفحہ ۵۶ پر وہ بغیر کسی استدلال کے صرف اس قدر لکھتے ہیں کہ "وہ صرف مرثیہ کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرثیہ عیوب سے پاک نہیں ہے۔"

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آباد	محمد یعقوب	۲۶	احمد	احمد بیگ	۵۱	آرام	خیر اللہ
۲	آباد	مہدی حسین	۲۷	احمد	غلام احمد	۵۲	آرام	پریم ناتھ
۳	ابر	تفضل حسین	۲۸	احمد	احمد خاں	۵۳	آرام	لکھمن لال
۴	ابن	ابن رضا	۲۹	احمد	احمد علی	۵۴	آرزو	سراج الدین علیخان
۵	آتش	حیدر علی	۳۰	احمد	غلام احمد	۵۵	آرزو	مرزا محمد علی
۶	آتش	غلام حسین	۳۱	احمد	احمد علی خان	۵۶	آرزو	علاؤالدین
۷	اثل	عبدالجلیل	۳۲	احمد	احمد شاہ	۵۷	آرزو	طالب حسین
۸	اثر	حسین علیخاں	۳۳	احمد	احمد بیگ	۵۸	ارشد	ارشد علی
۹	اثر	سید محمد میر	۳۴	احمدی	نورالدین	۵۹	ارشد	عبدالغنی
۱۰	اثر	عبدالرزاق	۳۵	احمدی	شیخ احمد	۶۰	ارمان	شاہ علی
۱۱	آثم	غلام مصطفےٰ	۳۶	احمدی	احمد علی	۶۱	ارمان	راجہ جسم جی
۱۲	آثم	ہز بر حسین	۳۷	اختر	اکبر علی	۶۲	آزاد	ضیاءالدین
۱۳	اجمل	شاہ محمد اجمل	۳۸	اختر	عبدالغفار	۶۳	آزاد	غلام علیخان
۱۴	احسان	عبدالرحمان	۳۹	اختر	واجد علی شاہ	۶۴	آزاد	امیر الدین
۱۵	احسن	محمد احسن	۴۰	اختر	محمد صادق	۶۵	آزاد	اعظم شاہ
۱۶	احسن	فرزند حسن	۴۱	اختر	وجیہہ الدین	۶۶	آزاد	رام سنگھ
۱۷	احسن	محمد احسن	۴۲	اخگر	اصغر حسین	۶۷	آزاد	الگزینڈر
۱۸	احسن	احسن علی	۴۳	اخگر	عسکری	۶۸	آزاد	فقیر اللہ
۱۹	احسن	حسین علیخاں	۴۴	اخگر	فرزند علی	۶۹	آزردہ	صدرالدین خاں
۲۰	احسن	احسن اللہ	۴۵	اخگر	احمد نور خاں	۷۰	ازل	آغا حسین
۲۱	احقر	سید غلام نبی	۴۶	اخگر	آغا خاں	۷۱	آسان	منہج آرام
۲۲	احقر	بلدیو پرشاد	۴۷	ادب	احمد حسین	۷۲	اسحاق	اسحاق علیخان
۲۳	احقر	جواد علی قزلباک	۴۸	ادراک	مرزا باقر	۷۳	اسد	میر امانی
۲۴	احمد	صمصام الدین	۴۹	آدم	جہانگیر خاں	۷۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ
۲۵	احمد	احمد علی	۵۰	آذر	ذوالفقار علیخاں	۷۵	اسرار	مرزا بندو

۷۶	اسعد	اسعد بخت	۱۰۵	آشنا	سید محمد	۱۳۴	آفاق	حسین علی
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام	۱۰۶	آشنا	زین العابدین	۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۷۸	اسیر		۱۰۷	آشنا	عبدالکریم	۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۷۹	اسیر	گلزار علی	۱۰۸	آشوب	امداد علی	۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۸۰	اسیر	ہدایت علی	۱۰۹	اصالت	فضل علی	۱۳۸	افسر	نصرت خان
۸۱	اسیر	مظفر علیخان	۱۱۰	اصغر	امجد علی	۱۳۹	افسر	محمد علی
۸۲	اسیر	میر مکرم علی	۱۱۱	اصغر	اصغر علی	۱۴۰	افسر	تاج الدین
۸۳	اسیر	سید نہال نبی	۱۱۲	اصغر	علی اصغر علی	۱۴۱	افسر	مرزا محمد
۸۴	اسیر	محمد حسن خان	۱۱۳	اصغر	اصغر علی	۱۴۲	افسر	غلام اشرف
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۱۱۴	۱؎		۱۴۳	افسردہ	مظفر علی
۸۶	اشراق	محمد رضا	۱۱۵	آصف	یحییٰ خان	۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۸۷	اشرف	اشرف علی	۱۱۶	اظفری	ظہیر الدین	۱۴۵	افسوں	مرزا آغا حیدر
۸۸	اشرف	اشرف حسین	۱۱۷	اظہر	غلام علی	۱۴۶	افسوں	احسان حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین	۱۱۸	اظہر	علی حسین	۱۴۷	افصح	شاہ فصیح
۹۰	اشرف	غلام اشرف	۱۱۹	اظہر	غلام محی الدین	۱۴۸	افضل	افضل علی
۹۱	اشرف	محمد اشرف	۱۲۰	اظہر	سردار مرزا	۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۹۲	اشرف	اشرف علی	۱۲۱	اظہر	کرامت علی	۱۵۰	افضل	حسین یار خاں
۹۳	آشفتہ	عظیم الدین	۱۲۲	اعجاز	اصغر علی خان	۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۹۴	آشفتہ	محمد علی	۱۲۳	اعزاز	باقر علی	۱۵۲	افضل	افضل علی خاں
۹۵	آشفتہ	رضا قلی	۱۲۴	اعظم	محمد اعظم	۱۵۳	افضل	شاہ غلام اعظم
۹۶	آشفتہ	گلاب سنگھ	۱۲۵	اعظم	عظیم بیگ	۱۵۴	افسوس	میر شیر علی
۹۷	آشفتہ	امرناتھ	۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ	۱۵۵	افغان	الف خان
۹۸	آشفتہ	منور علی	۱۲۷	اعظم	اعظم علی	۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۹۹	آشفتہ	عبداللہ	۱۲۸	اعظم	عبدالصمد	۱۵۷	اکبر	مرزا بچو
۱۰۰	آشفتہ	ہادی علیخاں	۱۲۹	اعظم	اعظم خان	۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۰۱	اشک	ہادی علی	۱۳۰	آعلیٰ		۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۰۲	اشک	علی حسن	۱۳۱	آغا	آغا مرزا	۱۶۰	اکرام	منشی محمد اکرام
۱۰۳	اشکی	غلام محی الدین	۱۳۲	آغا	آغا حسن	۱۶۱	اکرم	محمد اکرم
۱۰۴	آشنا	امیر علی	۱۳۳	آغا	سید آغا	۱۶۲	آگاہ	محمد رضا

۱؎ یہ نمبر زائد ہے۔

۱۶۳	آگاہ	محمد صلاح	۱۹۲	امیر	امیر احمد	۲۲۱	انور	المشتہر ناسخ
۱۶۴	آگاہ	حسین علی	۱۹۳	امیر	امیر بیگ	۲۲۲	انور	ولی محمد خان
۱۶۵	آگاہ	نور خان	۱۹۴	امیر	امیر علی	۲۲۳	انور	مرزا علی حسین
۱۶۶	آگہ	جوالاناتھ	۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی	۲۲۴	انور	فصاحت الدین
۱۶۷	الفت	منگل سین	۱۹۶	امیر	امیر علی	۲۲۵	انور	مہدی حسین
۱۶۸	الفتی	پیارے لال	۱۹۷	امیر	علی محمد خان	۲۲۶	انیس	میر ببر علی
۱۶۹	الفت		۱۹۸	امیر	امیر اللہ	۲۲۷	انیس	نوازش خان
۱۷۰	الم	آغا مہدی	۱۹۹	امین	امین الدین خان	۲۲۸	آوارہ	محمد کاظم
۱۷۱	الم	محمد حسین خان	۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین	۲۲۹	اوباش	امیر النعمان
۱۷۲	الم	محمد علی	۲۰۱	امین	محمد اسماعیل	۲۳۰	اوج	اشرف علیخان
۱۷۳	الم	صاحب میر دہلوی	۲۰۲	امین	میر محمد امین	۲۳۱	اوج	عبدالکریم
۱۷۴	الہام	شرف الدین	۲۰۳	انتظار	علی نقی خان	۲۳۲	اوج	میر محمود خان
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ	۲۰۴	انجام	امیر خان	۲۳۳	اوج	میر علی حسین
۱۷۶	امامی	امام بخش	۲۰۵	انجم	بندہ رضا	۲۳۴	اوج	اکرام الدین
۱۷۷	امانت	آغا حسن	۲۰۶	انداز	غلام حسین	۲۳۵	اوج	عبداللہ خاں
۱۷۸	امانت	امانت رائے	۲۰۷	اندوہ	علی حسین	۲۳۶	اوج	قاضی عنایت حسین
۱۷۹	امانت	امانت علی	۲۰۸	انس	سید محمد مرزا	۲۳۷	اوصاف	
۱۸۰	امانی		۲۰۹	انس	میر مہر علی	۲۳۸	اولیٰ	اولاد علی
۱۸۱	امجد	محمد امجد	۲۱۰	انساں	اسد یار خان	۲۳۹	اولیا	میر اولیاء
۱۸۲	امجد	امجد حسین	۲۱۱	انسب	ابو طالب	۲۴۰	اویسی	غلام محی الدین
۱۸۳	امداد	امداد علی	۲۱۲	انسخ	ابو تراب	۲۴۱	آہ	اکبر علی خان
۱۸۴	امداد	مرزا امداد علی	۲۱۳	انسخ	عصمت اللہ	۲۴۲	آہی	عبدالرحمن
۱۸۵	امداد	امداد علی	۲۱۴	انشار	انشاء اللہ خان	۲۴۳	ایجاد	رحیم الدین
۱۸۶	امی	روشن بیگ	۲۱۵	انصاف	عبدالرحمن خان	۲۴۴	ایما	واحد علی
۱۸۷	امی	فرحت علی	۲۱۶	انوار	عبداللہ	۲۴۵	ایمان	شیر محمد خان
۱۸۸	امید	قزلباش خان	۲۱۷	انوار	غلام علی	۲۴۶	ب[۱]	
۱۸۹	امید	امید علی خان	۲۱۸	انوار	میر آغا	۲۴۷	باطن	قطب الدین
۱۹۰	امیر	حسین علی خان	۲۱۹	انور	سید محمد علی	۲۴۸	باقر	باقر علی
۱۹۱	امیر	مرزا مینڈو	۲۲۰	انور	حاجی حسین خاں	۲۴۹	باقر	باقر علی

۱؎ نام کی ہر ردیف پر بھی سہواً نمبر درج ہو گیا ہے۔ اسے کہیں نہ شمار کیا جائے۔

۲۵۰	باقر	محمد باقر	۲۷۹	بسمل	امیر حسن	۳۰۸	بیتاب	احمد بخش
۲۵۱	باقر	باقر خان	۲۸۰	بسمل	سندر لال	۳۰۹	بے جان	شیوکہ سنگی
۲۵۲	باقر	باقر علی	۲۸۱	بسمل	عنایت علی	۳۱۰	تمیز	احمد علی خان
۲۵۳	باقر	باقر رضا	۲۸۲	بشاش	عابد خاں	۳۱۱	تمیز	کالی رائے
۲۵۴	باقر	محمد باقر	۲۸۳	بشیر	بشیر اللہ	۳۱۲	تنویر	خدا بخش
۲۵۵	باقر	باقر علیخان	۲۸۴	بشیر	بشارت علی	۳۱۳	تنویر	کاظم حسین
۲۵۶	باقی		۲۸۵	بقا	بقاءاللہ	۳۱۴	تنہا	کفایت علی
۲۵۷	ببر علی		۲۸۶	بلند	صفدر علی	۳۱۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۵۸	بحر	علی احمد خان	۲۸۷	بہادر	بہادر سنگھ	۳۱۶	تنہا	
۲۵۹	بحر	امداد علی	۲۸۸	بہادر	راجہ بہادر	۳۱۷	تنہا	مومن علی
۲۶۰	بخشی	حسین بخش	۲۸۹	بہادر	نصیر الدین	۳۱۸	تنہا	شاہ وحید
۲۶۱	بدر	آغا علی خان	۲۹۰	بہار	ٹیک چند	۳۱۹	توانا	اکرام علی فتحپوری
۲۶۲	بدر	مرزا بلاقی	۲۹۱	بہار	مرزا علی	۳۲۰	توفیق	توفیق علی
۲۶۳	بدر	بدر الدین	۲۹۲	بہار	کالکا پرشاد	۳۲۱	توقیر	ہرنراین داس
۲۶۴	بدر	الٰہی بخش	۲۹۳	بہجت	عبد المجید	۳۲۲	توقیر	احسان اللہ
۲۶۵	برشتہ	شرف الدین	۲۹۴	بید	نوازش خاں	۳۲۳	توقیر	توقیر عبد القادر
۲۶۶	برشتہ	آغا حسین خاں	۲۹۵	بیان	احسن اللہ	۳۲۴	تہور	فخر الدین
۲۶۷	برق	میاں شاہ جی	۲۹۶	بیان	محمد مرتضیٰ	۳۲۵	تیمور	سعادت سلطان
۲۶۸	برق	محمد رضا خان	۲۹۷	بیباک	بشیر احمد[1]	۳۲۶		(ث)
۲۶۹	برق	نجم الدین	۲۹۸	بیتاب	خداداد خان	۳۲۷	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۲۷۰	برق	ابو علی	۲۹۹	بیتاب		۳۲۸	ثابت	اصالت خاں
۲۷۱	برکت	برکت اللہ	۳۰۰	بیتاب	دوست محمد	۳۲۹	ثابت	الدین
۲۷۲	برکت	برکت علی	۳۰۱	بیتاب	سیوکہ رائے	۳۳۰	ثابت	ثابت علی
۲۷۳	برہان	برہان الدین	۳۰۲	بیتاب	کشن نراین	۳۳۱	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۴	بسمل	جبار علی	۳۰۳	بیتاب	جعفر علی	۳۳۲	ثاقب	شمس الدین
۲۷۵	بسمل	محمد عبد الحکیم	۳۰۴	بیتاب	عباس علی	۳۳۳	ثاقب	مرزا مہدی
۲۷۶	بسمل	محمد حسین	۳۰۵	بیتاب	محمد اسماعیل	۳۳۴	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۷	بسمل	مولوی محمد علی	۳۰۶	بیتاب	علیم الدین	۳۳۵	ثبات	مہر علی
۲۷۸	بسمل	محمدی بیگ	۳۰۷	بیتاب	ولی اللہ	۳۳۶	ثروت	سید درویش علی

[1] تذکرے میں بخت علی بیباک کا نام بھی موجود ہے جو یہاں کاتب کے سہو سے رہ گیا ہے۔

۳۳۷	ثروت	محمد بخش
۳۳۸	ثروت	محمد شاہد
۳۳۹	ثمر	مرزا علی
۳۴۰	ثمر	ابوتراب
۳۴۱	ثمر	احمد سعید
۳۴۲	ثنا	ثناء اللہ
۳۴۳	ثنا	شمس الدین
۳۴۴	ثواب	سعادت علی
۳۴۵	جا	"ج"
۳۴۶	جام	کنور سنگھ
۳۴۷	جان	جان عالم
۳۴۸	جان	جان علی
۳۴۹	جانباز	ببو خان
۳۵۰	جان صاحب	یار علی
۳۵۱	جانثار	غلام فرید
۳۵۲	جذب	عزت اللہ
۳۵۳	جرات	مرزا مغل
۳۵۴	جرات	قلندر بخش
۳۵۵	جرات	شیر علی
۳۵۶	جرآح	غلام ناصر
۳۵۷	جرآر	محمد حسین
۳۵۸	جرآر	حسین بیگ
۳۵۹	جری	سرفراز علی
۳۶۰	جعفر	جعفر علی
۳۶۱	جعفری	باقر علی
۳۶۲	جعفری	محمد جعفر
۳۶۳	جعفر	جعفر علی
۳۶۴	جلال	ضامن علی
۳۶۵	جلال	جمال الدین
۳۶۶	جلال	
۳۶۷	جلیس	اللہ وردی
۳۶۸	جلیس	محمد مہدی علی
۳۶۹	جلیل	فیض الحسن
۳۷۰	جم	جمشید علی
۳۷۱	جمال	جمال الدین
۳۷۲	جمشید	جمشید بیگ
۳۷۳	جمیل	جمیل الدین
۳۷۴	جمیل	جمیل الدین
۳۷۵	جنت	علی ہادی
۳۷۶	جنون	چندکا پرشاد
۳۷۷	جنون	میر مہدی
۳۷۸	جنون	عبداللہ
۳۷۹	جنون	غلام محی الدین
۳۸۰	جنون	علی محمد خان
۳۸۱	جنون	غلام مرتضیٰ
۳۸۲	جنون	نجف علی خاں
۳۸۳	جنون	فضل علی
۳۸۴	جنون	فخر اسلام
۳۸۵	جوآد	اصرار علی
۳۸۶	جوان	جعفر علی
۳۸۷	جوان	محب اللہ
۳۸۸	جوان	نعیم بیگ
۳۸۹	جواہر	جواہر سنگھ
۳۹۰	جودت	تراب علی
۳۹۱	جودت	ہری رام
۳۹۲	جوش	رحیم اللہ
۳۹۳	جوش	میر وارث علی
۳۹۴	جوش	احمد حسن خان
۳۹۵	جوش	نیاز احمد
۳۹۶	جوش	نظام الدین
۳۹۷	جوش	خلیل الدین
۳۹۸	جوشش	محمد روشن
۳۹۹	جولان	شاہ درویش
۴۰۰	جولان	قدرت علی
۴۰۱	جولان	شاہ جولان
۴۰۲	جولان	بہادر علی
۴۰۳	جولان	حسن علیخاں
۴۰۴	جوہر	احمد علی
۴۰۵	جوہر	مشرف علی
۴۰۶	جوہر	جواہر سنگھ
۴۰۷	جوہر	مادھو رام
۴۰۸	جوہر	دنیا ناتھ
۴۰۹	جویا	شیخ علی حسن
۴۱۰	جویا	محمد علی
۴۱۱	جویا	محمد حسین علیخاں
۴۱۲	جہاندار	مرزا جہاندار شاہ
۴۱۳	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۴۱۴	جمن	جمن ناتھ
۴۱۵		"چ"
۴۱۶	چالاک	میر قدرت اللہ
۴۱۷	چراغ	رحمٰن یار خان
۴۱۸	چرکین	شیخ باقر علی
۴۱۹	چمن	بہاری لال
۴۲۰	چمن	قاسم علی خان
۴۲۱	چمن	گل محمد
۴۲۲		"ح"
۴۲۳	حاتم	شیخ ظہور الدین

۴۲۴	حافظ	حافظ ضامن شاہ	۴۵۳	حسرت	محمد علی	۴۸۲	حفیظ	محمد حفیظ
۴۲۵	حافظ	حافظ محمد اشرف	۴۵۴	حسن	مہدی علیخان	۴۸۳	حقارت	میر ممنؔ
۴۲۶	حافظ	حافظ عبداللہ	۴۵۵	حسن	حسن علی خان	۴۸۴	حقیر	نبی بخش
۴۲۷	حالی	میر محب علی	۴۵۶	حسن	حکیم احمد حسن	۴۸۵	حقیقت	امام بخش
۴۲۸	حالی	مولوی الطاف حسین	۴۵۷	حسن	مرزا احسن	۴۸۶	حقیقت	شاہ حسین
۴۲۹	حامد	نواب حامد حسین خان	۴۵۸	حسن	ابو الحسن	۴۸۷	حکیم	محمد حسین
۴۳۰	حامد	حمید الدین	۴۵۹	حسن	خواجہ حسن	۴۸۸	حکیم	محمد اشرف خاں
۴۳۱	حامد	میر حامد	۴۶۰	حسن	سید غلام حسن	۴۸۹	حکیم	غضنفر علی
۴۳۲	حامد	گھمنڈی لعل	۴۶۱	حسن	محمد حسن	۴۹۰	حکیم	احمد حسین
۴۳۳	حب	میر احمد علی	۴۶۲	حسن	محمد حسن	۴۹۱	حکیم	محمد پناہ خاں
۴۳۴	حبیب	مرزا جان	۴۶۳	حسن	مولوی محمد حسن	۴۹۲	حکیم	میر محمد علی
۴۳۵	حبیب	حبیب اللہ	۴۶۴	حسن	عطا حسین خاں	۴۹۳	حکیم	نہال الدین
۴۳۶	حبیب	حبیب اللہ	۴۶۵	حسن	سید محمد حسن	۴۹۴	حکیم	سعید الدین
۴۳۷	حبیب	حبیب مولا	۴۶۶	حسن	مرزا حسن	۴۹۵	حمزہ	حمزہ دہلوی
۴۳۸	حبیب		۴۶۷	حسن	احمد حسن	۴۹۶	حمزہ	حمزہ علی
۴۳۹	حجام	عنایت اللہ	۴۶۸	حسین	غلام حسین خاں	۴۹۷	حمید	سید عبدالحمید
۴۴۰	حرق	میر حسن	۴۶۹	حسین	حسین علی	۴۹۸	حمید	حاجی حمید بخت
۴۴۱	حزین	ابو الخیر	۴۷۰	حسینی	حسین علی	۴۹۹	حمید	سید حسین علی
۴۴۲	حزین	خجستہ بخت	۴۷۱	حشم	باقر علی	۵۰۰	حمید	حمید الدین خاں
۴۴۳	حزیں	میر علی حسین	۴۷۲	حشم	آغا حسین	۵۰۱	حمید	حمید الدین
۴۴۴	حزیں	میر بہادر علی	۴۷۳	حشمت	فخر الدین	۵۰۲	حنا	عبدالکریم خان
۴۴۵	حزیں	محمد علیخاں	۴۷۴	حشمت	محتشم علیخاں	۵۰۳	حوشم	دیپ چند کھتری
۴۴۶	حزیں	میر محمد باقر	۴۷۵	حشمت	محمد علی	۵۰۴	حیا	رحیم الدین
۴۴۷	حسام	نواب حسام الدولہ	۴۷۶	حشمی	لالہ ماتا دین	۵۰۵	حیات	حیات خاں
۴۴۸	حسام	حسام الدین	۴۷۷	حضور	غلام یحییٰ	۵۰۶	حیات	سید ذکی
۴۴۹	حسام	حسام الحق	۴۷۸	حضور	محسن مرزا	۵۰۷	حیدر	حسام الدین
۴۵۰	حسرت	عبدالرحمٰن	۴۷۹	حضور	بال مکند	۵۰۸	حیدر	حیدر علی
۴۵۱	حسرت	جعفر علی	۴۸۰	حضوری	محمد عبدالبصیر	۵۰۹	حیدر	مرزا حیدر علی
۴۵۲	حسرت	محمد حیات	۴۸۱	حضوری	مظہر علی	۵۱۰	حیدر	مرزا حیدر شکوہ

۵۱۱	حیدر	مولوی سید ولی حیدر	۵۴۰	خادم	خادم علی	۵۶۹	خلش	فردوس علی
۵۱۲	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۵۴۱	خادم		۵۷۰	خلق	میر احسن
۵۱۳	حیدر	حیدر حسین خاں	۵۴۲	خاص	محمد حیدر خاں	۵۷۱	خلیق	ظہور علی
۵۱۴	حیدر	حیدر ابن حیدر	۵۴۳	خاکسار	میر محمد یار	۵۷۲	خلیق	میر مستحسن
۵۱۵	حیدر	سید حیدر علی خاں	۵۴۴	خاکسار	غلام محی الدین خاں	۵۷۳	خلیل	میر دوست علی
۵۱۶	حیدر	میاں حیدر	۵۴۵	خاکی	غلام حیدر بیگ	۵۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۵۱۷	حیدر	محمد علی خاں	۵۴۶	خالص	محمد عبدالرزاق	۵۷۵	خلیل	علی ابراہیم خاں
۵۱۸	حیدر	حیدر شاہ خاں	۵۴۷	خالق	خالق بخش	۵۷۶	خلیل	محمد ابراہیم خاں
۵۱۹	حیدری	حیدر بخش	۵۴۸	خاں	عبداللہ خاں	۵۷۷	خلیل	محمد خلیل
۵۲۰	حیدری	غلام حیدر	۵۴۹	خاں	محمدی خاں	۵۷۸	خموش	مرزا خدا یار
۵۲۱	حیراں	حافظ بقاء اللہ	۵۵۰	خاں	محمد اشرف خاں	۵۷۹	خنداں	
۵۲۲	حیراں	میر حیدر علی	۵۵۱	خانی	مرزا خانی	۵۸۰	خواجہ	مولوی عبدالعزیز
۵۲۳	حیراں	میر متو	۵۵۲	خاور	محمد اکبر	۵۸۱	خواجہ	خواجہ نجف علی
۵۲۴	حیراں	ولایت علی	۵۵۳	خبر	سید مہدی	۵۸۲	خواہش	حاجی میر آل داد
۵۲۵	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۵۵۴	خبیر	غلام محمد خاں	۵۸۳	خودغرض	
۵۲۶	حیرت	مرزا رمضانی	۵۵۵	خدمت	فرحت علی	۵۸۴	خورشید	خوش وقت علی خاں
۵۲۷	حیرت	محمد جان خاں	۵۵۶	خرد	فخرالدین	۵۸۵	خورشید	مرزا احسن علی
۵۲۸	حیرت	میر محمد حسین	۵۵۷	خرد	پرشاد کھتری	۵۸۶	خورشید	سورج پرشاد
۵۲۹	حیرت	میر مراد علی	۵۵۸	خسرو	رام نرائن	۵۸۷	خورشید	خورشید عالم
۵۳۰	حیرت	غلام فخرالدین	۵۵۹	خستہ	محمد عبداللہ	۵۸۸	خورشید	خورشید احمد
۵۳۱	حیرت	اجودھیا پرشاد	۵۶۰	خستہ	سید محمد کرمانی	۵۸۹	خورم	محمد احمد
۵۳۲	حیف	میر چراغ علی	۵۶۱	خسرو	مرزا محمد	۵۹۰	خیال	غلام حسن خاں
۵۳۳	حیف	موتی لال	۵۶۲	خشنود		۵۹۱	"د"	
۵۳۴	حیف	محمد حاجی	۵۶۳	خضر	مرزا خضر سلطان	۵۹۲	داد	مولا داد خاں
۵۳۵	"خ"		۵۶۴	خضر	محمد یوسف	۵۹۳	دارا	دارا بخت
۵۳۶	خادم	خادم علی	۵۶۵	خطا	مرزا نظر علی بیگ	۵۹۴	داغ	میر مہدی
۵۳۷	خادم	محمدی راجہ	۵۶۶	خطیر	سید امداد علی	۵۹۵	داغ	وجیہ اللہ خاں
۵۳۸	خادم	خادم علی	۵۶۷	خفی	مرزا محمد	۵۹۶	داغ	لطف حسین
۵۳۹	خادم	خادم علی خاں	۵۶۸	خفی	راجہ بابو	۵۹۷	داغ	نواب مرزا خاں

۵۹۸	دانا	میر فضل علی
۵۹۹	دانا	لالہ سوبھا رام
۶۰۰	دانا	روشن لال
۶۰۱	داؤد	
۶۰۲	دائم	دائم علی
۶۰۳	دبیر	مرزا سلامت علی
۶۰۴	درخشاں	سید علی جان
۶۰۵	درد	خواجہ میر
۶۰۶	درد	رحمت علی
۶۰۷	دردمند	کریم اللہ خاں
۶۰۸	درویش	میر شاہ علی
۶۰۹	دریا	رتن ناتھ
۶۱۰	دریغ	زین العابدین
۶۱۱	دل	شمس الدین
۶۱۲	دردمند	محمد فقیہ
۶۱۳	دل	دیبی پرشاد
۶۱۴	دل	آزاد خاں
۶۱۵	دل	زور آور خاں
۶۱۶	دل	محمد عابد
۶۱۷	دلخوش	بہادر سنگھ کھتری
۶۱۸	دل سوز	لچھمی نرائن
۶۱۹	دل سوز	خیراتی خاں
۶۲۰	دل گیر	حمایت اللہ خان
۶۲۱	دل گیر	چھنو لال کالیتھ
۶۲۲	دلیر	شاہ دلیر
۶۲۳	درست	شیخ غلام محمد
۶۲۴	دوست	
۶۲۵	دول	جہانگیر محمد خاں
۶۲۶	دول	مرزا علی نقی

۶۲۷	دیوانہ	مرزا محمد علی
۶۲۸	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ
۶۲۹		" ذ "
۶۳۰	ذاکر	احمد بیگ
۶۳۱	ذاکر	ذاکر علی
۶۳۲	ذاکر	سید ذاکر حسین
۶۳۳	ذاکر	میر جان
۶۳۴	ذبیح	محمد اسماعیل خان
۶۳۵	ذبیح	امان علی
۶۳۶	ذرہ	انواری لعل
۶۳۷	ذرہ	رام ناتھ
۶۳۸	ذرہ	لالہ شنکر لال
۶۳۹	ذرہ	جوالا پرشاد
۶۴۰	ذکا	سری کشن
۶۴۱	ذکا	ذکا اللہ خان
۶۴۲	ذکا	خوب چند کالیتھ
۶۴۳	ذکا	مخدوم بخش
۶۴۴	ذوق	محمد ابراہیم
۶۴۵	ذوقا	ذوقا شاہ
۶۴۶	ذوقی	ذوقی شاہ
۶۴۷	ذوقی	ذوقی رام
۶۴۸	ذہین	محمد اسمٰعیل خان
۶۴۹	ذہین	میر محمد مستعد
۶۵۰		" ر "
۶۵۱	راجہ	راجہ بہادر
۶۵۲	راجہ	راجہ راج کشن
۶۵۳	راجہ	بلوان سنگھ
۶۵۴	راجہ	
۶۵۵	راحت	بھگونت رائے

۶۵۶	راحت	محمود بیگ
۶۵۷	راحت	کریم الدین
۶۵۸	راحت	کشن لال
۶۵۹	راحت	راحت حسین
۶۶۰	راحت	راحت علی
۶۶۱	راحم	میر محمد علی
۶۶۲	راز	یعقوب علی بیگ
۶۶۳	راسخ	طالب حسین
۶۶۴	راسخ	غلام مصطفےٰ عبدالرحیم
۶۶۵	راسخ	سعادت علیخاں
۶۶۶	راسخ	غلام علی
۶۶۷	راسخ	ظفریاب خان
۶۶۸	راغب	سبحان علی بیگ
۶۶۹	راغب	احمد حسین
۶۷۰	راغب	وزیر علی
۶۷۱	رافت	شاہ رؤف احمد
۶۷۲	راقم	غلام محمد
۶۷۳	راقم	بندرابن
۶۷۴	راقم	مظفر علی
۶۷۵	راوی	مصاحب علی
۶۷۶	ربط	احمد حسین
۶۷۷	ربط	دیبی پرشاد
۶۷۸	رجب	رجب علی
۶۷۹	رحمت	گنگا پرشاد
۶۸۰	رحمت	رحمت علی
۶۸۱	رحیم	رحیم بیگ
۶۸۲	رحیم	عبدالرحیم خاں
۶۸۳	رحیم	رحیم بخش
۶۸۴	رخشاں	خیرات علی

۶۸۵	رخصت	میر قدرت اللہ
۶۸۶	رسا	علیم اللہ
۶۸۷	رسا	محمد بخش
۶۸۸	رسا	میر احمد علی
۶۸۹	رسا	کریم الدین
۶۹۰	رسا	لالہ انبہ پرشاد
۶۹۱	رستم	رستم علیخاں
۶۹۲	رستم	میر رستم علیخاں
۶۹۳	رستم	رستم علی
۶۹۴	رسوخ	حسن مرزا
۶۹۵	رشک	میر علی
۶۹۶	رشکی	محمد علی خان
۶۹۷	رشید	کنور بہادر
۶۹۸	رشید	سید بہادر علی
۶۹۹	رشید	مرزا محمد زکی
۷۰۰	رضا	میر رضا علی
۷۰۱	رضا	حمید الدین
۷۰۲	رضا	محمد رضا
۷۰۳	رضا	مرزا جیون
۷۰۴	رضا	میر محمد رضا
۷۰۵	رضا	میر محمد رضا
۷۰۶	رضا	سید غلام رضا خان
۷۰۷	رضا	غلام رضا
۷۰۸	رضا	
۷۰۹	رضوان	واحد علیخاں
۷۱۰	رضوی	جعفر علی
۷۱۱	رضی	سید رضی خان
۷۱۲	رضی	مرزا رضی خان
۷۱۳	رعایت	میر رعایت علی
۷۱۴	رعد	میر ذاکر علی
۷۱۵	رعنا	عبد الرحیم
۷۱۶	رعنا	مردان علیخان
۷۱۷	رغبت	
۷۱۸	رغبت	میر ابو المعانی
۷۱۹	رفاقت	مرزا مکین
۷۲۰	رفعت	محمد رفیع
۷۲۱	رفعت	غلام جیلانی
۷۲۲	رفعت	مرزا پیاری
۷۲۳	رفیع	رفیع الدین خان
۷۲۴	رفیع	فرزند علی
۷۲۵	رفیق	رفیق علی
۷۲۶	رفیق	مرزا اسد بیگ
۷۲۷	رفیق	امین اللہ
۷۲۸	رقت	مرزا قاسم علی
۷۲۹	رقت	حبیب النبی
۷۳۰	رقم	حکیم سکھانند
۷۳۱	رقم	احمد حسین
۷۳۱	رمز	مرزا فتح الملک بہادر
۷۳۱	رمز	ظہور اللہ
۷۳۲	رنج	میر محمد نصیر محمدی
۷۳۳	رنج	محمد فصیح الدین
۷۳۴	رند	لالہ کھیم نرائن کھتری
۷۳۵	رند	گنگا پرشاد
۷۳۶	رند	مہرباں خان
۷۳۷	رند	اکرام الدین
۷۳۸	رند	سید محمد خاں
۷۳۹	رنگین	میر اکبر علی
۷۴۰	رنگین	پورن لال کایستھ
۷۴۱	رنگیں	سعادت علیخاں
۷۴۲	روداں	سید جعفر علی
۷۴۳	روشن	میر علی حسین
۷۴۴	روشن	روشن شاہ
۷۴۵	روشن	
۷۴۶	رونق	غلام حیدر خاں
۷۴۷	رونق	سیٹھ باسوجی
۷۴۸	رونق	گنگا پرشاد
۷۴۹	رونق	رام سہلئے
۷۵۰	رویت	حبیب اللہ
۷۵۱	رہا	میر رمتی
۷۵۲	رہا	غلام محمد خان
۷۵۳	رہائی	شیخ عبد اللہ
۷۵۴	ریاض	ریاض الدین
۷۵۵	ریاضت	اسلام علی
۷۵۶		"ز"
۷۵۷	زار	مغل بیگ
۷۵۸	زار	برہان الدین
۷۵۹	زار	مظہر علی
۷۶۰	زار	امام بخش
۷۶۱	زار	امیر الدولہ
۷۶۲	زار	میر جیون
۷۶۳	زار	لالہ دہیپت رائے
۷۶۴	زار	منیڈو لال
۷۶۵	زاہد	عادل شاہ خاں
۷۶۶	زاہد	سید محمد علی
۷۶۷	زاہد	زاہد الدین
۷۶۸	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۷۶۹	زائر	مرزا علی حسین

۷۷۰	آزر	شیخ بلاقی	۷۹۹	سپاہی	امام بخش	۸۲۸	سرشار	ملوک چند
۷۷۱	زکی	میر محمد زکی	۸۰۰	سپہر	شتاب خان	۸۲۹	سرور	رجب علی بیگ
۷۷۲	زکی	محمد زکی	۸۰۱	سپہر	میر محمدی	۸۳۰	سرور	فضل علی بیگ
۷۷۳	زکی	مرزا محمد علی	۸۰۲	سجاد	سید محمد سجاد	۸۳۱	سرور	لالہ نیک رام
۷۷۴	زکی	جعفر علی خان	۸۰۳	سجاد	حکیم میر سجاد	۸۳۲	سرور	سید کاظم حسین
۷۷۵	زکی		۸۰۴	سجاد	میر علی سجاد	۸۳۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۷۷۶	زکی	محمد زکی خان	۸۰۵	سحاب	محمد اللہ یار خان	۸۳۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں
۷۷۷	زلال	میر دوست علی	۸۰۶	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۸۳۵	سرور	ولایت علی
۷۷۸	زمان	سید محمد زماں	۸۰۷	سحر	محمد خلیل خان	۸۳۶	سرور	عزیز الدین
۷۷۹	زور	داؤد بیگ	۸۰۸	سحر	میر ناصر علی	۸۳۷	سرور	احمد حسین
۷۸۰	زیب	جمال الدین	۸۰۹	سحر	مرزا افضل علی	۸۳۸	سرور	میر محمد خاں
۷۸۱	زیب	مرزا محمد علی خاں	۸۱۰	سحر	عبدالمجید	۸۳۹	سروش	امداد علی خان
۷۸۲	زیب	میر آغا	۸۱۱	سحر	امان اللہ	۸۴۰	سریع	سید محمد علی
۷۸۳	زیرک	قلندر بخش	۸۱۲	سحر	احمد علی خاں	۸۴۱	سعادت	میر سعادت علی
۷۸۴	"س"		۸۱۳	سحر	ظہور علی	۸۴۲	سعادت	سعادت خاں
۷۸۵	ساجد	محمد ساجد علیخاں	۸۱۴	سحر	نواب علیخاں	۸۴۳	سعید	مرزا
۷۸۶	ساحل	اکبر علی	۸۱۵	سحر	اجودھیا پرشاد	۸۴۴	سعید	سردار حسین
۷۸۷	ساقی	میر محسن علی	۸۱۶	سخا	شیخ سخاوت حسین	۸۴۵	سعید	لالہ کنور بہادر
۷۸۸	ساقی	غلام حسین	۸۱۷	سخن	رام دیال	۸۴۶	سعید	محمد سعید الدین
۷۸۹	سالک	ارشاد علی	۸۱۸	سخن	مرزا محمد حسین	۸۴۷	سعید	سعید الدین خاں
۷۹۰	سالک	مرزا خجستہ بخت	۸۱۹	سخن	خواجہ فخر الدین حسین	۸۴۸	سعید	میر سعادت علی
۷۹۱	سالک	قربان علی بیگ	۸۲۰	سخنور	دیوالی سنگھ	۸۴۹	سعید	سعید بخت
۷۹۲	سامان	میر محمد ناصر	۸۲۱	سخنور	مولوی احمد علی	۸۵۰	سفیر	خواجہ بادشاہ
۷۹۳	سامی	مرزا محمد جان بیگ	۸۲۲	سخی	سید پرورش علی	۸۵۱	سفیر	جلال بخش
۷۹۴	سامی	وجیہ اللہ خاں	۸۲۳	سراج	مولوی سراج الدین	۸۵۲	سکندر	محمد علی
۷۹۵	سائل	محمد یار بیگ	۸۲۴	سراج	سراج الدین	۸۵۳	سکندر	سکندر خاں
۷۹۶	سائل	حکیم عبدالحق	۸۲۵	سراج	سراج الدین علی	۸۵۴	سلام	نجم الدین علیخاں
۷۹۷	سبحان	عبدالسبحان	۸۲۶	سردار	سردار مرزا	۸۵۵	سلطان	ایزد بخش
۷۹۸	سبقت	مرزا مغل	۸۲۷	سرسبز	مرزا زین العابدین	۸۵۶	سلطان	نصر اللہ خاں

۸۵۷	سلطان	سلطان شاہ	۸۸۶	سیّد	میر قطب علی	۱۰۰۵	شاداں	میاں رحمن بخش
۸۵۸	سلطان		۸۸۷	سیّد	غالب علیخاں	۱۰۰۶	شاداں	راجہ چندولال
۸۵۹	سلطان	طالب علیخاں	۸۸۸	سیّد	امام الدین	۱۰۰۷	شاذ	محمد عباس
۸۶۰	سلیس	سید محب علی	۸۸۹	سیّد	میر یادگار علی	۱۰۰۸	شاذ	احمد حسین
۸۶۱	سلیم	مرزا سلیم بہادر	۸۹۰	سیّد	میر امداد علی	۱۰۰۹	شاعر	میر بسم اللہ
۸۶۲	سلیم	میر عباس	۸۹۱	سیّد	سید علی خاں	۱۰۱۰	شاعر	میر نام رحمت
۸۶۳	سلیم	میر سلامت علی	۸۹۲	سیّد	آغا سید مولوی میر محمد	۱۰۱۱	شاعر	خدا بخش
۸۶۴	سلیمان	محمد سلیمان	۸۹۳	سیر	عباس علی	۱۰۱۲	شاغل	اشرف حسین
۸۶۵	سلیمان	سلیمان خاں	۸۹۴	سیف	محمد حسن	۱۰۱۳	شاغل	امیر الدین
۸۶۶	سلیمان		۸۹۵	سیف	خواجہ سیف اللہ	۱۰۱۴	شافی	امین الدین
۸۶۷	سودا	مرزا محمد رفیع	۸۹۶	سیف	سیف اللہ	۱۰۱۵	شاکر	شاکر علی
۸۶۸	سوز	مولوی عبدالکریم	۸۹۷	سیفی	میر وارث علی	۱۰۱۶	شاکر	محمد شاکر
۸۶۹	سوز	محمد میر	۸۹۸	سیل	سید محمد	۱۰۱۷	شاکر	عبدالسبحان
۸۷۰	سوزاں	امام بخش		"ش"		۱۰۱۸	شاکی	بختاور شاہ
۸۷۱	سوزاں	مرزا احمد علیخاں	۹۰۰	شاباش	کلب سجاد خاں	۱۰۱۹	شان	اکبر حسین خاں
۸۷۲	سوزاں	غلام مرتضیٰ	۹۰۱	شاد	تفضل حسین	۱۰۲۰	شاہ	سعد اللہ
۸۷۳	سوزاں	شمس الدین	۹۰۲	شاد	میر یار خان	۱۰۲۱	شاہ	محمد شاہ
۸۷۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن	۹۰۳	شاد	شیو پرشاد	۱۰۲۲	شاہ	شاہ علیخاں
۸۷۵	سہراب	سہراب بیگ	۹۰۴	شاد	رجب بیگ خاں	۱۰۲۳	شاہی	شاہ قلی خاں
۸۷۶	سہیل	مرزا حسن جاں	۹۰۵	شاد	محمد ایاز خاں	۱۰۲۴	شاہی	نور الدین
۸۷۷	سہیل	محمد عباس	۹۰۶	شاد	الہ یار بیگ	۱۰۲۵	شاہی	مجاہد الدین
۸۷۸	سہیل	ارتضیٰ علیخاں	۹۰۷	شاد		۱۰۲۶	شایاں	بیم نرائن
۸۷۹	سیاح	میاں داد خاں	۹۰۸	شاد		۱۰۲۷	شائق	محمد ہاشم
۸۸۰	سیادت	میر مجاہدین	۹۰۹	شاد	محمد جان	۱۰۲۸	شائق	میر حاجی
۸۸۱	سیارہ	فخر الدین	۱۰۰۰	شاد	فضل علی	۱۰۲۹	شائق	محمد بخش
۸۸۲	سیّد	سید غلام رسول	۱۰۰۱	شاداب	خوشوقت رائے	۱۰۳۰	شائق	محمد حسین
۸۸۳	سیّد	میر غلام رسول	۱۰۰۲	شاداں	میر رجب علی	۱۰۳۱	شائق	عبداللہ
۸۸۴	سیّد	میر علی نقی	۱۰۰۳	شاداں	لالہ بادلال	۱۰۳۲	شائق	محمد پیر بخش
۸۸۵	سیّد	میر بہادر علی	۱۰۰۴	شاداں	حسین علی خان	۱۰۳۳	شائق	محمد نذیر الدین

۱۰۳۴	شائق	فیض الدین	۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن	۱۰۹۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علیخاں	۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ	۱۰۹۳	شکیبا	غلام حسین
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند	۱۰۶۵	شریف	محمد شریف	۱۰۹۴	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۰۳۷	شباب	سید دلدار حیدر	۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش	۱۰۹۵	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۰۳۸	شتاب	غلام عباس	۱۰۶۷	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خاں
۱۰۳۹	شجاع	مرزا کریم الشجاع	۱۰۶۸	شعاع	محمد اکبر شاہ	۱۰۹۷	شمس	شمس الدین
۱۰۴۰	شجاعت	بہادر علی	۱۰۶۹	شعلہ	امرناتھ	۱۰۹۸	شمس	شمس الدین
۱۰۴۱	شرافت	مرزا اشرف علی	۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد	۱۰۹۹	شمس	شریف احمد خاں
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن	۱۰۷۱	شعور	عبدالرؤف	۱۱۰۰	شمس	شیخ علی محمد
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر	۱۰۷۲	شعوری		۱۱۰۱	شمس	میر آغا علی
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ	۱۰۷۳	شفا	حکیم یار علی	۱۱۰۲	شمس	مرزا اکبر علی
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین	۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ	۱۱۰۳	شمس	میر آغا
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش	۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم	۱۱۰۴	شمسی	لالہ سورج پرشاد
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق	۱۰۷۶	شفق	علی جان	۱۱۰۵	شمشاد	میر احمد علی
۱۰۴۸	شرر	صادق علی	۱۰۷۷	شفق	دولت رام	۱۱۰۶	شمیم	عباس علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ	۱۰۷۸	شفق	محمد علی خاں	۱۱۰۷	شمیم	سید غالب علی
۱۰۵۰	شرر	عبدالغفور خاں	۱۰۷۹	شفق	محمد سعید الدین	۱۱۰۸	شناور	صاحب مرزا
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن	۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی	۱۱۰۹	شنکر	دیا شنکر
۱۰۵۲	شرف	ابوطالب خاں	۱۰۸۱	شفقت	شکر اللہ	۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۰۵۳	شرف	میر امام علی	۱۰۸۲	شفقت	عبدالرحیم	۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین	۱۱۱۲	شور	بابو مدن موہن لعل
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ	۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع	۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین	۱۰۸۵	شفیق	مظہر علیخاں	۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خاں
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۶	شفیق	نورالدین خاں	۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۰۵۸	شرف	میر مہدی	۱۰۸۷	شفیق	ناصر علی	۱۱۱۶	شورش	ناصر حسین
۱۰۵۹	شرق	میر غلام عباس	۱۰۸۸	شکر	رادھاکشن کایتھ	۱۱۱۷	شرق	الٰہی بخش
۱۰۶۰	شرم	نور بیگ	۱۰۸۹	شکوہ	مرزا محمد رضا	۱۱۱۸	شوق	جواہر بیگ
۱۰۶۱	شریر	احمد خاں	۱۰۹۰	شفیق	تلسی رام	۱۱۱۹	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۰۶۲	شریر	کریم الدین	۱۰۹۱	شکوہ	آغا محمد حسین	۱۱۲۰	شوق	روشن لال

۱۱۲۰	شوق	بھوگی لال	۱۱۴۹	شہید	یوسف علی	۱۱۷۸	صاحب	مولوی صاحب عالم
۱۱۲۲	شوق	حسن علی خاں	۱۱۵۰	شہید	حفیظ الدین	۱۱۷۹	صاحب	
۱۱۲۳	شوق		۱۱۵۱	شہید		۱۱۸۰	صاحب	جانسن
۱۱۲۴	شوق	حافظ غلام رسول	۱۱۵۲	شہید	محمد بخش	۱۱۸۱	صاحبقراں	امام علی
۱۱۲۵	شوق	محمد بخش	۱۱۵۳	شہیدی	کرامت علیخاں	۱۱۸۲	صادق	مرزا صادق بیگ
۱۱۲۶	شوق	محمد جہانگیر خاں	۱۱۵۴	شہیر	غلام علی	۱۱۸۳	صادق	محمد امیر
۱۱۲۷	شوق	عنایت اللہ	۱۱۵۵	شیدا	میر فتح علی	۱۱۸۴	صادق	میر محمد صادق
۱۱۲۸	شوق	تصدق حسین خاں	۱۱۵۶	شیدا	حکیم اسلام بیگ	۱۱۸۵	صادق	دیبی پرشاد
۱۱۲۹	شوق	سید علی ضامن	۱۱۵۷	شیدا	میر جستجو جان	۱۱۸۶	صادق	دوارکا پرشاد
۱۱۳۰	شوق	رائے دولت رائے	۱۱۵۸	شیدا		۱۱۸۷	صادق	محمد عزیز الدین
۱۱۳۱	شوکت	منیف علی	۱۱۵۹	شیدا	حامد علی خاں	۱۱۸۸	صادق	تیمور بیگ
۱۱۳۲	شوکت	میر حسین علی	۱۱۶۰	شیدا	میر ہنیگا	۱۱۸۹	صادق	محمد صادق
۱۱۳۳	شوکت	مرزا تصدق علی	۱۱۶۱	شیدا	معین الدین خاں	۱۱۹۰	صادق	میر جعفر علی خاں
۱۱۳۴	شوکت	قاسم علی	۱۱۶۲	شیدا	تفضل حسین خاں	۱۱۹۱	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۵	شوکت	امداد علی	۱۱۶۳	شیدا	محمد حسن خاں	۱۱۹۲	صادق	صادق حسین خاں
۱۱۳۶	شوکت	مولوی باسط علی	۱۱۶۴	شیدا	قمر الدین	۱۱۹۳	صادق	سید محمد صادق
۱۱۳۷	شہامت	شاہ شہامت علی	۱۱۶۵	شیدا	مرزا عالی جاہ بہادر	۱۱۹۴	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۸	شہرت	امیر بخش	۱۱۶۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۱۱۹۵	صادق	صادق علیخاں
۱۱۳۹	شہرت	المختار الدین علیخاں	۱۱۶۷	شیفتہ	اعظم بیگ خاں	۱۱۹۶	صالح	مصلح الدین
۱۱۴۰	شہرت	سعید النبی	۱۱۶۸	شیفتہ		۱۱۹۷	صالح	نظام الدین احمد
۱۱۴۱	شہرت	احمد علیخاں	۱۱۶۹	شیفتہ	سید محمد حسن خاں	۱۱۹۸	صبا	صبا شاہ
۱۱۴۲	شہرت		۱۱۷۰	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خاں	۱۱۹۹	صبا	احمد حسین شاہ
۱۱۴۲	شہرت	حیدر بیگ	۱۱۷۱		"ص"	۱۲۰۰	صبا	لالہ کانجی مل
۱۱۴۳	شہرت	محمد شاہ	۱۱۷۲	صابر	قادر بخش	۱۲۰۱	صبا	راجو شنکر
۱۱۴۴	شہرت	مرزا حاجی	۱۱۷۳	صابر	صابر شاہ	۱۲۰۲	صبا	راجو شنکر ناتھ
۱۱۴۵	شہرت	محمود عظیم آبادی	۱۱۷۴	صابر	احمد مرزا	۱۲۰۳	صبا	وزیر علی
۱۱۴۶	شہرہ	نصیر الدین حیدر	۱۱۷۵	صاحب	ظفریاب خاں	۱۲۰۴	صبا	عبد الرحیم
۱۱۴۷	شہید	فخر الدین حسن خاں	۱۱۷۶	صاحب	صاحب علیخاں	۱۲۰۵	صبا	کریم بخش
۱۱۴۸	شہید	غلام حسین	۱۱۷۷	صاحب	شیر زمان خاں	۱۲۰۶	صبر	میر محمد علی

۱۲۰۷	صبر	غلام حسین خان	۱۲۳۶	صغیر	امداد حسین	۱۲۶۵	ضمیر	رائے بلونت سنگھ
۱۲۰۸	صبر	میر علی حسین	۱۲۳۷	صفیر	سید فرزند احمد	۱۲۶۶	ضمیری	مرزا مظہر
۱۲۰۹	صبر	محمد رضا	۱۲۳۸	صمیم	تلسی داس	۱۲۶۷	ضو	کمال الدین
۱۲۱۰	صبر	اجودھیا پرشاد	۱۲۳۹	صنعت	کریم الدین	۱۲۶۸	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۱	صبر	اجودھیا پرشاد	۱۲۴۰	صولت	محمد تقی خاں	۱۲۶۹	ضیا	ضیاء بخت
۱۲۱۲	صبر	میر اسد	۱۲۴۱	صولت	قاسم علیخاں	۱۲۷۰	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۳	صبیح	میر وارث علی	۱۲۴۲	صید	عبد الباری	۱۲۷۱	ضیا	سخاوت علی
۱۲۱۴	صحبت	مرزا بخش علیخاں	۱۲۴۳		"ض"	۱۲۷۲	ضیا	غلام جیلانی
۱۲۱۵	صحت	محمد حسن علی خاں	۱۲۴۴	ضابط	مہر علی	۱۲۷۳	ضیا	سید محمد میر
۱۲۱۶	صدر	میر صدر الدین	۱۲۴۵	ضاحک	مرزا بخش	۱۲۷۴	ضیا	ولی اللہ
۱۲۱۷	صدر	محمد صدر الدین	۱۲۴۶	ضاحک	میر غلام حسین	۱۲۷۵	ضیا	حسن جان
۱۲۱۸	صدق	محمد اشارات علی	۱۲۴۷	ضامن	شیخ ضامن علی	۱۲۷۶	ضیاء	وارث علی
۱۲۱۹	صدق		۱۲۴۸	ضامن	حکیم محمد ضامن	۱۲۷۷	ضیائی	میر بدر الدین
۱۲۲۰	صریر	محمد نذیر	۱۲۴۹	ضائع	میر خیر الدین	۱۲۷۸	ضیغم	اکرام احمد
۱۲۲۱	صریر	محمد میر خان	۱۲۵۰	ضبط	کنھیا لال	۱۲۷۹	ضیغم	حیدر حسین خاں
۱۲۲۲	صغیر	میاں نجم الدین	۱۲۵۱	ضبط	نوازش علیخاں	۱۲۸۰	ضیغم	محمد غضنفر
۱۲۲۳	صغیر	حیدر علی	۱۲۵۲	ضبط	سید حسن شاہ	۱۲۸۱		"ط"
۱۲۲۴	صفا	پیرن شاہ	۱۲۵۳	ضبط	سید آغا جان	۱۲۸۲	طالب	طالب حسین
۱۲۲۵	صفا	لالہ منولال	۱۲۵۴	ضحا	مولوی غلام رسول	۱۲۸۳	طالب	میر طالب علی
۱۲۲۶	صفا	محمد حسین	۱۲۵۵	ضرغام	بہادر بیگ	۱۲۸۴	طالب	عاشور بیگ
۱۲۲۷	صفا	مرزا سعید الدین	۱۲۵۶	ضرورت	محمد جمیل	۱۲۸۵	طالب	امام الدین
۱۲۲۸	صفت	مغل جان	۱۲۵۷	ضعف	عابد حسین	۱۲۸۶	طالب	طالب علی خاں
۱۲۲۹	صفدر	میر صفدر علی	۱۲۵۸	ضعف	غلام عباس	۱۲۸۷	طالب	محمد عباس
۱۲۳۰	صفدر	میر فرزند حیدر	۱۲۵۹	ضعیف	شجاعت علی	۱۲۸۸	طالب	حافظ شبراتی
۱۲۳	صفدر	صفدر بیگ	۱۲۶۰	ضمان	میر محمد کامل	۱۲۸۹	طالب	شیر محمد خاں
۱۲۳۲	صفدری	میر صادق علی	۱۲۶۱	ضمیر	سید ہدایت علی خاں	۱۲۹۰	طالب	الاچی رام
۱۲۳۳	صفی	محمد صفی اللہ	۱۲۶۲	ضمیر	گنگا داس	۱۲۹۱	طالب	سعید الدین
۱۲۳۴	صفیر	نور خاں	۱۲۶۳	ضمیر	شیخ مداری	۱۲۹۲	طالب	کشن لال
۱۲۳۵	صفیر	میاں خان	۱۲۶۴	ضمیر	میر مظفر حسین	۱۲۹۳	طالب	محمد یعقوب

۱۲۹۴	طالع	شمس الدین	۱۳۲۳	ظاہر	حکیم میر مہدی	۱۲۵۰	عارف	میر عارف علی
۱۲۹۵	طاہر	بندہ حسین	۱۳۲۳	ظاہر	خواجہ محمد جان	۱۲۵۱	عارف	زین العابدین خاں
۱۲۹۶	طاہر	طاہر علی	۱۳۲۴	ظریف	لالہ بینی پرشاد	۱۲۵۲	عارف	سید محمد علی
۱۲۹۷	طہر	محمد طاہر	۱۳۲۵	ظریف	میر امان اللہ	۱۳۵۳	عارف	میر جمال الدین
۱۲۹۸	طائر	شیخ اکبر آبادی	۱۳۲۶	ظفر	شیخ فتح علی	۱۲۵۴	عاشق	مولوی جلال الدین
۱۲۹۹	طبیب	حکیم محمد حسن خاں	۱۳۲۷	ظفر	میر ظفر خاں	۱۲۵۵	عاشق	سید محمود
۱۳۰۰	طپان	احمد بیگ خاں	۱۳۲۸	ظفر	میاں ظفر علی	۱۲۵۶	عاشق	محمد رضا خان
۱۳۰۱	طپان	سید قدرت علی	۱۳۲۹	ظفر	تجمل حسین خاں بہادر	۱۲۵۷	عاشق	عاشق بہار
۱۳۰۲	طپش	محمد اسمعیل	۱۳۳۰	ظفر	ابوظفر سراج الدین	۱۲۵۸	عاشق	بخشی بھولا ناتھ
۱۳۰۳	طرب	ولایت حسین خاں	۱۳۳۱	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین	۱۲۵۹	عاشق	رام سکھ کھتری
۱۳۰۴	طرب	گوپال سہائے	۱۳۳۲	ظہیر	سید محمد جان	۱۲۶۰	عاشق	مہدی علی خاں
۱۳۰۵	طرب	موتی لال	۱۳۳۳	ظہیر	ظہیر الدین	۱۲۶۱	عاشق	شیخ نبی بخش
۱۳۰۶	طرب	دیبون لال	۱۳۳۴	ظہیر	علی بخش	۱۲۶۲	عاشق	عجائب رائے
۱۳۰۷	طرب	مولوی رحیم بخش	۱۳۳۵	ظہیر	حافظ مولا بخش	۱۲۶۳	عاشق	علی اعظم خاں
۱۳۰۸	طرز	گردہاری لال	۱۳۳۶		"ع"	۱۲۶۴	عاشق	میر یحییٰ
۱۳۰۹	طرز	احمد حسین	۱۳۳۷	عابد	میر عابد علی	۱۲۶۵	عاشق	میر برہان الدین
۱۳۱۰	طرز	میر علی حسین	۱۳۳۸	عابد	مرزا زین العابدین	۱۲۶۶	عاشق	محمد علی خان
۱۳۱۱	طرہ	طرہ باز خاں	۱۳۳۹	عاجز	سید کاظم علی	۱۲۶۷	عاشق	سید ہدایت علی خاں
۱۳۱۲	طفل	مرزا عبد المقتدر بہادر	۱۳۴۰	عاجز	سید اکرام علی	۱۲۶۸	عاشق	سدا سکھ
۱۳۱۳	طوبیٰ	طوجہ نہال سنگھ	۱۳۴۱	عاجز	شرف الحق	۱۲۶۹	عاشق	سید عاشق علی
۱۳۱۴	طوبیٰ	سید علی حسین	۱۳۴۱	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ	۱۲۷۰	عاشق	محمد عاشق حسین
۱۳۱۵	طور	محمد رضا	۱۳۴۲	عاجز	لالہ موہن رام	۱۲۷۱	عاشق	دیا رام
۱۳۱۶	طوفان	میر نوازش علی	۱۳۴۳	عاجز	عارف علی خاں	۱۲۷۲	عاشق	شام زائن
۱۳۱۷	طوفان	میر حسن	۱۳۴۴	عاجز	الف خان	۱۲۷۳	عاشق	بانکے سنگھ
۱۳۱۸	طوماس		۱۳۴۵	عاجز	میر غلام حیدر	۱۲۷۴	عاشق	عاشق علی
۱۳۱۹	طپش	رحمان علی	۱۳۴۶	عاجز	زور آور سنگھ	۱۲۷۵	عاشق	مرزا نظام الدین
۱۳۲۰		"ظ"	۱۳۴۷	عادل	میر عنایت حسین	۱۲۷۶	عاشق	شیخ محمد جان
۱۳۲۱	ظالم	ظالم سنگھ	۱۳۴۸	عارف	محمد عارف	۱۲۷۷	عاشق	مرزا رحمت بخش
۱۳۲۲	ظاہر	رام پرشاد	۱۳۴۹	عارف	محمد عارف	۱۲۷۸	عاشق	اقبال حسین

۱۳۷۹	عاشق	راجہ کلیان سنگھ
۱۳۸۰	عاشق	نواب والاجاہ
۱۳۸۱	عاشقی	آغا حسین علیخان
۱۳۸۲	عاشور	علیخان بہادر
۱۳۸۳	عاصم	صمصام الدولہ خاں
۱۳۸۴	عاصی	خواجہ برہان الدین
۱۳۸۵	عاصی	امداد حسین
۱۳۸۶	عاصی	
۱۳۸۷	عاصی	شیخ بنگالی
۱۳۸۸	عاصی	نور محمد
۱۳۸۹	عاصی	صدرالدین
۱۳۹۰	عاصی	لالہ سانگرام
۱۳۹۱	عاصی	جمعیت رائے
۱۳۹۲	عاصی	گھنشام رائے
۱۳۹۳	عاقل	لالہ لکھن لال
۱۳۹۴	عاقل	عاقل شاہ
۱۳۹۵	عالم	
۱۳۹۶	عالی	خواجہ عبداللہ
۱۳۹۷	عالی	مرزا عالی بخت بہادر
۱۳۹۸	عالی	شاہ ابوالمعالی مغفور
۱۳۹۹	عالیجاہ	
۱۴۰۰	عبادت	عابد علی بیگ
۱۴۰۱	عباس	میر عباس
۱۴۰۲	عبد	عبداللہ
۱۴۰۳	عبد	غلام ربانی
۱۴۰۴	عبرت	میر ضیاء الدین
۱۴۰۵	عبرت	حسن علیخاں
۱۴۰۶	عبرت	دولت رام
۱۴۰۷	عبری	اسحاق
۱۴۰۸	عرش	میر حسن عسکری
۱۴۰۹	عرشی	منشی عبدالحئی
۱۴۱۰	عرفان	سید عرفان علی
۱۴۱۱	عرفان	میر عباس
۱۴۱۲	عروج	احمد حسن خاں
۱۴۱۳	عزت	سید عبدالولی
۱۴۱۴	عزلت	بھکاری لال
۱۴۱۵	عزیز	عزیز اللہ
۱۴۱۶	عزیز	عزیز اللہ
۱۴۱۷	عزیز	شیو ناتھ
۱۴۱۸	عزیز	عبدالعزیز خاں
۱۴۱۹	عزیز	لالہ دیبی پرشاد
۱۴۲۰	عزیز	یوسف علیخاں
۱۴۲۱	عزیز	عبدالعزیز
۱۴۲۲	عزیز	محمد عبدالعزیز
۱۴۲۳	عزیز	مرزا عزیز الدین
۱۴۲۴	عزیز	یوسف علیخاں
۱۴۲۵	عزیز	مہاراج سنگھ
۱۴۲۶	عزیز	عزیز الدین
۱۴۲۷	عزیز	یوسف علیخان
۱۴۲۸	عزیز	شیخ محمد علی
۱۴۲۹	عس	بدرالدین
۱۴۳۰	عسکر	عسکر علیخاں
۱۴۳۱	عسکری	محمد حسن
۱۴۳۲	عشاق	
۱۴۳۳	عشرت	میر غلام علی
۱۴۳۴	عشرت	مرزا اکبر علی
۱۴۳۵	عشرت	مرزا کلن
۱۴۳۶	عشق	شاہ رکن الدین
۱۴۳۷	عشق	شاہ غلام علی
۱۴۳۸	عشق	میر محمد علی
۱۴۳۹	عشق	عزت اللہ خاں
۱۴۴۰	عشق	غلام محی الدین
۱۴۴۱	عشق	سید حسین
۱۴۴۲	عشق	آغا رضا
۱۴۴۳	عشق	
۱۴۴۴	عشق	شیخ الٰہی بخش
۱۴۴۵	عصمت	امجد علی خاں
۱۴۴۶	عطا	محمد عطا حسین
۱۴۴۷	عطش	شیخ احمد جان
۱۴۴۸	عظمت	میر عظمت اللہ
۱۴۴۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۱۴۵۰	عظیم	مرزا علی
۱۴۵۱	عظیم	
۱۴۵۲	عقیل	مرزا وزیر حیدر
۱۴۵۳	علوی	مولوی عبداللہ خاں
۱۴۵۴	علی	اعلیٰ قلی
۱۴۵۵	علی	علی محمد خاں
۱۴۵۶	علی	مرزا محمد علی خان
۱۴۵۷	علی	حکیم حیدر علی
۱۴۵۸	علی	میر ولایت علی
۱۴۵۹	علی	مولوی امانت علی
۱۴۶۰	علی	میر قطب علی
۱۴۶۱	علی	حکیم میر علی
۱۴۶۲	علی	نواب علی بہادر
۱۴۶۳	علی احمد	محمود علی احمد جان
۱۴۶۴	علیل	نصیر الدین
۱۴۶۵	علیم	میر فضل حسین

۱۴۶۶	علیم	علیم الدین	۱۴۸۵	غافل	میر سید محمد	۱۵۱۴	غم	الف خاں
۱۴۶۷	عمدہ	میر فضل حسین	۱۴۸۶	غافل	میر محمد علی	۱۵۱۵	غم	میر محمد اسمعیل
۱۴۶۸	عمر	عمر خاں	۱۴۸۷	غافل	مولوی عبدالرحیم	۱۵۱۶	غم	علی خاں
۱۴۶۹	عنایت	عنایت علیخاں	۱۴۸۸	غافل	مرزا مغل	۱۵۱۷	غم	مہتاب سنگھ کالیستھ
۱۴۷۰	عندلیب	لالہ گوبند سنگھ	۱۴۸۹	غافل	رائے سنگھ	۱۵۱۸	غمخوار	محمد علی بیگ
۱۴۷۱	عیار	سید تراب علی	۱۴۹۰	غافل	بختاور سنگھ	۱۵۱۹	غمگین	میر سید علی
۱۴۷۲	عیاش	میر یعقوب علی	۱۴۹۱	غافل	منور خاں	۱۵۲۰	غمگین	عبدالقادر خاں
۱۴۷۳	عیاش	خیالی رام	۱۴۹۲	غالب	اسداللہ خاں	۱۵۲۱	غمگین	میر عبداللہ
۱۴۷۴	عیاش	غلام جیلانی خان	۱۴۹۳	غالب	نواب اسداللہ خاں	۱۵۲۲	غنا	غلام محمد خاں
۱۴۷۵	عیاش	سید محمد جعفر	۱۴۹۴	غالب	انور علی	۱۵۲۳	غنی	عبدالغنی
۱۴۷۶	عیاش	شیخ مدار بخش	۱۴۹۵	غالب	بہادر بیگ خاں	۱۵۲۴	غنی	عبدالغنی
۱۴۷۷	عیاش	نواب شہریار مرزا	۱۴۹۶	غالب	غالب علی خاں	۱۵۲۵	غنی	مرزا عباس
۱۴۷۸	عیاش	مرزا کلب علی خاں	۱۴۹۷	غالب	مرزا امان علیخاں	۱۵۲۶	غنی	غنی احمد
۱۴۷۹	عیاں	غالب علیخاں	۱۴۹۸	غبار	سید علی تقی	۱۵۲۷	غنی	
۱۴۸۰	عیاں	مرزا ہاشم علی	۱۴۹۹	غبار	کنہیا لال	۱۵۲۸	غواص	
۱۴۸۱	عیش	مرزا محمد عسکری	۱۵۰۰	غربت	غلام نبی	۱۵۲۹		"ف"
۱۴۸۲	عیش	خدا بخش	۱۵۰۱	غربت		۱۵۳۰	فاخر	مرزا جیگا
۱۴۸۳	عیش	مرزا حسین رضا	۱۵۰۲	غریب	نصیر الدین احمد	۱۵۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۱۴۸۴	عیش	میر علی حسین	۱۵۰۳	غریب	میر محمد تقی	۱۵۳۲	فارغ	مکند لال
۱۴۸۵	عیش	حکیم آغا جان	۱۵۰۴	غریب	محمد زماں	۱۵۳۳	فارغ	میر علی حسین
۱۴۸۶	عیش	رائے عزت سنگھ	۱۵۰۵	غریب	غریب اللہ	۱۵۳۴	فارغ	
۱۴۸۷	عیش	نواب محمد مرزا	۱۵۰۶	غضنفر	سید ابن حیدر	۱۵۳۵	فاطر	پیر بخش
۱۴۸۸	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	۱۵۰۷	غضنفر	غضنفر علی خاں	۱۵۳۶	فائز	کریم بخش
۱۴۸۹	عیش	الٰہی بخش	۱۵۰۸	غفلت	اخوند غفلت رامپوری	۱۵۳۷	فائز	بختاور سنگھ
۱۴۹۰	عیش	مرزا مستیا	۱۵۰۹	غفور	محمد غفور	۱۵۳۸	فائز	محمد عابد خاں
۱۴۹۱	عیش	جوالا پرشاد	۱۵۱۰	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۱۵۳۹	فائز	
۱۴۹۲	عیشی	طالب علی خاں	۱۵۱۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۱۵۴۰	فائز	
۱۴۹۳		"غ"	۱۵۱۲	غلامی	غلام محی الدین	۱۵۴۱	فائق	عبدالقادر بیگ
۱۴۹۴	غازی		۱۵۱۳	غلطاں	کریم بخش	۱۵۴۲	فخر	محمد فخرالدین

۱۵۴۲	فخر	میر فخر الدین	۱۵۷۲	فراق	میر حیات اللہ	۱۶۰۰	فریاد	الفت حسین
۱۵۴۴	فخر	مرزا فخر الدین	۱۵۷۳	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۰۱	فریاد	مغل بیگ
۱۵۴۵	فدا	مرزا بلند بخت	۱۵۷۴	فراقی	پریم کشور	۱۶۰۲	فریاد	لالہ صاحب رائے
۱۵۴۶	فدا	مرزا سکندر بخت	۱۵۷۵	فرحت	فیض اللہ	۱۶۰۳	فریاد	محمد احتشام الدین
۱۵۴۷	فدا	خواجہ نجم الدین	۱۵۷۶	فرحت	امید علی	۱۶۰۴	فسوں	مرزا منجھلے
۱۵۴۸	فدا	سید محمد علی	۱۵۷۷	فرحت	لالہ نشانند	۱۶۰۵	فساد	
۱۵۴۹	فدا	میر عبد الصمد	۱۵۷۸	فرحت	فرحت اللہ	۱۶۰۶	فصیح	سکھن لال
۱۵۵۰	فدا	فدا حسین خاں	۱۵۷۸	فرحت	کدار ناتھ	۱۶۰۷	فصیح	جعفر علی
۱۵۵۱	فدا	فدا حسین	۱۵۷۹	فرحت	محمود علی خاں	۱۶۰۸	فصیح	حکیم فصیح العالم
۱۵۵۲	فدا	امام الدین	۱۵۸۰	فرحت	بشن پرشاد کایستھ	۱۶۰۹	قضا	گوبند پرشاد
۱۵۵۳	فدا	محمد خلف	۱۵۸۱	فرحت	حسین علی	۱۶۱۰	قضا	محمد جعفر
۱۵۵۴	فدا	لچھی رام	۱۵۸۲	فرخ	چھبے بہدی داس	۱۶۱۱	فضلی	فضل مولیٰ خان
۱۵۵۵	فدا	عاقبت محمود خان	۱۵۸۳	فرخ	کرامت اللہ خان	۱۶۱۲	فطرت	فضل الرحمٰن
۱۵۵۶	فدا	فدا حسین خاں	۱۵۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۶۱۳	فضلی	فضل الٰہی
۱۵۵۷	فدا	میر فدا حسین	۱۵۸۵	فرد	ابو الحسن	۱۶۱۴	فطرت	
۱۵۵۸	فدائی	عظیم بیگ	۱۵۸۶	فرد	وحید الدین خاں	۱۶۱۵	فغاں	اشرف علیخاں
۱۵۵۹	فدوی	مکند لال	۱۵۸۷	فرحت	مرزا الف بیگ	۱۶۱۶	فغان	میر شمس الدین
۱۵۶۰	فدوی	محمد حسن	۱۵۸۸	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۶۱۷	فغان	ظریف خاں
۱۵۶۱	فدوی	مرزا محمد علی	۱۵۸۹	فرقت	دیبی پرشاد	۱۶۱۸	فغان	عباس علیخاں
۱۵۶۲	فدوی	لالہ سیوک رام	۱۵۹۰	فرقتی	وزیر علی	۱۶۱۹	فغان	قادر بخش
۱۵۶۳	فدوی	میر فضل علی	۱۵۹۱	فروغ	میر روشن علیخاں	۱۶۲۰	فقیر	سید محی الدین
۱۵۶۴	فراسو	فراسو صاحب	۱۵۹۲	فروغ	میر اکبر علی	۱۶۲۱	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۵۶۵	فراغ	محمد فراغ	۱۵۹۳	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ	۱۶۲۲	فقیر	میر شمس الدین
۱۵۶۶	فراغ	میر مہدی حسن	۱۵۹۴	فروغ	محمد عمر سلطان	۱۶۲۳	فقیر	عنایت اللہ
۱۵۶۷	فراغ	یسین بیگ	۱۵۹۵	فروغ	نور الدین خان	۱۶۲۴	فقیر	فتح علی خاں
۱۵۶۸	فراق	کیقباد جنگ	۱۵۹۶	فروغ	عنایت علی خاں	۱۶۲۵	فقیر	حکیم علی محمد
۱۵۶۹	فراق	حسین علیخاں	۱۵۹۷	فروغ	خدا بخش	۱۶۲۶	فکری	مرزا ممن
۱۵۷۰	فراق	میر مرتضیٰ قلی خان	۱۵۹۸	فرہاد	ببر علی	۱۶۲۷	فگار	قطب علی بیگ
۱۵۷۱	فراق	نثار اللہ خان	۱۵۹۹	فرہاد	الفت حسین	۱۶۲۸	فگار	میر حسین

۱۶۲۹	فلک	میر بہادر علی	۱۵۵۸	قاسم	قاسم علیخاں	۱۶۸۷	قمر	محمد قمرالدین خاں
۱۶۳۰	فنا	شیخ باقر	۱۵۵۹	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۸۸	قمر	سید محمد ولی خاں
۱۶۳۱	فنا	شیخ ببر	۱۵۶۰	قاسم	سید قاسم علیخاں	۱۶۸۹	قمر	محمد اسمٰعیل
۱۶۳۲	فوق	میر	۱۵۶۱	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۶۳۳	فوق	عبدالصمد	۱۵۶۲	قاسم	ابوالقاسم	۱۶۹۱	قمر	نواب خاں
۱۶۳۴	فوق	نظیر احمد	۱۵۶۳	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۲	قمر	مرزا باقر حسین
۱۶۳۵	فوق	میر بادشاہ	۱۵۶۴	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۹۳	قمر	جعفر علی
۱۶۳۶	فہم	وارث علیخاں	۱۵۶۵	قاسم	میر قدرت اللہ خاں	۱۶۹۴	قمر	قمرالدین
۱۶۳۷	فہم	سندر لال	۱۵۶۶	قاصر	ببر علی بیگ	۱۶۹۵	قمر	قمرالدین خاں
۱۶۳۸	فہمی	دیانت حسین	۱۵۶۷	قاصر	سید خوب اللہ	۱۶۹۶	قمر	محمد جعفر علیخاں
۱۶۳۹	فیاض	سعیدالدین	۱۵۶۸	قاصر	مقصود علی	۱۶۹۷	قناعت	مرزا احمد بیگ
۱۶۴۰	فیاض	میر شمس الدین	۱۵۶۹	قاضی	شیخ قادر بخش	۱۶۹۸	قناعت	نصیرالدین
۱۶۴۱	فیض	عنایت اللہ	۱۵۷۰	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۱۶۹۹	قوت	احمد علی
۱۶۴۲	فیض	فتح علی خاں	۱۵۷۱	قائل	سید علی خاں	۱۷۰۰	قوس	محبوب علی
۱۶۴۳	فیض	حکیم علی محمد	۱۵۷۲	قائل	مولوی فصیح اللہ	۱۷۰۱	قوس	سید محمد رضا
۱۶۴۴	فیض	کرپا کشن	۱۵۷۳	قائم	قائم علی	۱۷۰۲	قیس	میر عباس علی
۱۶۴۵	فیضی	میر فیض علی	۱۵۷۴	قائم	محمد قیام الدین	۱۷۰۳	قیس	عبدالحی
۱۶۴۶	فیضی	جعفر حسن خاں	۱۵۷۵	قبول	مہدی علیخاں	۱۷۰۴	قیس	سید مرزا علی
۱۶۴۷	فیض	احسان علی خاں	۱۶۷۶	قربان	میر قربان علی	۱۷۰۵	قیس	محمد عنایت اللہ
۱۶۴۸		"ق"	۱۶۷۷	قرین		۱۷۰۶	قیس	احمد علی بیگ
۱۶۴۹	قابل	علی بخش	۱۶۷۸	قسمت	نواب شمس الدولہ	۱۷۰۷	قیس	محمد صدیق
۱۶۵۰	قادر	عبدالقادر	۱۶۷۹	قلق	اسد اللہ	۱۷۰۸	قیس	ہادی علیخاں
۱۶۵۱	قادر	قادر بخش	۱۶۸۰	قلق	حکیم غلام مولا	۱۷۰۹	قیس	کاظم علی
۱۶۵۲	قادر	سرفراز علی	۱۶۸۱	قلق	امجد علی	۱۷۱۰	قیسی	باقر علی
۱۶۵۳	قادر	مرزا قادر شکوہ	۱۶۸۲	قلق	سلطان خاں	۱۷۱۱	قیصر	مرزا علی حسین
۱۶۵۴	قادر	سید قادر بخش	۱۶۸۳	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۱۲	قیصر	محمد خورشید
۱۶۵۵	قادر	شیخ قادر حسین	۱۶۸۴	قمر	غلام حسین	۱۷۱۳	قیصر	خدا بخش
۱۶۵۶	قاری	قاری علی احمد	۱۶۸۵	قمر	قمرالدین	۱۷۱۴	قیصر	امین الدین
۱۶۵۷	قاسم	آغا محمد	۱۶۸۶	قمر	قمرالدین	۱۷۱۵	قیصر	امین الدین

۱۷۱۶	"ک"		۱۷۴۵	کشور	مرزا محمد جعفر	۱۷۷۴	گویا	ولایت علی
۱۷۱۷	کاشف	کاشف علی	۱۷۴۶	کفایت	کفایت اللہ خاں	۱۷۷۵	گویا	فقیر محمد خاں
۱۷۱۸	کاشف	سید محمد حسین خاں	۱۷۴۷	کلیم	میر محمد حسین	۱۷۷۶	گہر	خورشید علیخاں
۱۷۱۹	کاظم	کاظم علی	۱۷۴۸	کلیم	کلیم اللہ	۱۷۷۷	"ل"	
۱۷۲۰	کاظم	محمد کاظم	۱۷۴۹	کمال	کمال الدین حسین	۱۷۷۸	لائق	میر لائق علی
۱۷۲۱	کافر	سید علی نقی	۱۷۵۰	کنور	الور پرکاش بہادر	۱۷۷۹	لسان	میر کلیم اللہ احمد
۱۷۲۲	کافی	کفایت علی	۱۷۵۱	کنور	کنور چکر ورتی سنگھ	۱۷۸۰	لطافت	سید حسن
۱۷۲۳	کافر	محمد رضا	۱۷۵۲	کوثر	مرزا مہدی	۱۷۸۱	لطف	مرزا علی
۱۷۲۴	کامل	ناصر الدین	۱۷۵۳	کوثر	آغا غلام علی	۱۷۸۲	لطف	لطف علی خاں
۱۷۲۵	کامل	جمال الدین	۱۷۵۴	کوچک	وجیہہ الدین	۱۷۸۳	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۲۶	کامل	غلام کبریا	۱۷۵۵	کوکب	غلام حسین	۱۷۸۴	لطیف	میر لطیف علی
۱۷۲۷	کامل	شیخ احمد علی	۱۷۵۶	کیف	فضل احمد	۱۷۸۵	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۲۸	کامل	سید احمد جان	۱۷۵۷	کیوان	شیخ بدنی بلگرامی	۱۷۸۶	لطیف	دولت سنگھ
۱۷۲۹	کامل	باقر علی خان	۱۷۵۸	کیوان	علی حسین	۱۷۸۷	لطیف	فقیر سہائے
۱۷۳۰	کامل	ٹھاکر داس	۱۷۵۹	کیوان	سید فتح علی	۱۷۸۸	لطیف	عبد الحق
۱۷۳۱	کامل	کامل بیگ	۱۷۶۰	"گ"		۱۷۸۹	لکنت	محمد بشیر خان
۱۷۳۲	کامل	محمد مرشد حسن	۱۷۶۱	گرداب	رام چرن	۱۷۹۰	لعل	لعل
۱۷۳۳	کاوش	میر محمد کتاب خاں	۱۷۶۲	گرفتار	سنگے بیگ	۱۷۹۱	لیق	لالتا پرشاد
۱۷۳۴	کاوش	اولاد علی	۱۷۶۳	گرم	ناظر ظفر علی خاں	۱۷۹۲	"م"	
۱۷۳۵	کاہش	ہدایت علی	۱۷۶۴	گرم	حیدر علی بیگ	۱۷۹۳	ماہ	عنایت علی بیگ
۱۷۳۶	کبیر	کبیر علی	۱۷۶۵	گریاں	محمد حسین	۱۷۹۴	ماہ	امداد علی خاں
۱۷۳۷	کرامت	کرامت اللہ	۱۷۶۶	گریاں	میر حسام الدین	۱۷۹۵	ماہر	محمد امیر
۱۷۳۸	کرم	غلام ضامن	۱۷۶۷	گریاں	مرزا علی احمد	۱۷۹۶	ماہر	فخر الدین خاں
۱۷۳۹	کرم	کرم حسین رضا	۱۷۶۸	گستاخ	مرزا علی	۱۷۹۷	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۱۷۴۰	کرم	کرم خان	۱۷۶۹	گستاخ	مرزا لطیف	۱۷۹۸	مائل	میر مہدی
۱۷۴۱	کریم	کریم اللہ خان	۱۷۷۰	گلشن	رائے دھولج	۱۷۹۹	مائل	صادق علی
۱۷۴۲	کشتہ	نبی بخش	۱۷۷۱	گماں	نفر علیخاں	۱۸۰۰	مائل	قادر بیگ
۱۷۴۳	کشش	میر فدا علی	۱۷۷۲	گوہر	احمد علی خان	۱۸۰۱	مائل	میر ہدایت علی
۱۷۴۴	کشن	بالوکشن چندرگھوکر	۱۷۷۳	گویا	حیات اللہ	۱۸۰۲	مائل	محمد یار بیگ

۱۸۰۳	مائل	سید کاظم علی	۱۸۳۲	جنوں	[illegible]	۱۸۶۱	محسن	محمد محسن
۱۸۰۴	مائل	لالہ مہتاب شاد	۱۸۳۳	مجیب	مرزا رجب علی	۱۸۶۲	محسن	محمد محسن
۱۸۰۵	مبارک	سید مبارک علی	۱۸۳۴	مجیب	غلام حیدر	۱۸۶۳	محشر	عبداللہ خاں
۱۸۰۶	مبارک	مبارک حسین خاں	۱۸۳۵	محب	ولی اللہ	۱۸۶۴	محشر	اکرام اللہ خاں
۱۸۰۷	مبتلا	لالہ چنڈی سہائے	۱۸۳۶	محب	بہرام شاد	۱۸۶۵	محشر	مرزا علی تقی
۱۸۰۸	مبتلا	مردان علیخاں	۱۸۳۷	محب	میر ابوالقاسم	۱۸۶۶	محمود	محمود شاہ
۱۸۰۹	مبتلا	[illegible]	۱۸۳۸	محبت	مرزا حسین علی	۱۸۶۷	محمود	مرزا جان
۱۸۱۰	مبتہج	لالہ ملوک چند	۱۸۳۹	محبت	میر بہادر علی	۱۸۶۸	محمود	محمود علی خاں
۱۸۱۱	مبین	حافظ غلام دستگیر	۱۸۴۰	محبت	محبت خاں	۱۸۶۹	محنت	حسین علی بیگ
۱۸۱۲	متقی	میر متقی	۱۸۴۱	محبت	عنایت اللہ	۱۸۷۰	محو	فیض الدین
۱۸۱۳	متین	محمد حسین	۱۸۴۲	محبت	آغا سید	۱۸۷۱	محو	حسین علی خاں
۱۸۱۴	متین	بہادر علی	۱۸۴۳	محبوب	محبوب خاں	۱۸۷۲	محو	علیم اللہ
۱۸۱۵	متین	سید ولایت حسین	۱۸۴۴	محترم	محترم علیخاں	۱۸۷۳	محو	غلام حسن خاں
۱۸۱۶	مثبت	فدائے علی	۱۸۴۵	محتشم	سید محتشم علی	۱۸۷۴	محوی	میر باسط علی
۱۸۱۷	مجبور	حق رسا	۱۸۴۶	محرور	نبی بخش	۱۸۷۵	محوی	محمدی بیگ
۱۸۱۸	مجذوب	مرزا غلام چند بیگ	۱۸۴۷	محرور	ہادی حسن	۱۸۷۶	مختار	غلام نبی خاں
۱۸۱۹	مجذوب	لالہ گوری شنکر	۱۸۴۸	محروم	لالہ انگداری	۱۸۷۷	مخدوم	[illegible]
۱۸۲۰	مجرد	محمد	۱۸۴۹	محزون	میر ناصر جان محمدی	۱۸۷۸	مخلص	میر مہدی حسن
۱۸۲۱	مجرم	میر فتح علی	۱۸۵۰	محزواں	مولوی ظہور النبی	۱۸۷۹	مخلص	آنند رام
۱۸۲۲	مجرم	رحمت اللہ	۱۸۵۱	محزون	مرزا منگو	۱۸۸۰	مخلص	مخلص علی خاں
۱۸۲۳	مجرم	میر مہدی حسین	۱۸۵۲	محزون	آغا علی	۱۸۸۱	مخلص	میر باقر
۱۸۲۴	مجروح	مولوی حمید النبی	۱۸۵۳	محزون	خدا بخش	۱۸۸۲	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۸۲۵	مجروح	کشن چند	۱۸۵۴	محزون	سید محمد حسین	۱۸۸۳	مخلص	مرزا کلب حسن خاں
۱۸۲۶	مجروح	درگاہ پرشاد	۱۸۵۵	محزون	ابوالحسن	۱۸۸۴	مخلص	محمد حسین خاں
۱۸۲۷	مجنوں	انعام حسین	۱۸۵۶	محزون	عالم شاہ	۱۸۸۵	مخمور	محمد جعفر
۱۸۲۸	مجنوں	حمایت علی	۱۸۵۷	محسن	محسن علی صاحب	۱۸۸۶	مخمور	غلام حسین
۱۸۲۹	مجنوں	محمد حسین	۱۸۵۸	محسن	محسن علی	۱۸۸۷	مخمور	سید مظہر علی
۱۸۳۰	مجنوں	شنکر دیال	۱۸۵۹	محسن	میر محمد محسن	۱۸۸۸	مخمور	واحد علی
۱۸۳۱	مجنوں	[illegible]	۱۸۶۰	محسن	حافظ محسن	۱۸۸۹	مخمور	قبول احمد

۱۸۹۰	مخیر	محمد احسان	۱۹۱۹	مست	اشرف علی	۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بہاری لال
۱۸۹۱	مداح	محمد صادق	۱۹۲۰	مست	میر فضل علی	۱۹۴۹	مشتاق	کریم خاں
۱۸۹۲	مدیر	سید امیر الدین	۱۹۲۱	مست	عالم علیخاں	۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
۱۸۹۳	مدحت		۱۹۲۲	مستمند	یار علی خاں	۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
۱۸۹۴	مدہوش	نبی جان	۱۹۲۳	مسرت	شیخ رحمت علی	۱۹۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۸۹۵	مذنب	محمد حسن	۱۹۲۴	مسرت	ششنگر ناتھ	۱۹۵۳	مشتاق	میر سالار بخش
۱۸۹۶	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۵	مسرت	وزیر علی	۱۹۵۴	مشتاق	محمد قلی خاں
۱۸۹۷	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۶	مسرور	غلام حسین خاں	۱۹۵۵	مشتہر	مولوی احمد حسین
۱۸۹۸	مرحبا	عبدالشکور	۱۹۲۷	مسرور	سید خورشید عالم	۱۹۵۶	مشفق	شیخ محمد خاں
۱۸۹۹	مرحوم	محمد یار بیگ	۱۹۲۸	مسرور	پیر بخش	۱۹۵۷	مشفق	مرزا احمد بیگ
۱۹۰۰	مرزا	میر فضل اللہ	۱۹۲۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۱۹۵۸	مشفق	راجہ جاذب کشن
۱۹۰۱	مرزا	آغا مرزا	۱۹۳۰	مسرور	شرف الدین احمد	۱۹۵۹	مشکا	محمد حسن خاں
۱۹۰۲	مرزا	مرزا ہدایت اللہ	۱۹۳۱	مسرور	سید محمد علی	۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
۱۹۰۳	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۳۲	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۱۹۶۱	مشہدی	مرزا احمد علی
۱۹۰۴	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ	۱۹۳۳	مسلسل	وزیر علی	۱۹۶۲	مشہور	پنڈت رادھاکشن
۱۹۰۵	مرزا	نواب محمد خان	۱۹۳۴	مسلم	میر فرزند علی	۱۹۶۳	مشہور	
۱۹۰۶	مرزا	مرزا حسین بخش	۱۹۳۵	مسیح	میاں کراتی	۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
۱۹۰۷	مرزا	مرزا جان بیگ	۱۹۳۶	مسیح	میر ہاشم علی	۱۹۶۵	مصاحب	صاحب رام
۱۹۰۸	مرزا	مرزا علی	۱۹۳۷	مسیح	حکیم محمد علی	۱۹۶۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹۰۹	مرزا		۱۹۳۸	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۷	مصدر	حکیم میر ماشااللہ
۱۹۱۰	مرزائی	محمد علی جان	۱۹۳۹	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۸	معروف	بہادر خاں
۱۹۱۱	مروت	نیر یار خاں	۱۹۴۰	مسیحا	محمد علی خاں	۱۹۶۹	مصیبت	قطب الدین
۱۹۱۲	مروت	ہاس کراں	۱۹۴۱	مسیر	مرزا ہمایوں	۱۹۷۰	مضطر	سردار میرزا
۱۹۱۳	مروت	صغیر علی	۱۹۴۲	مشتاق	مشتاق حسین	۱۹۷۱	مضطر	کنھیالال
۱۹۱۴	مروت	قاسم علی	۱۹۴۳	مشتاق	میر حسن	۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسرو شکوہ
۱۹۱۵	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۴۴	مشتاق	مختار احمد	۱۹۷۳	مضطر	کنور سین
۱۹۱۶	مریخ	جانکی پرشاد	۱۹۴۵	مشتاق	غلام علی	۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
۱۹۱۷	مرید	مرید حسین خاں	۱۹۴۶	مشتاق	میر ابوالقاسم	۱۹۷۵	مضطر	ذوالفقار علی
۱۹۱۸	مزمل	شاہ محمد مزمل	۱۹۴۷	مشتاق	لالہ بہاری لال	۱۹۷۶	مضطر	مظہر علیخاں

۱۹۷۷	مضطر	عبدالکریم	۲۰۰۶	مفتون	کریم بخش	۲۰۳۶	ملو	میر نظام الدین
۱۹۷۸	مضطر	لالہ ترمینی پرشاد	۲۰۰۷	مفتون	عبدالرحیم	۲۰۳۷	ممنون	میر امانت علی
۱۹۷۹	مضطر	رام نرائن	۲۰۰۸	مفتون	سید محمد رضا	۲۰۳۸	ممنون	میر قمر الدین
۱۹۸۰	مضطر	اسد علی خاں	۲۰۰۹	مفتون	لچھمی نرائن	۲۰۳۹	منت	نور الاسلام
۱۹۸۱	مضطر	علی بخش	۲۰۱۰	مفتون	لالہ رگھو بر دیال	۲۰۴۰	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۱۹۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۲۰۱۱	مفتون	کاظم علی	۲۰۴۱	منتظر	میاں جان خاں
۱۹۸۳	مضطرب	خلیل احمد	۲۰۱۲	مفتون	بدر الدین	۲۰۴۲	منتظر	امام الدین
۱۹۸۴	مضطرب	مرزا علی بیگ	۲۰۱۳	مفتون	قادر بخش	۲۰۴۳	منتظم	باقر علی خاں
۱۹۸۵	مضطرب	محمد حاجی	۲۰۱۴	مفتون	سید ہادی علی	۲۰۴۴	منشی	محمد سیتا بیگ
۱۹۸۶	مضطرب	درگا پرشاد	۲۰۱۵	مفتون	آگسٹین ڈی سلوا	۲۰۴۴	مغرور	اسد اللہ
۱۹۸۷	مضمون	شرف الدین	۲۰۱۶	مفلس	محب علی	۲۰۴۶	منشی	میر محمد حسین
۱۹۸۸	مضمون		۲۰۱۷	مقبول	سید مقبول عالم	۲۰۴۷	منشی	غلام احمد
۱۹۸۹	مظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۸	مقبول	مقبول نبی	۲۰۴۸	منشی	مولچند کایستھ
۱۹۹۰	مظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۹	مقتول	ابراہیم بیگ	۲۰۴۹	منشی	عجائب رائے
۱۹۹۱	مظفر	مرزا ظفر	۲۰۲۰	مقتول	سید خاں	۲۰۵۰	منصف	مرزا احمد بخش
۱۹۹۲	مظلوم	غلام حسین	۲۰۲۲	مقدور	میر محمد ابراہیم	۲۰۵۱	منصف	منصف علیخاں
۱۹۹۳	مظہر	مرزا جان جاناں	۲۰۲۳	مقسوم	مرزا محمد علی	۲۰۵۲	منظور	آفرین الدین خاں
۱۹۹۴	مظہر	مظہر حسین	۲۰۲۴	مقصود	مقصود عالم	۲۰۵۳	منظور	بابو خاں
۱۹۹۵	مظہر	محمد رضا	۲۰۲۵	مقصود	مقصود بیگ	۲۰۵۴	منظور	سید نذیر علی
۱۹۹۶	معروف	الٰہی بخش خاں	۲۰۲۶	مقیم	محمد مقیم	۲۰۵۵	منعم	مکند لال
۱۹۹۷	معزز	سید محمد علی	۲۰۲۷	ملال	محمد رضا خان	۲۰۵۶	منعم	موہن لال
۱۹۱۸	معزز	میر عزیز الدین	۲۰۲۸	ملک	بابو جگن ناتھ	۲۰۵۷	منعم	مولوی شیر علی
۱۹۹۹	معظم	معظم خاں	۲۰۲۹	مقبول	لالہ جیبکہ رائے	۲۰۵۸	منعم	نور الحق
۲۰۰۰	معقول		۲۰۳۰	ملول	محمد یار	۲۰۵۹	منور	منور الحسن
۲۰۰۱	معین	معین الدین	۲۰۳۱	ممتاز	سید میاں	۲۰۵۰	منور	سید منور علی
۲۰۰۲	معین	معین الدین خاں	۲۰۳۲	ممتاز	محمد حسین علی خاں	۲۰۶۱	منہر	نظام الدین
۲۰۰۳	مغل	مغل علی	۲۰۳۳	ممتاز	مرزا قاسم علی	۲۰۶۲	منیر	آفتاب
۲۰۰۴	مغموم	لالہ رام حسن	۲۰۳۴	ممتاز	حافظ فضل	۲۰۶۳	منیر	خواجہ آفتاب
۲۰۰۵	مغموم	میر مشیت علی	۲۰۳۵	ممتاز	نور احمد	۲۰۶۴	منیر	وجیہہ الدین

۲۰۶۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین	۲۰۹۴	مہر	عبداللہ خان	۳۰۲۳	ناطق	شیخ احمد شاہ
۲۰۶۶	مواج	عبدالرحمٰن	۲۰۹۵	مہر	سید آغا علیخاں	۳۰۲۴	ناطق	مرزا احمد
۲۰۶۷	موج	خدا بخش	۲۰۹۶	مہر	منصور خاں	۳۰۲۵	ناطق	لالہ جگناتھ
۲۰۶۸	موج	میر کاظم حسین	۲۰۹۷	مہر	مرزا حاتم علی	۳۰۲۶	ناظر	میر غلام بشیر
۲۰۶۹	موجد	قادر علی	۲۰۹۸	مہلت	مرزا علی	۳۰۲۷	ناظم	یوسف علیخاں
۲۰۷۰	موجی	موجی رام	۲۰۹۹	میر	میر محمد تقی	۳۰۲۸	ناظم	
۲۰۷۱	موزوں	میر نواب	۳۰۰۰	میرن	میر عسکری	۳۰۲۹	ناظم	میر بچے
۲۰۷۲	موزوں	میر فرزند علی	۳۰۰۱	منیوش	شیو سہائے	۳۰۳۰	ناظم	درگا پرشاد
۲۰۷۳	موزوں	مہاراجہ رام نرائن	۳۰۰۲		"ن"	۳۰۳۱	ناظم	شیخ غلام یٰسین
۲۰۷۴	موزوں	محمد قادر بخش	۳۰۰۳	ناجی	محمد شاکر	۳۰۳۲	ناظم	کامتا پرشاد
۲۰۷۵	موزوں	چتر سنگھ کائستھ	۳۰۰۴	ناداں	مولوی محمد بخش	۳۰۳۳	ناظم	میر ناظم علی
۲۰۷۶	مومن	محمد مومن خاں	۳۰۰۵	نادر	گنگا سنگھ	۳۰۳۴	ناظم	شیو پرشاد
۲۰۷۷	مونس	میر سعادت علی	۳۰۰۶	نادر		۳۰۳۵	نافذ	مرزا علی
۲۰۷۸	مونس	میر نواب	۳۰۰۷	نادر	میر محمد عارف	۳۰۳۶	ناظم	کرم علی
۲۰۷۹	مہاراج	راجہ سلاس رائے	۳۰۰۸	نادر	سید آغا	۳۰۳۷	نالاں	منولال
۲۰۸۰	مہجور	مہجور خاں	۳۰۰۹	نادر	احمد حسین خاں	۳۰۳۸	نالاں	میر احمد علی
۲۰۸۱	مہجور	محمد صدرالدین	۳۰۱۰	نادر	سید نجم الدین حسین	۳۰۳۹	نالاں	میر وارث علی
۲۰۸۲	مہجور	شیو پرشاد	۳۰۱۱	نادر	کلب حسین خاں	۳۰۴۰	نالاں	نور علی بیگ
۲۰۸۳	مہجور	شیخ محمد بخش	۳۰۱۲	نادم	رجب حسین خاں	۳۰۴۱	نالاں	محمد عسکری
۲۰۸۴	مہجور	ہدایت علی	۳۰۱۳	نادم		۳۰۴۲	نالاں	محمد جان
۲۰۸۵	مہجور	عنایت حسین خاں	۳۰۱۴	نازش	مولوی الٰہی بخش[1]	۳۰۴۳	ناجی	علی محمد خاں
۲۰۸۶	مہدی	مہدی علیخاں	۳۰۱۵	ناسخ	مرزا علی بیگ	۳۰۴۴	ناجی	آغا حسن
۲۰۸۷	مہدی	مہدی علیخاں	۳۰۱۶	ناصر	امام بخش	۳۰۴۵	ناجی	لالہ متھن لال
۲۰۸۸	مہدی	مرزا مہدی	۳۰۱۷	ناصر	سید ناصر نواب	۳۰۴۶	ناجی	رجب علی بیگ
۲۰۸۹	مہدی	مہدی علیخاں	۳۰۱۸	ناصر	محمد علی بیگ	۳۰۴۷	ناجی	احسام الدین
۲۰۹۰	مہر	رجب علی بیگ	۳۰۱۹	ناصر	سعادت خاں	۳۰۴۸	ناجی	
۲۰۹۱	مہر	محمد عمر	۳۰۲۰	ناصر	نواب ناصر جنگ	۳۰۴۹	نایاب	عباس علی
۲۰۹۲	مہر	میر مہر علی	۳۰۲۱	ناصر	میر ناصر علی	۳۰۵۰	نثار	محبوب بخش
۲۰۹۳	مہر	مہر چند	۳۰۲۲	ناصر	ابو محمد	۳۰۵۱	نثار	صدا سکھ

[1] نازش میں مرزا علی بیگ کا نام سہو کتابت سے رہ گیا ہے

۲۰۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا احمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۲۰۵۴	نثار	میر عبد الرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۲۰۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۲۰۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۲۰۵۷	نجابت	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزہت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۲۰۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزہت	رفیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خان
۲۰۵۹	نجات	شیخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزہت	مرزا ارجمند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۲۰۶۰	نجات	شنکر سروپ	۲۱۸۸	نزہت	مرزا کرامت اللہ	۲۲۱۷	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۰۶۱	نجد	مرزا احمد عباس	۲۱۸۹	نزہت	لالہ رام سروپ	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۲۰۶۲	نجف	میر نجف علی	۲۱۹۰	نساخ		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۲۰۶۳	نجم	سید اشرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گینت رائے
۲۰۶۴	نجم	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خاں
۲۰۶۵	نجم	محمد رضا خان	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۲۰۶۶	نجم	انعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۲۰۶۷	نجم	میر نجم الدین علیخاں	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعمت	شیخ عبد الغنی
۲۰۶۸	نجم	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شنکر پنڈت	۲۲۲۵	نعمت	نعمت اللہ خاں
۲۰۶۹	نجم	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ	۲۲۲۶	نعم	شیخ محمد نعیم
۲۰۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پنڈت دیا ناتھ	۲۲۲۷	نعیم	فدا حسین خاں
۲۰۷۱	نجیف	حق وردی خاں	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۷	نعیم	میر امجد علی
۲۰۷۲	نحیف	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	محمد یعقوب	۲۲۲۹	نفیس	دلاور خاں
۲۰۷۴	نحیف	مہدی علیخاں بہادر	۲۲۰۱	نشاط	میرن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خاں
۲۰۷۵	نحیف	محمد مومن علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الٰہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خاں
۲۱۷۴	ندا	معین الدین	۲۲۰۳	نشاط	الہری سنگھ کائستھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۲۱۷۵	ندرت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالہ راجہ دہیا پرشاد	۲۲۳۳	نکہت	نیاز علی بیگ
۲۱۷۶	ندرت	مرزا مغل	۲۲۰۵	نشتر	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نکہت	غلام احمد
۲۱۷۷	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لالہ گوبند رائے	۲۲۳۵	نگیں	مرزا محمد جان
۲۱۷۸	ندیم	سید محمد عسکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خاں	۲۲۳۶	نمود	مرزا احمد آسما
۲۱۷۹	ندیم	شیخ علی تقی	۲۲۰۸	نصر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
۲۱۸۰	ندیم	سید پیارے صاحب	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خاں

۲۲۳۹	نوا	قدرت اللہ	۲۲۶۸	واصل	درگاہ شاہ	۲۲۹۷	وحید	سرفراز علیخاں
۲۲۴۰	نوا	ظہور اللہ خاں	۲۲۶۹	واصل	محمد واصل	۲۲۹۸	وحید	وحید الدین
۲۲۴۱	نواب	میر نصیر الدین	۲۲۷۰	واعظ	الہی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علیخاں
۲۲۴۲	نواب	نواب نصر اللہ خاں	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۳۰۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۳	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوماش بہادر	۲۳۰۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۴۴	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۳	والہ	رحمت خاں	۲۳۰۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۴۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۳۰۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۴۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خان ملازم	۲۳۰۳	وزیر	وزیر خاں
۲۲۴۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۳۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۲۲۴۸	نور	محمد نور الحسین	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۳۰۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۹	نور	صمصام حیدر	۲۲۷۸	وجاہت	احمد علیخاں	۲۳۰۶	وسعت	مستقیم خان
۲۲۵۰	نورحق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجیہہ	میر ضامن علی	۲۳۰۷	وصال	نصر اللہ خاں
۲۲۵۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجیہہ	وجیہہ الدین	۲۳۰۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۵۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	جیت رائے کایستھ	۲۳۰۹	وصف	میر محمود علی
۲۲۵۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۳۱۰	وصف	بنی مادھو
۲۲۵۴	نیاز	عبد الرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابو الحسن	۲۳۱۱	وصل	محمد مظہر
۲۲۵۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۲۳۱۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۵۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۳۱۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۵۷	نیتر	مرزا حسن عسکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۳۱۴	وصل	محمد علی خاں
۲۲۵۸	نیر رخشاں و	ضیاء الدین احمد خاں	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۳۱۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۵۹	واجد	واجد علی خاں	۲۲۸۸	وحشت	مخدوم بخش	۲۳۱۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبد الواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علیخاں	۲۳۱۷	وفا	لالہ نول رائے
۲۲۶۱	وارث	وارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۳۱۸	وفا	لالہ ٹھنکر لال
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیر الدین	۲۳۱۹	وفا	مرزا عبد العلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشید النبی	۲۳۲۰	وفا	مرزا دارا بخت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علیخاں	۲۲۹۳	وحشی	مہر بخش	۲۳۲۱	وفا	میر حیدر علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبد الرؤف	۲۳۲۲	وفا	محمد علیخاں
۲۲۶۶	واصف	حسن بخش خاں	۲۲۹۵	وحید	میر ہادی	۲۳۲۳	ولا	مظہر علیخاں
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحید الدین	۲۳۲۴	ولا	محمد مراد خاں

۲۲۲۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۲۵۴	ہما	سید احمد حسین	۲۳۸۳	یاور	امداد علی
۲۲۲۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۲۵۵	ہمت	اخوید ہمت	۲۳۸۴	یحییٰ	یحییٰ خاں
۲۲۲۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۲۵۶	ہمت	سید ہمت علی	۲۳۸۵	یٰسین	عبد الستار
۲۲۲۸	ولی	مرزا محمد ولی	۲۲۵۷	ہمت	لالہ اندرمن	۲۳۸۶	یعقوب	میر یعقوب علی
۲۲۲۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۲۵۸	ہمدم	عبد اللہ خاں	۲۳۸۷	یقین	انعام اللہ خاں
۲۲۳۰	ولی	محمد رفیق	۲۲۵۹	ہمدم	میر محفوظ علی	۲۳۸۸	یقین	سید محمد حسین
۲۲۳۱	ولی	مولوی امو جان	۲۳۶۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین	۲۳۸۹	یقین	میرن صاحب
۲۲۳۲	ولی	علی محمد خاں	۲۳۶۱	ہنر	وارث علیخاں	۲۳۹۰	یکتا	معین الدین خاں
۲۲۳۳	وہم	میر محمد علی	۲۳۶۲	ہنر	مرزا مظفر علی	۲۳۹۱	یکتا	نوروز علی
۲۲۳۴		"ی"	۲۳۶۳	ہنر	بختاور بخت	۲۳۹۲	یکدل	دلاور خاں
۲۲۳۵	ہاتف	مرزا محمد	۲۳۶۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۲۳۹۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۲۲۳۶	ہاتفی	محمد حسن علی	۲۳۶۵	ہوش	غلام مرتضیٰ	۲۳۹۴	یل	عبد القادر
۲۲۳۷	ہادی	میر جواد علی خاں	۲۳۶۶	ہوش	منور علی	۲۳۹۵	یمن	حکیم احمد علیخاں
۲۲۳۸	ہادی	سید محمد مہدی	۲۳۶۷	ہوش	شیخ عزیز الدین	۲۳۹۶	یوسف	یوسف خاں
۲۲۳۹	ہادی	فخر الدین بہادر	۲۳۶۸	ہوش	موتی بہاری لال	۲۳۹۷	یوسف	مرزا یوسف بیگ
۲۲۴۰	ہادی	محمد ہادی	۲۳۶۹	ہوشیار	کیول رام	۲۳۹۸	یوسف	سید امجد علیخاں
۲۲۴۱	ہاشمی	نادر حسین خاں	۲۳۷۰	ہوشیار	میر محمد اعظم	۲۳۹۹	یوسف	میر یوسف علی
۲۲۴۲	ہاشمی	میر محمد ہاشم	۲۳۷۱	ہینگا	میر ہینگا	۲۴۰۰	یوسف	میر یوسف علی شاہ
۲۲۴۳	ہاشمی	سید اکبر علی	۲۳۷۲	یاد	میر غلام حسین	۲۴۰۱	اچپل	شاعرات ہیگن جان
۲۲۴۴	ہاشمی		۲۳۷۳	یاد	لالہ کاشی رام	۲۴۰۲	امیر	امیر صاحبہ
۲۲۴۵	ہجر	سید جلیل الدین	۲۳۷۴	یاد	امام خاں	۲۴۰۳	بنو	
۲۲۴۶	ہجر	مرزا اصغر حسین	۲۳۷۵	یار	میر احمد یار	۲۴۰۴	بیگم	
۲۲۴۷	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۲۳۷۶	یاس	حفیظ الدین	۲۴۰۵	بیگم	تارا بیگم
۲۲۴۸	نہایت	ہدایت علی	۲۳۷۷	یاس	حسن علیخاں	۲۴۰۶	بیگم	رشک محل
۲۲۴۹	ہدایت	ہدایت اللہ	۲۳۷۸	یاس	خیر الدین	۲۴۰۷	جان	صاحب جان
۲۲۵۰	ہدہد	عبد الرحمٰن	۲۳۷۹	یاس	تیج سنگھ رائے	۲۴۰۸	جانی	بیگم جان
۲۲۵۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۳۸۰	یاس	انور علی	۲۴۰۹	جینا بیگم	
۲۲۵۲	ہرچند		۲۳۸۱	یاور	میر امام الدین	۲۴۱۰	چندا	مہ لقا
۲۲۵۳	ہلال	امیر علیخاں	۲۳۸۲	یاور	میر مہدی حسن	۲۴۱۱	حجاب	نبی جان

۲۴۱۲	خود	مناجان	۲۴۲۱	شیریں	بیگا	۲۴۳۰	ماہ	مجھلی بیگم
۲۴۱۳	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۴۲۲	صاحب	امتہ الفاطمہ	۲۴۳۱	محبوب	محبوب محل
۲۴۱۴	دلہن بیگم		۲۴۲۳	صنم	درگا	۲۴۳۲	مستور	مستور بیگم
۲۴۱۵	زہرہ	منی	۲۴۲۴	ظرافت		۲۴۳۳	مشتری	قمر جان
۲۴۱۶	زہرہ	امراؤ جان	۲۴۲۵	عالم	خاص محل	۲۴۳۴	ملکہ	انی
۲۴۱۷	زینت		۲۴۲۶	عزیز	عزیزہ	۲۴۳۵	منتظر	گنا بیگم
۲۴۱۸	سلطان		۲۴۲۷	عفت	نجم النساء	۲۴۳۶	مہتاب	
۲۴۱۹	شرم	شمس النساء بیگم	۲۴۲۸	فرخ	فرخ بخش	۲۴۳۷	نزاکت	رجو
۲۴۲۰	شرم	چھوٹی صاحبہ	۲۴۲۹	قمر	حیدری بیگم	۲۴۳۸	نورن	

نگارستان

ایڈیٹر نگار کے افسانوں اور مقالات ادبی کا پہلا مجموعہ جس میں حسن بیان ندرت خیال اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ ایک معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ اس اڈیشن میں متعدد افسانے اور مقالات کے ایسے اضافہ کئے گئے ہیں۔ جو پہلے اڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت:۔ پانچ روپے

نگار پاکستان۔ ۳۷/۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم

مصنف

درگا پرشاد نادر۔ نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ برجناتھ میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دلی کالج میں داخل ہوئے اور ۱۸۵۵-۵۶ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی۔ تھوڑے دن کسی دفتر میں منشی رہے۔ ۱۸۵۹-۶۳ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیلی مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۴ء میں دہلی بدل کر آگئے۔ اور نارمل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۷۴ء میں لاہور پہنچے اور محکمۂ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۷۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے ممتحن اعلیٰ مقرر ہوئے۔

لکھنے پڑھنے کا شوق انہیں نوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سا دیوان بھی بنام "مطلب غریب" مرتب کیا تھا۔ گلشن ناز اور چمن انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

عہد تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ ۱۸۷۰-۷۱ء / ۱۲۸۸ھ میں لکھا گیا۔ ۱۸۷۵ء / ۱۲۹۲ھ میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۷۷ء / ۱۲۹۴ھ میں اپنے حالات شامل کر کے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

پہلی بار ۱۸۷۹ء / ۱۲۹۶ھ میں منشی گلاب سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷۰ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نورالدین گجراتی کے تذکرہ "مخزن شعرا" کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے چھان بین کر کے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے مخزن شعرا کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواجِ عام کے مطابق مختصر ہیں۔

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعر و فن کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہوگیا ہے۔ پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اوّل :۔ علت غائی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسام کلام کی تعداد اور شعر کی تعریف مع حروف تہجی، قافیہ

ؔ اس کا پورا نام "خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم" خطاب گلدستہ نادلافکار اور عرف "تذکرہ شعرائے دکن" ہے۔ اسی لئے اس کے حوالے مختلف ۔۔ وں سے ملتے ہیں۔

ورد یف و علم عروض (۳)، ابتدائے شعر (۴)، ریختی و ریختہ (۵)، اقسام اربعہ شعریہ (۶)، اقسام کلام بہ اعتبارِ معنی علم موسیقی
اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو - نظام الدین	۲۴	اضعف - ارشاد علی	۴۷	بیاں - خواجہ احسن الدین
۲	آزاد - فقیر اللہ	۲۵	اظہر	۴۸	بیتاب - بدرالدین
۳	آشنا - زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش - رمضان علی خاں
۴	آفاق - فرید الدین	۲۷	افسر - نصرت خاں	۵۰	تاثیر - صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت - محمد الفت	۵۱	تاباں - ابوالحسن
۶	احسان - غلام علی	۲۹	امداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن - محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن - محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلّی - شاہ تجلی حیدر آباد
۹	احسن - محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین - حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین - محمد امین	۵۶	تمنّا - اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	انوار -	۵۷	تنبیہ
۱۲	احمد - سید احمد	۳۵	اویسی - محی الدین	۵۸	ثنا - ثناء اللہ
۱۳	احمد - میر احمد اللہ	۳۶	ایما - حسین علی	۵۹	جرات - شیر علی
۱۴	احمد - سید احمد	۳۷	ایمان - شیر محمد خاں	۶۰	جعفری
۱۵	احمد - غلام احمد	۳۸	باقر - باقر علی خاں	۶۱	جوش - عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باقی	۶۲	جولاں - حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر - احمد علی	۴۰	بخشش - شیخ احمد	۶۳	جولاں - میر حسن
۱۸	اخگر - رضی الدین	۴۱	برہان گجراتی	۶۴	چندا - ماہ لقا
۱۹	اخلاص - عبدالرحمٰن	۴۲	بسمل ظہیر الدین	۶۵	حامد - شیخ حامد
۲۰	ادب - غلام محی الدین	۴۳	بلیغ - غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب - حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جاہ	۴۴	بہادر - عرف شیخو میاں	۶۷	حجاب -
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر - عرف شیخو میاں	۶۸	حزیں - غلام حسین
۲۳	اسحٰق - محمد اسحٰق	۴۶	بہتر - محمد داور	۶۹	حسن - سید حسن

۷۰	حمایت
۷۱	حیدری - یا حیدر
۷۲	خاص
۷۳	خاں محمد خاں
۷۴	خاکی غلام حیدر
۷۵	خلق غلام احمد
۷۶	خلق
۷۷	خوش - برہان الدین
۷۸	خوش - قادر میاں
۷۹	خوس
۸۰	داغ - ہدایت علی
۸۱	دردمند - محمد فقیہ
۸۲	درویش - سید درویش علی
۸۳	دلبر - سید ابراہیم
۸۴	دلکش حافظ داور
۸۵	ذاکر - سید محمود
۸۶	ربط - بالا پرشاد
۸۷	ربط - غلام محمد اشک
۸۸	رحمت اللہ - رحمت
۸۹	رحمت - رحمت میاں
۹۰	رسوا - عبداللہ بیگ
۹۱	رضا -
۹۲	رفعت - رفیع اللہ
۹۳	رکھو
۹۴	رونق - سیٹھ بالوجی
۹۵	زخم - بسم اللہ خاں
۹۶	زماں
۹۷	زیرک - سید علوی
۹۸	سحر - محمد خلیل خاں
۹۹	سخن -
۱۰۰	سراج - اورنگ آباد
۱۰۱	سعیدی
۱۰۲	سکندر
۱۰۳	سلیمی
۱۰۴	سجو - غلام محمد
۱۰۵	سیاح - سیف الحق میاں داد خاں
۱۰۶	شاد - احمد حسن
۱۰۷	شاد - دیبی پرشاد
۱۰۸	شاد
۱۰۹	شاداں - چند دلال
۱۱۰	شاہ علیخاں
۱۱۱	شاہی - شاہ قلی خاں
۱۱۲	شائق - عنایت الدین
۱۱۳	شرر - غلام علی بیگ
۱۱۴	شرر - مرزا جعفر
۱۱۵	شریف -
۱۱۶	شعلہ - حسن نادر
۱۱۷	شفقت - بشارت علی
۱۱۸	شکر - محمد مرزا
۱۱۹	شمس - ولی اللہ
۱۲۰	شمس - حکیم شمس الدین
۱۲۱	شنکر - دیا شنکر
۱۲۲	شوق - عباس علی
۱۲۳	شہرت
۱۲۴	شوق -
۱۲۵	شہرت - امیر بخش
۱۲۶	شہرت - حیدر بیگ
۱۲۷	شیدا - خواجہ سعید الدین
۱۲۸	صاحب - نواب رفیع الدولہ
۱۲۹	صادق -
۱۳۰	صدق -
۱۳۱	صدیق - محمد صدیق
۱۳۲	صمد
۱۳۳	صوفی -
۱۳۴	ضاحک - مرزا وحید
۱۳۵	ضامن - محمد ضامن
۱۳۶	طالب
۱۳۷	طالب - مرزا محمود بیگ
۱۳۸	طالع - لالہ ہندو لال
۱۳۹	طوبیٰ - سید علی حسین
۱۴۰	ظفر - مظفر حسین
۱۴۱	عابد - غلام زین العابدین
۱۴۲	عابد
۱۴۳	عاشق
۱۴۴	عاشق - سید محمود
۱۴۵	عاشق - میر یحییٰ
۱۴۴	عاشق - نور محمد برہان
۱۴۵	عالیجاہ
۱۴۶	عباس - عباس علی
۱۴۷	عباس
۱۴۸	عبد عبداللہ
۱۴۹	عرفی - وجیہہ الدین
۱۵۰	عزلت - سید عبدالولی
۱۵۱	عزم - محمد غوث
۱۵	عزیز - عزیز اللہ
۱۵	عشق - میر محمد علی
۱۵	عصر - احمد علی

۴۴	نصیری - امین الدین	۲۵۰	وحید - سرفراز علی خاں	۲۵۶	ہنر - محمد داور
۴۵	نوید	۲۵۱	ولی - ولی محمد احمدی	۲۵۷	یاس - میاں نبو
۴۶	نیاز - میر محمد علی	۲۵۲	ہادی	۲۵۸	یعقوب - یعقوب علی خاں
۴۷	نیک - جعفر علی	۲۵۳	ہجر - امان خاں	۲۵۹	یک رنگ -
۴۸	وحشت - نظام الدین	۲۵۴	ہمّت		
۴۹	وحید - وحید الدین	۲۵۵	ہم رنگ - عزیز اللہ		

شمع رسالت کے پروانوں کے لئے ایک اور

خوشخبری

ریاض رسول کے پھولوں سے سجایا ہوا گلدستہ

ماہنامہ

خاتون پاکستان

کراچی

ربیع الاول ۱۳۸۴ ہجری میں پیش کر رہا ہے

جو ایک ہزار صفحات پر مشتمل ہوگا

ہدیہ - دس روپے

مشتہرین، خریداران اور ایجنٹ حضرات جلد متوجہ ہوں

خاتون پاکستان - ۵ - گارڈن مارکیٹ کراچی ۳۱

فرح بخش [۱]

مصنّف یار محمد خاں شوکت

عہد تصنیف وطباعت مصنف کو ۱۵ شعبان ۱۲۸۷ھ میں تذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میرؔ کا یہ شعر ہوا۔

میرؔ نہیں پیر تم کاہلی اللہ رے   نام خدا ہو جواں کچھ تو کیا چاہئے

مصنف کا بیان ہے کہ

"اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل مایلِ اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ وقلمدان طلب کیا، بیاض سے بعض شعرائے نازک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینۂ مسرت تاریخ اختتام ہے۔

تذکرہ تکملہ کے فوراً بعد مطبع نظامی کانپور سے شائع ہو گیا مطبع کے مالک محمد عبدالرحمن شاکر بن حاجی محمد روشن خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید   ز دیدارش دل وجاں شاد بادا
بگفتا از سر اخلاص شاکر   گلستانِ سخن آباد بادا

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۲۸۸ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور بھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اُردو اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخلص اور القاب وآداب پر سوانحی حصّہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اُردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحات ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار گلشنوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت دربار بھوپال سے

---

[۱] تاریخ اختتام کے لحاظ سے اس کا نام "نشاط افزا گنجینۂ مسرت" ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

وابستہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر تھے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف۔ تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کا جن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے"۔ اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	گلشن اول		گلشن دوم		گلشن سوم		گلشن چہارم
۱	شاہجہاں بیگم	۹	جہانگیر محمد خاں	۱۶	عبدالعلی تونگر	۲۱	غالب اسداللہ خاں
۲	گمنام محمد جمال الدین خاں	۱۰	غلام ضامن	۱۷	کنج بہاری لال خلعت	۲۲	دالرصاحب
۳	صدیق حسن خاں	۱۱	حبیب احمد	۱۸	نجف علی خاں	۲۳	سید شریف حسین
۴	احمد علی	۱۲	عبدالواحد تسکین	۱۹	واصل علی	۲۴	احمد حسن عرشی
۵	عزیز حسن	۱۳	امداد علی (خیرآبادی)	۲۰	محمد عبدالعزیز	۲۵	مرزا دبیر
۶	منشی جگل کشور	۱۴	سید حسین شاہ۔ واصف				
۷	محمد عسکری	۱۵	یمین الدین احمد				
۸	محمد عباس رفعت						

فراست الید

اس کے مطالعہ سے ہر ایک شخص انسانی ہاتھ کی ساخت اور ان کی لکیروں کو دیکھ کر اپنے یا دوسرے شخص کے مستقبل عروج و زوال، موت و حیات وغیرہ پر پیشین گوئی کر سکتا ہے۔ قیمت۔ ایک روپیہ ۳۷

نگار پاکستان- ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

شمیم سخن (حصہ اوّل)

مصنّف عبدالحیٔ صفا بدایونی شاگرد مذاق بدایونی ۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۲۸۹ھ/۱۸۷۲ء میں مکمل ہوا ہے جیساکہ مصنف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے :۔
"نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو ۱۲۸۹ھ ہوتے للذا
"غنچہ علم کلام" "بہار کلام نظم" "اقبالنامہ عشرت افزا" تین تاریخی نام بھی تجویز کئے" (ص۱)
مطبع امدادالہند وعین الاخبار مرادآباد ۔ کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اُردو کراچی کے کتب خانۂ خاص میں موجود ہے ۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اُردو زبان وادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے ۔ پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قائم کئے گئے ہیں :۔

۱۔ حمد و ثنا ۔

۲۔ سبب تالیف ۔

۳۔ مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو ۔

۴۔ اصل تذکرہ ۔

۵۔ تمتّہ جس میں مولف نے اپنے استاد دلدار علی مذاق بدایونی شاگردِ ذوقؔ کا مفصل ذکر کیا ہے ۔ بسبب تالیف کے ذیل میں مصنّف نے لکھا ہے کہ :

"جب ہم اپنے ہم عصروں اور ہم وطنوں کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا چاہیئے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے معہ زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف و تالیف پیدا ہو" (ص۵)

"ابتداء سن شعور سے مجھ کو تصنیف و تالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا ، اپنے اس شوقِ تصنیف و تالیف میں میں نے سیکڑوں شعرائے ماضی و حال اردو و فارسی کے دیوان ، بیسیوں تذکرے ، صدہا بیاضیں اُلٹ ڈالیں کتب تواریخ و رسائل ، صنائع و بدائع شعری کی بھی اوراق گردانی کی ۔ مختلف جلسے دیکھے بڑے بڑے شعراء باکمال کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو بھلا معلوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر لیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ ادبی رنگ پیدا کیا "

• اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں ۔ لیکن بجز چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

مجھ کو ایسا نہ ملا جس میں انتخاب عمدہ ہو یا براہ انصاف بلا رو رعایت، حالات شعرا مندرج ہوں جس کو ایک مورخ یا محقق سنداً تسلیم کرے۔ ص۳

ہمارے ابنائے جنس میں بڑی خراب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو مدح یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا ص۹۔"

تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جاسکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجہ پر سخن شعرا تیسرے درجے پر تذکرہ گلستان بے خزاں اور چوتھے درجے پر تذکرۃ الشعرا دکن (نادر) ہے ص۱۰

"بہ خوف طوالت شعرا کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاق شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتی الوسع نہ کسی کی مذمت سے تعلق رکھا نہ کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہو سکا امر تحقیق کر کے ظاہر کیا گیا ص۱۱

اس تذکرے کے حصے مقرر کر کے حصہ اول میں شعرا کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام و حال درج ہوا ہے۔ واندراج نام شعرا میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی، کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ ہو ص۱۱

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ:۔

"اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں کہ جو ۱۲۹۸ھ یا اس کے بعد رونق افزا عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۹۸ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیر باد کہا ان کا کلام و حال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ دیباچہ کو شعرا ماسبق کے کلام سے زینت دی گئی" ص۱۱

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۹۸ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے یکسر متضاد ہے۔ آغاز تا انجام اس کا مطالعہ یہی بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعرا زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۹۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی، ورنہ اگر مذکورہ بالا عبارت میں "بعد" کی جگہ "پہلے" اور "پہلے" کی جگہ "بعد" پڑھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دیباچہ کے اختتام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ روشنی یوں ڈالی ہے۔

"اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گزارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلاتا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۹۸ھ سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے اور جو فن شعر میں لاجواب اور فصاحت و بلاغت میں انتخاب تھے۔

"اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ" میں حسب وعدہ ان شعرا کا کلام و حال لکھ چکا جو ۱۲۹۸ھ سے پیشتر راہگیرائے عدم ہوئے ہیں۔"

ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۹۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو اور شاعری کی تاریخ پر ایک مبسوط بحث بھی اس میں شامل ہے۔ یہ بحث "آب حیات" کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنھیں بعد کو آزاد نے آب حیات میں درج کیا اور شہرت دوام حاصل کی افسوس ہے کہ آزاد نے "شمیم سخن" یا اس کے مصنف عبدالحئی کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ ورنہ آب حیات اور شمیم سخن کا تقابلی مطالعہ صاف پتہ دیتا ہے کہ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء میں لکھا ہے اسے صفا بدایونی آٹھ سال پہلے ۱۲۸۹ھ / ۱۸۷۲ء میں لکھ چکے تھے۔

صفانے تاریخ نظم و زبان اُردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ۔ "اُردو زبان برج بھاشا سے نکلی ہے" اور "نظم اردو کے موجد حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں"۔ ولی کو انھوں نے احمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیا ہے کہ "اُردو زبان کی تکمیل شاعری کا آفتاب دکن سے چمکا۔"

تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۴۲ صفحات لکھے ہیں۔ متقدمین شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ نمونہ کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قرینے سے الگ جائزہ لیا ہے۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حالی کے نہ صرف ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں،

شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ پیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادب، تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس سے پہلے کے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر خسرو	۲۰	سوز　سید محمد میر	۳۹	نصیر　شاہ نصیر الدین
۲	سعدی دکنی	۲۱	نوا　ظہور اللہ خاں	۴۰	ذوق　محمد ابراہیم
۳	ولی　احمد آبادی	۲۲	وفا　وفاء اللہ	۴۱	ممنون　نظام الدین
۴	آرزو　سراج الدین علیخاں	۲۳	جرأت　قلندر بخش	۴۲	غالب　اسد اللہ خاں
۵	ناجی　محمد شاکر	۲۴	مصحفی　غلام ہمدانی	۴۳	مومن　محمد مومن خاں
۶	مضمون　شرف الدین	۲۵	رنگین　سعادت یار خاں	۴۴	احسان　عبدالرحمٰن
۷	یکرنگ　مصطفےٰ خاں	۲۶	احسن　مرزا احسن علی	۴۵	آزردہ　صدر الدین
۸	حاتم　ظہور الدین	۲۷	اسد　میر امانی	۴۶	سوز　عبدالکریم
۹	مظہر　جان جاناں	۲۸	حیران　حیدر علی	۴۷	ظفر　بہادر شاہ
۱۰	فغاں　اشرف علی	۲۹	افسوس　شیر علی	۴۸	شیفتہ　محمد مصطفےٰ خاں
۱۱	تاباں　عبدالحیٔ	۳۰	انجام　امیر خاں	۴۹	ناسخ　امام بخش
۱۲	فدوی　محمد حسن	۳۱	بیدل　عبدالقادر	۵۰	آتش　حیدر علی
۱۳	بیان　احسن اللہ	۳۲	تجلی　میر حسن	۵۱	صبا　وزیر علی
۱۴	راسخ　شیخ غلام علی	۳۳	حسرت　محمد حیات	۵۲	وزیر　محمد وزیر
۱۵	سودا　محمد رفیع	۳۴	حسرت　جعفر علی	۵۳	گویا　فقیر محمد خاں
۱۶	میر　میر محمد تقی	۳۵	حسن　خواجہ حسن	۵۴	رند　سید محمد خاں
۱۷	انشاء　انشاء اللہ خاں	۳۶	حسن　غلام حسن	۵۵	آباد　مہدی حسن [1]
۱۸	قائم　محمد قیام الدین	۳۷	آفتاب　شاہ عالم		
۱۹	درد　خواجہ میر درد	۳۸	منت　قمر الدین		

[1] یہاں تک جن شعراء کا ذکر کیا گیا ہے وہ تاریخ زبان و نظم اُردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۲

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	ظفر الدولہ	۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۵۷	اثر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر الممالک	۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تسکین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزوں	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں ببن
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشد	ارشد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تعشق	سید محمد
۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	معز الدین
۷۱	اسرار	سپہر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۲	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	اسیر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جعفری	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امداد	امداد علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفتہ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفتہ	عنبر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۷۷	آشفتہ	رضا قلی	۱۰۶	اوج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولاں	الف خاں
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولاں	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	زین العابدین	۱۱۱	بسمل	محمد عبدالحکیم	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزیں	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزیں	میر بہادر علی

۱۴۳	حسام	حسام الدین	۱۷۲	رضی	رضی خاں	۲۰۱	شایق	فیض الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین	۱۷۳	رفعت	غلام جیلانی	۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۱۴۵	حسن	ابوالحسن	۱۷۴	رقت	حبیب النبی	۲۰۳	شرر	میر حافظ
۱۴۶	حسن	جمال الدین	۱۷۵	رمز	فتح الملک	۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین	۱۷۶	رنج	محمد نصیر	۲۰۵	شرر	عبدالغفور
۱۴۸	حشر	رسول بخش	۱۷۷	زار	حافظ امام بخش	۲۰۶	شرف	شرف الدین
۱۴۹	حشمت	محتشم علی	۱۷۸	زار	داؤد اللہ	۲۰۷	شرر	کریم الدین
۱۵۰	حشمت	فخر الدین	۱۷۹	زاہد	ولایت حسین	۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	۱۸۰	زکی	محمد زکی	۲۰۹	ششدر	شیف الدین
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ	۱۸۱	زیب	جمال الدین	۲۱۰	شعلہ	محمد اکبر شاہ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین	۱۸۲	سالک	خستہ بخت	۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۱۵۴	حقیر	نبی بخش	۱۸۳	سرنگ	غلام مصطفٰی	۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۱۵۵	حیات	حیات خاں	۱۸۴	سحر	ناصر علی	۲۱۳	شغف	نجف علی
۱۵۶	حیران	ولایت علی	۱۸۵	سحر	نواب علی خاں	۲۱۴	شغف	بشارت علی
۱۵۷	خاکسار	محمد یار	۱۸۶	سرور	عزیز الدین	۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۱۵۸	خضر	خضر سلطان	۱۸۷	سرور	میر محمد خاں	۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۱۵۹	خلق	میر احسن خلق	۱۸۸	سرور	فضل علی بیگ	۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن	۱۸۹	سلطان	طالب علی خاں	۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۱۶۱	خلیل	نواب علی ابراہیم خاں	۱۹۰	سلیمان	محمد سلیمان	۲۱۹	شور	محمود بیگ
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ	۱۹۱	سوزاں	شاہزادہ	۲۲۰	شوق	الٰہی بخش
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ	۱۹۲	سوزش	محمد عبدالرحمٰن	۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند	۱۹۳	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۲	شوق	غلام رسول
۱۶۵	ذکی	مہدی	۱۹۴	سید	سید الشعراء	۲۲۳	شوق	محمد بخش
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں	۱۹۵	سیف	محمد حسین	۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۱۶۷	راسخ	سعادت علی خاں	۱۹۶	شاداں	چندلال	۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۱۹۷	شاکی	بختاور شاہ	۲۲۶	شوکت	حسین علی
۱۶۹	راقم	منظفر علی	۱۹۸	شاہ	محمد شاہ	۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۱۷۰	رسا	کریم الدین	۱۹۹	شاہی	نور الدین	۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۱۷۱	رشک	علی اوسط	۲۰۰	شائق	محمد نذیر الدین	۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

۲۳۰	شہرہ	نصیرالدین	۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین	۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۳۱	شہید	محمد بخش	۲۶۰	ضامن	محمد ضامن	۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۳۲	شہید	فخرالدین	۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ	۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں	۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۳۴	شیدا	جھبو خاں	۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین	۲۹۲	عاصی	برہان الدین
۲۳۵	سید	میر ہینگا	۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی	۲۹۳	عاصی	نور محمد
۲۳۶	شیدا	قمرالدین	۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل	۲۹۴	عاصی	گھن شام داس
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں	۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس	۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی	۲۶۷	ضو	کمال الدین	۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۳۹	شیفتہ	عزیزاللہ خاں	۲۶۸	ضیاء	ضیاالدین	۲۹۷	عالی	ابوالمعالی مغفور
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں	۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد	۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۴۱	صادق	تہور بیگ	۲۷۰	طالب	امام الدین	۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں	۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد	۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں	۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں	۳۰۱	عبد	عبداللہ
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین	۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ	۳۰۲	عبرت	میر ضیاالدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی	۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل	۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل	۲۷۵	طرب	لالہ دھومی لال	۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں	۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں	۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد	۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ	۳۰۶	عزلت	سید عبدالولی
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین	۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد	۳۰۷	عزیز	لالہ بھکاری لال
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ	۲۷۹	ظفر	نواب نصیرالدولہ تجمل حسین خاں	۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز
۲۵۱	صفا	لالہ منولال	۲۸۰	ظہور	ظہور علی	۳۰۹	عزیز	عزیزالدین
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی	۲۸۱	ظہور	لالہ شیو ناتھ سنگھ	۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ	۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۳۱۱	عشرت	میر غلام علی
۲۵۴	صمیم	تلسی داس	۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر	۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۵۵	صنعت	کریم الدین	۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ	۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں	۲۸۵	عارف	محمد عارف	۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۲۵۷	صید	عبدالباری	۲۸۶	عارف	عارف علی	۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش	۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں	۳۱۶	علوی	عبداللہ خاں

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۴۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۴۷	فقیر	سید محی الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۴۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں	۳۴۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبدالقادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۳۲۶	غلطاں	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غمگین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غمگین	میر عبداللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	رائے دہراج
۳۳۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	فاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	لچھمن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فدوی	مکند لال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی	۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین	۳۹۶	مائل	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر امید علی	۳۶۸	قمر	قمر الدین	۳۹۷	مائل	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فراللہ اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	مائل	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرصت	مرزا الف بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فروغ	نورالدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	متقی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	کافی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

۴۰۴	مجذوب	غلام حیدر بیگ	۴۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام	۴۶۲	معروف	نواب الٰہی
۴۰۵	مجرد	محمد پناہ	۴۳۴	مروت	صغیر علی	۴۶۳	معین	معین الدین
۴۰۶	مجرم	رحمت اللہ	۴۳۵	مرہون	علی رضا	۴۶۴	معین	معین الدین خاں
۴۰۷	مجروح	حفیظ حمید النبی	۴۳۶	مست	فضل علی	۴۶۵	مغموم	لالہ رام
۴۰۸	مجیب	مرزا رجب علی بیگ	۴۳۷	مسرت	لالہ شنکر ناتھ	۴۶۶	مغموم	مشیت علی
۴۰۹	محبّ	میر ابوالقاسم	۴۳۸	مسرت	وزیر علی	۴۶۷	مفتون	عبدالرحیم
۴۱۰	محب	شیخ ولی اللہ	۴۳۹	مسرور	پیر بخش	۴۶۸	مفتون	محمد رضا
۴۱۱	محبت	شہباز جنگ	۴۴۰	مسرور	غلام حسین	۴۶۹	مفتون	احمد شاہ
۴۱۲	محبوب	محبوب خاں	۴۴۱	مسرور	سید محمد	۴۷۰	مفتون	حکیم دون گوسٹن
۴۱۳	محترم	محترم علی خاں	۴۴۲	مسکین	عبدالواحد	۴۷۱	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۱۴	محتشم	سید محتشم علی	۴۴۳	مسلم	فرزند علی	۴۷۲	مفلس	محب علی
۴۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش	۴۴۴	مشتاق	مشتاق حسین	۴۷۳	مقبول	مقبول نبی
۴۱۶	محزون	میر ناصر علی	۴۴۵	مشتاق	عبداللہ خاں	۴۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ
۴۱۷	محزون	ظہور النبی	۴۴۶	مشر	قطب الدین	۴۷۵	ممتاز	فضل الرحمٰن
۴۱۸	محزون	حکیم ابوالحسن	۴۴۷	مصاحب	مصاحب رام	۴۷۶	ممتاز	نجف علی
۴۱۹	محسن	محمد محسن	۴۴۸	مصدر	ماشاراللہ خاں	۴۷۷	ممنون	میر امانت علی
۴۲۰	محسن	محسن علی	۴۴۹	مصروف	خان بہادر	۴۷۸	منتظر	نورالسلام
۴۲۱	محشر	محمد اکرام	۴۵۰	مضطر	مرزا خسرو	۴۷۹	منتظر	میاں جان
۴۲۲	محشر	مرزا علی نقی	۴۵۱	مضطر	لالہ کنور	۴۸۰	منعم	لالہ مکند لال
۴۲۳	محمود علی خاں		۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۴۸۱	منیر	آفتاب خاں
۴۲۴	محنت	حسن علی بیگ	۴۵۳	مضطر	ذوالفقار علی	۴۸۲	منیر	وجیہہ الدین
۴۲۵	مختار	مظہر الدین	۴۵۴	مضطر	مظفر خاں	۴۸۳	منشی	مولچند
۴۲۶	مخمور	محمد جعفر	۴۵۵	مضطر	رام نرائن	۴۸۴	منشی	میر محمد حسن
۴۲۷	مخمور	غلام حسین	۴۵۶	مضطر	مرزا سنگین	۴۸۵	منصف	احمد بخش
۴۲۸	مخمور	واجد علی	۴۵۷	مضطر	خلیل احمد	۴۸۶	منصف	منصف علی خاں
۴۲۹	مرزا	میر فضل اللہ	۴۵۸	مضطرب	محمد حاجی	۴۸۷	موج	خدا بخش
۴۳۰	مرزا	علی رضا	۴۵۹	مضطر	مظفر علی خاں	۴۸۸	موحد	قادر علی
۴۳۱	مرزا	حسین بخش	۴۶۰	مظفر	مظفر بخت	۴۸۹	موزوں	میر فرزند علی
۴۳۲	مرزا	مرزا جان	۴۶۱	مظلوم	غلام حسین	۴۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش

۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ	۵۲۰	نجم	میر رضا خاں	۵۴۹	نور	مولا شاہ
۴۹۲	مجبور	مرزا ہدایت علی	۵۲۱	نجم	میر نجم الدین	۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۴۹۳	مجبور	محمد بخش	۵۲۲	نجم	میر نجم الدین	۵۵۱	نیاز	مولانا شاہ
۴۹۴	مجبور		۵۲۳	ندرت	مرزا مغل	۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۴۹۵	مہدی	جلا الدولہ	۵۲۴	ندیم	مرزا علی	۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۴۹۶	مہر	مہر چند	۵۲۵	نزہت	سید رفیع الدرجات	۵۵۴	واصف	حسین بخش
۴۹۷	مہر	امین الدولہ	۵۲۶	نزہت	برہان الدین	۵۵۵	واصل	محمد واصل
۴۹۸	مہر	منصور خاں	۵۲۷	نزہت	مرزا ارجمند	۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۴۹۹	ناداں	محمد بخش	۵۲۸	نسبت	میر احمد علی	۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۰۰	ناہد	ڈاکٹر سید آغا	۵۲۹	نسیم	پنڈت دیا شنکر	۵۵۸	وحشت	ابو الحسن
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں	۵۳۰	نسیم	راجہ کدار ناتھ	۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ	۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں	۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی	۵۳۲	نشاط	میرن شاہ	۵۶۱	وحشت	رشید النبی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں	۵۳۳	نشاط	الٰہی بخش	۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین	۵۳۴	نشاط	البری سنگھ	۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد	۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی	۵۶۴	وسعت	محمد مستقیم خاں
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں	۵۳۶	نصیر	محمد نصیر	۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۰۸	ناظم	میر یحییٰ	۵۳۷	نظام	عماد الملک	۵۶۶	وفا	دار الجنت
۵۰۹	نالاں	احمد علی	۵۳۸	نظیر	ولی محمد	۵۶۷	وفا	لانول رائے
۵۱۰	نالاں	میر وارث علی	۵۳۹	نعمت	عبد الحق	۵۶۸	وفا	عبد العلی
۵۱۱	نالاں	محمد عسکری	۵۴۰	نفیس	اشرف علی	۵۶۹	ولا	مظہر علی خاں
۵۱۲	نالاں	مرزا محمد جان	۵۴۱	نقی	علی نقی خاں	۵۷۰	ولایت	ولایت علی خاں
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ	۵۴۲	نگہت	نیاز علی	۵۷۱	ولی	ولی محمد
۵۱۴	نثار	سدا سکھ لال	۵۴۳	نگہت	غلام احمد	۵۷۲	ولی	مرزا محمد ولی دہلوی
۵۱۵	نثار	میر عبد الرسول	۵۴۴	نمود	شاہزادہ	۵۷۳	وہاب	عبد الوہاب
۵۱۶	نثار	محمد امان	۵۴۵	نواب	نصیر الدین	۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۱۷	نجات	حسن رضا	۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں	۵۷۵	ہاتف	مرزا محمد
۵۱۸	نجد	محمد عباس	۵۴۷	نور	نادر حسین	۵۷۶	ہادی	عبد الہادی
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین	۵۴۸	نور	صمصام حیدر	۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

۵۷۸	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمدم	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یاور	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یاور	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یاد	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدہد	عبدالرحمٰن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیرالدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمدم	عبیداللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

جمالستان

ایڈیٹر "نگار پاکستان" کے افسانوں اور مقالات کا دوسرا مجموعہ جس میں حسنِ بیان، ندرت اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ معجزۂ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

اس ایڈیشن میں متعدد افسانے اور شامل کئے گئے ہیں۔

جو پہلے اڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت :- چھ روپے ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳/

شمیمِ سخن (حصّہ دوم)

مصنف عبدالحیٔ صفا بدایونی

عہد تصنیف و طباعت تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۹۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

خصوصیت تذکرہ اردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عورتوں اور دوسری میں پردہ نشیں و باعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنّف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی۔ اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	اچپل	ہینگن جان	۸	بستی	بستی بیگم	۱۵	جان	-
۲	ادا	امیر بیگم	۹	بنو	-	۱۶	جعفری	مسماۃ جعفری
۳	امراؤ	امراؤ جان	۱۰	پری	بی بی سیرو	۱۷	چھوٹی	مسماۃ چھوٹی
۴	امراؤ	امراؤ جان	۱۱	پری	پری جان	۱۸	حجاب	منی بائی
۵	امیر	امیر جان	۱۲	پکھراج	پکھراج بیگم	۱۹	حجاب	بنی بائی
۶	امیر	امیر بخش	۱۳	پیاری	پیاری جان	۲۰	حسن	گنا جان
۷	امیر	امیر بیگم	۱۴	تسلّی	منا جان باشندہ کرنال	۲۱	حسن ؟	وزیر جان

۲۲	حسین	اختر جان	۵۱	صاحب	امۃ الفاطمہ	۸۰	جہک	-
۲۳	حشمت	مہر جان	۵۲	صنم	درگاہ	۸۱	ناز	-
۲۴	حنا	محمدی جان	۵۳	صنم	بہمن	۸۲	ناز	بندی جان
۲۵	حور	-	۵۴	صنوبر	-	۸۳	ناز	اچھی بی
۲۶	حور	نوروز جان	۵۵	عزیز	-	۸۴	ناز	بی جان
۲۷	حیا	-	۵۶	عیدو	-	۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۲۸	خورشید	خورشید جان	۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم	۸۶	ناز	امیر جان
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم	۵۸	فرحت	فرحت بیگم	۸۷	نازاں	ننھی جان
۳۰	زہرہ	نصیبن	۵۹	فرح	فرح بخش	۸۸	نازک	زینت جان
۳۱	زہرہ	منی بائی	۶۰	فریدن	-	۸۹	نازک	فتن جان
۳۲	زہرہ	-	۶۱	قاتل	عجوبہ جان	۹۰	نجبن	-
۳۳	زہرہ	لطیفن	۶۲	کسن	-	۹۱	نزاکت	رمجو
۳۴	زہرہ	امراؤ جان	۶۳	گنا	گنا جان	۹۲	نزاکت	کندو
۳۵	زیب	-	۶۴	گل	نواب جان	۹۳	نزاکت	-
۳۶	زینب	زینب بیگم	۶۵	گوہر	-	۹۴	نقاب	حمیدن بائی
۳۷	ستم	-	۶۶	گوہر	-	۹۵	نورن	مسماۃ نورن
۳۸	سردار	سردار بیگم	۶۷	گوہر	لعل بے بہا	۹۶	نوشابہ	امجدی جان
۳۹	شباب	حسین باندی	۶۸	گیتی آرا	-	۹۷	وزیر	وزیر بیگم
۴۰	شباب	محمدی جان	۶۹	لطیف	اللہ جوائی	۹۸	یاد	-
۴۱	شرارت	امیر جان	۷۰	ماہ	منجھلی بیگم	۹۹	یاسمین	تومن
۴۲	شرفن	-	۷۱	ماہ لقا	-			
۴۳	شرم	امامی جان	۷۲	مخمور	حسینی بیگم	۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۴۴	شرم	-	۷۳	مزیب	-	۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۴۵	شریر	-	۷۴	مستور	مستور بیگم	۱۰۲	بسم اللہ	بسم اللہ بیگم
۴۶	شوخ	مولا جان	۷۵	مشتری	قمرن جاں	۱۰۳	بہو	بہو بیگم
۴۷	شوق	کریم بخش	۷۶	معشوق	بی صلحہ بہودن	۱۰۴	بیگم	-
۴۸	شیریں	شیریں جان	۷۷	مغل	ببیا جان	۱۰۵	بیگم	رشک محل
۴۹	شیریں	-	۷۸	منو	منو جان	۱۰۶	پارسا	-
۵۰	شیریں	شیریں وحید	۷۹	مہر	جینا جان	۱۰۷	ثریا	بنڑی بیگم

۱۰۸	جانی	بیگم جان	۱۲۰	سلطان	سلطان بیگم	۱۳۲	غریب	امیر النساء بیگم
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم	۱۲۱	شرم	شمس النساء بیگم	۱۳۳	فاطمہ	قادری بیگم
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم	۱۲۲	شوخ	گنا بیگم	۱۳۴	قمر	حیدری بیگم
۱۱۱	حجاب	ـــ	۱۲۳	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم صاحبہ	۱۳۵	قمر	قمر النساء
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم	۱۲۴	صدر	نواب صدر محل	۱۳۶	کنیز	فاطمہ کنیز
۱۱۳	حیا	حیات النساء بیگم	۱۲۵	ضرورت	شرف النساء بیگم	۱۳۷	کیفی	ـــ
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم	۱۲۶	ضیاء	ضیائی بیگم	۱۳۸	گوہر	گوہر بیگم
۱۱۵	خفی	بادشاہ بیگم	۱۲۷	عابد	نواب امراد بیگم	۱۳۹	ماہ	ـــ
۱۱۶	خورشید	ـــ	۱۲۸	عالم	نواب بادشاہ محل	۱۴۰	محبوب	نواب محبوب بیگم
۱۱۷	دلھن	دُلہن بیگم	۱۲۹	عشرت	نواب عشرت محل	۱۴۱	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۱۸	باویہ	ـــ	۱۳۰	عصمت	عصمت	۱۴۲	مطلوب	فضل النساء بیگم
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم	۱۳۱	عفت	نجم النساء بیگم	۱۴۳	ناز	
						۱۴۴	یاسمین	چنبیلی

شہاب کی سرگزشت

حضرت نیاز کا وہ عدیم المثال افسانہ جو اُردو زبان میں بالکل پہلی مرتبہ سیرت نگاری کے اصول پر لکھا گیا ہے۔ اس کی زبان، تخیل، اس کی نزاکت بیان، اسکی انشائے عالیہ سحر حلال کے درجہ تک پہنچتی ہے۔

یہ ایڈیشن نہایت صحیح اور خوشخط ہے۔

قیمت:۔ دو روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی ۳

انتخابِ یادگار

مصنّف | امیر احمد مینائی

عہد تصنیف طباعت | "انتخاب یادگار" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۰ھ / ۱۸۷۳ء نکلتا ہے یہ اس کے تکملہ کا سال ہے۔ ورنہ تذکرے کا آغاز ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۷ھ میں تاج المطابع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۴۰۷ صفحات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی متخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شعرائے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیباچے میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنف نے یوں بیان کیا ہے کہ " راقم الحروف نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقۂ اوّل میں والیانِ ریاست کا ذکر ہے۔ بہ ترتیب زمانہ حکومت و ریاست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقہ ثانی میں بہ ترتیب حروفِ ہجی اور شاعروں کا حال مختصر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سخندان بلفظ صاحبزادہ تعبیر کئے گئے ہیں، اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو لہٰذا بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرف بھی اشعار منظور ہیں۔ لہٰذا فہرست میں ان کے اسمار کے ساتھ عربی کی علامت " ع " اور فارسی کی علامت " ف " اور اردو کی علامت " ا " اور بھاکا کی علامت " ب " اور فارسی عربی کی علامت " فع " اور فارسی اردو کی علامت " فا " اور فارسی اردو بھاکا کی علامت " فبا " اور اردو بھاکا کی علامت " با " مذکور ہے اور مخفی نہ رہے کہ جو سخنور دو زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حروف تہجی اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے عنبر شاہ خاں" کہ فارسی میں " عنبر " اور اردو میں " آشفتہ " تخلص کرتے ہیں تو حرف الف میں آشفتہ اور حرف عین میں عنبر لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولدیت اور در صورت متوفی ہونے کے تاریخ و ماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے "

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو " انتخاب یادگار " کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعرا کے حالات عموماً مستند ہیں اور انتخاب کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	[illegible]
طبقۂ اول در ذکر والیان مملکت بترتیب زمانہ حکومت		
۱	نواب علی محمد خاں	
۲	نواب مجب سعد اللہ خاں	
۳	نواب محمد عبداللہ خاں عاصی	خبا
۴	نواب محمد فیض اللہ خاں	
۵	حاجی نواب غلام محمد خاں	
۶	نواب احمد علی خاں رند	
۷	نواب محمد سعید خاں	
۸	نواب محمد یوسف علی خاں ناظم	
۹	نواب کلب علیخاں نواب	
طبقہ دوم در ذکر شعرائے متوطن و متوسل این دار الریاستہ بترتیب حروف تہجی		
۱۰	آرام سید نجف علی	ا
۱۱	آزاد حکیم غلام حسین خاں	ا
۱۲	آشفتہ مولوی محمد سعد اللہ	فع
۱۳	آشفتہ غنبر شاہ خاں	ا
۱۴	آشنا مرزا محمد اکرم	ا
۱۵	آہ شیخ محمد فرید الزماں خاں	فا
۱۶	احسان سید احسان علی	ا
۱۷	احسن حکیم مظہر احسن خاں	فا
۱۸	احقر سید حافظ مجیب علی	ف
۱۹	احمد میاں یمین الدین احمد	ا
۲۰	احمد شیخ احمد علی	ف
۲۱	احمد میاں احمد علی شاہ	فا
۲۲	احمد احمد خاں	ا
۲۳	احمد سید احمد نذر	ا
۲۴	احمد سید احمد علی	ا
۲۵	احمد احمد اللہ خاں	ا

نمبر شمار	تخلص و نام	[illegible]
۲۶	اختر شیخ رمضان علی	ا
۲۷	اخگر صاحبزادہ ہادی یار خاں	ا
۲۸	اخگر محمد جان خاں	ا
۲۹	از جگر فتحیاب خاں	ا
۳۰	اسد صاحبزادہ محمد اسد علیخاں	ا
۳۱	اسیر جناب منشی مظفر علی	خا
۳۲	اشرف صاحبزادہ اشرف علیخاں	ا
۳۳	اشک سید قطب الدین	ا
۳۴	اصغر صاحبزادہ اصغر علیخاں	ا
۳۵	اظہر شیخ امین احمد	ا
۳۶	افزوں سید حسین شاہ	ا
۳۷	افسر صاحبزادہ احمد یار خاں	ا
۳۸	افغان محمد نور خاں	ا
۳۹	افکار صاحبزادہ اصغر علیخاں	ا
۴۰	اکبر محمد اکبر علیخاں	ا
۴۱	اکبر صاحبزادہ محمد اکبر خاں	ا
۴۲	اکرم مولوی محمد اکرم	ا
۴۳	الم صاحبزادہ امداد علیخاں	ا
۴۴	امداد صاحبزادہ امداد علیخاں	ا
۴۵	امیر صاحبزادہ محمد یار خاں	ا
۴۶	امیر صاحبزادہ امیر اللہ خاں	ا
۴۷	امیر سید محمد امیر شاہ	خا
۴۸	امیر امیر احمد دولت	خا
۴۹	انجد محمد انور شاہ قادری	ف
۵۰	انور امام الدین خاں	ا

نمبر شمار	تخلص و نام	[illegible]
۵۱	باقر باقر خاں	ا
۵۲	بحر شیخ امداد علی	ا
۵۳	بدری چند	ب
۵۴	بزمی عبداللہ خاں	ا
۵۵	بسمل شیخ محمد زماں	ا
۵۶	بسمل حاجی نصر اللہ خاں	ا
۵۷	بسمل ولی محمد خاں	ف
۵۸	بسمل محمد عبد العزیز خاں	ا
۵۹	بشیر خواجہ محمد بشیر	ف
۶۰	بشیر محمد بشیر خاں	ا
۶۱	بلخی محمد سیف الدین خاں	ع
۶۲	بلدیو چوبی بلدیو داس	ب
۶۳	بلیغ قطب بخش عرف قطب الدولہ	ف
۶۴	بندہ مولوی حفظ اللہ	ا
۶۵	بنسی چوبی بنسی دہر	ب
۶۶	بہار چنبیلی لال	ا
۶۷	بیتاب صاحبزادہ محمد عباس علیخاں بہادر	ا
۶۸	بیچین حاتم علیخاں	ا
۶۹	بیخود عبد الرحمٰن	ا
۷۰	بیڈھب مظفر شاہ خاں	ا
۷۱	پران پران سکھ	ب
۷۲	پناہ میر پناہ علی	ا
۷۳	تاب صاحبزادہ امداد اللہ خاں	با
۷۴	تپش محمد نظام علی خاں	ا
۷۵	بیمار شیخ علی بخش	ا

۷۶	تراب	سید تراب شاہ	فا
۷۷	تسکین	میر حسین	ا
۷۸	تسلیم	کبیر خاں	فا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	ا
۸۱	تفضل	تفضل حسین خاں	ا
۸۲	تمکین	سید محمد سہنے	ا
۸۳	تمکین	مرزا ابوالقاسم	ف
۸۴	تمیز	سید علی حسن شاہ	ا
۸۵	تمیز	غلام احمد	ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	ا
۸۷	توکل	سید عبداللہ	ف
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	ا
۸۹	ثاقب	شیخ سیف اللہ	ف
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	ا
۹۱	جان	صاحب میر یار علی	ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	ا
۹۳	جاوید	عبدالغنی خاں	ا
۹۴	جلال	میر ضامن علی	ا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	ف
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین احمد خاں	فا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	ا
۹۸	جمیل	آغا علی نقی خاں	ا
۹۹	جوہر	برجباسی لال	فا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	ا
۱۰۲	حافظ	محمد یونس	ف
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	ا
۱۰۴	حاجی	عبدالجبار خاں	ف

۱۰۵	حبیب	محمد حبیب الرحمن	فا
۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	ف
۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	ا
۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	ف
۱۰۹	حریف	میاں غلام حسین	ف
۱۱۰	حزیں	صاحبزادہ غلام محی الدین	ا
۱۱۱	حسرت	ذوقی رام	فا
۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	ا
۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	ا
۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	ا
۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	ا
۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	ا
۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	ف
۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	ا
۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	ا
۱۲۰	حسیب	میاں حسیب احمد	ا
۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خاں	ا
۱۲۲	حسین	میر حسین علی	ف
۱۲۳	حسین	میر حسین علی	ف
۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	ف
۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	ف
۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	ا
۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	ف
۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا رحیم الدین احمد خاں	ا
۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	فا
۱۳۰	حیدر	صاحبزادہ محمد حیدر علیخاں بہادر	ا
۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	ا
۱۳۲	حیدر	آغا برہان الدین حیدر	ا
۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	ا

۱۳۴	حیرت	بخشی کنھاری لال	ف
۱۳۵	خان	زادہ مبارک شاہ خاں	ا
۱۳۶	خرد	صاحبزادہ مرتضیٰ خاں	ا
۱۳۷	خلیل	شاہ خلیل احمد	ا
۱۳۸	خورشید	کریم خاں	ا
۱۳۹	خورشید	میاں خورشید میاں	ا
۱۴۰	خوشدل	من بہاون لال	ف
۱۴۱	خوشنود	سید خوشنود شاہ	ا
۱۴۲	خیالی	حسین علی خاں	ف
۱۴۳	داغ	نواب مرزا خاں	ا
۱۴۴	دت	پنڈت دترام	ب
۱۴۵	دلاور	سید دلاور علی	ا
۱۴۶	دہن سنگھ		ب
۱۴۷	ذکی	شیخ مہدی علی	فا
۱۴۸	راحت	شیخ احمد حسین	ا
۱۴۹	راز	نظام الدین خاں	ا
۱۵۰	راسخ	عنایت اللہ خاں	ا
۱۵۱	راحت	شاہ رؤف احمد	ا
۱۵۲	رفیق	مولوی محمد وحید الزماں خاں	فا
۱۵۳	رحیم	صاحبزادہ رحیم اللہ خاں	ا
۱۵۴	رزمی	یعقوب خاں	ا
۱۵۵	رسا	میر احمد علی	ا
۱۵۶	رسا	منشی انبا پرشاد	ا
۱۵۷	رسوا	صاحبزادہ سجاد علیخاں	ا
۱۵۸	رضا	صاحبزادہ علیم اللہ خاں	ا
۱۵۹	رضا	میرزا رضا حسین	فا
۱۶۰	رضا	غلام رضا	ا
۱۶۱	رضا	—	ا
۱۶۲	رضا	میر رضا علی	ا

۱۶۳	رفعت	مولوی غلام جیلانی	فا	۱۹۲	شرر	یعقوب علی خاں	ا	۲۲۱	صفت	میر سلہو	ف
۱۶۴	رفعت	رام دولار	ا	۱۹۳	شرر	عبدالعزیز خاں	ا	۲۲۲	صفت	شیخ کریم الدین	ا
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	ا	۱۹۴	شرف	محمد انعام اللہ خاں	ا	۲۲۳	صوفی	شیخ محمد عبدالخالق	ا
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب النبی	ا	۱۹۵	شریف	شریف احمد	ا	۲۲۴	ضابط	احمد علیخاں	ا
۱۶۷	رگناتھ	چوبی رگنہاتھ پرشاد	ب	۱۹۶	ششدر	میر شرف الدین	ا	۲۲۵	ضبط	نیاز علی خاں	ا
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت خاں	فا	۱۹۷	شعور	میر سعدالدین خاں	فا	۲۲۶	ضیا	سید حسین علی خاں	ا
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	م	۱۹۸	شغا	سید محمد جعفر شاہ	ا	۲۲۷	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	فا
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	ا	۱۹۹	شفقت	سید بخت علی	ا	۲۲۸	ضیغم	میاں اکرام الدین	ا
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	ا	۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	ا	۲۲۹	طالب	مولوی الہ داد	فا
۱۷۲	سالک	اسمٰعیل شاہ خاں	فا	۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	ا	۲۳۰	طالب	عبدالرزاق خاں	ف
۱۷۳	ست	ست رائے	ب	۲۰۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	ا	۲۳۱	طلعت	محمد سعادت علیخاں	ا
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	ا	۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محب علیخاں	ا	۲۳۲	طلوع	شیخ شمس الدین	ا
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین احمد خاں	فا	۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	ا	۲۳۳	ظریف	صاحبزادہ محمد عبداللہ خاں	ا
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	ا	۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	ا	۲۳۴	ظہیری	عبداللہ خاں	ف
۱۷۷	سروری	نواب محمد کاظم علیخاں بہادر	ف	۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	ف	۲۳۵	عابد ۔ صاحبزادہ زین العابدین خاں		ا
۱۷۸	سروش	صاحبزادہ عبدالوہاب خاں	ا	۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	ا	۲۳۶	عابد ۔ صاحبزادہ زین العابدین خاں گلن خاں		ا
۱۷۹	سعید	محمد سعید اللہ خاں	ا	۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	ا	۲۳۷	عابد	سید عابد حسین	ا
۱۸۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	ا	۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	ف	۲۳۸	عاجز	حسن علی خاں	ا
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	م	۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	ا	۲۳۹	عاشق	خان بہادر خاں	ا
۱۸۲	سوز	سید حمید اللہ	ا	۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	فا	۲۴۰	عاشق	محمد اسمٰعیل خاں	ا
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	ا	۲۱۲	صاحب	جارج فانوتم	فا	۲۴۱	عاشق	سید غیاث الدین	ا
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ف	۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	ا	۲۴۲	عاصی	صاحبزادہ مبارک علیخاں	ا
۱۸۵	شاداں	حسین علی خاں	ف	۲۱۴	صائم	سید رمضان علی	ا	۲۴۳	عاصی	صاحبزادہ گوہر علیخاں	ا
۱۸۶	شاغل	آغا میرزا	فا	۲۱۵	صبا	محمد صابر حسین	فا	۲۴۴	عاصی	شیخ محمد عنایت اللہ	ا
۱۸۷	شاکر	میاں نجیب شاہ	ف	۲۱۶	صبا	منشی گوبند لال	〃	۲۴۵	عاصی	محمد سراج الدین خاں	ا
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	فا	۲۱۷	صغیر	چھوٹے خاں	ا	۲۴۶	عاشے		ا
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	ا	۲۱۸	صفا	آغا نادر مرزا	ا	۲۴۷	عاقل	صاحبزادہ رضا علیخاں	ا
۱۹۰	شائق	سید حارث حسن	ا	۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۸	عاقل	میر مہدی حسین	ا
۱۹۱	شجاعت	صاحبزادہ شجاعت علیخاں	ا	۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۹	عالم	عالم شاہ خاں	ا

۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	ا
۲۵۱	عباس	عباس خاں	ا
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	ف
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	ا
۲۵۴	عبرت	میر ضیاء الدین	فا
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	ا
۲۵۶	عجمی	ہیرا لال	ف
۲۵۷	عجیب	دمودر داس	ا
۲۵۸	عدیل	میر عوض علی خوشنویس	فا
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	ا
۲۶۰	عزت	مولوی محمد غیاث الدین	فا
۲۶۱	عزیز	عبدالکریم خاں	فا
۲۶۲	عشرت	صاحبزادہ عشرت علی خاں	ا
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	ا
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام محی الدین	ا
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	فا
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	ت
۲۶۷	علیل	محمد نصیر الدین خاں	ا
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	فا
۲۶۹	عنایت	صاحبزادہ عنایت علی خاں	ا
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	ا
۲۷۱	عنبر	عنبر شاہ خاں	ف
۲۷۲	عیش	میر سعادت علی	ا
۲۷۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	فا
۲۷۴	غالب	حکیم غلام محمد خاں	ا
۲۷۵	غربت	صاحبزادہ ہدایت علی خاں	ا
۲۷۶	غریب	شیخ الٰہی بخش خوشنویس	فا
۲۷۷	غفلت	اخوندزادہ احمد خاں	ا
۲۷۸	غمگین	میر عبداللہ	ا

۲۷۹	غمگین	مولوی عبدالقادر خاں	فا
۲۸۰	غمین	حکیم عطاء اللہ	فا
۲۸۱	غمین	مرزا معین الدین	فا
۲۸۲	غنی	آغا علی نقی	ا
۲۸۳	فاخر	حکیم احمد خاں	فا
۲۸۴	فاخر	حکیم فاخر الدین	ا
۲۸۵	فائق	محمد میرزا	فا
۲۸۶	فائق	بلاقے رام	فا
۲۸۷	فدا	صاحبزادہ فدا علی خاں	ا
۲۸۸	فدا	شیخ محمود علی	ا
۲۸۹	فدا	سید فدا علی	ا
۲۹۰	فرحت	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	ا
۲۹۱	فرحت	حکیم نصیر الدین خاں	ا
۲۹۲	فرحت	اکبر شاہ خاں	ا
۲۹۳	فرحت	میر محمد حسین	فا
۲۹۴	فرقت	مولوی قیام الدین	فا
۲۹۵	فصیح	مولوی فصیح الزماں خاں	فا
۲۹۶	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	ا
۲۹۷	فضل	شیخ فضل احمد	ا
۲۹۸	فضل حق		ع
۲۹۹	فقیر	سید عبدالرزاق	ا
۳۰۰	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	فا
۳۰۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	ا
۳۰۲	فیاض	محمد فیاض خاں	ت
۳۰۳	قادر	صاحبزادہ عبدالقادر خاں	ا
۳۰۴	قادری	سید شاہ غلام جیلانی	ف
۳۰۵	قاسم	قاسم علی خاں	ا
۳۰۶	قاصر	حافظ علی احسن	فا
۳۰۷	قاہر	سید عبدالقادر	ف

۳۰۸	قائم	شیخ قیام الدین	فا
۳۰۹	قدیر	غلام حسین خاں	ا
۳۱۰	قربان علی		ا
۳۱۱	قربت	حافظ غلام نبی	ا
۳۱۲	قلاس	عبدالرحمن	ف
۳۱۳	قلق	خواجہ ارشد علیخاں	ا
۳۱۴	قمر	حافظ محمد احمد	فا
۳۱۵	قیاس	بلاس رائے	ا
۳۱۶	قیام	محمد شاہ خاں	ا
۳۱۷	قیامت	لالہ چھیدا لال	ف
۳۱۸	قیس	مولوی محمد عثمان خاں بہادر	ف
۳۱۹	کاوش	محمد شاہ خاں	ا
۳۲۰	کرامت	صاحبزادہ کرامت علیخاں	ا
۳۲۱	اکرم	مرزا المخو عرف اکرم خاں	ا
۳۲۲	کریم	محمد کریم اللہ خاں	ف
۳۲۳	کشتہ	شیخ رحیم بخش	ا
۳۲۴	کشور	چوبی کشور داس	ب
۳۲۵	کفایت	صاحبزادہ کفایت اللہ خاں	فا
۳۲۶	کیفی	محمد ایوب خاں	فا
۳۲۷	گرم	مظفر خاں	ا
۳۲۸	گلزار	حسین جعفر عرف بہادر الدولہ	ا
۳۲۹	گوال	گوال رائے	ب
۳۳۰	گوہر	مجتبیٰ خاں	ا
۳۳۱	گوہر	جوالا پرشاد	فا
۳۳۲	لائق	لالہ کنجہاری لال	ف
۳۳۳	لذت	لالہ کنور سین	ف
۳۳۴	لطافت	سید لطافت علی	ا
۳۳۵	لکنت	محمد شیر خاں	ا
۳۳۶	ماہر	غلام محمد خاں	ا

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	ا	۳۶۷	مفتوں	صاحبزادہ شفیع اللہ خاں	ا	۳۹۷	نحیف	صاحبزادہ محمد مہدی علیخاں	ا
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	ا	۳۶۸	مفتوں	سید احمد شاہ	ا	۳۹۸	نزہت	سید رفیع الدرجات	فا
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	ا	۳۶۹	مفلس	میر محب علی	ا	۳۹۹	نظام	سید نظام شاہ	ا
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	ا	۳۷۰	مکدر	احمد نور خاں	ا	۴۰۰	نعیم	میر محمد نعیم	ف
۳۴۱	مجروح	حافظ عبدالنبی	ا	۳۷۱	ممتاز	مہدی علی خاں	ا	۴۰۱	نیاز	مولوی نیاز اللہ	ف
۳۴۲	محب	میر مجاور علی	ا	۳۷۲	منت	احمد علی	ا	۴۰۲	نیر	صاحبزادہ ممتاز علیخاں	ا
۳۴۳	محمود	محمود خاں	ا	۳۷۳	منعم	قاضی نور الحق	ف	۴۰۳	نیر	حکیم محمد حسن خاں	فا
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	ف	۳۷۴	منور	سید منور شاہ	ا	۴۰۴	نیر	سید منور علی	ا
۳۴۵	محنت	-	ا	۳۷۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین	فا	۴۰۵	واثق	سید جعفر شاہ	ا
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	ا	۳۷۶	موجد	حشمت علی خاں	ا	۴۰۶	واحد	شیخ واحد علی	ا
۳۴۷	محوی	آغا یوسف علیخاں	ف	۳۷۷	مہدی	صاحبزادہ مہدی علیخاں	ا	۴۰۷	واقف	عبدالقادر خاں	ا
۳۴۸	مختار	سید مظہر الدین	فا	۳۷۸	مہدی	محمد مہدی	ا	۴۰۸	وحید	صاحبزادہ وحید اللہ خاں	ا
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد یار خاں	ف	۳۷۹	مہر	میر سعادت علی	ا	۴۰۹	وزیر	وزیر علیخاں	فا
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ خوشنویس	فا	۳۸۰	مہر	سید مہربان علی	ف	۴۱۰	وزیر	سید محمد وزیر علی	ا
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	ا	۳۸۱	ناچار		ا	۴۱۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	ا
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	ف	۳۸۲	نادان	امراؤ میرزا	ا	۴۱۲	وصال	مرزا محمد مرتضیٰ	ا
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	ا	۳۸۳	نادر	صاحبزادہ محمود علیخاں	ا	۴۱۳	وفا	حاجی گل محمد خاں	ف
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرشد خاں	ا	۳۸۴	ناصر	ناصر خاں	ف	۴۱۴	وفا	مرزا علیم الدین	ا
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	ا	۳۸۵	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	فا	۴۱۵	ولا	مرزا جعفر علی بیگ	ا
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	ا	۳۸۶	نطق	مبارک شاہ خاں	ا	۴۱۶	وہاب	سید عبدالوہاب	فا
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالنبی	ف	۳۸۷	ناظر	میر ناظر علی	فا	۴۱۷	ہادی	محمد عبدالہادی	ا
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام حسنین خاں	ف	۳۸۸	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا	۴۱۸	ہادی	مولوی عبدالہادی خاں	ف
۳۵۹	مضطر	احمد یار خاں	ا	۳۸۹	ناظر	میر ناظر علی	ا	۴۱۹	ہاشم	مولوی ہاشم خاں	ف
۳۶۰	مظلوم	سید جمال شاہ	ا	۳۹۰	ناظر	ناظر حسین	ا	۴۲۰	ہدایت	ہدایت اللہ	ا
۳۶۱	مظہر	امداد حسین	ا	۳۹۱	نامی	حسین شاہ خاں	ف	۴۲۱	ہدایت	ہدایت علی خاں	ف
۳۶۲	مظہر	شیخ مظہر حق	ا	۳۹۲	نامی	مرزا شجاع	ا	۴۲۲	ہزل	عبدالرحیم خاں	ا
۳۶۳	معصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	فا	۳۹۳	نثار	صاحبزادہ نثار علیخاں	ا	۴۲۳	ہمدم	صاحبزادہ تمہید اللہ خاں	فا
۳۶۴	معین	مرزا معین الدین حسن خاں	ا	۳۹۴	نثار	آغا محمد شیرازی	ف	۴۲۴	ہندی	مرزا محسن علی	ا
								۴۲۵	ہنر	مرزا امیر بیگ	ا
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	ا	۳۹۵	نجف	نجف علی خاں	ا	۴۲۶	یاس	محمد ضیار خاں	ا
۳۶۶	مغموم	علی محمد خاں	فا	۳۹۶	نجف	محمد علی نجف	فا	۴۲۷	یعقوب	شیخ محمد یعقوب	ا
								۴۲۸	یوسف	محمد یوسف خاں	فا

عروس الاذکار

مصنف نقش حیدرآبادی ۔ نقش کا اصل نام نصیرالدین احمد اور تاریخی نام "برکات الحق نصیرالدین احمد" ہے ۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا ۔ اور ان کے آبا واجداد ملتان کے رہنے والے تھے ۔

نقش ۱۲۶۱ھ میں بمقام حیدرآباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی، شعروسخن کا ذوق نوعمری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدرآبادی کے شاگرد تھے ۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں ۔ صرف

(۱) مخیل الشعرا
(۲) تحقیقات المصلحین
(۳) شطرنج اخلاص
(۴) عروس الاذکار

دستیاب ہوسکی ہیں ۔ سخاوت مرزا صاحب نے "عروس الاذکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی دواوین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دیئے ہیں[۱] جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں

تصنیف وطباعت تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۷ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے ۔ ابھی طبع نہیں ہوا ۔ اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عموماً وہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکروں میں پائی جاتی ہے ۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے ڈھائی سو سے زائد خاص حیدرآباد سے تعلق رکھتے ہیں ۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت ہے چنانچہ ولدیت، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے ۔ فیض حیدرآبادی کے ۳۷ شاگرد، شاہ نصیر کے ۲ ۔ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں ۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس، ساٹھ شعرا حیدرآباد میں موجود تھے ۔

---

[۱] "تذکرۂ عروس الاذکار" مؤلفہ نقش از سخاوت مرزا رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۵ء صفحہ ۱ تا ۳۲

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق - وزیر صاحب	۲۷	انجم - سید نور یحییٰ	۵۳	تمیز
۲	آفاق - فریدالدین	۲۸	انس - ولی محمد	۵۴	تمیز غلام احمد
۳	انجم - خیرات علی	۲۹	انور - مہابلی	۵۵	تمکین بچولال
۴	آمین - غلام علی خاں	۳۰	اوج	۵۶	تیز
۵	افسوس	۳۱	ایمان - شیر محمد خاں	۵۷	جام بہاری لال
۶	اعزا	۳۲	اصفیا نور الاصفیاء	۵۸	جاہ سیوا پرشاد
۷	آصف - مہانذالدولہ	۳۳	باقی گردھاری پرشاد	۵۹	جذب اکرام علی
۸	اثر - میر نواب علی لکھنوی	۳۴	بالا بالا پرشاد	۶۰	جری شجاعت علی
۹	احسن - چراغ محی الدین	۳۵	بدر کاظم حسینی	۶۱	جگر غلام یحییٰ الدین
۱۰	احمد - سید احمد	۳۶	برق	۶۲	جم بہادر علی مرزا
۱۱	ادیب - فیاض الدین خاں	۳۷	برہان برہان الدین	۶۳	جمال جمال علی
۱۲	ارمان	۳۸	بلہار دلاور علی	۶۴	جن حکیم محمود علی
۱۳	اسد - اسداللہ خاں	۳۹	بندہ فیاض الدین خاں	۶۵	جودت
۱۴	اسد - نورالمرتضیٰ	۴۰	بہادر دیا بہادر	۶۶	جولاں میر جولاں
۱۵	اشتیاق	۴۱	بہادر راج بہادر	۶۷	جوشش میر واحد علی خاں
۱۶	اشفاق مرزا احمد علی	۴۲	بہار شمس الدین	۶۸	جوہر ملک محمود کرنولی
۱۷	اشفاق - مرزا محمد علی	۴۳	بہتر علاالدین حسینی	۶۹	جوش میر قادر حسین
۱۸	اشک - جمال الدین حیدر	۴۴	پتیا محمد علی	۷۰	چرب بہادر علی
۱۹	اشک	۴۵	پاس حفیظ الدین	۷۱	چندا مہ لقا بائی
۲۰	افسر - تاج الدین خاں	۴۶	پرویز عظیم الدین	۷۲	حاذق اسمٰعیل بیگ
۲۱	افصح - غلام علی	۴۷	پیغام	۷۳	حظ سید علی
۲۲	الکان - داؤد خاں	۴۸	تاباں	۷۴	حشمت علی
۲۳	امانی - میر امانی	۴۹	تپاک	۷۵	حفظ نجم الدین خاں
۲۴	امید - اعظم علی خاں	۵۰	تصدیق سید ابراہیم	۷۶	حفیظ حفیظ الدین
۲۵	امیر - میر حسن علی	۵۱	تقی میر محمد تقی	۷۷	حکیم باد پرشاد حسن
۲۶	امین - خواجہ محمد	۵۲	تمیز بدرالدین خاں	۷۸	حکیم انبا پرشاد -

۷۹	حنا	مہدی حسین لکھنوی
۸۰	حیدر حسین خاں	
۸۱	خاموش	سید شاہ معین الدین
۸۲	خود	
۸۳	خرم	سیتل پرشاد
۸۴	خلق	جادو رائے
۸۵	خلق	تلجا پرشاد
۸۶	خوشنود	
۸۷	خواجہ خیر الدین	
۸۸	خیرد	عبداللہ خاں
۸۹	داغ	ہدایت اللہ خاں
۹۰	دل	شجاعت علی خاں
۹۱	دوست	دوست علی
۹۲	دید	
۹۳	ذبیح	میر محمد اسمٰعیل
۹۴	ذکا	حبیب اللہ
۹۵	ذہن	عبدالرحیم
۹۶	راز	سید برہان الدین
۹۷	راز	محمد برہان الدین
۹۸	ربط	بالا پرشاد
۹۹	رجا	غلام محی الدین خاں
۱۰۰	رسا	میر رفیع الدین
۱۰۱	رستم	رستم خاں
۱۰۲	رضا	میر رضا الدین
۱۰۳	رعب	محمد فیض اللہ خاں
۱۰۴	رعد	بھوانی پرشاد
۱۰۵	رقم	حیدرآبادی
۱۰۶	رمز	رائے بہادر لال
۱۰۷	رنگ	حیدرآبادی

۱۰۸	رنگین	غلام علی
۱۰۹	رونق	میر رونق علی
۱۱۰	راز	محی الدین
۱۱۱	زخم	بسم اللہ خاں
۱۱۲	زعم	
۱۱۳	زکی	شیخ احمد بلگرامی
۱۱۴	روز	
۱۱۵	سحر	محمد ظہور
۱۱۶	سخن	غلام مصطفیٰ
۱۱۷	سخی	خیراتی
۱۱۸	سخی	محمود خاں
۱۱۹	سراج	سراج الدین علی بیدی
۱۲۰	سردار	سردار علی
۱۲۱	سرور	میر مصطفیٰ
۱۲۲	سعد	منشی محمد
۱۲۳	سعید	میر احمد علی خاں
۱۲۴	سہو	سید حبیب شاہ
۱۲۵	شاداب	
۱۲۶	شاداں	چندو لال
۱۲۷	شان	لطف علی
۱۲۸	شاہ	روشن علی
۱۲۹	شباب رائے	
۱۳۰	شجی	
۱۳۱	شجیع	منصف علی
۱۳۲	شخص	سبحان علی
۱۳۳	شرق	گوہر علی
۱۳۴	شرر	طلب خاں
۱۳۵	شرف	میر جیون
۱۳۶	شرف	

۱۳۷	شفا	حکیم محمد علی خاں
۱۳۸	شمع و شعلہ ۔ میر کاظم علی	
۱۳۹	شمس	ضیاء الدین
۱۴۰	شمسی	اکبر حسین
۱۴۱	شور	گل محمد
۱۴۲	شوکت	بجراج بہادر
۱۴۳	شوق	غلام رسول
۱۴۴	شہوار	محمد حیدر
۱۴۵	شہید	غلام امام
۱۴۶	شہید	میر احمد علی
۱۴۷	شیدا	بڑے شاہ میاں
۱۴۸	شیدا	نوازش علی
۱۴۹	شیر	شیر علی خاں
۱۵۰	شیفتہ	احمد خاں
۱۵۱	شیفتہ	محمد حسن
۱۵۲	شیفتہ	حیدرآبادی
۱۵۳	صاف	نثار الحق
۱۵۴	صاحب	شفیق
۱۵۵	صدق	غلام صدیق
۱۵۶	صفا	ذوالفقار علی
۱۵۷	صفیر	محمد تقی
۱۵۸	صمد	عبدالصمد
۱۵۹	ضبط	بھوکر چند
۱۶۰	ضیا	محمد عبدالرحیم
۱۶۱	ضیغم	محمد غضنفر
۱۶۲	حنیف	زین العابدین
۱۶۳	طالع	رائے پھندو لال
۱۶۴	طایر	
۱۶۵	طلب	عافیت طلب خاں

۱۶۶	طور	حرمت علی
۱۶۷	طوفان	غلام محی الدین
۱۶۸	طیش	سید محمد
۱۶۹	ظہور	میر قلندر
۱۷۰	ظہور	مرزا عابد
۱۷۱	ظہیر	حیدر آبادی
۱۷۲	عار	
۱۷۳	عاشق	خوش وقت علی خاں
۱۷۴	علم	رحیم الدین
۱۷۵	عاقل	شیخ محمد
۱۷۶	عالم	غلام سید عالم
۱۷۷	عارف	شاہ غلام علی
۱۷۸	عارف	مرزا عارف
۱۷۹	عاصی	لطف علی
۱۸۰	عتیق	عیاث الدین
۱۸۱	عرش	سید احمد حسین
۱۸۲	عرشی	ابن عبد الصمد
۱۸۳	عرشی	فیاض الدین
۱۸۴	عجب	سید عبداللہ
۱۸۵	عزم	محمد غوث
۱۸۶	عزت	عزت اللہ
۱۸۷	عشق	
۱۸۸	عشق	
۱۸۹	عشق	شاہ رکن الدین
۱۹۰	عشق	غیاث الدین
۱۹۱	عشرت	جانکی پرشاد
۱۹۲	عصر	احمد علی
۱۹۳	عطا	میر تفضل حسین
۱۹۴	عطا	میر عطا علی خاں

۱۹۵	عطارد	رائے بالمکند
۱۹۶	عقلاں	
۱۹۷	عکس	احمد علی
۱۹۸	علم	سید محمد قطب الدین
۱۹۹	علم	میر عباس علی
۲۰۰	عیاں	میر ولی
۲۰۱	عیش	رائے بھوج
۲۰۲	غلامی	غلام نبی
۲۰۳	غور	خواجہ محمود
۲۰۴	فخر	سید اسمٰعیل
۲۰۵	فخر	دیو کشور چندر
۲۰۶	فرحاں	درگا سنگھ
۲۰۷	فرحاں	کاظم علی
۲۰۸	فرحان	مالا پرشاد
۲۰۹	فرحت	فرحت اللہ
۲۱۰	فرحت	خواجہ محمد خاں
۲۱۱	فرق	میر قادر حسین
۲۱۲	فضل	محمد ظہور الدین
۲۱۳	فطرت	
۲۱۴	فکر	سید علی
۲۱۵	فوق	عبدالمجید
۲۱۶	فوق	دھرم داس
۲۱۷	فہیم	
۲۱۸	فیض	شمس الدین
۲۱۹	فیاض	فیاض الدین خاں
۲۲۰	فیاض	میر سجاد حسین
۲۲۱	قادر	نور الحق
۲۲۲	قائم	تار تولی
۲۲۳	قاضی	احمد علی

۲۲۴	قدسی	غلام دستگیر
۲۲۵	قصد	حسن مرزا
۲۲۶	قلق	امام الدین
۲۲۷	قلزم	سید علی خاں
۲۲۸	قمر	قمر الدین
۲۲۹	قمر	بندہ حسن
۲۳۰	قنبر	قادر حسین
۲۳۱	قدرت	نصیر الدین خاں
۲۳۲	قیس	محمد صدیق
۲۳۳	کاتف	
۲۳۴	کرار	حیدر حسین
۲۳۵	کریم	کریم الدین
۲۳۶	کمال	کمال الدین خاں
۲۳۷	کمتر	کمتر شاہ
۲۳۸	گرم	شجاعت علی
۲۳۹	گستاخ	طالع مند خاں
۲۴۰	گوز	(مسخرہ) عباس علی خاں مجنوں
۲۴۱	لائق	اسد اللہ شاہ
۲۴۲	لطف	
۲۴۳	لطف	
۲۴۴	متین	غلام محی الدین
۲۴۵	مجنوں	خواجہ عباس علی خاں
۲۴۶	مایل	ڈاکٹر احمد حسین
۲۴۷	محب	میر جنید علی جاگیر دار
۲۴۸	مرزا	احمد مرزا۔ ابن حسن مرزا
۲۴۹	موت	مرزا فتح علی بیگ
۲۵۰	مزاج	حکیم مظفر حسین اورنگ آبادی
۲۵۱	مست	حسین محی الدین
۲۵۲	مست	مرزا ادریس بیگ

۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول بدایونی	۲۷۳	ناداں	تخلص مردم قدیم	۲۹۳	وداد	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۵۴	مسرت	میر وزیر علی حیدرابادی	۲۷۴	ناثر	رائے نوک چند	۲۹۴	وزیر	علی صاحبزادہ - فرزند بابر جنگ تلمیذ عصر
۲۵۵	مسکین	محمد مہدی واصف	۲۷۵	نادر	نادر حسینی	۲۹۵	وصل	غلام ہمدانی عرف بھوے صاحب
۲۵۶	مشتاق	عبدالرحمن المعروف بہ عبداللہ دہلوی	۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی	۲۹۶	وصف	محمد عباد اللہ عرف پاپامیاں
۲۵۷	مشتاق	حافظ محمد تاج الدین	۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی	۲۹۷	وصفی	محمد سرفراز علی ہمشیرزادہ
۲۵۸	مشتہر	سید نعمت	۲۷۸	نجم	(نامعلوم)	۲۹۸	دقت	محمد حیات تلمیذ
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنولی	۲۷۹	نشاط	رائے تلجا پرشاد	۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۲۶۰	مضطر	مہدی صاحب	۲۸۰	نشتر	محمد بڈھن خاں شیروانی	۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین	۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین	۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۲۶۲	معلیٰ	مظفر الدین	۲۸۲	نطق	حافظ محمد علیم اللہ برہانپوری	۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۲۶۳	معنی	محمد وجیہ الدین خاں	۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر	۳۰۳	ہوش	سید محمد
۲۶۴	مفتوں	میر شریف	۲۸۴	نفیس	بھوانی پرشاد تلمیذ وصفی	۳۰۴	ہوش	رائے منالال تلمیذ
۲۶۵	منور	سید منور مہدی	۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین	۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۲۶۶	ملک	عبدالملک	۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبدالوہاب	۳۰۶	یاس	عبدالقادر
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)	۲۸۷	نگین	محمد برہان الدین برادر عزیز نقش	۳۰۷	یاور	(نامعلوم)
۲۶۸	منتہی	مرزا امیتا تلمیذ آتش	۲۸۸	نور	طالعمند خاں	۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۲۶۹	مولائی	شمشیر خاں سفید پوش	۲۸۹	نیاز	رائے بھوانی لعل	۳۰۹	یحییٰ	
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں	۲۹۰	نیک	میر جعفر علی	۳۱۰	یکساں	حیدر آبادی
۲۷۱	مہر	سید عبدالقادر سقال	۲۹۱	واقف	باباشاہ حسینی کرنولی	۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
۲۷۲	مہر	نسیم خاں حیدرآبادی	۲۹۲	واثق	(تخلص شخص قدیم است)	...	—	—

مکتوبات نیاز

(تین حصے)

نیاز فتحپوری کے تمام وہ خطوط جو جذبات نگاری، سلاست بیان، رنگینی اور البیلے پن کے لحاظ سے فن انشاء میں بالکل پہلی چیز ہیں - اور جن کے سامنے خطوط غالب بھی پھیکے معلوم ہوتے ہیں -

قیمت :- ایک حصہ پانچ روپے

نگار پاکستان - ۳۷ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

بہارستانِ ناز

مصنف حکیم محمد فصیح الدین رنج ساکن میرٹھ۔

عہد تصنیف و طباعت "بہارستان ناز" ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہوگیا۔ ۴ سال بعد ۱۲۸۵ھ میں اس کا دوسرا اڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں اس کا تیسرا اڈیشن از سر نو تصحیح و تدوین کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے اڈیشن کے مطبوعہ نسخے کتب خانوں میں عموماً ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس میں کل ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتابت و طباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف نے اس بات کی وضاحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء اور ۱۲۸۵ھ/۱۸۶۸ء میں شائع ہوچکا ہے اور ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں تیسری بار میرٹھ کے مجسٹریٹ جارج آرنسٹ وارڈ کی فرمائش و اعانت سے طبع ہو رہا ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے ابتدائی ۱۶ صفحوں میں حمد و نعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی فہرست اور دیباچہ ہے اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان مسجع و مقفیٰ ہے۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱۷ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں ص ۱۰۷ تک اُردو کی شاعرات کا ذکر بہ اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۴۴ ان تقریظ و تاریخی قطعات پر مشتمل ہیں جو طبع اوّل، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی شاعری کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اُردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیر النساء وزیر کے ذکر میں رنج نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی تشبیبیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔

اس میں حسب ذیل شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر — اختر محل بیگم	۲	امراؤ — امراؤ جاں	۳	آتونی — تونی آتون

۴	آغا	آغا بیگم
۵	آغا	بیگم ثانی
۶	آرائش	
۷	اسیر	امیر بیگم
۸	امیر	-
۹	ازدی	-
۱۰	امراؤ	-
۱۱	آرام	-
۱۲	آرزو	-
۱۳	امانی	-
۱۴	اشک	
۱۵	امراؤ ثانی	
۱۶	امیر	امیر جان
۱۷	بپیل	ہینگن
۱۸	بسم اللہ	
۱۹	بنو	
۲۰	بادشاہ خاتون	
۲۱	بیدلی	
۲۲	بزرگی	
۲۳	بستی	
۲۴	بہو بیگم صاحبہ	
۲۵	بیگم	
۲۶	بیگم	رشک محل بیگم
۲۷	بیچہ	
۲۸	بدلا	
۲۹	پارسا	
۳۰	پرتولی	
۳۱	پری بیجو	
۳۲	تسلی	منا جان

۳۳	تصویر	
۳۴	ثنا	
۳۵	ثریا	
۳۶	جانی بیگم	
۳۷	جہاں	
۳۸	جعفری	
۳۹	جینا بیگم	
۴۰	جان	
۴۱	جمعیت	
۴۲	جمالی	
۴۳	جمیلہ	
۴۴	جہاں آرا	
۴۵	جہاں خاتون	
۴۶	چندا	
۴۷	چھوٹی	
۴۸	حیدری	حیدری خانم
۴۹	حیا	حیات النسا
۵۰	حجابی	
۵۱	حیات	
۵۲	حیات	
۵۳	حیاتی	
۵۴	حاتم	
۵۵	حجاب	عسکری بیگم
۵۶	حجاب	کشمیرن
۵۷	حجاب	نواب بیگم
۵۸	حسن	وزیر جان
۵۹	حجاب	منی بائی
۶۰	حشمت	جہر جان
۶۱	حور	منا جان

۶۲	حیا	حیات النسا
۶۳	خفی	بادشاہ بیگم
۶۴	خانزادی	
۶۵	خاکساری	
۶۶	خورشید	
۶۷	دُلہن	دُلہن بیگم
۶۸	دوستی	نسائی
۶۹	دلبر	چھوٹی بیگم
۷۰	دولت	
۷۱	ذلیل	
۷۲	رعنائی	قدسیہ بیگم
۷۳	راویہ	
۷۴	زہرہ	امراؤ جان
۷۵	زینت	زینت جان
۷۶	نایری	
۷۷	زہرہ	نصیبن
۷۸	زہرہ	ثالث
۷۹	زہرہ	لطیفن
۸۰	سید بیگم	
۸۱	سلطان	سلطانی بیگم
۸۲	سردار	سردار بیگم
۸۳	سلطان	خدیجہ سلطان
۸۴	شوخ	
۸۵	شرم	شمس النسا
۸۶	شیریں	رضیہ سلطان
۸۷	شیریں	بیگا
۸۸	شرارت	امیر جان
۸۹	شریر	جگن
۹۰	شرم	چھوٹی بیگم

۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم
۹۲	شیریں	شیریں وحید
۹۳	صاحب	امۃ الفاطمہ
۹۴	صنوبر	جیونی
۹۵	صدر	صدر محل بیگم
۹۶	صنم	درگا بائی
۹۷	ضرورت	شریف النساء
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم
۹۹	طلب	
۱۰۰	ظرافت	
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل
۱۰۲	عزت	عزت النساء
۱۰۳	عائشہ	
۱۰۴	عصمتی	
۱۰۵	عصمتی ثانی	
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم
۱۰۸	عفتی	
۱۰۹	عزیز	
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء
۱۱۱	عفت	نجم النساء
۱۱۲	عیدو	
۱۱۳	غریب	امیر النساء
۱۱۴	فرحت	فرحت گلشن
۱۱۵	فنا	فنات النساء
۱۱۶	فاطمہ	بی بی فاطمہ سام
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی
۱۱۸	فریدن	
۱۱۹	فرخ	
۱۲۰	قمر	قمر النساء
۱۲۱	قادری	
۱۲۲	قمر	حیدری بیگم
۱۲۳	کنیز	منجھو خانم
۱۲۴	کمن	
۱۲۵	کیفی	
۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ
۱۲۷	گنا	گنا بیگم
۱۲۸	گوہر	کابلی
۱۲۹	گوہر	لعل بے بہا
۱۳۰	گوہر	
۱۳۱	گیتی آرا	
۱۳۲	لطیف	لطیف النساء
۱۳۳	ماہ	منجھلی بیگم
۱۳۴	ماہ	ثانی
۱۳۵	مخفی	فریب النسا
۱۳۶	مشتری	قمر جان
۱۳۷	ماہ لقا	
۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم
۱۳۹	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۴۰	معشوق	حیدری خانم
۱۴۱	مغل	بی بی جان
۱۴۲	منو	
۱۴۳	مہتاب	
۱۴۴	مہر	جنیا جان
۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی
۱۴۶	محترم	
۱۴۷	مہری	
۱۴۸	نقاب	حمیدن بائی
۱۴۹	ناز	بندی جان
۱۵۰	نازک	زینت جان
۱۵۱	نازک	فتن
۱۵۲	ناز	امیر جان
۱۵۳	ناز	
۱۵۴	ناز	بیجان
۱۵۵	نزاکت	رجو
۱۵۶	نور جہاں بیگم	
۱۵۷	نہانی	
۱۵۸	نسائی	
۱۵۹	نہانی بیگم	
۱۶۰	نہانی	
۱۶۱	نہانی	
۱۶۲	نجیبن	
۱۶۳	نجیبن ثانی	
۱۶۴	نزاکت	کندو
۱۶۵	نزاکت	
۱۶۶	وزیر	وزیر جان
۱۶۷	وزیر	وزیر النسا
۱۶۸	ہمدی	شریفہ بانو
۱۶۹	یاسمین	
۱۷۰	یاد	
۱۷۱	یاس	آفتاب بیگم
۱۷۲	یاسمین	تومن

چمن انداز[1]

مصنّف درگا پرشاد نادر کھتری دہلوی۔ اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرہ سے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے۔

(۱) رسالہ معشیت چمن
(۲) معلم المتبدی
(۳) لب لباب قصہ ممتاز صف شکن
(۴) شجرۂ غیرت گلزار یعنی نسب نامہ تیمور۔
(۵) تذکرہ نادالاذکار شعرائے دکن

نادر کو سوانح اور تذکرہ نگاری سے خاص دلچسپی تھی۔ انھوں نے دکنی شعراء کے تذکرے کے علاوہ "گلشن ناز" اور "چمن انداز" یادگار چھوڑے ہیں۔

عہدِ تصنیف وطباعت نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ:-

"یہ گلدستہ رشک صد بہار با ہزار زیب و زینت حسب تمنائے احبّا، مرتب ہوا چونکہ اس میں مستورات کی خیال بندیاں ہیں۔ اس کا نام تاریخی "مرات خیالی" رکھا گیا، "مرات خیالی" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۴ھ/۱۸۷۷ء نکلتا ہے" مرات خیالی" دراصل دو حصوں پر مشتمل ہے۔

۱۔ گلشن ناز۔ فارسی گو شاعرات کا تذکرہ ہے اور "چمن انداز سے پہلے ۱۲۹۳ھ/۱۸۷۶ء میں مرتب ہوا ہے اس میں ۵۳ شاعرات کا ذکر ہے۔

۲۔ چمن انداز۔ ریختہ گو شاعرات کا تذکرہ ۱۲۹۴ھ میں مکمل ہوا ہے۔

دونوں کو ملا کر نادر نے اس کا نام "تذکرۃ النسائے نادری الموسوم باسم تاریخی "مرات خیالی" رکھا تھا۔ یہ تذکرہ اسی نام سے ۱۲۹۵ھ/۱۸۷۸ء میں مطبع فوق کاشی دہلی سے باہتمام دیبی پرشاد پہلی بار شائع ہوا۔ گلشن ناز اور "چمن انداز" الگ الگ بھی شائع ہوئے۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

خصوصیات تذکرہ اردو زبان میں ہے اور "شاعرات" کے لئے مخصوص ہے۔ "چمن انداز" میں "گلشن بے خار"، "بہارستان ناز" اور گلستان بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے۔

---

[1] تذکرۃ النسائے نادری" اور "مرات خیالی بھی اسی تذکرے کے نام ہیں۔

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف "گلشن بے خار" اور مصنف "گلستان بے خزاں" کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شیفتہ کے طرفداروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں۔

> "حکیم میر قطب الدین باطن نے بہ جواب تذکرہ گلشن بے خار "گلشن بے خزاں چھپوایا جس کا مختصر جواب الجواب مسمی بہ "ارمغان" منتخب شعرائے دہلی میرے ایک دوست نے چھپوا کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر اکبر آباد سے صدائے بر نخاست کا معاملہ پیش آیا"

چنانچہ سوانح اور انتخاب اشعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات و حالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے نادر نے تذکرہ میں کسی نہ کسی بہانے، علم و فن کے بعض مسائل بھی چھیڑ دئے ہیں اور اپنی وسعت معلومات و فنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تاریخ گوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (ص۵)

لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلّم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرائش	۱۷	بیگم رشک محل	۳۳	حبیب
۲	اچپل ہنگن جان	۱۸	پارسا بنت نواب مرزا تقی ہوس	۳۴	حجاب
۳	اختر نواب اختر محل	۱۹	پٹہ باز	۳۵	حجاب بنی جان
۴	امیر امیر بیگم	۲۰	تسلی	۳۶	حجاب عسکری بیگم
۵	اشک امراؤ جان	۲۱	تصویر	۳۷	حجاب
۶	امراؤ جان	۲۲	بھبھولی	۳۸	حجاب
۷	امراؤ حسینی بیگم	۲۳	ثریا بیڑی بیگم	۳۹	حجاب نواب بیگم عرف چھوٹی بیگم
۸	امراؤ جان بنت امیر خاں	۲۴	ثنا	۴۰	حسن وزیر جان
۹	امیر	۲۵	جان صاحب جان	۴۱	حشمت مہر جان
۱۰	امیر لکھنوی	۲۶	جانی بیگم جان	۴۲	حور بستی بیگم
۱۱	بستی	۲۷	جعفری عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور مناجان
۱۲	بسم اللہ	۲۸	جمعیت	۴۴	حیا حیات النساء بیگم
۱۳	بنو	۲۹	جینا جینا بیگم	۴۵	حیا
۱۴	بہو بہو بیگم	۳۰	چندا	۴۶	حیدری
۱۵	بیگم بنت میر محمد تقی	۳۱	چھوٹے صاحب	۴۷	خاکساری
۱۶	تارا بیگم	۳۲	حاتم	۴۸	خفی بادشاہ بیگم

۴۹	خورشید	
۵۰	دلبر	چھوٹی بیگم
۵۱	دُلہن	دلہن بیگم
۵۲	ڈھب	مہربان
۵۳	ذلیل	
۵۴	زادیہ	
۵۵	زہرہ نصیبن	
۵۶	زہرہ	
۵۷	زہرہ	منی جان
۵۸	زہرہ	لطیفن
۵۹	زہرہ	امراؤ جان
۶۰	زینت	
۶۱	ژاژ	
۶۲	سردار	سردار بیگم
۶۳	سلطان	سلطان بیگم
۶۴	شرارت	امیر جان
۶۵	شرفن	
۶۶	شرم	چھوٹے صاحب
۶۷	شرم	شمس النساء
۶۸	شریر	جگن
۶۹	شوخ	گنا بیگم
۷۰	شیریں	بیگا
۷۱	شیریں	شاہجہاں بیگم
۷۲	شیریں	شیریں وحید
۷۳	صاحب	امت الفاطمہ
۷۴	صدر	صدر محل
۷۵	صنم	درگا
۷۶	صنوبر	جیونی
۷۷	ضرورت	شرف النسا
۷۸	ضیا	ضیائی بیگم
۷۹	طلب	
۸۰	ظرافت	
۸۱	عابد	نواب امراؤ بیگم
۸۲	عالم	عزت النساء
۸۳	عزیز	
۸۴	عشرت	نواب عشرت محل
۸۵	عصمت	
۸۶	عفت	نجم النساء
۸۷	علی	-
۸۸	عیدو	-
۸۹	غریب	امیر النساء
۹۰	فاطمہ بیگم	
۹۱	فاطمہ	فاطمہ سلطان
۹۲	فرحت	-
۹۳	فرخ	فرخ بخش
۹۴	فریدک	
۹۵	قادری	
۹۶	قمر	حیدری بیگم
۹۷	قمر	قمر النساء
۹۸	کمتن	-
۹۹	کنیز	فاطمہ بیگم
۱۰۰	کنیز	منجھو خانم
۱۰۱	کیفی	
۱۰۲	گنا	
۱۰۳	گوہر	
۱۰۴	گوہر	لعل بے بہا
۱۰۵	گیتا را	
۱۰۶	لطیف	لطیف النساء
۱۰۷	لطیف	-
۱۰۸	لعلن	-
۱۰۹	ماہ	منجھلی بیگم
۱۱۰	ماہ	ماہ لقا
۱۱۱	مبارک	
۱۱۲	محبوب	نواب محبوب محل
۱۱۳	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۱۴	مشتری	منجھو قمر جان
۱۱۵	معشوق	حیدری خانم
۱۱۶	مغل	مغل جان
۱۱۷	منور	منور بخش
۱۱۸	منّو	منّو جان
۱۱۹	مہتاب	
۱۲۰	مہر	جتیا جان
۱۲۱	ناز	بے خان
۱۲۲	ناز	
۱۲۳	ناز	
۱۲۴	ناز	امیر جان
۱۲۵	نازک	زینت جان
۱۲۶	نازک	فتن جان
۱۲۷	نجیبن	
۱۲۸	نجیبن	
۱۲۹	نزاکت	رمجو
۱۳۰	نزاکت	کندو
۱۳۱	نزاکت	
۱۳۲	نسائی	
۱۳۳	نظیر	
۱۳۴	نورن	
۱۳۵	وزیر	
۱۳۶	ولایتی	
۱۳۷	ہوس	
۱۳۸	یاد	
۱۳۹	یاس	آفتاب بیگم
۱۴۰	یاسمن	چنبیلی
۱۴۱	یاسمین	تومن

بزم سخن

مصنف | سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہد تصنیف وطباعت | سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء میں مکمل کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شعرا کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۷ھ ہی نکلتے ہیں

منشی جمیل احمد سہسوانی نے اردو نثر مرجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعہ تاریخ تالیف" کے عنوان سے یہ اشعار درج کئے ہیں ؎

ہے سزاوارِ ثنا طبع سلیم نامور — ریختہ میں تذکرہ، کیا خوب برجستہ کہا
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں اسکی کہا — جانفزا اشعار دلآویز گلدستہ کہا
۱۲۹۷

چوتھے مصرعے سے سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۸ھ/۱۸۸۱ء میں مطبع مفید عام آگرہ سے شائع ہوگیا، یہی مطبوعہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اردو کراچی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۱۴ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس لئے کہ مصنف نے تذکرے میں بہ حیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہار شنبہ ربیع الآخر ۱۲۸۳ھ لکھا ہے دیباچہ سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مولف نے ریختہ گو شعرا کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسن کی خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

"نشاء ایں نازش و منتہائے ایں افتخار جز ایں بیش نیست کہ فرمان حضرت والد ماجد مجدہم
برآں آورد کہ تذکرہ سخن سنجانِ ریختہ بضبط نگارش در آید" ص ۳-۲

اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ لیکن سوانح کا حصّہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں ہر شاعر کے متعلق لکھی ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ شعرا کے تخلص بہ اعتبار حروف تہجی مرتب کئے گئے ہیں اور تخلص کے ساتھ ہر شاعر کا پورا نام بھی ضرور دیدیا گیا ہے۔

تذکرہ ص ۲۲۳ پر ختم ہوتا ہے اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قطعات ہیں۔ آباد سے لے کر یقین تک شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی ہے لیکن آخر میں مطبع کے مہتمم نے ہزبر علی پسر واجد علی شاہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور اس کی وجہ یہ بتائی ہے کہ ان کا کلام چھپتے چھپتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ یکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کلام دونوں اسدرجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آباد	مہدی حسن	۲۷	اثر	محمد میر	۵۳	اظہر	سردار مرزا
۲	آبرو	نجم الدین	۲۸	اثر	عبدالرزاق	۵۴	افسوس	شیر علی
۳	آتش	حیدر علی	۲۹	احسان	عبدالرحمٰن	۵۵	افسر	مرزا محمد دہلوی
۴	آرزو	سراج الدین علیخاں	۳۰	احسن	محمد احسن	۵۶	افضل	سید افضل حسین
۵	آرزو	علاء الدین	۳۱	احسن	احسن علی	۵۷	افسوں	آغا حیدر
۶	آرزو	ضیاء الدین	۳۲	احسن	محمد احسن کاکوری	۵۸	افضل	افضل علی خاں
۷	آزاد	اعظم شاہ	۳۳	احسن	احسن اللہ خاں	۵۹	افضل	حسن یار خاں
۸	آزاد	فقیر اللہ	۳۴	احفاد	احفاد علی	۶۰	افضل	افضل علی خاں
۹	آزردہ	صدر الدین	۳۵	احقر	غلام نبی	۶۱	افغاں	الف خاں
۱۰	آشفتہ	رضا قلی	۳۶	احمد	احمد بیگ	۶۲	اکبر	محمد اکبر خاں
۱۱	آشفتہ	عظیم الدین	۳۷	اختر	واجد علی	۶۳	اکرام	اکرام اللہ
۱۲	آشفتہ	سید منور علی	۳۸	اختر	قاضی محمد صادق	۶۴	الفت	
۱۳	آشفتہ	گلاب سنگھ	۳۹	اختر	وجیہہ الدین	۶۵	الفتی	پیارے لال
۱۴	آشفتہ	امرناتھ	۴۰	ارشد	عبدالغنی	۶۶	الم	محمد علی
۱۵	آشفتہ	عبداللہ	۴۱	ارمان	شاہ علی	۶۷	امامی	خواجہ امامی
۱۶	آشوب	امداد علی	۴۲	اسد	میر امانی	۶۸	امانت	آغا حسن
۱۷	آشنا	امیر علی	۴۳	اسرار	مرزا سپہر شکوہ	۶۹	امراؤ	امراؤ علی
۱۸	آشنا	عبدالکریم	۴۴	اسعد	اسعد بخت	۷۰	امیر	علی محمد خاں
۱۹	آشنا	زین العابدین	۴۵	اسیر	مظفر علی خاں	۷۱	امیر	امیر احمد
۲۰	آغا	آغا مرزا	۴۶	اسیر	مکرم علی	۷۲	انجام	امیر خاں دہلوی
۲۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۴۷	اسیر	سید نہال نبی	۷۳	انشا	انشاء اللہ خاں
۲۲	آگاہ	میر حسن علی	۴۸	اسیر	گلزار علی	۷۴	انیس	ببر علی
۲۳	آگاہ	محمد صلاح	۴۹	اشک	ہادی علی	۷۵	انیس	نوازش خاں
۲۴	آگاہ	سید محمد رضا	۵۰	اصالت	فضل علی	۷۶	باقی	سید عبدالباقی
۲۵	آگہ	جوالا ناتھ	۵۱	اصغر	اصغر علی خاں	۷۷	بحر	-
۲۶	آہی	عبدالرحمٰن	۵۲	اصغر	اصغر علی	۷۸	بحر	امداد علی

۷۹	بدر	مرزا ابلاقی
۸۰	بدر	بدر الدین
۸۱	برق	محمد رضا خاں
۸۲	برق	نجم الدین
۸۳	برکت	برکت علی خاں
۸۴	بسمل	عبدالحکیم
۸۵	بسمل	سید جبار علی
۸۶	بسمل	محمد حسین
۸۷	بسمل	عنایت علی
۸۸	بلند	صفدر علی
۸۹	بنو	
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ
۹۱	بہار	ٹیک چند
۹۲	بہار	مرزا علی
۹۳	بیاں	احسن اللہ
۹۴	بیباک	نجف علی
۹۵	بیتاب	خداوردی خاں
۹۶	بیتاب	عباس علی
۹۷	بیخواب	
۹۸	بیخود	ہادی علی
۹۹	بیدار	میر محمد علی
۱۰۰	بیدل	غلام حسین
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش
۱۰۲	تاباں	عبدالحیٔ
۱۰۳	تابش	محمد جعفر الہ آبادی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خاں
۱۰۵	تپش	محمد اسمٰعیل
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین
۱۰۸	تجمل	
۱۰۹	تحیّر	غلام مصطفےٰ
۱۱۰	تحسین	محمد حسین خاں
۱۱۱	تقی	محمد تقی
۱۱۲	تسلی	ٹیکا رام
۱۱۳	تسلی	شجاعت علی
۱۱۴	تسلیم	مہدی علی
۱۱۵	تسلیم	حاتم خاں
۱۱۶	تسلیم	امیر اللہ
۱۱۷	تسلیم	انوار حسین
۱۱۸	تسکین	میر حسین
۱۱۹	تشنہ	محمد علی
۱۲۰	تصور	نبی بخش
۱۲۱	تصور	سید حیدر حسین
۱۲۲	تصور	بنّن
۱۲۳	تعشق	سید محمد
۱۲۴	تمکین	سعادت علی
۱۲۵	تمکین	غلام
۱۲۶	تمنا	
۱۲۷	تنویر	خدا بخش
۱۲۸	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۲۹	توقیر	عبدالقادر
۱۳۰	تہور	غلام فخر الدین
۱۳۱	تیمور	سعادت سلطان
۱۳۲	ثابت	ثابت علی
۱۳۳	ثاقب	شہاب الدین
۱۳۴	ثاقب	مرزا مہدی
۱۳۵	ثبات	مہر علی
۱۳۶	ثمر	احمد سعید
۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۱۳۹	جرات	قلندر بخش
۱۴۰	جرار	محمد حسین
۱۴۱	جلال	ضامن علی
۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۱۴۳	جمیل	جمیل احمد
۱۴۴	جوشش	نظام الدین
۱۴۵	جوشش	محمد روشن
۱۴۶	جولاں	شاہ الف
۱۴۷	جواں	نعیم بیگ
۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۱۵۱	حزیں	بہادر علی
۱۵۲	حسرت	عبدالرحمٰن
۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۱۵۵	حسرت	صمد علی
۱۵۶	حسن	غلام حسن
۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۵۸	حسن	ابوالحسن
۱۵۹	حسین	غلام حسین خاں
۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خاں
۱۶۱	حشم	باقر علی
۱۶۲	حشمت	غلام فخر الدین
۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۶۴	حقیر	منشی نبی بخش
۱۶۵	حقیر	امام الدین

۱۶۶	حقیقت	شاہ حسین	۱۹۵	دریغ	زین العابدین	۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی
۱۶۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۱۹۶	دل	زور آور خاں	۲۲۵	سحر	عبدالمجید
۱۶۸	حمزہ	شاہ حمزہ	۱۹۷	دل	آزاد خاں	۲۲۶	سحر	امان علی
۱۶۹	حنا	عبدالکریم	۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں	۲۲۷	سحر	نواب علی خاں
۱۷۰	حیا	مرزا رحیم الدین	۱۹۹	درد	نواب جہانگیر محمد خاں	۲۲۸	سرسبز	زین العابدین
۱۷۱	حیات	محمد حیات خاں	۲۰۰	ذاکر	ذاکر علی	۲۲۹	سرور	میر محمد خاں
۱۷۲	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۱	ذکا	خوب چند	۲۳۰	سرور	رجب علی
۱۷۳	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۳۱	سرور	عزیز الدین
۱۷۴	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسمٰعیل	۲۳۲	سعادت	سید سعادت علی
۱۷۵	خادم	محمدی خاں	۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۳۳	سعید	آغا نجف
۱۷۶	خاص	محمد حیدر خاں	۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین	۲۳۴	سعید	اکبر حسین
۱۷۷	خبر	سید مہدی	۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں	۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۷۸	خرد	فخر الدین	۲۰۷	راغب	احمد حسین	۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں
۱۷۹	خرد	رام نرائن	۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۲۳۷	سلیم	میر عباس
۱۸۰	خضر	خضر سلطان	۲۰۹	راقم	بندرابن	۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (مؤلف تذکرہ)
۱۸۱	خطیر	امراؤ علی	۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک بہادر ولیعہد ابوظفر بہادر	۲۳۹	سلام	نجم الدین
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن	۲۱۱	رند	سید محمد خاں	۲۴۰	سودا	محمد رفیع
۱۸۳	خلق	میر احسن	۲۱۲	رنگین	سعادت یار خاں	۲۴۱	سوز	عبدالکریم
۱۸۴	خلیل	دوست علی	۲۱۳	روشن	روشن شاہ	۲۴۲	سوز	محمد میر
۱۸۵	خلیل	محمد ابراہیم خاں	۲۱۴	رہا	غلام محمد خاں	۲۴۳	سیاح	میاں داد خاں
۱۸۶	خموش	مرزا خدا یار	۲۱۵	زار	میر مظہر علی	۲۴۴	شاد	-
۱۸۷	خیال	غلام حسن	۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہلوی	۲۱۷	زیب	جمال الدین	۲۴۶	شاد	فضل علی
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی	۲۴۷	شاداں	مرزا حسین علی
۱۹۰	دبیر	سلامت علی	۲۱۹	سائل	مرزا محمد	۲۴۸	شاداں	رحمٰن بخش
۱۹۱	درد	خواجہ میر	۲۲۰	سپہر	شہاب خاں	۲۴۹	شاعر	میر بسم اللہ
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں	۲۲۱	سجاد	میر سجاد	۲۵۰	شاکر	منشی عبدالسبحان
۱۹۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۲۲۲	سحر	میر ناصر علی	۲۵۱	شاکی	مرزا بخشاور
۱۹۴	درویش	میر شاہ علی	۲۲۳	سحر	دیبی پرشاد	۲۵۲	شرر	میر حافظ

۲۵۳	شرر	غیاث الدین	۲۸۲	صفیر	نور خاں	۳۱۱	عاصی	امداد حسین
۲۵۴	شفیق	مرزا علی	۲۸۳	صولت	قاسم علی خاں	۳۱۲	عاصی	لالہ گھن شام
۲۵۵	شمیم	سید قدرت علی	۲۸۴	ضابط	حیدر علی	۳۱۳	عالی	مرزا عالی
۲۵۶	شمس	آغا علی	۲۸۵	ضامن	حکیم ضامن علی	۳۱۴	عزلت	سید عبدالولی
۲۵۷	شناور	صاحب مرزا	۲۸۶	ضیا	ضیاالدین	۳۱۵	عزیز	بھکاری لال
۲۵۸	شوق	الٰہی بخش	۲۸۷	ضیا	—	۳۱۶	عزیز	عبدالعزیز خاں
۲۵۹	شوق	قدرت اللہ	۲۸۸	ضیغم	اکرام احمد	۳۱۷	عزیز	یوسف علی
۲۶۰	شوکت	میر حسن علی	۲۸۹	طالب	حافظ طالب	۳۱۸	عزیز	محمد عبدالعزیز دہلوی
۲۶۱	شہرت	مرزا حاجی	۲۹۰	طالب	لالجی رام	۳۱۹	عزیز	محمد عبدالعزیز
۲۶۲	شہیدی	کرامت علی	۲۹۱	طیب	محمد احسن	۳۲۰	عسکری	عسکری احمد
۲۶۳	شیریں	شاہجہاں بیگم (بھوپال)	۲۹۲	طپاں	احمد بیگ	۳۲۱	عسکری	محمد حسن
۲۶۴	شیفتہ	اعظم بیگ	۲۹۳	طپش	محمد اسمٰعیل	۳۲۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفےٰ خاں	۲۹۴	طرب	رحیم بخش	۳۲۳	عشق	عزت اللہ
۲۶۶	شیخ	محمد جان	۲۹۵	طرز	احمد حسین	۳۲۴	عشرت	غلام علی
۲۶۷	صابر	قادر بخش	۲۹۶	طور	محمد رضا	۳۲۵	عشرت	مرزا کلن
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں	۲۹۷	ظالم	ظالم سنگھ	۳۲۶	عظمت	عظمت اللہ
۲۶۹	صادق	صادق علی خاں	۲۹۸	ظاہر	رام پرشاد	۳۲۷	عیش	آغا جان
۲۷۰	صالح	مصلح الدین	۲۹۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۳۲۸	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۷۱	صبا	صابر حسین	۳۰۰	ظریف	میر امان اللہ	۳۲۹	غالب	اسداللہ خاں
۲۷۲	صبا	وزیر علی	۳۰۱	ظفر	ابوظفر سراج الدین	۳۳۰	غافل	منور خاں
۲۷۳	صبا	کانجی مل	۳۰۲	ظہور	ظہور علی	۳۳۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۲۷۴	صبا	راجہ شنکر ناتھ	۳۰۳	ظہیر	ظہیرالدین	۳۳۲	غمگین	عبداللہ
۲۷۵	صبر	اجودھیا پرشاد	۳۰۴	ظہیر	سید محمد خاں	۳۳۳	غمگیں	عبدالقادر
۲۷۶	صدق	محمد اشارت علی	۳۰۵	عارف	محمد عارف	۳۳۴	غمخوار	محمد علی
۲۷۷	صریر	محمد میر خاں	۳۰۶	عارف	زین العابدین	۳۳۵	فاخر	محمد فاخر
۲۷۸	صفدر	صفدر علی خاں	۳۰۷	عابد	عابد علی	۳۳۶	فاخر	مرزا چھینگا
۲۷۹	صفا	سعید الدین	۳۰۸	عاجز	عبداللہ بیگ	۳۳۷	فارغ	علی حسین
۲۸۰	صفا	پیرن شاہ	۳۰۹	عاشق	اقبال حسین	۳۳۸	فارغ	احمد علی خاں
۲۸۱	صفدر	صفدر بیگ	۳۱۰	عاشقی	آغا حسین	۳۳۹	فدا	فدا حسین خاں

۳۴۰	فدا	امام الدین	۳۷۱	کلیم	نورالحسن	۴۰۲	مقبول	مقبول احمد
۳۴۱	فدا	فدا حسین	۳۷۲	کلیم	محمد حسین	۴۰۳	مقصود	مقصود بیگ
۳۴۲	فراق	حسین علی خاں	۳۷۳	کوثر	عابد علی	۴۰۴	ممنون	نظام الدین
۳۴۳	فراق	ثناء اللہ خاں	۳۷۴	کیف	فضل احمد	۴۰۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین
۳۴۴	فرحت	فرحت اللہ	۳۷۵	گرم	حیدر علی	۴۰۶	مومن	مومن خاں
۳۴۵	فروغ	محمد شمس سلطان	۳۷۶	گمان	نظر علی خاں	۴۰۷	میر	محمد تقی
۳۴۶	فسوں	مرزا منجھلے	۳۷۷	گویا	فقیر محمد خاں	۴۰۸	نادر	نجم الدین
۳۴۷	فغاں	اشرف علی	۳۷۸	گہر	خورشید	۴۰۹	ناسخ	امام بخش
۳۴۸	فقیر	شمس الدین	۳۷۹	لطیف	شمس الدین	۴۱۰	ناظم	یوسف علی خاں
۳۴۹	فکری	مرزا ممن	۳۸۰	لطف	عبدالحق	۴۱۱	نامی	حسام الدین خاں
۳۵۰	فگار	میر حسین	۳۸۱	لطف	مرزا علی	۴۱۲	نثار	محمد امان
۳۵۱	فیض	فیض الحسن	۳۸۲	ماہ	عنایت علی بیگ	۴۱۳	نسیم	اصغر علی خاں
۳۵۲	قائم	قیام الدین	۳۸۳	ماہر	جمعیت شاہ	۴۱۴	نسیم	محمد یعقوب
۳۵۳	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۴	مایل	عالم علی	۴۱۵	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۵۴	قادر	قادر شکوہ	۳۸۵	مبتلا	مردان علی خاں	۴۱۶	نطق	مقصود احمد
۳۵۵	قادر	قادر بخش	۳۸۶	مبین	غلام دستگیر	۴۱۷	نوا	ظہور اللہ
۳۵۶	قاری	علی احمد	۳۸۷	مجذوب	غلام حیدر	۴۱۸	نواب	صدیق حسن خاں
۳۵۷	قاسم	قاسم علی	۳۸۸	مجروح	میر مہدی حسین	۴۱۹	نواب	کلب علی خاں
۳۵۸	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۹	مجنوں	-	۴۲۰	واحد	عبدالواحد
۳۵۹	قاصر	میر علی بیگ	۳۹۰	محب	شیخ ولی اللہ	۴۲۱	واقف	واقف شاہ
۳۶۰	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۱	محبت	نواب محبت خاں	۴۲۲	وحشت	غلام علی خاں
۳۶۱	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۹۲	محبوب	محبوب خاں	۴۲۳	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۳۶۲	قلق	خواجہ اسد اللہ	۳۹۳	محزوں	ظہور النبی	۴۲۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۳۶۳	قلق	امجد علی	۳۹۴	محنت	مرزا حسین علی	۴۲۵	ہوس	مرزا محمد تقی
۳۶۴	قمر	قمر الدین	۳۹۵	محترم	محترم علی	۴۲۶	یاد علی	خاموش
۳۶۵	قناعت	غلام نصیر الدین	۳۹۶	محو	غلام حسن خاں	۴۲۷	یاس	حفیظ الدین
۳۶۶	قیس	احمد علی	۳۹۷	مخیر	احسان اللہ	۴۲۸	یاس	خیر الدین
۳۶۷	قیس	محمد عنایت اللہ	۳۹۸	مصحفی	غلام ہمدانی	۴۲۹	یقین	انعام اللہ خاں
۳۶۸	کاظم	کاظم علی	۳۹۹	مضطر	قیوم بخش	۴۳۰	ہزبر	فریدوں قدر ہزبر علی
۳۶۹	کامل	ناصر الدین	۴۰۰	مضطر	اسد اللہ			فرزند واجد علی شاہ
۳۷۰	کرم	غلام حسن	۴۰۱	معروف	الٰہی بخش			

طورِ کلیم

مصنف سید نور الحسن بن نواب صدیق حسن

عہد تصنیف و طباعت تذکرہ کے آخر میں داغ دہلوی اور دوسرے شعراء کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں اُن سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عالم آگرہ سے شائع ہوا تھا۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور اس کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اُردو شعراء کے ساتھ مسلمان ہندی شعراء کا بھی خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے۔ تذکرہ دو خاص حصوں "فروغ اول" اور "فروغ دوم" پر مشتمل ہے۔ پہلے حصے میں اردو شعراء اور دوسرے میں مسلمان ہندی شاعروں کا ذکر ہے۔ حالات زندگی تو یہاں بھی مختصر ہیں لیکن انتخاب کلام بہت اچھا ہے۔

پورا تذکرہ تقریباً دو سو چھپن صفحات پر پھیلا ہوا ہے۔ نصف اوّل میں اُردو شعراء اور آخری نصف میں مسلمان ہندی شعراء کے ساتھ قطعات تاریخ تالیف و طباعت اور مہتمم مطبع احمد خاں صوفی کی تقریظ بھی شامل ہے۔ ہندی شعراء کے ذکر میں ایک خصوصیت یہ برتی گئی ہے کہ مشکل الفاظ کی فرہنگ کے ساتھ اردو میں اشعار کی تشریح بھی کردی گئی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی لکھنوی	۸	اثر	سید محمد	۱۵	افضل	میر افضل علی
۲	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۹	احسان	حافظ عبدالرحمٰن خاں دہلوی	۱۶	اکبر	اکبر خاں دہلوی
۳	آزردہ	مفتی صدرالدین خاں دہلوی	۱۰	احسن	مولوی محمد احسن بلگرامی	۱۷	امیر	منشی امیر احمد لکھنوی
۴	آشفتہ	مرزا رضا قلی اکبرآبادی	۱۱	اختر	قاضی محمد صادق خاں	۱۸	انشا	انشاءاللہ خاں مرشدآبادی
۵	آشفتہ	سید منور علی دہلوی	۱۲	اسیر	ظفر علی خاں لکھنوی	۱۹	انور	سید شجاع الدین
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ دہلوی	۱۳	اشک	قطب الدین	۲۰	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۷	آہی	عبدالرحمٰن	۱۴	افسوس	میر شبیر علی	۲۱	بحر	شیخ امداد علی لکھنوی

۲۲	برق	مرزا محمد رضا خاں	۵۱	حسرت	مرزا جعفری دہلوی	۸۰	سرور	مرزا رجب علی بیگ لکھنوی
۲۳	برکت	برکت علی خاں خیرآبادی	۵۲	حسن	سید غلام حسن دہلوی	۸۱	سرور	اعظم الدولہ نواب میر محمد خاں دہلوی
۲۴	بسمل	عبدالحکیم	۵۳	حکیم	محمد پناہ خاں	۸۲	سکندر	خلیفہ محمد علی پنجابی
۲۵	بقا	بقاء اللہ اکبرآبادی	۵۴	حیا	مرزا رحیم الدین دہلوی	۸۳	سودا	مرزا رفیع
۲۶	بلند	صفدر علی بیگ	۵۵	حیران	میر حیدر علی	۸۴	سوز	محمد میر دہلوی
۲۷	بیان	خواجہ احسان اللہ دہلوی	۵۶	خضر	مرزا خضر سلطان دہلوی	۸۵	سوز	مولوی عبدالکریم خلف حضرت میاں
۲۸	بیتاب	عباس علیخاں رامپوری	۵۷	خلیل	میر دوست علی لکھنوی	۸۶	سید	میر غالب علی خاں دہلوی
۲۹	بیدار	میر محمد دہلوی	۵۸	خلیل	محمد ابراہیم خاں لکھنوی	۸۷	شاداں	مرزا حسین علی دہلوی
۳۰	بیمار	شیخ علی بخش	۵۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۸۸	شائق	خواجہ فیض الدین ڈھاکہ
۳۱	تاباں	میر عبدالحیٔ جہاں آبادی	۶۰	درد	خواجہ میر دہلوی	۸۹	شرر	میر غیاث الدین دہلوی
۳۲	تپش	مرزا خاں دہلوی	۶۱	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۹۰	شرف	میر امام علی فرخ آبادی
۳۳	تجلی	میر محمد حسن دہلوی	۶۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۹۱	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۳۴	تسلیم	منشی انوار حسین سہسوانی	۶۳	راحت	مرزا محمود بیگ دہلوی	۹۲	شعلہ	علی رضا خاں حیدرآبادی
۳۵	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی	۶۴	راغب	شیخ غلام علی	۹۳	شکیبا	غلام حسین دہلوی
۳۶	تسکین	میر حسن دہلوی	۶۵	راغب	احمد حسین	۹۴	شمس	میر آغا علی لکھنوی
۳۷	تصویر	بتن دہلوی	۶۶	راقم	رائے بندرابن	۹۵	شمیم	میر قدرت علی سہسوانی
۳۸	تعشق	سید محمد دہلوی	۶۷	رحمت	رحمت علی دہلوی	۹۶	شورش	غلام احمد دہلوی
۳۹	تمنا	غیر معلوم مقیم کلکتہ	۶۸	رشک	میر علی اوسط لکھنوی	۹۷	شہرت	مرزا حاجی سر شاہ عالم بادشاہ
۴۰	تمنا	اسحاق خاں دہلوی	۶۹	رشکی	نواب محمد علی خاں دہلوی	۹۸	شہیدی	منشی کرامت علیخاں لکھنوی
۴۱	تنہا	محمد عیسیٰ دہلوی	۷۰	رفعت	مرزا پیارے دہلوی	۹۹	شہید	حافظ خاں محمد رامپوری
۴۲	توقیر	عبدالقادر پنجابی	۷۱	رمز	فتح الملک بہادر ولیعہد بہادر شاہ دہلوی	۱۰۰	شیدا	میر جھبو جان دہلوی
۴۳	ثاقب	نواب شہاب الدین خاں دہلوی	۷۲	رنج	میر محمد نصیر محوی دہلوی	۱۰۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں بہادر دہلوی
۴۴	جرات	شیخ قلندر بخش دہلوی	۷۳	رند	سید محمد خاں دہلوی	۱۰۲	صابر	مرزا قادر بخش شہزادہ دہلی
۴۵	جلال	حکیم سید ضامن علی لکھنوی	۷۴	رنگین	سعادت یار خاں دہلوی	۱۰۳	صادق	میر جعفر علی خاں دہلوی
۴۶	جلیل	سید جلیل احمد سہسوانی	۷۵	روشن	روشن شاہ بریلوی	۱۰۴	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۴۷	جمیل	سید جمیل احمد سہسوانی	۷۶	زار	حافظ امام بخش تھانیسری	۱۰۵	صبا	منولال لکھنوی
۴۸	جودت	عبدالہادی	۷۷	زکی	شیخ مہدی علی مرادآبادی	۱۰۶	صبا	منشی صابر حسین سہسوانی
۴۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی	۷۸	سالک	مرزا قربان علی بیگ حیدرآبادی	۱۰۷	صفا	مرزا سعید الدین
۵۰	حالی	مولوی الطاف حسین	۷۹	سپہر	شتاب خاں دہلوی	۱۰۸	صفا	پیرن شاہ دہلوی

۱۰۹	صفدر	مرزا صفدر بیگ کرنالی	۱۳۸	فغاں	اشرف علی خاں عظیم آبادی	۱۶۷	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۱۰	صفدری	میر صادق علی	۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی لکھنوی	۱۶۸	مجروح	میر مہدی حسن دہلوی
۱۱۱	صفیر	میاں جان دہلوی	۱۴۰	فیض	فیض الحسن سہارنپوری	۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۲	ضابط	میر علی دہلوی	۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ دہلی	۱۷۰	محمود	حافظ محمود علی خاں
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیخاں لکھنوی	۱۷۱	محنت	مرزا حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیاء الدین دہلوی	۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خاں دہلوی	۱۷۲	مخبر	محمد احسان اللہ دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سعید الدین خاں دہلوی	۱۴۴	قایم	شیخ قیام الدین چاند پوری	۱۷۳	مرہون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تھانیسری	۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی	۱۴۶	قسمت	نواب شمس الدولہ دہلوی	۱۷۵	مشتاق	لالہ بہاری لال دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابوظفر سراج الدین محمد	۱۴۷	قلق	امجد علی لکھنوی	۱۷۶	مشیر	حافظ قطب الدین دہلوی
۱۱۹	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین دہلوی	۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۷	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امروہوی	۱۴۹	قمر	قمر الدین نائب غازی الدین حیدر بادشاہ	۱۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں	۱۵۰	قمر	قمر الدین خاں اکبر آبادی	۱۷۹	معروف	نواب الٰہی بخش خاں دہلوی
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین	۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین دہلوی	۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۲۳	عرشی	منشی عبد الحی کاکوروی	۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ لکھنوی	۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۲۴	عزیز	مولوی عبد العزیز خیر آبادی	۱۵۳	قیصر	مرزا خدا بخش دہلوی	۱۸۲	منت	میر قمر الدین
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	۱۵۴	کامل	مرزا ناصر الدین دہلوی	۱۸۳	منتظر	نور الاسلام لکھنوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۱۵۵	کرم	شیخ غلام ضامن کوتانوی	۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی	۱۵۶	کلیم	سید نور الحسن خاں ابن امیر الملک	۱۸۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۸	غالب	مرزا نوشہ اللہ خاں	۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی	۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۱۵۸	کوثر	مرزا مہدی لکھنوی	۱۸۷	مونس	سید اعظم حسین
۱۳۰	غمگین	میر عبد اللہ شاہجہاں آبادی	۱۵۹	کیف	شیخ فضل احمد لکھنوی	۱۸۸	مہجور	نقشبند خاں
۱۳۱	فاخر	مرزا جھینگا دہلوی	۱۶۰	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں	۱۸۹	مہر	مرزا حاتم علی لکھنوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین سہوانی	۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی	۱۹۰	میر	میر تقی اکبر آبادی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند بخت شہزادہ	۱۶۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ لکھنوی	۱۹۱	میکش	ارشاد احمد دہلوی
۱۳۴	فدا	فدا حسین خاں لکھنوی	۱۶۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ دہلوی	۱۹۲	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۱۶۴	مائل	میر مہدی دہلوی	۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیخاں بہادر والی رامپور
۱۳۶	فروغ	محمد عمر سلطان دہلوی	۱۶۵	مائل	میر عالم علیخاں سہوانی	۱۹۴	نثار	محمد امان دہلوی
۱۳۷	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی	۱۶۶	مادھو رام	ساہوکار فرخ آباد	۱۹۵	نساخ	ابو محمد عبد الغفور

۱۹۶	نسیم	اصغر علی خاں دہلوی	۲۰۱	وحشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مقصود احمد کاکوروی	۲۰۳	وقار	رائے کشن کمار تعلقہ دار	+	..	.. .. ..
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	+	..	.. .. ..
۲۰۰	نواب	امیر الملک والاجاہ نواب سید محمد صدیق حسن خاں بہادر	۲۰۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں فیض آبادی	+	..	.. .. ..
						+	..	.. .. ..

مَالہٗ و مَاعلیہ

حضرت نیاز نے اس کتاب میں بتایا ہے کہ فن شاعری کس قدر مشکل فن ہے۔ اور اس میدان میں بڑے بڑے شاعروں نے بھی ٹھوکریں کھائی ہیں اس کا ثبوت انھوں نے دور حاضر کے بعض اکابر شعراء مثلاً جوشؔ جگرؔ، سیمابؔ، وغیرہ کے کلام کو سامنے رکھ کر پیش کیا ہے ملک کے نوجوان شاعروں کے لئے اس کا مطالعہ از بس ضروری ہے

قیمت:۔ دو روپے

پتہ

نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی ۳

آبِ حیات

مصنّف محمد حسین آزاد (۱۸۳۰ء تا ۱۹۱۰ء)

عہد تصنیف و طباعت آب حیات کے تکملہ کا سال ۱۸۸۰ء ہے ۔ یوں اس تذکرے کی ترتیب و تہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں ۔

"آب حیات" کا پہلا اڈیشن وکٹوریہ پریس لاہور سے باہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۸۸۰ء میں شائع ہوا اس کے بعد اس کے متعدد اڈیشن شائع ہو چکے ہیں ۔ اور عموماً ملتے ہیں ۔

خصوصیات "آب حیات" کا مصنف، اردو کا صاحب طرز انشا پرداز بھی ہے ۔ نقاد بھی، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ و محقق بھی ۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق، تنقید، اسلوب، اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات جمع ہو گئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں ۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے آب حیات کو پانچ خاص ادوار میں تقسیم کیا ہے ۔ پہلے ہر دور کے اسلوب فکر و فن پر عمومی تبصرہ ہے ۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعروں کا انفرادی تذکرہ ۔ اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے ۔ یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابل اعتبار نہیں ہیں ۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں بے سرو پا ثابت ہو چکی ہیں ۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جا سکتا کہ شعراء کی زندگی و شخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے ۔ اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں ۔

سوانحی اہمیت سے قطع نظر آب حیات کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے ۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان و بیان اور موضوع و مواد کو سامنے رکھ کر محاکمہ کرنے کی کوشش کرتے ہیں ۔ شاعر کی زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ جچی تلی رائیں دیتے ہیں ۔ یہ رائیں بعض جگہ قابل اعتراض سہی لیکن اکثر جگہ ہمیں ان کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے ۔ آب حیات کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو "مقدمہ شعر و شاعری" کی صورت میں حالی کے یہاں پوری آب و تاب کے ساتھ رونما ہوا ہے سوانح ۔ سیرت نگاری اور تبصرہ کے ساتھ، آب حیات کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کیے جانے کے لائق ہے ۔ مقدمہ میں آزاد نے زبان و بیان اور ادب و شعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے ۔ گارساں دتاسی کے "تاریخ ادب ہندوستانی" امام بخش صہبائی کے "انتخاب دواوین" کریم الدین اور فیلن صاحب کے "طبقات الشعراء" اور قادر بخش صابر کے "گلستان سخن" میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں آب حیات کے مقدمہ کی سی جامعیت و ادبی دلکشی نہیں ہے ۔ "شمیم سخن" مؤلفہ عبد الحئی صفا کا دیباچہ البتہ "آب حیات" کے مقدمہ کے انداز کا ہے ۔ اور اردو

کے آغاز و ارتقا کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جا سکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اُردو شعراء کا تذکرہ بھی ہے اور اردو شعراء کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرقع بھی ہے اور اردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنا ڈالی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کم تاریخی زیادہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	پہلا دور	۱۶	مرزا محمد رفیع سودا	۳۳	سید انشاء اللہ خاں انشاء	۵۰	خواجہ حیدر علی آتش
۱	شمس ولی اللہ	۱۷	قدوی	۳۴	میر ماشاء اللہ خاں	۵۱	میر دوست علی خلیل
۲	شاہ مبارک آبرو	۱۸	قیام الدین قائم	۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم	۵۲	شاہ نصیر نصیر
۳	شیخ شرف الدین مضمون	۱۹	بقا اللہ خاں	۳۶	شیخ ولی اللہ محب	۵۳	مومن خاں مومن
۴	محمد شاکر ناجی	۲۰	مرزا فاخر مکین	۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک	۵۴	نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ
۵	محسن احسن حسن	۲۱	شیخ قائم علی قائم	۳۸	ناصر جنگ عرف مرزا مینڈھو	۵۵	نواب اکبر خاں
۶	مصطفےٰ خاں یکرنگ	۲۲	مجذوب خلف مرزا رفیع سودا	۳۹	تفضل حسین خاں علامہ	۵۶	شیخ ابراہیم ذوق
	دوسرا دور	۲۳	میر ضاحک	۴۰	ملا عبد الحکیم	۵۷	حافظ غلام رسول شوق
۷	شاہ حاتم	۲۴	میر مہدی حسن فراغ	۴۱	نواب سعد اللہ خاں	۵۸	شاہ وجیہ الدین
۸	شاہ تسلیم	۲۵	میر درد	۴۲	شیخ مصحفی	۵۹	نصیر مرحوم
۹	سعادت یار خاں رنگین	۲۶	خواجہ میر اثر		**پانچواں دور**	۶۰	نواب الٰہی بخش خاں معروف
۱۰	محمد امان نثار	۲۷	میر سوز	۴۳	مولوی محمد عظیم اللہ صاحب زکی	۶۱	حافظ احمد یار
۱۱	میاں ہدایت	۲۸	میر تقی میر	۴۴	شیخ ناسخ	۶۲	حافظ غلام رسول ویران
۱۲	خان آرزو		**چوتھا دور**	۴۵	آغا کلب حسین	۶۳	حکیم آغا خان عیش
۱۳	اشرف علی خاں فغاں	۲۹	میر خاں کمترین	۴۶	طالب علیخاں عیشی	۶۴	اسد اللہ خاں غالب
	تیسرا دور	۳۰	شیخ قلندر بخش جرات	۴۷	میر مستحسن خلیق	۶۵	احج
۱۴	مرزا جان جاناں مظہر	۳۱	جعفر علی حسرت	۴۸	میر مظفر حسین ضمیر	۶۶	مرزا سلامت علی دبیر
۱۵	میر عبد الحئی تاباں	۳۲	پنڈت دیا شنکر نسیم	۴۹	مرزا فصیح	۶۷	میر ببر علی انیس

مخزنِ شعراء

مصنف فائق ۔ فائق کا پورا نام قاضی نورالدین خاں حسن رضوی تھا ۔ فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے ۔ اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے ان کا خاندان علم وفضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا ۔ مرزا غالب ان کے معاصر اور احباب میں تھے ۔ اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی ۔ جیساکہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے ۔ فائق کا انتقال ۱۲۸۶ھ میں ہوا ہے ۔

عہدِ تصنیف وطباعت مخزنِ شعرا اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ
"خوش کتاب است مخزنِ شعرا"
کا جزو ہے ۔ اس سے ۱۲۶۸ھ نکلتے ہیں ۔ اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے تھے ۔ ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا بمبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا ۔ مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طویل تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو کے زیرِ اہتمام جامع پریس دہلی سے شائع کر دیا ۔ یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کمال الدین حسین کامل کی تقریظ ہے ۔ پھر مصنف کا دیباچہ ہے اس میں صرف گجرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے ۔ حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاصی ہے ۔ غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں ولی کے اورنگ آبادی یا گجراتی کی بحث چھیڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ "دکنی" سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا ۔

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم مرکز کا سراغ دیتا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کو نہ صرف اورنگ آباد، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ میں بلکہ ہر علاقے میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا ۔ اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ خط بھی شامل ہے جو انھوں نے ۱۴ جمادی الثانی ۱۲۶۸ھ میں اس تذکرے کی عبارت پر اصلاح دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے مولف کو لکھا تھا ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احسن	۳	احمد سید احمد	۵	احقر	۷	افگر
۲	احسان	۴	اخلاص	۶	اختر	۸	اظہر

۹	اصغر	۳۵	خلیق	۶۱	ظفر	۸۷	مائل
۱۰	اصف	۳۶	خوشتر برہان الدین	۶۲	عابد	۸۸	مجروح
۱۱	افروز	۳۷	خوشتر سید قادر میاں	۶۳	عباس	۸۹	مخلص
۱۲	امیر	۳۸	خوشتر	۶۴	علی	۹۰	محب
۱۳	انجم	۳۹	دلکش	۶۵	عزلت	۹۱	مسیح
۱۴	اسحاق	۴۰	دلبر	۶۶	عرفی	۹۲	مرہون
۱۵	باقر	۴۱	درویش	۶۷	علوی	۹۳	مشتاق محمد حسین
۱۶	باقی	۴۲	ذاکر	۶۸	غالب	۹۴	مشتاق نجم الدین
۱۷	بخش	۴۳	رحمت	۶۹	غمگیں	۹۵	ملا معراج الدین
۱۸	بسمل	۴۴	رسوا	۷۰	غنی	۹۶	مفتون
۱۹	بریاں	۴۵	رفعت	۷۱	فاضل	۹۷	منیر
۲۰	بلیغ	۴۶	رکھو	۷۲	فائق	۹۸	منظور
۲۱	بہادر بخشو میاں	۴۷	زیرک	۷۳	فدا	۹۹	ناداں
۲۲	بہادر شیخو میاں	۴۸	سلیمی	۷۴	فرحت ابن یاقوت خاں	۱۰۰	نادر
۲۳	بیتاب	۴۹	سمجھو	۷۵	فضل	۱۰۱	نجف خاں آغا
۲۴	بےہوش	۵۰	شائق	۷۶	فقیر	۱۰۲	نصیری
۲۵	تجرد	۵۱	شرر	۷۷	فہیم	۱۰۳	نجف محمد شفیع
۲۶	تبسم	۵۲	شرفو	۷۸	قطب	۱۰۴	وحشت
۲۷	تسکین	۵۳	شعلہ	۷۹	قطبی	۱۰۵	وحید
۲۸	ثنا	۵۴	شوق	۸۰	کاظم	۱۰۶	ولی
۲۹	جولاں	۵۵	شیدا	۸۱	کامل سید منصور	۱۰۷	ہمرنگ
۳۰	جوش	۵۶	شمس	۸۲	کامل کمال الدین	۱۰۸	یعقوب
۳۱	حامد	۵۷	صاحب	۸۳	کریم	....	......
۳۲	حجاب	۵۸	صوفی	۸۴	کمتر		
۳۳	حزیں	۵۹	ضاحک	۸۵	لطف		
۳۴	حسن	۶۰	طالب	۸۶	لطیف		

بہار و خزاں

مصنف

بہا الدین حسین خاں عروج۔ اسد علی خاں تمنا نے "گل عجائب" مولفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔ عروج کے والد کا نام ضیاء الدین حسین خاں اور اصل وطن اورنگ آباد تھا۔ عروج اردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اردو شعرا کا تذکرہ مکمل کر چکے تھے اس لئے کہ تمنا نے ان کے تذکرے کا ذکر خزاں و بہار کے نام سے کیا ہے شاید یہی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فارسی شعرا کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامعہ نظامیہ شبلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۵ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا۔ ایک فارسی شعرا کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اردو شعرا کے لئے۔

عہد تصنیف و طباعت

کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترقیمہ یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مولفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اپنے ایک مضمون "اردو اور اس کے تاریخی ماخذ" میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ :۔

"اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہو گیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بوسیدہ ہو چکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا"[2]

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہو سکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الآخر ہے اور سرورق بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور مشکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۲۶ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں[3]

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور "بسم اللہ" کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ :۔

"ابتدائے سخن بحمد سخن آفرینے سزا است"

اشعار، ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے نثر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے۔

"صاحب والا فطرت حضرت عبدالولی عزلت پر سید سعد اللہ قدس سرہ۔ اصلش از معمورہ بریلی است و مولد و منشائش بندر سورت، کتب متداولہ عربیہ ہمہ آموختہ است واز فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت اشت کہ خدائش سلامت دارد۔

---

[1] گل عجائب مطبوعہ ص ۹۹

[2] سالنامہ سہیل ۱۹۳۶ء

[3] یہ تفصیلات اور شعرا کی فہرست مجھے محترمی یوسف سرمست صاحب نے حیدرآباد دکن سے مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکرگزار ہوں (فرمان)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۸	حشمت	محمد علی	۵۵	عاشق	عاشق علی خاں
۲	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۲۹	(تخلص پڑھا نہ جاسکا)	محمد یار	۵۶	عاجز	عارف علی خاں
۳	آگاہ	محمد صلاح	۳۰	درد	خواجہ محمد میر	۵۷	غریب	محمد زماں
۴	آزاد	محمد فاضل	۳۱	درد	کرم اللہ خاں	۵۸	فغاں	اشرف علی خاں
۵	آبرو	شیخ نجم الدین مبارک	۳۲	ذہن	میر محمد مستعد	۵۹	قائم	محمد قائم
۶	انساں	اسد الدولہ	۳۳	(؟)	جعفر علی خاں	۶۰	قدرت	قدرت اللہ
۷	احسن	احسن اللہ	۳۴	سودا	محمد رفیع	۶۱	قدرت	-
۸	آشنا	میر زین العابدین	۳۵	سعدی	دکنی	۶۲	قاسم	-
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۶	سلام	نجم الدین علی خاں	۶۳	کلیم	محمد حسین
۱۰	الہام	فضائل بیگ	۳۷	سعادت	سعادت اللہ خاں	۶۴	کمترین	-
۱۱	انجام	نواب امیر خاں عمدۃ الملک	۳۸	سراج	میر سراج الدین	۶۵	کافر	میر علی نقی
۱۲	بہار	ٹیک چند	۳۹	ساماں	میر ناصر	۶۶		میر کلیم اللہ
۱۳	بیتک (شاید)	دلاور خاں	۴۰	شوق	حسن علی	۶۷	مظہر	میر جانجاں
۱۴	بسمل	شرف الدین علی خاں	۴۱	شاغل	-	۶۸	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۵	پیامی (شاید)	شیخ معین الدین محمد اسمٰعیل	۴۲	صانع	-	۶۹	؟	محمد دل -
۱۶	(تخلص نہیں پڑھا گیا)	میر صلاح الدین	۴۳	صنعت		۷۰	میر	میر تقی
۱۷	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں	۴۴	صمصام	صمصام الدولہ	۷۱	میر	محمد میر
۱۸	بیکل	سید الوہاب	۴۵	ضیار	-	۷۲	محسن	محمد حسین
۱۹	تجرد	میر عبداللہ	۴۶	طالع	میر شمس الدین	۷۳	موزوں	میر رحیم علی
۲۰	تاباں	میر عبد الحئی	۴۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۷۴	موزوں	خواجہ علیخاں ذوالفقار الدولہ
۲۱	تمکین (شاید)	صلاح الدین	۴۸	؟	خواجہ برہان الدین	۷۵	مہر	محمد شاکر
۲۲	ثاقب	شہاب الدین	۴۹	عارف	-	۷۶	؟	عبد الرسول
۲۳	جرأت	میر سید علی	۵۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۷۷	ولی	محمد ولی
۲۴	حزیں	میر محمد باقر	۵۱	عاقل	سیتا رام	۷۸	ہدایت	ہدایت اللہ
۲۵	(تخلص مٹ گیا)	شہاب الدین	۵۲	عزلت	سید عبد الولی	۷۹	یقین	انعام اللہ خاں
۲۶	حشمت	سید محتشم علی خاں	۵۳	؟	جعفر خاں	۸۰	؟	مصطفٰے خاں
۲۷	حاتم	محمد حاتم	۵۴	عاقل	نور محمد	۸۱	یکرو	عبد الوہاب

مسرّت افزا

مصنّف ابوالحسن ۔ ابوالحسن کا آبائی وطن الٰہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے۔ ان کا اصل نام امیرالدین احمد عرف امیراللہ تھا۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے "مسرت افزا" تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہو گیا۔[1]

عہدِ تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۹۳ھ / ۱۷۷۹ء میں مکمل ہوا۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی۔ گارساں دتاسی کا بیان ہے کہ مسٹر ڈبلو اوسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا۔ غالباً وہی نسخہ اب آکسفورڈ میں ہے۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنؤ جاتے وقت عالم سفر میں لکھا تھا۔ لکھنؤ پہنچ کر اس میں ترمیم و اضافے ۱۲۰۶ھ تک ہوتے رہے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی مدد سے اس کا ایک نمونہ دیا جا رہا ہے۔

"محمد تقی میر، تخلص، مرد میدانِ سخن و شیر بیشۂ این فن است . . . . . . وجودش از . . . . اکبرآباد۔ اما قدر و قیمتش در بازار دہلی افزود۔ مشق سخن بخدمت . . . . . آرزو کردہ شاید باو سے قرابت خواہرزادگی دارد۔ بسبب رعونت . . . . . کہ خلقی اوست زباں زد زبان آوراں شود باعث عیب جوئی سخن وراں در زبان شاں افتادہ . . . . . ہر یکے را حوصلۂ عیب جوئی او بہم رسیدہ۔ مرزا رفیع گوید ؎

ہر ورق پر ہے میر کی اصلاح   لوگ کہتے ہیں سہو کاتب ہے

تذکرۂ نکات الشعرا کہ تالیف اوست، دراں عجب نکتہ چینی در کلام شعرائے ریختہ نمودہ، ہر کرا یاد نمودہ بہ تحقیر و بے ادائی آوردہ و اشعار ایشاں را بے رتبہ و ناپسندیدہ چیدہ ذکر کردہ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف ایں تذکرہ ۔ ہم ہمیں بود کہ من برغم حاسدانِ عیب بین و خردہ گیراں نکتہ چیں ہر یکے کما ہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چوں دریں غربت دیوان احدے با خود نبود کہ اتفاق انتخاب شعر ہا می شود، از اشعار ایشاں انچہ یاد بود نوشتم ۔ طرفہ تر کہ میر چوں ہمتِ خود بہ انتخاب اشعار ناپسندیدہ شعرا گماشتہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازیں جہت از اشعار خود ہم ہر چہ دراں تذکرہ نوشتہ اکثرے ازاں بے رتبہ و ناپسندیدہ است۔ در دیوانش بہتر ازیں اشعار بنظر فقیر آمدہ"[2]

---

[1] تاریخ ادب ہندوستانی از گارساں دتاسی۔

[2] بحوالہ ۔ میر حیات اور شاعری، از ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی۔

گلشنِ سخن

مصنّف میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنوی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق، مبتلا لکھنوی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور فارسی شعرا کا ایک تذکرہ " گلدستہ معانی " مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشترِ عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام " نظم معانی " بتایا ہے۔ " نظم معانی " سے سالِ تصنیف ۱۱۶۸ھ / ۱۷۵۴ء برآمد ہوتا ہے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۴۸ھ / ۱۷۳۵ء کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور " گلشن سخن " کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۲۷ سال بتائی ہے[1] محمد قدرت اللہ قدرت گوپاموی مولف نتائج الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعرا کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفتہ لکھتے ہیں کہ :-

"مبتلا تخلص اسمش میرزا کاظم بیگ المخاطب بہ بیش گاہ وزیر الممالک بہ مردان علی خاں اصلش مشہد مقدس و وے در لکھنؤ از نہاں خانۂ عدم بہ شہرستان وجود بر رسیدہ، بزرگانش بہ احترام زلیستہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیوان است ہم تذکرہ فراہم آوردہ است (گلشن بیخار ص ۱۹۹)

اشپرنگر، شورش، عشقی اور نساخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نساخ کا بیان ہے کہ :-

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلف نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سودا، نواب برہان الممالک اور صفدر جنگ کی سرکار میں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرۂ اردو و فارسی گذرا ہے (سخن شعرا ص ۴۲۱)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنوی اور عشق و مبتلا میرٹھی کے حالات کو گڈمڈ کر دیا ہے۔ اور بعض نے " گلشن سخن " کا نام " گلستان سخن " اور " طبقات سخن " درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ :-

"گلستان سخن تصنیف میرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور ۱۲۴۵ھ سے قبل تالیف ہوا "

یہ بیان گارساں اور اسپرنگر کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمٰن داؤدی صاحب نے گلشن سخن کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی درج کیا ہے[2]

---

[1] دستور الفصاحت ص ۲۷ ۔ [2] ملاحظہ ہو دیوان درد مطبوعہ مجلس ترقی اردو ص ۵۵

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اسلئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے طبقات سخن ہے چنانچہ درد کے سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میرٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ ۱۱۹۶ھ میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کا تذکرہ ۱۲۲۲ھ میں تکمیل کو پہنچا جیسا کہ انگلے صفحات میں تفصیل سے مذکور ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ

"آج پھولا ہے سخن کا گلشن"

اس سے ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء نکلتے ہیں۔ بقول مولانا عرشی چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ یہی سن "اکنوں" "این زمان" اور "الحال" کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مؤلف کا دعوے بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہو گئی تھی اس لئے ۱۱۹۴ھ/۱۷۸۰ء ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہیے [1]

یہ تذکرہ بھی اب تک غیر مطبوعہ ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

خصوصیات

طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہو سکی، عرشی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کر دیا جائے گا۔

بطور نمونہ درد کا حال ثانوی حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے۔

"(خواجہ میر درد) مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت، بیشۂ گوشہ عزلت رہرو شیرستان تفرید، سایہ کوچۂ تجرید........ درخدا پرستی و تحمل مصائب و تسلیم نوائب نظیر خود نہ دارد .... در شاہجہاں آباد ایں زمان کہ سن یک ہزار و یک صد و نود و چہارم ہجری گوشہ انزوا اختیار نمودہ۔ بہرہ یاب فیوضات لامتناہی الہی است" [2]

---

[1] دستور الفصاحت مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی

[2] دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمٰن داؤدی مجلس ترقی اردو لاہور۔

امیر معاویہ و یزید

مولانا محمود عباسی کی کتاب "خلافتِ معاویہ و یزید" پر مولانا نیاز فتحپوری کا عالمانہ دبے لاگ تبصرہ جس میں حضرت نیاز نے مختلف دلائل و قرآن اور اپنے موثر اسلوب سے ان تمام دلائل کو بے بنیاد ثابت کیا ہے جو اس کتاب کے مؤلف نے پیش کئے ہیں۔ یہ "تبصرہ" جامع معتبر اور دلکش ہے۔ معاویہ و یزید کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے کے لئے۔ اس کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔

قیمت :- ۶۲ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲/۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

طبقاتِ سخن

مصنف شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی۔ مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا، شیفتہ، باطن، قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، نساخ، اسپرنگر، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے۔ طبقات سخن میں بھی مصنف نے اپنے حالات کئی جگہ درج کئے ہیں۔

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے، نعمی تخلص کرتے تھے۔ مبتلا کو اوائل عمری سے شعر گوئی کا شوق تھا اور علم صرف و نحو سے خاص دلچسپی تھی۔ مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ مثنوی لیلیٰ مجنوں[1] اور اُردو کے دو دیوان ملتے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت "طبقات سخن" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۲۲ھ برآمد ہوتے ہیں۔ اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے۔ ایک نسخہ جرمنی میں۔ دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہاں پور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے۔ ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہاں پور کے نسخے کو بالاقساط ضروری تصریحات کے ساتھ "ہماری زبان" علیگڑھ میں بالاختصار شائع کر دیا ہے[2]۔ یہ نسخہ رام سروپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲ محرم ۱۲۳۱ھ مطابق ۱۴ دسمبر ۱۸۱۵ء مکمل ہوا ہے۔ گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مصنف نے تذکرے کا پورا نام "جواہر سخن موسوم بہ طبقات سخن" بتایا ہے یہ بھی تصریح کر دی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقے ہیں۔ طبقہ اول میں ماضی و حال کے شعرائے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا۔ لیکن اب تک "طبقات سخن" کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں "طبقات سخن حصۂ دوم" موجود نہیں ہے۔ جرمنی کے نسخے میں شاید ہو۔

تذکرہ حمد و نعت کے بعد شروع ہوتا ہے۔ دیباچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ خسرو کو ہندی غزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور ولی کو گجراتی بتایا ہے۔

شعرا کا حال ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ بقول ڈاکٹر محمد حسن یہ تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اُردو نثر کے بعض نمونے لطیفے اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں۔ دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں۔ تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

---

[1] ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۶۳ء میں مبتلا میرٹھی کے قصۂ لیلیٰ مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے۔

[2] ملاحظہ ہو ہماری زبان ۱۵ جنوری ۱۹۶۰ء تا ۸ اپریل ۱۹۶۰ء۔

کا ذکر ہے، چوتھے یہ کہ بعض شعرا کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں ملہ

ملہ ہماری زبان علی گڑھ بابت ۱۵ر جنوری سنہ ۱۹۶۰ء

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم	۲۴	بیخود نرائن داس	۴۷	جان محمد مرزا
۲	آصف الدولہ یحییٰ خاں ہزبر جنگ	۲۵	بیجان دہلوی	۴۸	جمال علی میرٹھی
۳	انجام امیر خاں	۲۶	بے نوا	۴۹	جوہر بریلوی
۴	اثر میر محمد	۲۷	بیتاب محمد اسمٰعیل	۵۰	جواہر سنگھ
۵	انشا انشاء اللہ خاں	۲۸	باقر	۵۱	جوان جان علی شاہ
۶	آبرو شاہ مبارک	۲۹	بختاور سنگھ	۵۲	حیران
۷	آشنا	۳۰	بالا مارہروی	۵۳	حسرت جعفر علی
۸	اشرف خاں دہلوی	۳۱	تصویر سید احسان حسین	۵۴	حقیقت سید حسن شاہ
۹	اشرف کاندھلوی	۳۲	تسلی ٹیکہ رام	۵۵	حنیظ محمد حفیظ
۱۰	ادیبی	۳۳	ترساں بہادر علی	۵۶	حسرت فرخ آبادی
۱۱	انتظار	۳۴	تسلیم رامپوری	۵۷	حجام عنایت اللہ خاں
۱۲	الٰہی بخش کاندھلوی	۳۵	تحیر دہلوی	۵۸	حکیم لکھنوی
۱۳	ابو الحسن	۳۶	تجلی دہلوی	۵۹	حشمت محتشم علی
۱۴	افغاں امام علی خاں	۳۷	تسکین بریلوی	۶۰	حیران حیدر علی
۱۵	آرزو سراج الدین علی خاں	۳۸	تقی میر تقی	۶۱	حاتم شاہ حاتم
۱۶	آشفتہ دہلوی بھورے خاں	۳۹	تنہا شیخ عوض	۶۲	حسن خواجہ محمد حسن
۱۷	بیگم	۴۰	تحسین محمد حسین عطاں خاں	۶۳	حسین علی
۱۸	بہو بیگم	۴۱	تمکین صلاح الدین	۶۴	حسن میر حسن
۱۹	بیدار میر محمدی	۴۲	تاباں عبد الحئی	۶۵	خاکسار محمد یار
۲۰	بقا بقاء اللہ	۴۳	ثاقب	۶۶	خورشید علی
۲۱	بیان خواجہ احسن اللہ	۴۴	ثاقب	۶۷	خوش وقت شاداب
۲۲	بیتی بہادر	۴۵	جرات قلندر بخش	۶۸	دلسوز
۲۳	برکت اللہ خاں	۴۶	جذب بریلوی	۶۹	دردمند

۷۰ زور آور خاں
۷۱ زار میر جیون
۷۲ زار میر مظہر علی
۷۳ زماں محمد زماں
۷۴ زین العابدین
۷۵ سعادت سعادت علی
۷۶ سامان میر ناصر
۷۷ سوز دہلوی
۷۸ سودا مرزا رفیع
۷۹ سلیمان شکوہ
۸۰ سراج سراج الدین علی خاں آرزو
۸۱ غالب سید غالب علی
۸۲ شوکت
۸۳ شائق محمد نظیر الدین
۸۴ شوق حسن خاں
۸۵ شاہ ولی اللہ اشتیاق
۸۶ شرف الدین علی
۸۷ صاحب قراں
۸۸ صابر شاہ
۸۹ ضیار ضیار الدین
۹۰ طپش محمد اسمٰعیل
۹۱ سلیم طالب حسین
۹۲ نوا ظہور اللہ
۹۳ عشق میر عزت اللہ
۹۴ عشق عظیم آبادی
۹۵ عشق شیخ غلام محی الدین
۹۶ عشرت غلام علی
۹۷ عیاں نجابت علی
۹۸ عمدۃ الملک پسر محمد علی خاں
۹۹ غلام محمد خاں
۱۰۰ غضنفر بیگ لکھنوی
۱۰۱ عماد الملک
۱۰۲ فرحت
۱۰۳ فراق ثناء اللہ
۱۰۴ فقیر فقیر اللہ
۱۰۵ فراسو
۱۰۶ فدوی
۱۰۷ فارغ فارغ شاہ
۱۰۸ فضل علی دانا
۱۰۹ فرخ علی
۱۱۰ قدرت اللہ حاجی
۱۱۱ قائم قیام الدین
۱۱۲ قاضی محمد نعیم مرزا
۱۱۳ قاصر ببر علی
۱۱۴ قلندر بخش آفرین
۱۱۵ قسمت نواب شمس الدولہ
۱۱۶ کمترین کاشی ناتھ
۱۱۷ گوہری بدایونی
۱۱۸ گرامی
۱۱۹ گھاسی
۱۲۰ گنا بیگم
۱۲۱ میر شمس الدین
۱۲۲ مرزا علی لطف
۱۲۳ محبت خاں
۱۲۴ محبت ولی اللہ
۱۲۵ ممتاز احسان اللہ
۱۲۶ مشتاق بریلوی
۱۲۷ مظہر جان جاناں
۱۲۸ محنت مرزا حسین علی
۱۲۹ محشر بدایونی
۱۳۰ محشر لکھنوی خواجہ علی نقی
۱۳۱ محزوں عالم شاہ
۱۳۲ محمد بخش
۱۳۳ مشتاق میرٹھی تاج الدین
۱۳۴ مصحفی غلام ہمدانی
۱۳۵ مخلص محمد حسین
۱۳۶ مخلص آنند رام
۱۳۷ میر سجاد
۱۳۸ ممنون نظام الدین
۱۳۹ منتظر نور الاسلام
۱۴۰ محسن محمد محسن
۱۴۱ مہربان خاں رند
۱۴۲ مبتلا غلام محی الدین
۱۴۳ معروف الٰہی بخش
۱۴۴ منت قمر الدین
۱۴۵ مجذوب دہلوی
۱۴۶ مولوی محمد جان
۱۴۷ مشکوے بریلوی
۱۴۸ منصف علی خاں دہلوی
۱۴۹ نیاز احمد بریلوی
۱۵۰ نعامی نعمت اللہ
۱۵۱ نظیر اکبر آبادی
۱۵۲ ناجی محمد شاکر
۱۵۳ نصیر خاں کلو
۱۵۴ نعمت اللہ سکندر آبادی
۱۵۵ نیاز محمد نادر خاں
۱۵۶ وزیر وزیر علی خاں
۱۵۷ وحشت ابو الحسن
۱۵۸ وسعت مستقیم خاں
۱۵۹ وفا نول رائے
۱۶۰ مسرت۔ وزیر علی
۱۶۱ ہدایت اللہ خاں
۱۶۲ ہاشمی میر ہاشم
۱۶۳ ہاتف مرزا محمد ہاتف
۱۶۴ ہر سہلئے سکندر آبادی
۱۶۵ یقین انعام اللہ خاں
۱۶۶ یک رنگ مصطفےٰ خاں

تذکرۃ الشعرا[1]

مصنف | ابن امین اللہ طوفان۔

عہد تصنیف و طباعت | ۱۲۴۷ھ مطابق ۱۸۳۲ء اور ۱۲۵۱ھ مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔ قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تقریظ کے ساتھ ۱۹۵۴ء میں "تذکرۂ شعرا" کے عنوان سے ادارۂ تحقیقات اردو پٹنہ نے اسے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پہ ہوتا ہے کہ:-

"حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کہ از کملین زمانہ و در جمیع علوم و فنون یگانہ بود مضمونِ شعرش دردآلود است۔"

---

[1] اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست۔ شعرا ہرچند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (فرمان)

تذکرۂ بے جگر

مصنف خیراتی لعل بے جگر ۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ، انڈیا آفس لندن میں موجود ہے ہم نے اس کی مائیکروفلم حاصل کرنے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہو سکی ۔ بعض تحریروں سے پتہ چلتا ہے کہ یہ تذکرہ تیرھویں صدی ہجری کے ربع ثانی میں لکھا گیا ہے ۔ کلب علی خاں فائق رامپوری نے آبرو کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ "جہاں تک میرا علم ہے اُردو کا صرف ایک تذکرۂ شعرا ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے ۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے ۔ جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے ۔ بے جگر نے تاریخ بھی کہی ہے " سخن را آبرو کو[۱] اس سے پہلے محی الدین قادری زور نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے[۲]

" تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا، اکبر ثانی ۱۲۲۱ھ / ۱۸۰۶ء تا ۱۲۵۳ھ / ۱۸۳۷ء حکمراں رہا ۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے ۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے ۔ جن میں ۔

عمدہ منتخبہ

مجموعۃ الانتخاب

ریاض الفصحا

مجموعہ نغز

گلشن بے خار

تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابلِ ذکر ہیں ۔

خصوصیات روش عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے ۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے ۔ بطور نمونہ ولی کے حالات یہاں درج کئے جاتے ہیں ۔

"در حقیقت کسے کہ اسپ در میدان ہندی دوانید آں بود ۔ فی الواقع شخصے کہ آب رفتہ در جوئے ایں زبان ہندی رسانید ہماں بود ۔ چوں در اثنا جلوس محمد شاہی دیوان او بہ دہلی رسید، موزوں طبعان عالی و فکر عالی تلاشان ہم عصر مثل حاتم و آبرو و فغاں بہ تتبع زبانش پیرو ہمیں زبان شدند"

---

۱ اورینٹل کالج میگزین لاہور ص ۹ بابت مئی ۱۹۴۰ء
۲ دکنی ادب کی تاریخ ص ۱۹۰

قدیم فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں[1]

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	لباب الالباب	محمد نور الدین عوفی	سنہ ۶۱۸ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں
۲	مونس الاحرار	محمد بدر جاجرمی	سنہ ۷۴۱ھ	مختلف اصناف کا انتخاب ہے جسمیں بعض متقدمین شعرا کا ذکر بھی ہے
۳	تذکرۃ الشعرا	دولت شاہ سمرقندی	سنہ ۸۹۲ھ / ۱۴۸۷ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	مجالس النفائس	میر علی شیر	سنہ ۸۹۶ھ / ۱۴۹۱ء	معاصر شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	فخری ابن امیری	سنہ ۹۲۷ھ / ۱۵۲۱ء	مجالس النفائس سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں۔
۶	جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء	” ”	سنہ ۹۴۷ھ / ۱۵۴۰ء	شاعرات کا تذکرہ ہے سنہ ۱۸۷۳ء میں لکھنؤ سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفۂ سامی	سام مرزا	سنہ ۹۵۷ھ / ۱۵۵۰ء	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں
۸	مذکر الاحباب	نثاری بخاری	۹۷۴ / ۱۵۶۶ء	کے قریب۔ میر علی شیر کے وقت سے لیکر سنہ ۹۷۳ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	نفائس المآثر	علاء الدولہ قزوینی	سنہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ / ۱۵۶۵ء تا ۱۵۷۴	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار	تقی کاشی	سنہ ۱۰۱۶ تا سنہ ۱۰۱۵ / ۱۶۰۷ء تا ۱۶۰۶	سنہ ۷۳۰ھ سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	سنہ ۱۰۰۰ھ	متقدمین و متاخرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	خزینۂ گنج الٰہی	الٰہی حسینی	سنہ ۱۰۱۰ تا سنہ ۱۰۱۵ / ۱۶۰۲ تا ۱۶۰۷	سنہ ۷۳۰ھ / ۱۳۳۰ء سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صوفی اور حسن بیگ	سنہ ۱۰۱۰ھ تا سنہ ۱۰۲۱ / ۱۶۰۲ تا ۱۶۱۲	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	حسین بن غیاث الدین محمود	۱۰۱۹ تا ۱۰۳۶ / ۱۶۱۱ تا ۱۶۲۶	مقدمہ میں صفویوں کی تاریخ ہے اور متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۱۵	عرفات العاشقین	تقی بن معین الدین حسینی اوحدی	سنہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ / ۱۶۱۳ تا ۱۶۱۵	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم آرائے عباسی	اسکندر منشی	سنہ ۱۰۲۵ / ۱۶۱۶ء	شاہ طہماسپ صفوی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۷	میخانہ	عبد النبی فخر الزمانی قزوینی	سنہ ۱۰۲۸-۲۹ھ / ۱۶۲۰ء	منتخب شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع الشعرائے جہانگیر شاہی	قاطع	سنہ ۱۰۳۶ھ / ۱۶۲۶ء	جہانگیر کے مداحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	میخانہ یا خرابات	حسن بن لطف اللہ طہرانی رازی	سنہ ۱۰۴۰ھ / ۱۶۳۲ء	رودکی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۰	رسالہ	چندر بھان برہمن	سنہ ۱۰۷۵ھ / ۱۶۶۵ء	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۂ نصیر آبادی	طاہر نصیر آبادی	سنہ ۱۰۸۳ تا سنہ ۱۰۹۲ / ۱۶۷۲ء تا ۱۶۸۱ء	معاصرین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعرا	محمد افضل سرخوش	سنہ ۱۰۹۳ / ۱۶۸۲ء	جہانگیر، شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے سنہ ۱۱۱۱ھ / ۱۶۹۹ء تک اسمیں اضافے
۲۳	تذکرۃ الشعرا	محمد بقا سہارنپوری	سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سے قبل۔ ریو نے اپنی فہرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مراۃ الخیال	شیر خاں لودی	سنہ ۱۱۰۲ھ / ۱۶۹۰-۹۱ء	ابتدا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ ضمیمہ میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چند اخلاص	سنہ ۱۱۳۶ھ / ۱۷۲۳ء	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس ۱۱۳۱ھ / ۱۷۱۹ء تک کے شعرا کا ذکر ہے
۲۶	سفینۂ خوشگو	بندرابن خوشگو	سنہ ۱۱۳۴ھ تا ۱۱۴۶ / ۱۷۲۲ تا ۱۷۳۳	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینۂ بے خبر	عظمت اللہ بے خبر	سنہ ۱۱۴۱ھ / ۱۷۲۸ء	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	ید بیضا	غلام علی آزاد بلگرامی	سنہ ۱۱۴۸ھ / ۱۷۳۵	ابتدا سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرہ ندرت	علی فطرت ندرت	سنہ ۱۱۴۹ھ / ۱۷۳۶ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلدستہ	عبد الوہاب	سنہ ۱۱۵۵ھ	گنجینۂ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض الشعرا	علی قلی خاں والہ داغستانی	سنہ ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الاشعار	محمد علی خاں مبتلا	سنہ ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست سنبھلی	سنہ ۱۱۶۳ھ / ۱۷۵۰	بلحاظ حروف عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

[1] ان تذکروں میں بعض فارسی گو شعرا ایسے بھی ہیں جو اردو کے بھی شاعر ہیں۔

۳۴	مجمع النفائس	سراج الدین علی خاں آرزو	۱۱۶۴ھ / ۱۷۵۲ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء	معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے۔
۳۶	سرو آزاد	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۶۶ھ / ۱۷۵۳ء	بلگرام اور اسکے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے یہ دراصل مآثر الکلام [illegible]
۳۷	دقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت آبادی	۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	کے ترتیب۔ اصناف سخن کے نوادر جمع کئے گئے ہیں۔
۳۸	سفینۃ الشوق	رائے تن سکھ رائے	۱۱۶۷ تا ۱۱۷۳ھ / ۱۷۵۴ء ۱۷۵۹ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے
۳۹	تذکرہ بے نظیر	عبدالوہاب	۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۰	بلغ معانی	نقش علی	۱۱۷۴ھ / ۱۷۶۰ء	متقدمین تا متاخرین کا ذکر ہے۔
۴۱	سفینۂ عشرت	درگا داس	۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱	بلحاظ حروف تہجی ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجالس	عبدالحکیم حاکم لاہوری	۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱ء	اہم شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۳	مقالات الشعرا	میر علی شیر قانع	۱۱۶۹ تا ۱۱۷۵ھ / ۱۷۵۶ء ۱۷۶۱ء	سندھ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۴	مقالات الشعرا	قیام الدین حیرت	۱۱۷۳-۷۴ھ / ۱۷۶۱ء	عالمگیر اول سے لیکر عالمگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۴۵	خزانۂ عامرہ	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۷۶ھ / ۱۷۶۲ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۶	آتش کدہ	لطف علی بیگ آذر	۱۱۷۴ تا ۱۱۹۳ھ / ۱۷۶۰ ۱۷۷۹ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۷	تذکرۃ الشعرا	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	۱۱۷۸ھ / ۱۷۶۴ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۸	گل رعنا	لچھمی نرائن شفیق	۱۱۸۱-۸۲ھ	برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا الگ الگ ذکر ہے۔
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خوافی صمصام الدولہ	۱۱۸۴ھ	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵۰	تکملۃ الشعرا	محمد قدرت اللہ شوق گوپاموی	۱۱۹۲ھ	ابتدا سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۱	لب اللباب	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء	ریاض الشعرا کا خلاصہ ہے
۵۲	انیس الاحبا	موہن لعل انیس	۱۱۹۷ھ / ۱۷۸۳ء	شیخ علی حزیں کے تذکرے کا جواب ہے برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے۔
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	۸۰ مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۴	عقد ثریا	غلام ہمدانی مصحفی	۱۱۹۹ھ / ۱۷۸۵ء	عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	۱۲۰۵ھ / ۱۷۹۰ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابوطالب تبریزی	۱۲۰۵-۷ھ / ۱۷۹۱-۹۳ء	آغاز سے معاصرین تک ۳۲۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۷	مخزن الغرائب	علی احمد خاں خادم سندیلوی	۱۲۱۸ھ / ۱۸۰۳-۴ء	شروع سے عہد تصنیف تک کے ۳۱۴۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۸	سفینۂ ہندی	بھگوان داس ہندی	۱۲۱۹ھ / ۱۸۰۴ء	برصغیر کے سنہ ۱۱۷۳ھ اور سنہ ۱۲۱۹ھ کے درمیانی شعرا کا ذکر ہے۔
۵۹	تحفۃ الشعرا	سلطان محمد صفوی طلوعی	قبل سنہ ۱۲۲۳ھ	آغاز سے عہد تصنیف تک کا ذکر ہے۔
۶۰	نشتر عشق	حسین قلی خاں عشق	سنہ ۱۲۲۴ تا ۱۲۳۳ھ / ۱۸۰۹ ۱۸۱۷ء	دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے۔
۶۱	کاتب	محمد علی صعوی	سنہ ۱۲۲۳ھ / ۱۸۰۸ء	کے بعد۔ اس کا ماخذ الغرائب ہے۔
۶۲	زینت المدح	محمد صادق مروزی	۱۲۳۳ھ / ۱۸۱۷-۱۸ء	فتح علی شاہ قاچار کے مداحین کا ذکر ہے۔
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	۱۲۲۷ھ / ۱۸۱۲ء	معاصرین کا تذکرہ ہے۔
۶۴	ریاض الوفاق	ذوالفقار علی مست	۱۲۲۹ھ / ۱۸۱۴ء	بنارس اور کلکتہ کے شعرا کا ذکر ہے۔
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	سنہ ۱۲۳۷ھ	معاصرین کا ذکر ہے۔
۶۶	سفینۃ المحمود	محمود مرزا	سنہ ۱۲۳۵ھ	فتح علی شاہ قاچار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
۶۷	تذکرۂ فارسی	غلام ہمدانی مصحفی	سنہ ۱۲۳۶ھ	برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۶۸	گلشن محمود	محمود مرزا	سنہ ۱۲۳۶ھ	فتح علی شاہ قاچار کے خاندان کے ۴۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۶۹	انجمن خاقان	محمد فاضل	سنہ ۱۲۳۷ھ	عموماً فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شعرا شامل ہیں۔
۷۰	تذکرۂ درویش نوا	درویش نوا	تقریباً سنہ ۱۲۵۰ھ	دولت شاہ کے تذکرے سے ملخوذ ہے مجمع الفصحا کا ماخذ ہے۔ برٹش میوزیم میں اسکا [illegible]
۷۱	گلدستۂ کرناٹک	غلام علی راقق	سنہ ۱۲۴۰ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔

۷۲	نگارستان دارا	عبدالرزاق	۱۲۴۱ھ	فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۳	تذکرہ محمد شاہی	بہمن مرزا	۱۲۴۷-۴۹ھ	قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۷۴	انیس العاشقین	رتن سنگھ زخمی لکھنوی	۱۲۴۵ھ	نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔
۷۵	مصطبۂ خراب	احمد ہلاکو قاچار	۱۲۵۳ھ	عہد فتح علی شاہ قاچار کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۶	معراج الخیال	وزیر علی عزتی عظیم آبادی	۱۲۵۷ھ	۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۷	نتائج الافکار	محمد قدرت اللہ	۱۲۵۷ھ	عام تذکرہ ہے۔
۷۸	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۹	مدائح المعتمدیہ	محمد علی بہار	۱۲۵۹ھ	کے قریب۔ متوخر کے مداحین کا ذکر ہے۔
۸۰	نغمۂ عندلیب	محمد رضا بن ابوالقاسم	۱۲۶۱ھ	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۸۱	نوبہار	رفیع الدین قندہاری	۱۲۶۱ھ	۵۷ قدیم و جدید شعرا کا ذکر ہے۔
۸۲	معدن الجواہر	محمد مہدی واصف	۱۲۶۴ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۸۳	اشارات بینش	سید مرتضیٰ بینش	۱۲۶۵ھ	کے قریب۔ مدراس کے ۴۸ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۴	گلزار اعظم	نواب محمد غوث خاں	۱۲۶۹ھ	معدن الجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔
۸۵	حدیقۂ امان اللہی	مرزا عبداللہ محمد آقا رونق	۱۲۶۵ھ	کردستان کے شعرا کا ذکر ہے۔
۸۶	گنج شائیگاں	محمد طاہر شعری	۱۲۷۲ھ	شاہان قاچار کے درباری شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۷	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۸۱ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔
۸۸	شمع انجمن	نواب محمد صدیق حسن	۱۲۹۳ھ / ۱۸۷۵ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حروف ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۸۹	نگارستان سخن	نور الحسن بن صدیق حسن	۱۲۹۳ھ	شمع انجمن کا تتمہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔
۹۰	صبح گلشن	علی حسن خاں بن صدیق حسن خاں	۱۲۹۵ھ / ۱۸۷۸ء	شمع انجمن اور نگارستان سخن کا تتمہ ہے۔
۹۱	روز روشن	محمد مظفر حسین صبا گوپالوی	۱۲۹۵-۹۶ھ / ۱۸۷۸-۷۹ء	شمع انجمن نگارستان اور صبح گلشن کا تتمہ ہے۔
۹۲	گلشن ناز	درگا پرشاد نادر	۱۲۹۳-۹۴ھ / ۱۸۷۶ء	شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۳	اختر تاباں یا ماہ درخشاں	ابوالقاسم محتشم	قبل ۱۲۹۹ھ / ۱۸۸۲ء	چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۴	نورتن	شرف الدین احمد خاں	۱۳۰۰ھ / ۱۸۸۳ء	چار مثنوی گو دو غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۵	ہفت آسمان	احمد علی بنگالی	نامعلوم	مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۶	تذکرہ شعرائے قائینات	ضیاء الدین قائینی	نامعلوم	۳۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹۷	آفتاب عالمتاب	قاضی محمد صادق	۱۲۹۵ھ سے قبل	ریو کی فہرست میں ہے۔
۹۸	شام غریباں	لچھمی نرائن شفیق	۱۱۶۷ھ سے قبل	ایران سے برصغیر آنے والے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۹۹	مجمع الفضلا	ملا بلاقی قسمی	۱۶۰۵-۱۶۵۸ء	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۰۰	حیات الشعرا	محمد علی خاں متین کشمیری	۱۱۶۱ھ کے قریب	عہد بہادر شاہ سے عہد محمد شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۱	تذکرہ ناظم تبریزی	محمد صادق تبریزی	۱۱۶۷ھ سے قبل	خزانۂ عامرہ و نگارستان سے پہلے لکھا گیا۔ منتخب شعرا کا مختصر سا تذکرہ ہے۔
۱۰۲	تذکرۃ الاشعار	باباشاہ	نامعلوم	فہرست اودھ ۱۲۹۰ھ میں اس کا ذکر آیا ہے۔
۱۰۳	تذکرہ شاعرات [1]	نامعلوم	۱۲۷۱ھ سے قبل	خواتین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۴	روضۃ السلاطین	فخری بن امیری ہروی	نامعلوم	شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۵	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ / ۱۸۴۲ء	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۶	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۵۸-۸۸ھ	شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔
۱۰۷	ریاض العارفین	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۶۰ھ	مجمع الفصحا کا تکملہ ہے۔ اس میں صرف صوفی شعرا کا تذکرہ ہے
۱۰۸	آسمانِ سخن	لطف اللہ	۱۸۰۷-۱۶۵۹ء	کے درمیان۔ تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

[1] پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں ناقص قلمی نسخہ موجود ہے۔

قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ[۱]

نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چہار مقالہ	نظامی عروضی سمرقندی	سنہ ۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور و آیۃ السرور	نجم الدین محمد بن علی بن سلیمان	سنہ ۵۹۹ھ	مداحین آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	سنہ ۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	سنہ ۱۰۰۲ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	سنہ ۱۰۰۳ھ / ۱۵۹۴ء	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبر	ابو الفضل	سنہ ۱۰۰۶ھ / ۱۵۹۷ء	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے
۷	مجالس المومنین	نور الدین المرعشی	سنہ ۱۰۹۳-۱۰۱۰ھ / ۱۵۸۵-۱۶۰۲ء	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	سنہ ۱۰۴۶ھ / ۱۶۳۶ء	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے
۹	مراۃ العالم	محمد بقا	قبل سنہ ۱۰۷۸ھ / ۱۶۶۷ء	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	سنہ ۱۰۹۰ھ / ۱۶۷۹ء	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مراۃ جہاں نما	محمد بقا	قبل سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء تک کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقۃ الصفا	یوسف علی	سنہ ۱۱۷۳-۷۴ھ / ۱۷۵۹ء	تاریخ ہے لعد اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	سنہ [illegible]ھ سے قبل	ساتویں باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	مآثر رحیمی	عبد الباقی	سنہ ۱۰۲۵ھ	ایک باب میں عبد الرحیم خانخاناں کے مداحین کا ذکر ہے۔
۱۵	منتخب التواریخ	محمد یوسف	سنہ ۱۰۳۷ھ	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۶	صبح صادق	محمد صادق	سنہ ۱۰۴۸ھ	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں
۱۷	شاہد صادق	محمد صادق	سنہ ۱۰۵۶ھ	یہ "صبح صادق" کا ایک حصہ ہے اسمیں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱۸	تاریخ محمد شاہی عرف نادر الزمانی	خوشحال چند	سنہ ۱۱۵۹ھ	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دو باب میں ۲۵۸ متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے
۱۹	مراۃ آفتاب نما	عبد الرحمن مخاطب بہ شاہنواز خاں	سنہ ۱۲۱۸ھ	یہ تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۲۰	زینت التواریخ	محمد رضا تبریزی و عبد الکریم	سنہ ۱۲۲۶ھ	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
۲۱	تاریخ گزیدہ	حمد اللہ قزوینی	سنہ ۷۳۰ھ	باب پنجم میں شعرائے عجم کا بھی ذکر ہے۔

[۱] ان ماخذوں میں بعض ایسے فارسی شعرا ہیں جو ریختہ میں بھی کہتے ہیں۔

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	سنہ ۱۹۳۳ تا سنہ ۱۹۳۶	اس میں چند معاصرین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نفحات الانس	مولانا جامی	سنہ ۸۸۳ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لطائف الطوائف	صفی الدین علی بن حسین الکاشفی	مطبوعہ سنہ ۱۳۱۱ بمبئی	باب نہم میں شعرائے عجم کا تذکرہ بھی آگیا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین احمد بخشی	سنہ ۱۰۰۲ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	ملا محمد وارث	سنہ ۱۰۶۹ھ کے قریب۔	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	سنہ ۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعرا کے حالات بھی خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں
۲۸	عمل صالح یا شاہجہاں نامہ	محمد صالح	سنہ ۱۰۷۰ھ	بطور ضمیمہ شاہجہاں کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	سنہ ۱۱۴۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سولھویں باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	مظفر حسین اورنگ آبادی	سنہ ۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	ملا محمد اعظم	سنہ ۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صحائف شرائف	محمد عسکری بلگرامی	سنہ ۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبداللطیف شوستری	سنہ ۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ بلدہ شوستر کا تذکرہ ہے
۳۴	مفتاح التواریخ	طامس ولیم بیلی	سنہ ۱۲۶۴ھ	شعرائے عجم کو سن وفات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابوطالب تبریزی	سنہ ۱۲۰۸ھ	مختصر سی تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	رائے بہادر سنگھ	سنہ ۱۲۴۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرائے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسنین شاہجہاں پوری	مطبوعہ لکھنؤ سنہ ۱۸۸۶	اس علمی ادبی کتاب — میں — ضمناً شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکملہ روضۃ الصفا	مرزا رضا قلی خاں	بعہد ناصر الدین شاہ	اس میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ سنہ ۱۲۹۶ء	واقعات عالم کی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعرائے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	محبوب الالباب فی التعریف للکتب والکتاب		مطبوعہ سنہ ۱۳۱۳ حیدرآباد	تصنیفات کے ذکر میں دو سو شعرا کے حالات درج کئے گئے ہیں
۴۱	آدیاق مغول	مرزا محمد عبدالقادر	سنہ ۱۳۱۸ء	چنگیز خاں سے لیکر زمانہ تصنیف تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے
۴۲	آثار عجم	مرزا فرحت شیرازی		آثار قدیمہ پر کتاب ہے۔ شیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	شاہ محمد حمزہ مارہروی متوفی	سنہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	سنہ ۱۱۶۶ء کے بعد۔ مذہبی، تصوفی اور تاریخی و ادبی معلومات کا ذخیرہ ہے۔ کتاب دو جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔ کتب خانہ رامپور اور خانقاہ مارہرہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں۔
۴۴	روزنامہ (قلمی)	عبدالقادر خاں غمگین رامپوری	متوفی سنہ ۱۲۶۵ھ	سنہ ۱۲۴۷ھ / ۱۸۳۱ء کے قریب۔ خود نوشتہ سوانح عمری ہے بعض شعرا و علما کا ذکر آیا ہے۔
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلمی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	سنہ ۱۲۶۴ھ / ۱۸۴۸ء	کے قریب۔ بعض علما و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۶	مختصر سیر ہندوستان (مطبوعہ)	حکیم وحید اللہ بدایونی	سنہ ۱۲۶۷ھ / ۱۸۵۰ء	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۷	تاریخ جدولیہ "	منشی خادم علی سندیلوی	سنہ ۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۳ء	دنیا کے اہم و عجیب واقعات و اشخاص کا ذکر ہے بعض شعرا بھی مذکور ہوئے ہیں
۴۸	تقصار جیود الاحرار "	سید صدیق حسن خاں	سنہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے قریب	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۴۹	داستان اودھ "	درگا پرشاد مہر سندیلوی	سنہ ۱۳۰۵ھ / ۱۸۸۸ء " "	شاہان اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے